BIBLIOTHEEK KITLV
0106 5034

TIJDSCHRIFT

23 4

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN.

ONDER REDACTIE

VAN

Dr. PH. S. VAN RONKEL.

DEEL XLII.

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR TAAL, LAND- EN VOLKENKUNDE

BATAVIA. ALBRECHT & Co. | 's HAGE. M. NIJHOFF.

1900.

INDISCH GENOOTSCHAP

INHOUD.

Bladz.

Eenige opmerkingen omtrent de Hindoe-munten van Java, door J. P. Moquette, met een plaat 1

Enkele aanteekeningen op het supplement op het nieuw Maleisch-Nederlandsch woordenboek met Arabisch karakter van H. C. Klinkert Sr. Boekhandel en Drukkerij, voorheen E. J. Brill. (Leiden 1898), door A. F. von Dewall 7

Een staatsstuk van den vorst van Lombok, door F. A. Liefrick. 19

De Pelandoek Djinaka, vertalingen en conjectures, alsmede Maleische tropen en figuren van den heer J. van Dissel, beoordeeld door A. F. von Dewall. 40

Proeve eener spraakleer van de Laoraneesche taal, door Arn. J. H. van der Velden 57

Bladvulling betreffende het citeeren uit palmbladhandschriften, door Dr. J. Brandes 102

Van Oud-Batavia, losse mededeelingen door Dr. J. Brandes. 105

Nog eenige Javaansche piagĕm's uit het mohammedaansche tijdvak, afkomstig van Mataram, Bantĕn en Palembang. (Vijfde vervolg), door Dr. J. Brandes. . . 131

Salsilah Bĕstaman, oleh boepati Madjalengka Raden Adipati Aria Kartadiningrat, di ambil toeroenan oleh anaknja No. 17 Raden bei Koesoemaningajoeda (not. 1899, pag. 163). 135

Atjehsche taalstudiën door Dr. C. Snouck Hurgronje. . 144

De ruïnen van Panataran. Aanteekeningen van J. André de la Porte en J. Knebel met situatiekaart en platten grond. 263

Uit oude notarispapieren I, door Dr. F. de Haan . . . 297

Over eene oude lijst van Maleische handschriften, door Dr. Ph. S. van Ronkel 309

Bladz.

Omina et Portenta, door Dr. J. Brandes 323

Opgave van Javaansche woorden, die in de residentie Tegal in gebruik zijn en verschillen van het Javaansch in Solo, door J. Knebel 344

Aanvulling van het opstel over „Oude woningen in de stad Batavia", van den heer H. D. H. Bosboom, door Dr. J. Brandes, ... 348

Dwerghertverhalen uit den archipel, Sundasche verhalen, mededeeling van R. Kern. 356

Bladvulling, een hofreis naar Mataram om en bij 1648 A. D., mededeeling van Dr. J. Brandes. 387

Islam und Phonograph von Dr. C. Snouck Hurgronje. . 393

De talen der Togian-eilanden, door Dr. N. Adriani, afgevaardigde van het Nederl.-Bijbelgenootschap 428

Nog eenige Javaansche piagĕm's uit het Mohammedaansche tijdvak, afkomstig van Mataram, Bantĕn en Palembang, (zesde vervolg), door Dr. J. Brandes . . . 491

Slavernij op Lombok door F. A. Liefrinck 508

De talen der togian-eilanden door Dr. N. Adriani. . . 539

Uit Oud-Batavia: Kota Tahi (met een kaartje) door Dr. F. de Haan. 567

TABLE DES MATIÈRES.

Quelques observations sur les monnaies hindoues de Java, par M. J. P. Moquette, avec une planche 1

Quelques annotations sur le supplément du dictionnaire malais-néerlandais en caractère arabe de M. H. C. Klinkert Sr. Imprimerie ci-devant E. J. Brill. (Leiden 1898), par M. A. F. von Dewall 7

Un document officiel du prince de Lombok, par M. F. A. Liefrinck. 19

Le Pelandouk Djinaka, traductions et conjectures, avec des tropes et figures malaises de M. J. van Dissel, critiquées par M. A. F. von Dewall. 40

Essai d'une grammaire de la langue laoranaise, par M. Arn. J. H. van der Velden. 57

Communications sur les citations de manuscrits en feuille de palmier, par M. le Dr. J. Brandes 102

Bladz.

Quelques notices sur l'ancien Batavia par M. le Dr. J. Brandes. 105

Encore quelques piagĕms javanais de la période mohamétane de Mataram, Bantĕn et Palembang par M. le Dr. J. Brandes 131

Salsilah Bĕstaman, oleh boepati Madjalengka Raden Adipati Aria Kartadiningrat, di ambil toeroenan oleh anaknja No. 17 Raden bei Koesoemaningajoeda (not. 1899, pag. 163). 135

Etudes sur la langue d'Atjeh par M. le Dr. C. Snouck Hurgronje 144

Les ruines de Panataran, notices de M. M. J. André de la Porte et J. Knebel avec deux planches 263

Frogment d'archives de notaire I par M. le Dr. F. De Haan. 297

À propos d'une vieille liste de MSS. malais, par M. le Dr. Ph. S. van Ronkel 309

Omina et Portenta par M. le Dr. J. Brandes 323

Mots Javanais en usage dans le pays de Tegal, différants de l'idiome de Solo, par M. J. Knebel 344

Supplément de l'article de M. H. D. H. Bosboom, intitulé „vieilles maisons à Batavia," par M. le Dr. J. Brandes. 348

Contes de cerf nain en langue sondanaise par M. R. Kern. 356

Un voyage à la Cour de Mataram en environ 1648, par M. le Dr. J. Brandes 387

L'Islam et le Phonographe, par M. le Dr. C. Snouck Hurgronje 393

Etude sur les langues des îles Togian, par M. le Dr. N. Adriani, délégué de la société biblique néerlandaise au Célèbès-Centre. 428

Piagĕms javanais, (sixième suite) par M. le Dr. J. Brandes. 491

L'esclavage en Lombok par M. F. A. Liefrinck . . . 508

Etude sur les langues des îles Togian par M. le Dr. N. Adriani 539

Notices sur l'ancienne ville de Batavia: Kota Tahi (avec une carte) par M. le Dr. F. de Haan 567

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

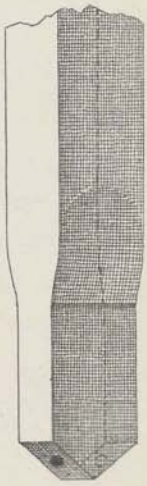

Fig. 4.

Fig: 5.

Fig. 6 en 7.

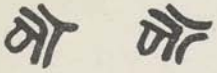

Fig: 8 en 8ª

Fig. 9.

Fig. 10.

VERBETERBLAD,

in te voegen bij bl. 1 *van de* 1e *afl. van deel XLII.*

Door een vergissing van den lithograaf is op de plaat behoorende bij „„eenige opmerkingen omtrent de Hindoe munten van Java"" [1]) de figuur 4 verkeerd weêrgegeven. Die figuur moet zijn , zooals ook duidelijk blijkt uit figuur 5. De figuur zooals die op de plaat voorkomt, n. m. 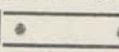 kan met een beitel als in figuur 3 aangegegeven, alleen verkregen worden op een *plat vlak*. Bij de munten in kwestie werd evenwel geslagen *rechtstandig, in een hol vlak*

---

1) Zie deel XLII afl. I, bl. 1.

EENIGE OPMERKINGEN OMTRENT DE HINDOE-MUNTEN VAN JAVA,

DOOR

J. P. MOQUETTE.

Met een plaat.

Voor zooverre mij bekend, is tot heden nog niet opgelost wat de bloemvormige (?) figuur op de holle zijde der halfronde en ronde zilveren Hindoe-munten van Java moet voorstellen en hoe die figuur werd aangebracht.

Door gebrek aan materiaal, voor zooverre betreft de grootere soorten, moest ik mij beperken tot de kleine munten, en wel die afgebeeld door E. Netscher en Mr. J. A. van der Chijs in hun werk „De munten van Nederlandsch Indie" op plaat XIII nos. 125 en 126 en door H. C. Millies in „Les monnaies des Indigènes de l'archipel Indien et de la Peninsule malaie", Planche I nos. 13—24. Wanneer men die munten beziet, moet dadelijk in 't oog vallen, dat, voor zooverre betreft de bolle zijde, vele exemplaren aan elkander gelijk zijn, en dus blijkbaar in een zelfden vorm zijn gegoten, dan wel geslagen. De figuur op de holle zijde daarentegen varieert à l'infini.

Voor deze eigenaardige afwijking van hetgeen bij andere munten het geval is, moet natuurlijk een reden bestaan, en aangezien ik vermeen deze puzzle te hebben opgelost, wil ik hierover 't eerst in détails treden.

Wanneer men de munten beziet, moet men beginnen met zich van het idee los te maken, dat de figuur in questie een lotusbloem of iets dergelijks zoude voorstellen. Verder moet men niet letten op de figuur *en relief*, doch op de verzonken gedeelten, en men zal dadelijk een anderen indruk krijgen.

Doordat mijne verzameling een beperkt aantal van de munten in questie omvat, kon mijn eerste onderzoek slechts vaag zijn. Reeds dadelijk bleek mij evenwel, dat de figuur niet met een stempel in *één* slag, doch met een stempel in *vier* slagen gevormd was. Misleid door de figuren, voorkomende op mijn klein aantal exemplaren, dacht ik eerst, dat men een min of meer T-vormigen stempel (fig. 1) gebruikt had. Door toch een stempel van dien vorm vier malen in het vierkant te herhalen, krijgt men min of meer de figuur, op de munten voorkomende (fig. 2) en kan men door slordig stempelen, zooals in werkelijkheid bij het fabriceeren der munten plaats vond, allerlei variaties vormen. De zaak was evenwel minder eenvoudig, ten minste voor zooverre betreft den vorm van den stempel, en stuitte ik op de eerste moeilijkheid, toen ik een munt ontving waarop zich op een der bladeren van de bloem een punt bevond. Te Batavia zijnde, mocht ik constateeren dat die punt geen toeval was, doch nu eens rechts, dan eens links, en soms, doch met hooge uitzondering, aan twee zijden tegelijk voorkomt (zie Millies no. 22).

Al bleef dan ook het viermaal stempelen een feit, den T-vormigen stempel moest ik opgeven.

Door de welwillendheid van den heer van der Chijs kreeg ik een groot aantal munten ter bezichtiging, en dank zij die hulp kon ik het raadsel oplossen.

Hoe vreemd het ook à priori klinken moge, zoo bleek toch duidelijk, dat de stempel niets anders geweest is dan een stomphoekige, platte beitel, met links en rechts in het schuine vlak een gaatje ingeboord, waardoor de punten gevormd werden (fig. 3).

Doordat de vorm der munten hol was en de beitel rechtstandig werd geslagen, moest de figuur, of beter gezegd de indeuking, bij vol en regelmatig slaan, ongeveer een vorm hebben als fig. 4. Deze vorm komt evenwel, voor zooverre betreft de munten, die ik kon onderzoeken, niet voor, en wel doordat nooit vol, en zeldzaam regelmatig werd ge-

slagen. Daardoor wijkt de vorm steeds af en vindt men al naar mate dieper, of min of meer schuin geslagen werd, een der figuren gevormd zooals die op de afbeeldingen bij Millies vrij juist zijn weergegeven.

Het blijft mij evenwel een raadsel, wat de bedoeling van een dergelijke stempelwijze kan geweest zijn, en ik geloof niet, dat er een tweede voorbeeld van zulk een omslachtige muntfabrikatie bestaat.

Wanneer ik dan ook in het navolgende een poging aanwend om het stempelen te verklaren, dan moet ik daarbij op den voorgrond stellen, dat ik geen enkele munt vond, die fig. 5 volkomen weergeeft.

Het is bekend dat op de gouden munten uit den Hindoetijd (Millies nos. 1 — 5 en Netscher en v. d. Chijs no. 119) een stempel gevonden wordt, die doet denken aan een linggam. Nu is het een feit, dat, wanneer men met een beitelstempel, zooals hierboven door mij aangegeven, vol en vooral regelmatig in een holte, zooals die van de munten, slaat, men dan niet een lotusbloem of een figuur, die erop gelijkt, verkrijgt, doch wel vier malen herhaald de linggam-figuur der gouden munten (fig. 5).

Doordat ik bij de reconstructie van den stempel, en de proeven daarmede genomen, deze figuur kreeg, vind ik het der moeite waard er melding van te maken, wijl het zeer goed mogelijk is, dat de bedoeling was die figuur aantebrengen.

Gelukt is het den Hindoemuntmeesters zeer zeker niet.

De stempel heeft in verloop van tijd natuurlijk wijzigingen ondergaan en was niet steeds van gelijke afmeting.

Hierover nader bij de bespreking der diverse uitgaven of varieteiten der munten.

Eerst wil ik releveeren, hoe ik mij voorstel, dat de munten vervaardigd werden.

Voor de bolle zijde der munten had men een holle vorm, 't zij in steen, dan wel in metaal. 't Laatste is 't meest waarschijnlijk, dewijl steen bij 't aanhoudend slaan zich spoedig begeven zoude.

In dien hollen vorm was het karakter en de parelrand, waarover nader, aangebracht. De plaatjes, tot munting bestemd, werden op de bepaalde zwaarte en grootte plat in zand of iets anders gegoten, en wel elk afzonderlijk, want ik heb geen enkele aanduiding kunnen vinden, dat de plaatjes hebben samengehangen, dan wel dat metaal-restes zijn verwijderd.

Die plaatjes werden daarna met een bollen ponsbeitel met kracht in den hollen vorm geslagen, een methode, waardoor de vele barsten in de munten, en het zwak relief der karakters zeer goed verklaarbaar zijn; eerst daarna werd de stempel in de holle zijde, door het ponsen ontstaan, viermalen ingeslagen, zooals boven beschreven is.

Over den hollen vorm sprekende, zeide ik, dat daarin het karakter en de parelrand was aangebracht. Dit is slechts betrekkelijk juist, ten eerste om reden er geen eigenlijke parelrand aanwezig was, en ten tweede om reden die parelrand zeer zeker niet in alle vormen voorkwam.

De munten, waarop, behalve het karakter, nog parels of punten voorkomen, zijn van die zonder parels gemakkelijk te onderscheiden, reeds daardoor, dat ze veel dieper, dunner en iets grooter in diameter zijn.

De Heeren Netscher en van der Chijs zeggen folio 133 „op sommige exemplaren schijnt zich een grove parelrand te vertoonen". Millies zwijgt er over, want waar hij spreekt van „quelques points et ornements semés sur le champ, comme sur le no 24" bedoelde hij de voorzijde en de punten ontstaan door den stempel. Na vergelijking van een honderdtal exemplaren is het mij gelukt, geloof ik, ook het karakter met de parels te reconstrueeren.

De beteekenis van 't karakter is mij duister, doch vond ik voor de munten met parels twee vormen, waarvan de beteekenis misschien gelijk is (fig. 6 en 7).

De parelrand bestaat uit 2 rijen parels of punten boven 't karakter, en wel 9 vlak tegen den rand en 5 tusschen die rij en het karakter, terwijl nog een punt geisoleerd

staat, rechts beneden het karakter. In het geheel dus 15 punten, die, naar mij voorkomt, alleen tot opvulling gediend hebben (fig. 8).

Indien er om den geheelen vorm, waarin de munten geslagen zijn, een parelrand had bestaan, dan zoude die rand, in aanmerking genomen de fabrikatie-methode, nu eens boven, dan weer beneden, dan wel links of rechts zich vertoonen. Dit is evenwel bij geen der munten, die ik kon onderzoeken het geval. Slechts bij één exemplaar vond ik nog een punt beneden het karakter (fig. 9), doch niet voldoende duidelijk en bij geen der andere munten terugkeerend.

Afgaande op het formaat en den vorm van het karakter, dat echter, voor zooverre betreft het rechter gedeelte, onjuist is weergegeven, geloof ik dat de nos. 20 — 22 van Millies de munten met parels moeten voorstellen, ook al is op die afbeeldingen van punten weinig of niets te zien.

In tegenstelling met Millies houd ik deze munten voor de oudste, om reden het meer voor de hand ligt dat men begonnen is met den meer bewerkelijken vorm, en men in latere vormen de parels wegliet, wijl men zag, dat die toch niet tot hun recht kwamen.

Ook zullen bij het stempelen in den te diepen vorm, zonder eenigen twijfel, een massa munten gebroken zijn, en heeft men daarom de latere munten platter gemaakt, om ten slotte geheel met den komvorm te breken.

Volgens deze opvatting zijn de oudste munten die, welke zeer diep zijn, en op de keerzijde parels vertoonen. Hierop volgen in ouderdom de minder diepe, die iets dikker en van iets kleiner diameter zijn en op de keerzijde geen parels vertoonen. En eindelijk de niet hol ingestempelde munten (vide Netscher en v. d. Chijs no. 126).

Zooals ik reeds boven aanstipte, werd de stempel in verloop van tijd gewijzigd. Voor de minder diepe munten gebruikte men dan ook een stempel, die stomper was, wat duidelijk blijkt uit de indrukken op de munten zelve, wijl die vlakker zijn. De twee punten bleven evenwel behouden.

Minder zeker ben ik omtrent de munten, die vlak zijn. In een holte is het zeer gemakkelijk de figuur zooals voorkomt o. a. op nos. 17—19 van Millies, met den gegeven stempel te voorschijn te roepen.

Op een plat vlak is dit evenwel zeer moeilijk, en alleen mogelijk, wanneer men den stempel, instede van rechtstandig, schuin inslaat.

Ik bezit van deze muntvariëteit slechts één exemplaar en het komt mij voor, alsof daarop toch rechtstandig geslagen is.

Ik mag evenwel niet op het onderzoek van één exemplaar afgaan, en moet dus mijn oordeel opschorten tot tijd en wijle ik een grooter aantal ter beschikking krijg.

Het karakter op de keerzijde der munten, die minder diep zijn, heeft steeds ongeveer den vorm als fig. 10 en nooit dien der munten met parels of punten (fig. 6 en 7). Of de beteekenis daardoor verandert, weet ik niet.

Over de platte munten kan ik om boven opgegeven reden niet oordeelen. Op mijn exemplaar is de vorm ongeveer gelijk op Millies no. 19.

Kremboong, Juni 1899.

ENKELE AANTEEKENINGEN

OP

HET SUPPLEMENT OP HET NIEUW MALEISCH-NEDERLANDSCH WOORDENBOEK MET ARABISCH KARAKTER

VAN

H. C. KLINKERT Sr.

Boekhandel en Drukkerij, voorheen E. J. Brill. (*Leiden* 1898),

DOOR

A. F. VON DEWALL.

De heer H. C. Klinkert Sr. heeft het aantal zijner werken op maleisch taalkundig gebied weder met een vermeerderd, waarvan de titel hierboven vermeld staat. In dit nieuwe werk heb ik verklaringen aangetroffen, die naar mijne meening minder juist zijn. Op eenige daarvan wensch ik de aandacht te vestigen, in het belang der maleische taalstudie.

„ أرا *ara*, I. voeg bij: *sija-sijalah mĕnantikan ara ta'bĕrgĕtah*, het is te vergeefs wachten op een vijgeboom, waarin geen gom zit. Sprw. wel iets overeenkomende met ons: Tap eens uit een vat, waar niets in zit."

Die mal. zin is echter: het is er te vergeefs op wachten, dat de ara (soort vijgeboom, rijkelijk van gom voorzien) van nature geen gom meer heeft, — overeenkomende met ons: daar is wel wachten, maar geen vasten naar, m. a. w. dat zal zoo spoedig niet (mal. nooit) gebeuren.

„ باسه *basah*, die uitroep, enz.; ook ongepolijst van een spiegel, ongeslepen, om de waterachtige vlammen in het glas, b. v. *moekanja laksana tjĕrĕmin basah, tjandal sedikit*

tidak berasah, haar gelaat was als een ongepolijste spiegel, een weinig gebrekkig doordat hij niet geslepen is. Sj. Har."

Een *on*gepolijste spiegel met een klein gebrek doordat hij *niet* geslepen is? M. i. is dit minder logisch, en de verklaring zal wel moeten zijn: *Tjĕrmen basah* = *gilanggoemilang*, schitterend; *tida berasah*, ongeslepen van de tanden, eene verkorting van *tida berasah gigi*, vergl. v. Dewall onder *asah*, dus dat rijmpje:

Haar gelaat was als een natte spiegel (zoo schitterend).
Een klein gebrek (slechts): haar tanden waren ongeslepen.

Tida berasah kan hier ook onbeschaafd beteekenen, uit het verband op te maken.

„ اسة *asah*; *mĕngasah*, ook slijpen van glas; *tjeremin tijda berasah*, een ongeslepen spiegel, Sj. Har."

Door de boven aangetoonde onjuistheid, geeft K. aan *asah* evenals *basah* eene beteekenis, bij den Maleier onbekend; vergl. *oepam. Tjeremin tijada berasah* is naar het schijnt een voorbeeld door K. zelf gemaakt.

„ ايم *ajam*. Voeg bij: . . . . . *a. anak kampong*, een hoen, gewonnen uit de vermenging van een boschhaan of hen met een gewone, bastaardhoen".

Kampong moet m. i. zijn *gampang* = onecht, bastaard; zulk een hoen wordt echter meest genoemd *kisaran*, Batav. en Jav. *bĕkisar*. K. is hier wellicht misleid door de *ga* zonder puntje, in handschriften geen zeldzaamheid.

„ بوڠ *boeroeng*. Voeg bij: *oepama boeroeng, matanja lĕpas badannja tĕrkoeroeng*, als een vogel: wendt hij zijne oogen af, dan komt zijn lichaam in de kooi. Sprw."

Ook minder juist. De vertaling moet m. i. zijn: Evenals een vogel, zijn oogen vrij (vrij uitzicht), zijn lichaam opgesloten; beteekenis: al het heerlijke, waarnaar men smachtend verlangt, aanschouwen, echter zonder daarvan te kunnen genieten, een beeld, dat aan den toestand van Tantalus in de onderwereld doet denken.

„ تمبر *tamboer*, ook soms gebruikt voor het trommelvel, b. v. *soewara patik ini saperti tamboer kĕndor, jang soedah tiada*

boleh dikentjangi lagi, mijne stem is als een slap trommelvel, dat niet meer gespannen kan worden. H. Tjek. W. P."

Ook deze verklaring is niet te verdedigen. K. heeft denkelijk verkeerd gelezen: het woord is *tambar*, Jav. o. a. krachteloos, en die zin moet daarom luiden: mijne stem is als krachteloos, slap, die niet meer tot helderheid kan worden teruggebracht.

„ تيارڤ *tiarap*, ook *tiharap*. Het is eene samenstelling van *ti*, niet, en *harep*, Jav. = *hadap*, voorkant, dus niet den voorkant, d. i. de achterkant boven."

Eene te ingewikkelde voorstelling naar het mij voorkomt van dat eenvoudig vooroverliggend. Zoo zou men ook het Soendaneesch voor de afleiding kunnen nemen, b. v. *tihareup*, van voren, wat echter ook te ver gezocht zou zijn.

„ جاڠن *djangan*, wordt meestal gevolgd door een werkw. Zonder het voorvoegsel *mĕ* of in het passief."

In verknoeide handschriften, dus in de onzuivere taal, of in het Batav. zeer zeker, b. v. *djangan toetoep pintoe*. In zuiver Maleisch of het Maleisch van Riouw echter moet de regel stipt in acht worden genomen, b. v. *djangan mĕnoetoep pintoe, dj. ditoetoep p.*

„ چكه *tjĕkoh*, I is e. s. v. lage heester; *angkau memoedji akoe, terlaloe soeka, rasa memandjat pokok tjekoh*, fijn ironisch; prijst ge mij, dat vind ik zeer aangenaam, dat is voor mijn gevoel alsof ik een tjekoh-heester beklim."

Wellicht verkeerd gelezen: *tjĕkoer*. In handschriften is n. l. de *ha* aan het eind van woorden soms niet te onderscheiden van de *ra*. De zin komt dan ook goed uit: de *tjekoer* groeit zoo laag bij den grond, dat er van beklimmen geen kwestie kan zijn, wel van vertrappen. Vergel. sprw. *riboet sangat kentjangnja, hingga tjekoer* (die zoo laag is) *pon tertjaboet*, om de mate der hevigheid van den storm aan te duiden. *Tjekoh* kan lokaal gelijk *tjekoer* zijn, maar dit moest dan verklaard worden.

„ دي *dija: mendijaken*, ook voor zichzelven nemen, ge-

bruikt van den 3n persoon, b. v. *istri hambamoe didijakennja*, de vrouw van uwen dienaar nam hij voor zichzelven, M."

ددياكنڽ zeker verkeerd gelezen, dat is *didajakennja*, grondwoord داي *daja*, en dan krijgt men een gezonden zin: de vrouw van uw dienaar is door hem bedrogen (*verleid*, dit moet uit het verband worden opgemaakt). *Dijaken* beteekent dat iemand met *dija* wordt aangeduid. Dat voorbeeld is door K. ontleend aan Marsden's wdb.

„ رنتي *rinti*, geraspte kokosnoot gekookt met palmsuiker. Wordt als vulsel voor koekjes gebruikt."

Moet m. i. zijn انتي, *inti*, Batav. *oenti*, de *alif* in onduidelijk schrift voor *ra*, of de *alif* is uitgevallen bij de onzuivere spelling اونتي, en dan de *wau* voor *ra* aangezien.

„ ريغن *ringan*; . . . . . *ringan toelang, berat peroet*, lichte beenderen, een zware maag, sprw. door hard te werken krijgt men goeden eetlust".

M. i. verkeerd vertaald en ook verkeerd verklaard. Voor: lichte beenderen zou er moeten staan: *toelang ringan* en zware maag *pĕroet bĕrat*; maar *ringan toelang* is licht, van den persoon met betrekking tot zijn beenderen: hij gaat er gemakkelijk toe over er gebruik van te maken, d. i. vlijtig zijn: *orang itoe ringan toelang*, die man of vrouw is vlijtig. In dien zin is ook *bĕrat pĕroet* op te vatten, dus: wie vlijtig is lijdt geen honger.

Verder onder dat woord: „*ringan sama mendjindjing, bĕrat sama memikoel*, het lichte te zamen aan de hand dragen, het zware te zamen op den schouder dragen, sprw. alle lasten samen torschen, ook met iemand door dik en dun."

Zin minder goed terug gegeven, moet zijn: samen in lief en leed.

„ ساكت *sakat*, IV, *menjakat-njakat tanah*, een zekere hoeveelheid land in kavelingen, H. Abd. p. 268".

Ik lees echter in H. Abd. ter aangeduide plaats: *kĕmoedijan dišĕkat-sĕkat* (r دسكت) *tanah itoe*, ook zoo op pag. 246, r. 9 steendr. uitgaaf, Singapoer 1880. In zijn wdb. zegt

K. sub IV van dat woord: „schot, schut; *bilik bersakat*, afgeschoten kamer, zie *sĕkat*". Hij is wellicht misleid door *soekoe-sakat*, waarnaar sub III verwezen wordt, omdat *soekoe* deel beteekent. Maar *sakat* blijft onder *soekoe* zijn beteekenis behouden: last, lasten, fig. van kwelling: *soekoe-sakat* een volksstam (onderdeel) met zijn lasten, (daarom ook met zijn) prerogatieven. Ook Marsden schijnt misleid of in de war gebracht te zijn en Dr. Pijnappel is onbedacht meegegaan.

Onder *sĕtapan* is *oenak*: doornstruik, terwijl onder het woord zelf اونق staat „e. s. v. rotan met haakvormig omgebogen dorens," en in het wdb.: omgebogen, haakvormige doren." De laatste beteekenis, ontleend aan H. v. D., is de juiste; want *oenak* is de naam van den doren, niet van den struik, wat blijkt uit het K. bekende spreekwoord: *moeloet disoewap* (*dengan*) *pisang, pantat dikait* (*dengan*) *oenak*, immers met den doren en niet den struik zou men dat moeten worden gedaan.

„ سڠكت *sangkoet*; *sangkoet-paoet*, ook: gehechtheid, H. Abd. p. 524."

Dat staat er niet, wel *sangkoetan*: *maka sekalijan perkara jang terseboet inilah mendjadiken sangkoetan dan kenangan. Sangkoetan* kan hier fig. gehechtheid beteekenen, maar *sangkoet-paoet* is van weerskanten hakend, fig. haken en oogen, met elkander in moeielijkheden geraakt zijn: *Djangan kita djalanken perkara itoe, takoet kalau-kalau mendatangken sangkoet-paoet.*

„ سكيت *sakitoe*, samentrekking van *sabagitoe*, zooveel."

Dit doet aan het Soendaneesch denken. ڪ voor ڳ gelezen; *segitoe* dient het te zijn.

„ سنري *santri*, ook Bijv. (oegelijk) gebruikt met de beteenis van vroom, godsdienstig, b. v. *lagi alim, sangat santri, mengadji, sĕmbahjang sahari-hari*, ook geleerd, zeer vroom, lezende dagelijks den koran en zijne gebeden verrichtende, Sj. S. Jah."

Ik geloof dat K. hier ook te vluchtig heeft gelezen. Het is:

Lagi alim sangat, sĕnteri,

Mengadji sembahjang, sehari-hari.

K. heeft er niet op gelet dat *sangat* eene bepaling is van *alim*, waardoor een zelfst. n. w. een bijvoegl. n. w. wordt. Ook behooren de twee eerste woorden van den tweeden regel bij elkander. Vertaling:

Ook (was hij) zeer kundig, een geleerde,

Las (den koran) en bad, den geheelen dag.

Bij *padang* is terugkeer tot het goede te bespeuren, maar, zooals altijd, schoorvoetend. Daar is n. l. verklaard (door v. d. Toorn?) o. a. dat eene kale onvruchtbare vlakte is *padang tandas;* maar K. laat er onmiddellijk op volgen: „Volgens anderen *p. tandoes*, zie ald." Wie zijn die anderen?

„ ڤاوه *pawah*, I is eene omzetting van *opah*; *berpawah* een verbintenis aangaan, waarbij voor het hoeden van een dier een der jongen het loon is."

Dat *pawah*, gedeelte, moet of kan, volgens inform., Atjehsch, en dan de omzetting van *paroh* zijn; *berparoh* of *berpawah* geeft echter te kennen: een verbintenis aangaan of aangegaan hebben, waarbij voor elke der partijen wordt of is bedongen de helft der opbrengst van de betrekkelijke zaak, van welken aard ook: veeteelt, landbouw, handel, enz. Batav. en Jav. *maro*, van *paro*. Wellicht ڤاءو voor ڤاوه gelezen.

„ ڤچه *pĕtjah* . . . . . *mĕmĕtjah* zal wel moeten zijn: *maen pemetjah* en is *pemetjah* zeker de noot, die gebruikt wordt ter verbreking van de andere".

Verkeerd gelezen, of 't is eene fout van den kopiïst; moet zijn سمچه *sĕmĕtjah*, de naam van het spel. K. heeft het in zijn wdb. reeds verklaard, ontleend aan H. v. D. Waartoe dan deze nadere minder juiste verklaring? Het spel is in het kort dit: Men plaatst twee noten op elkander onder een *pĕngapit*, pers, zóó dat uitwijken der noten niet mogelijk is; vervolgens trapt men met kracht met den hiel (*ĕntjang*),

of slaat met een stuk hout op de *pĕngapit*. Hij, wiens noot breekt, verliest, breken beide tegelijk: *sĕri*. Breekt de noot, die onder ligt, dan wordt van de andere gezegd *mĕnjĕlam*, duiken; omgekeerd, *mĕnjamboet*, ontvangen. Vergl. v. D. *sĕmĕtjah*, *sĕlam* en *samboet*. Hoe zou nu, zooals K. verklaart, sprake kunnen zijn van „de noot, die gebruikt wordt ter verbreking van de andere?"

„ ڤد *pada; pada membeli*, om te koopen, b. v. *masing-masing bereboet pada membeli*, een iegelijk haastte zich om te koopen, Sj. Har".

Pada is Batav. en Jav., dienende tot aanduiding van het subject (actief) en het object (passief) in het meervoud, Vertaling: Zij kochten om strijd.

„ فركاكس *perkakas*; ..... De volle vorm is *perkakasan* evenals *persalinan* voor *persalin*. De afkorting wordt echter het meest gebruikt."

Mijns inziens echter is *perkakas* oorspronkelijk een zelfs. n. w., ik bedoel dat zijn *per* geen voorvoegsel is, of niet meer als zoodanig wordt erkend. Dat woord komt ook wel verkort voor: *kĕkas*, vergl. Marsden, bij v. D. met een sterretje gemerkt, wat zeggen wil: geen riouwsch maleisch. Maar die verkorting, ook door K. overgenomen, bewijst niets. Dus *an* achter *perkakas* eene onnoodige verlenging, tenzij men wil aanduiden: namaak, wat als zoodanig wordt beschouwd, speelgoed, vergl. *anakan*, *orangan*.

„ فرڬي *pergi; pergi perang*, ten oorlog gaan, ten strijde trekken."

Onnoodig, naar het mij voorkomt, die verklaring, — de maleische uitdrukking is duidelijk genoeg voor hem, die weet wat die twee woorden elk afzonderlijk beteekenen. Men zou anders met recht mogen vragen, waarom *pergi mandi*, *p. berdjoedi*, enz. niet ook worden verklaard? Er zijn meer van die overtolligheden in het supplement. Verder komt onder dat woord een voorbeeld voor, minder zuiver Maleisch, n. l. „*ada saorang laki-laki pergi-pergian*,

maka tjerailah ija daripada kaumnja, er was eens een man die op reis was en hij werd gescheiden van zijn gezelschap." K. beschouwt *tjerai* als in het passief gebezigd, immers hij vertaalt „en hij werd gescheiden." Het moet *tertjerailah ija* zijn, n. l. als aan *kaoem* de beteekenis van reisgezelschap wordt toegekend en de scheiding niet vrijwillig geschiedde; anders *bertjerailah*.

„ڤڠكن *pinggan*; *p. mangkok*, ook steengoed, aardewerk." *Tempajan, djambangan*, enz. van steen of aarde, behooren echter niet tot *p. m.* De Maleier noemt *p. m.* alleen datgene wat tot vaatwerk, dischbenoodigdheden behoort.

„ڤلڠ *pělang*, II. aandacht, die men aan iets wijdt, ook *pěling*, b. v. *kiri dan kanan tiada měměling, soewatoe orang tiada dikerling*, links en rechts werd door hem geen aandacht gewijd, geen enkel persoon zag hij ook maar terzijde aan, Sj. S. Jah. In het Jav. pělěng, id."

Dat woord is Batav., *pèlèng, měměling*, het hoofd op zij werpen (geen *aandacht wijden* dus) Mal, *měnoleh*. Het mag hier *mëmiling*, maar niet *měměling* uitgesproken worden, om het met *dikĕrling* te doen rijmen. De vertaling van dat rijmpje dient te zijn:

Hij wendde het hoofd links noch rechts,
Niemand werd met een blik aangekeken.

„ڤمبوتق *pěmbotok*. De opgave is volgens v. Dewall. Mogelijk beter *pěmbotoh*, zie *botoh*."

Met „opgave" moet verstaan worden, dat dat woord voorkomt in v. Ds' Wdb. Het is niet zuiver R. Mal., doch, bij vergissing zeker, niet met een sterretje aangemerkt, anders had hij het onder de ب gebracht, *botok* gr. woord. Vergel. zijn opgave onder *gotok* en zie ook *Tjakap-tjakap rampai-rampai*, oorsp. uitgave, deel 2, p. 117, r. 7, 121, r 11 en 123 r. 2. Daarvan *pĕnggotok* gemaakt, opiumschuiver van de allerlaagste soort, elders (locaal) *pĕmbotok* geworden. *Botoh* schijnt daarmede niets te maken te hebben.

„ڤندڠ *pandang*; *kalau gadjah hendak pandang gadingnja*,

kalau harimau hendak pandang belangnja, als een olifant zijn slachttanden en als een tijger zijne vlekken wil aanschouwen, sprw. voor een al te driest of vermetel persoon, Mal."

Als een olifant zijn slachttanden ziet en een tijger dat doet met zijn vlekken (strepen), geeft dat dan een beeld, dat ons doet denken aan een al te driest of vermetel mensch? Bij nadenken zal de heer K. wel willen erkennen, dat die uitlegging niet logisch is.

Die mal. woorden moeten aldus gelezen worden:
kalau gadjah, hendak pandang gadingnja;
kalau harimau, hendak pandang belangnja (beter *pĕlangnja*) d. i. is het een olifant, let dan op zijn slachttanden; is het een tijger, let dan op zijn strepen. Zin: Zie goed toe met wien gij te doen hebt.

„كتف *kĕtip*, I. mĕngetip, ook doorbijten, stuk bijten, afbijten, b. v. *sakĕtip pinang dikĕtip dengan gigi*, een afgesneden stukje areka-noot, doorgebeten met de tanden, Mal."

Mĕngĕtip is knijpen met de nagels, lippen en, zooals hier wordt bedoeld, met de tanden, een woord dat in klank en beteekenis nauw verwant is met *mĕngoetip*, gew. *koetip*, oplezen, oppikken, zooals bijv. de hoenders doen, vergl. Wdb. v. D. Ik geloof dat het gewaagd is aan dat woord de beteekenis van doorbijten, enz. te geven.

„كمبغ *kambang*, I. *k noeri*, zekere vorm van vaartuigen, b. v. *patik hendak bangoenkan kambang noeri soepaja dapat menanggoeng mariam*, ik zal het (vaartuig) den *kambang noeri*-vorm geven, opdat het geschut kunne dragen H. T."

De vertaling dient echter te zijn: ik wil een *kambang noeri* op stapel zetten, bouwen, opdat het geschut kan dragen. De fout zit nu daarin, dat K. hier aan *bangoenken* (beter *mĕmbangoenken*) de beteekenis van *vorm* heeft gegeven.

„كوجغ *koetjing, k. pĕkak*, volgens v. d. Tn. een rattenklem."

Dit komt mij minder noodig voor, aangezien onder *pĕkak* reeds positief verklaard is, dat het een rattenklem is. Ook in K.'s Wdb. onder *koetjing*. Die benaming komt voor in

Hik. Abd. pag. 232 r. 3, uitg. Brill, door K. bezorgd.

Onder *gigi* o. a. „*gigi parang-parang*, de muizetandjes van oude lieden v. d. W. (v. Dewall)." Deze uitdrukking komt ook reeds voor in K.'s wdb., ook in Kes. pel. Abd. naar Kelantan, uitg. Brill, pag. 48, r. 3, mede door K. bezorgd.

„لاکو *lakoe*; ..... *bĕrboewat lakoe*, zich in postuur zetten? b. v. *maka Laksamana pon berboewat lakoe poela, laloe ija beriwajat*, L. nu zette zich wederom in postuur en verhaalde vervolgens H. T."

De ڬ moet hier zonder puntjes of puntje gebezigd zijn, met opzet of bij vergissing. De Maleiers hebben de gewoonte te preludeeren, aleer zij zingende een verhaal of sjair voordragen. Zij zitten op den grond (vloer) of na de invoering der europ. beschaving meer algemeen op een stoel, waarbij van zich in postuur zetten m. i. geen kwestie kan zijn. Dus: En L. maakte weder eene prelude (*bĕrboewat lagoe*) en verhaalde vervolgens.

„لوڤ *loepa; soedah loepa katjang akan koelitnja* de boon is haar dop vergeten. Sprw. voor iemand geheel vergeten zijn."

Het is echter iemand van rang, aanzien, die zijn lage afkomst vergeet; ons: als niet komt tot iet, dan kent iet zichzelven niet.

„مدل *mĕdil* = *bĕdil*, vuurwapen, geweer; *bermedil* met een vuurwapen schieten; *permedilan*, geweerschot, b. v. *omar omaja adalah berdjalan dehoeloe kira-kira sepermedilan djaochnja*".

Mĕdil is, via *'mbĕdil*, de verkorting van den actieven vorm *membedil*, evenals *'motong* van *memotong*. Aangezien nu het voorvoegsel *mĕ* geen ander vóór zich duldt, zoo is *permedilan* beslist onzuiver. Daarom is het verkeerd, dat K. *mĕdil* onder de grondwoorden opneemt.

„موبت *moeboet; memoeboet*, met gemak breken, b. v. *djikalau belom angkau bolih memoeboetken kajoe jang toedjoeh tahoen oesianja*, n. l. als gij een boom van zeven jaar oud nog niet met gemak kunt breken," enz.

Hier heeft K. het grondwoord *boeboet*: uittrekken, niet herkend. Overigens is het precies als bij *mĕdil*, met dit onderscheid echter, dat *boeboet* hier tevens eene andere beteekenis van K. heeft gekregen: breken, niettegenstaande *boeboet* in zijn woordenboek voorkomt met de juiste verklaring. Beide woorden, *mĕdil* en *moeboet*, zijn volgens K.'s aanteekening gevonden in de *Hik. Amir Hamza*, een werk algemeen bekend en daarom (n. l. de afschriften daarvan) ook zeer gehavend. Overigens is *met gemak* een bijvoegsel door K.

„ميتر *mitar* Port. *fitar*, viseeren, mikken, zie bij *pitar* en *djoeroe*."

Idem als boven, heeft geen reden van bestaan. Is de Batav. actieve vorm van *pitar* richten, van een vuurwapen. K. zegt dat het van *fitar*, Portugeesch, is.

„فُوچق, *poetjoek*, puntig uiteinde; *poetjoek nipah*, aangepunt hout van den waterpalm, *nipah*; poetjoek ook werpschicht, b. v. *bagai poetjoek dilantjarken*, als een geworpen werpschicht."

Poetjoek wordt genoemd: hoofdnerf plus bladeren in wording, alles nog zoo vast bij elkaar, dat het geheel de gedaante heeft van een langen stok met eene scherpe punt, dus geen aangepunt hout v. d. waterpalm, waar volstrekt geen hout aan zit. De *poetjoek* kan als werpschicht worden gebezigd. Vandaar *bagai poetjoek dilantjarken*.

„هارا *hara*, opschudding? b. v. *r'ajatkoe habis diroendoeng hara, tinggallah akoe berdoewa soedara*, al mijn volk werd door opschudding? vervoerd, zoodat wij twee gebroeders overbleven, Sj. Sel. Dal. zie *hoeroe*".

De *ha simpoel*, ه, is in minder net schrift soms niet te onderscheiden van de *mim*, م, zoodat uit zin en verband moet worden opgemaakt, met welk woord men te doen heeft. Dat هار moet مار, ongeluk, zijn, dus: mijn volk is totaal weg, vervolgd door het ongeluk, en bleven wij twee gebroeders over.

„ هنتي *hĕnti; pĕrhĕnti,* stut, steun, steunmiddel, bij het beklimmen van een boom, b. v. *maka ijapon pergilah menetak kajoe akan perhentinja naik keatas kajoe besar itoe,* hij nu ging een hout hakken om hem tot steun te dienen bij het klimmen in dien dikken boom, Pel. Dj."

Als er kwestie was van het maken van inkeepingen, *takok,* in den stam die beklommen moest worden, dan zou, maar dan nog heel in de verte, gedacht kunnen worden aan steun in den zin van *perhenti* (een vorm echter die mij zeer gewaagd voorkomt); maar hier is sprake van een ander stuk hout, te plaatsen tegen den dikken, niet te omvatten stam, om het beklimmen hiervan gemakkelijk te maken. Zou *perhenti* niet *pĕranti* zijn, Batav., uit het Soendaneesch: *paranti*: bestemd voor? Zou het niet voorzichtiger zijn achter *henti* een vraagteeken te plaatsen?

„ هيدم hidam; hidam-hidaman, ook, het aangename, de lusten van iets tegenover de lasten, b. v. *maka ijapon mengambil hidam-hidaman, kita djadi djoeroe djempoetan bagai hambanja,* hij neemt het aangename en wij zijn de noodigers voor zijne knechten, Ind. M. R."

Het moet, m. i. zijn: hij geniet van het aangename en wij zijn de inners (bezorgers) daarvan, alsof wij zijn slaven waren. *Djempoet* is hier *nemen* bij beetjes hier en daar, niet het overdrachtelijke: *noodigen,* en *bagai* = *alsof,* niet *voor* = *bagi.*

Batavia, Maart 1899.

EEN STAATSSTUK VAN DEN VORST VAN LOMBOK,

DOOR

F. A. LIEFRINCK,

Resident van Bali en Lombok.

De Balische vorsten plegen hetgeen zij voor hun rijk wenschen te bepalen, ten aanzien van de wijze waarop de menschen zich te gedragen hebben, het voeren van het bestuur, het bedeelen van het recht en andere onderwerpen van belangrijken aard, op schrift te doen stellen.

Deze geschriften zijn onderscheiden in drie soorten, naar gelang van hun inhoud en, in verband daarmede, van de categorie van 's vorsten onderdanen voor welke zij meer in het bijzonder bestemd zijn.

Is hetgeen zij bevatten van dien aard dat het ter kennisse moet komen van het geheele volk, zoo heeten zij „paswara" of „tithiswara". Richt de vorst echter speciaal het woord tot zijne bloedverwanten en de aanzienlijke bestuurders des lands om dezen hunne plichten voor te houden, of om de politieke belangen van het rijk te bespreken, dan vaardigt hij een „râdjamûdra" uit en daar waar hij bij geschrifte leerend en vermanend optreedt tegenover de priesters, bij hen in herinnering brengt de voorschriften van het wetboek Siwa-Sĕsana, doet hij dit in een „padma-mûdra".

Van de eerste soort geschriften, waarover later uitvoeriger gehandeld zal worden, is eene uitgebreide collectie op Lombok aangetroffen. De beide andere soorten zijn veel zeldzamer. Onder de dertien lontargeschriften, welke mij welwillend ten gebruike werden afgestaan uit de collectie handschriften

tijdens de expeditie op het eiland Lombok door Dr. J. Brandes in de poeri aangetroffen en door de Regeering in de verzamelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in deposito geplaatst, bevond zich echter één „râdjamûdra" waarvan het interessant is kennis te nemen, vooral ook omdat daarin gehandeld wordt over de betrekkingen van het vroegere vorstenbestuur op Lombok en Bâli-Karangâsĕm tot het Nederlandsch Indische Gouvernement.

De appreciatie, welke in de overwegingen van het stuk gegeven wordt van de beweegredenen onzer politiek tegenover de genoemde rijkjes, is voor ons niet vleiend en ook niet billijk te noemen, noch juist. Het is eene vrij algemeen verspreide Inlandsche opvatting dat het Gouvernement steeds het oog gericht zou hebben op uitbreiding van grondgebied, terwijl dat streven toch allerminst heeft voorgezeten in onze betrekkingen tot het vorstenhuis van Lombok, waartegen nimmer anders dan bij uiterste noodzakelijkheid krachtig is opgetreden. Te meer is deze verkeerde voorstelling van zaken te betreuren, daar het stuk overigens in zeer bezadigden toon gesteld is en blijk geeft van het verlangen om een goed bestuur te voeren over het volk, terwijl het ook een geest van flinkheid ademt die sympathie opwekt. Het slot der artikelen 7 en 8 doet denken aan de bekende vermaning, om in tijden van nood en gevaar op God te vertrouwen en daarbij er zorg voor te dragen dat het kruit droog blijft.

Ten aanzien der gebeurtenissen, welke de directe aanleiding waren tot de uitvaardiging van het geschrift, valt het volgende mede te deelen.

In de havenplaatsen van het vroeger onder het oppergezag van de vorsten van Lombok gestaan hebbend Bâlisch landschap Karangâsĕm waren toenmaals verschillende middelen van inkomsten verpacht aan Chineezen. Voornamelijk bestonden deze in het monopolie van den opkoop van voor

uitvoer bestemde voortbrengselen des lands en den verkoop aan kleinhandelaren of direct aan de consumenten van de verschillende handelsartikelen die werden ingevoerd. Onder de laatsten nam het opium eene voorname plaats in. De pachters echter, niet tevreden met de winsten die de kleinhandel in dat artikel binnenslands hun opleverde, dreven daarin bovendien een uitgebreiden smokkelhandel op Java, door middel van Chineesche jonken of Inlandsche vaartuigen. Herhaaldelijk werden namens ons Gouvernement daarover bij de bestuurders van Karangâsĕm klachten ingediend, zonder dat echter van hunne zijde tot het nemen van krachtige maatregelen om het euvel te keer te gaan werd besloten. De pachters bleven daardoor hun smokkelbedrijf voortzetten, en toen dientengevolge onzerzijds tot het stationneeren van politievaartuigen in de nabijheid der Karangâsĕmsche havens werd overgegaan, waagden zij en hunne handlangers het zelfs zich er gewapenderhand tegen te verzetten dat door de opvarenden daarvan toezicht werd uitgeoefend op het doen en laten der binnenvallende of vertrekkende schepen en vaartuigen.

In den tijd dat dit voorviel waren nog over verschillende andere zaken moeielijkheden gerezen met het Lomboksch vorstenbestuur en ingekomen klachten ter zake van het onwettig gevangen houden van een Gouvernements onderdaan gaven ten slotte den doorslag om de Regeering in de maand November van het jaar 1887 er toe te doen besluiten door hare ambtenaren op nieuw vertoogen bij dat bestuur te doen indienen nopens verschillende punten van het op Lombok gevoerd beleid, en aan deze kracht bij te zetten door eene maritieme demonstratie met vijf oorlogschepen die naar de reede van Ampenan gedirigeerd werden.

Dit had de onmiddellijke invrijheidstelling van den gevangene ten gevolge, terwijl ook in andere aangelegenheden de vorst van Lombok zich bereid verklaarde aan de tegen den gang van zaken in zijn rijk bestaande grieven tegemoet te komen. Daaronder behoorden in de eerste plaats die

ten aanzien der bovenvermelde aangelegenheid en uitdrukkelijk beloofde de vorst de pachten aan de Karangâsĕmsche stranden te zullen opheffen met gelijktijdige uitvaardiging van het verbod om van daar opium over zee uit te voeren. In werkelijkheid is het smokkelbedrijf in die streken toen ook gestaakt geworden en later nimmer meer ter hand genomen. De wijze, waarop de vorst de zaak met de Karangâsĕmsche bestuurders behandeld heeft, blijkt thans uit het hieronder volgende, door eene toevallige omstandigheid aan ons bekend geworden, geschrift

Het is hoofdzakelijk gesteld in de gewone Balische taal, met gebruikmaking van de hooge woordvormen. Deze toch worden ook door den vorst gebezigd waar hij zich schriftelijk tot zijne onderdanen in het algemeen wendt, bijzonderlijk zoo deze behooren tot de aanzienlijke standen der priesters en hoofden.

Hier en daar worden kawiwoorden in het stuk aangetroffen, en ook wordt vrij druk gebruik gemaakt van woorden, die blijkbaar aan het Hollandsch zijn ontleend, hetgeen te opvallender is, daar vóór de militaire expeditie van 1894 slechts vluchtige aanrakingen onzerzijds met het vorstenbestuur hebben plaats gehad en ook nimmer een vertegenwoordiger van het Gouvernement er geruimen tijd achtereen heeft verbleven. De verklaring daarvan is voor een deel te vinden in de verplichting die de vorsten van Lombok contractueel op zich genomen hadden om driejaarlijks een gezantschap naar Batavia af te vaardigen voor het doen van huldebetoon aan den Gouverneur Generaal. Bij terugkomst moesten zij dan uitvoerig verslag uitbrengen over al hetgeen zij gehoord en gezien hadden.

Het was echter in het bijzonder Ida Bagus Gḍe, de opsteller der vorstelijke verordeningen in den tijd toen dit geschrift vervaardigd werd, die behagen schepte in het gebruikmaken van vreemde woorden door hem opgevangen tijdens zijn gedwongen verblijf op Java, tengevolge eener schipbreuk.

Hij behoorde tot een der voornaamste brahmanenfamilies van Lombok, doch was aldaar nog met geenerlei gezag bekleed toen hij omstreeks het jaar 1870 met een groot gevolg in vlerkprauwen naar Bâli overstak om in de tempels van Badjing (Klungkung) en Padang (Karangâsĕm) eene gelofte te gaan inlossen („naur sosot" of „naur punagi"), zooals dikwijls wordt afgelegd bij zware ziekte of in andere moeielijke omstandigheden, om welke te boven te komen op die wijze de hulp der goden wordt afgesmeekt Na aan al zijne verplichtingen te hebben voldaan, scheepte Ida Bagus Gḍe zich weder in om huiswaarts te keeren, waarvoor thans twee grootere vaartuigen waren ingehuurd. Het eene had een voorspoedige reis en bereikte reeds den volgenden dag zijne bestemming, doch het andere, waarop Ida Bagus Gḍe met een deel van het gevolg zich bevond, werd door tegenwind beloopen en door den hevigen stroom meegesleurd, den Indischen Oceaan in. Na een dag of acht rondgezwalkt te hebben, strandde het vaartuig op Java's Zuidkust, in de residentie Probolinggo, en ging geheel verloren. De opvarenden brachten er echter allen het leven af en bereikten den wal bij Lontar siyu. Overal een goed onthaal vindende, reisden Ida Bagus Gḍe en de zijnen toen over Tempeh en Lumadjang naar Probolinggo, alwaar de Regent hen voorloopig huisvestte bij den Wedono-kota, wien tevens werd opgedragen hen behulpzaam te zijn in het vinden eener scheepsgelegenheid voor den terugkeer naar hun land. Het duurde echter eenige weken vóórdat hij hierin naar wensch slaagde, en in den tusschentijd moet het Inlandsch districtshoofd zijn brahmaanschen gast hebben ingewijd in de geheimen van zijn dienst, hetgeen gepaard schijnt gegaan te zijn met het gebruik van vele aan het Hollandsch ontleende woorden, welke de Ida naderhand gaarne te pas bracht toen hij een werkzaam aandeel gekregen had in het bestuur over zijn land. Dit geschiedde al spoedig na zijn terugkeer aldaar. Het avontuur dat hij beleefd had en de verhalen die hij wist te doen over zijne weder-

waardigheden, vestigden meer in het bijzonder de aandacht van den vorst op zijn persoon. Bij eerstvoorkomende gelegenheid werd hij opgenomen onder de punggawa's, die, rechtstreeks ondergeschikt aan den vorst, het land besturen. Als zoodanig heeft hij zijn heer goede diensten bewezen, en het is zeker voor een groot deel toe te schrijven aan den dood van hem en eenige andere oude beproefde raadslieden van den vorst, korten tijd vóórdat het N. I. Gouvernement zich genoopt zag in te grijpen in de binnenlandsche aangelegenheden van het land, dat de uitkomst daarvan voor het Lomboksche vorstenhuis zoo noodlottig geweest is.

Van hetgeen hij nuttigs had opgemerkt gedurende zijn verblijf op Java, trachtte Ida Bagus Gḍe ook iets ten goede te doen komen van zijn land. Zoo werden onder zijn toezicht meerdere bruggen gebouwd naar Javaansch model, o. a. die over de Antjar tusschen Mataram en Tjakra Nĕgara, waarvan de massieve onderbouw thans nog in gebruik is, een grootere over de Babak bij Tanah-bea, die tijdens den opstand door de Sassaks vernield werd, enz.

Ook de postloodsen langs Java's groote wegen hadden zeer zijne aandacht getrokken en hem op het idee gebracht te trachten het reizen in Midden-Lombok minder moeielijk en gevaarlijk te maken. In die streek toch, speciaal het gedeelte onder den naam „Djuring" bekend, welks bosschen vroeger de scheiding vormden tusschen de twee groote onderdeelen waarin tijdens het vorstenbestuur Lombok verdeeld was, heerschte toenmaals de grootste onveiligheid; sterke rooverbenden zwierven er rond en plunderden de reizigers uit, liefst daar waar zij plachten te overnachten. Gezien hebbende hoeveel nut en gemak de postloodsen op Java voor reizigers opleverden, besloot Ida Bagus Gḍe dit systeem, naar de omstandigheden gewijzigd, na te volgen. Langs den weg van de Westkust naar de Oostkust werd begonnen met hier en daar kleine vestigingen te maken die met muren werden omringd. Een vier- of vijftal gezinnen, goed van wapens voorzien, kreeg last daar te

gaan wonen en zoo wisten de reizigers voortaan steeds waar zij hulp en een veilig onderkomen voor den nacht konden vinden. Zulk eene vestiging kreeg den naam van „pos".

Verder werd tengevolge der besproken reis eeene groote verbetering aangebracht in de wijze van opsluiting der gevangenen. Bij de paswara's, waarin over strafoplegging gehandeld wordt, zullen te dezer zake eenige nadere bijzonderheden vermeld kunnen worden.

Ida Bagus Gḍe was ook een ijverig beoefenaar van de omvangrijke literatuur der lontargeschriften en werd genoemd als de beste kenner der Kawitaal in zijne omgeving. De priesters, die thans op Lombok onder de bekwaamsten gerekend worden, hadden hem tot leermeester. Zij wisten nog mede te deelen dat Ida Bagus zelf ook een reisverhaal in dichtmaat vervaardigd heeft, beschrijvende zijn wedervaren tijdens de schipbreuk en hetgeen daarop volgde, doch het is tot heden nog niet mogen gelukken dat terug te vinden.

Bij de uitvaardiging van algemeene verordeningen of andere geschriften als boven vermeld, bepalen de vorsten zich er veelal toe de strekking daarvan aan te geven dan wel de zaak uitvoerig met de priesters en de hoofden te bespreken, het daarna aan een hunner overlatende om het verhandelde op schrift te stellen, wiens werk later dan nog, na voorlezing, zijne goedkeuring moest verwerven, terwijl eerst daarna het lontargeschrift van het vorstelijk zegel werd voorzien.

Het hierboven omtrent Ida Bagus Gḍe medegedeelde maakt het duidelijk dat hij de aangewezen persoon was met die werkzaamheid te worden belast. Gedurende langen tijd is dit ook werkelijk het geval geweest en het geschrift waarvan hieronder transcriptie en vertaling gegeven worden is mede door hem opgesteld.

Bij het transcribeeren is er naar gestreefd den tekst geheel getrouw weer te geven, zonder te trachten verbete-

ring aan te brengen, hoewel zeer waarschijnlijk daarin wel fouten zullen voorkomen, speciaal ten aanzien van het gebruik der lange klinkers. Onbekend zijnde met de etymologie der woorden, was dit echter voor mij niet te beoordeelen. Ook de vaak gebruikte verdubbeling van medeklinkers is steeds behouden. De eenige afwijking van den tekst die met voordacht heeft plaats gehad, is het tweemaal schrijven van den medeklinker waar deze in het oorspronkelijke tegelijkertijd dienst doet als sluitletter voor een woord en beginletter voor het volgende. Zonder dit ware het noodig geweest twee geheel op zich zelf staande woorden met elkaar te verbinden.

Puput pakahyunan ida anake agung, Agung Gḍe Ngurah Karangâsĕm, ngawangunang râdjamûdra kni manggĕh salamilami, nurun binurun, antuk ratu çantanan ida, mangde patut sadulur ngâryyanang djagadḍitane, djanâ nurâga maka pangöbaning sarât, awanan saratu çântanan ida, malingga ring Sasak, miwah ring Bâli, kapangandikayang nggilikang pangrawos, njikiyang djagat Bâli Karangâsĕme ka Sasak, nurut aturan kontrak, antaran Gopormmen, ring ida anake agung djumneng ring nĕgri Çîlâparang, kni sâmpun pasah ida sang malingga ring Bâli, ring ida sang malingga

Het heeft den vorst Agung Gḍe Ngurah Karangâsĕm 1) behaagd dit rescript uit te vaardigen, dat ten eeuwigen dage gehandhaafd worde, van geslacht op geslacht, door zijne vorstelijke nakomelingen met het doel om in goede overeenstemming met elkaar den voorspoed van het rijk te bewerken, de genegenheid te verwerven van hunne onderdanen en tot bescherming te zijn van het land. Alzoo worden bij deze 's vorsten verwanten die op Sasak 2) en die op Bâli wonen aangemaand, om met elkaar te rade te gaan en één te doen zijn de rijken Bâli Karangâsĕm en Sasak, overeenkom-

1) De laatste, te Batavia overleden, vorst van Lombok en Karangâsĕm.

2) Een Inlandsche naam van het eiland Lombok.

ring Sasak, suka tunggal suka kabeh, duhka tunggal duhka kabeh, dening spöng kabawos antuk ida anake agung adjinda, djagat Sasak miwah Bâli Karangâsĕme, mawug kadi rasaning Udyoga Parwwa, madewek paksi kâlih siki, sâmpun masaluk latih tunggal, masong mapanjdjĕrĕt kakâlih, kontrak punika prasidda latih, ring kari rârĕm pakbur paksine, ratĕp Bali Karangâsĕme ka Sasak, nungadah ipun, nurut adengadengan, ksama bhedda mârggiyang ipun, antuk ne nduweyang latihe, gĕbrag ipun ngâryyanang patungkas pakbur paksine, ring käanan matjre djagat Bâli Karangâsĕme ka Sasak, mamârggi upâyanipun, njlewanang pakbur paksine, makḍĕngkḍĕngan, saling gitik manglawan timpal, sami tjkukĕn, labuh mâwanan pöhpöh, djantĕn dakĕp ipun antuk ne masang latih, samanah ipun mbutbutin, awanan pakahyunan ida anake agung adjinda, ngâryyanang patakun pangrawos, mangde sinah kapatûttastig hetgeen bepaald is in het kontrakt gesloten tusschen het Gouvernement en het op Çilâparang 1) zetelend vorstenhuis. Zij moeten zich niet van elkaar scheiden, de vorsten en aanzienlijken van Bali en die van Sasak. Gaat het den eene goed, zoo ga het allen goed; heeft er een tegenspoed, zoo mogen ook allen daarin deelen. Uw vader de vorst 2) toch is de vaste meening toegedaan, dat Sasak en Bâli Karangâsĕm te vergelijken zijn bij de twee vogels uit de Udyoga Parwwa 3), die in één strik met twee lusschen gevangen zijn. Het kontrakt is hier de strik. Zoo lang nu de twee vogels gelijk op blijven vliegen, Bâli Karangâsĕm en Sasak met elkaar samengaan, volgt degeen van wien de strik is hén met de oogen in hun vlucht en loopt langzaam mede. Hij gebruikt dan een nieuwe list en doet de vogels verschrikken, met het doel dat zij naar verschillende kanten zullen willen uitvliegen. Worden de rijken Bâli Ka-

1) Een inlandsche naam van het eiland Lombok.

2) Aldus spreekt de vorst van zich zelven tot zijne jongeren.

3) Dit geschrift is een der acht op Bali bekende Parwwas van de Astadaçaparwwa.

ne titiin, ngiring pamârggin ida sang sâḍu rumâksang djagat, tan kasamaran kalanjtjub antuk ṣolah tjidra mangriinin drowaka mitra, sapunika padaginganipun.

rangâsĕm en Sasak aldus van elkaar vervreemd, dan is zijn list gelukt en is er geen gelijkheid meer in de vlucht der vogels; zij trekken en rukken, raken met elkaar in strijd, vatten elkaar bij den nek, vallen neer en breken daarbij hun pooten 1); het kan niet missen of zij worden gevangen door dengene die den strik gespannen heeft en hij kan hen zoo veel plukken als hij wil.

Daarom heeft het den vorst Uw vader behaagd een vasten regel te stellen ten einde voor een ieder duidelijk zij wat behoort gedaan te worden om een goed bestuurder te zijn van het land. Het mag zelfs den schijn niet hebben alsof wij de trouw zouden breken en het eerst ons slecht gedragen tegenover een vriend. Zoo zij het 2).

Prathamaning pangrawos, anakda tiga ring Bâli, ka-

Artikel één. Aan mijne drie kinderen op Bâli 3) wordt

1) „Pöhpöh" beteekent eigenlijk mank aan beide kanten, naast „perot" mank aan één kant.

2) Met deze woorden eindigt ook elk artikel. Zij zijn echter verder in de vertaling weggelaten.

3) Degenen van wie de vorst van Lombok hier spreekt als zijne drie kinderen op Bali waren niet zijne eigene, doch broerskinderen, waarvan de twee oudsten, thans overleden, toenmaals namens hem het bestuur voerden over Karangâsĕm, terwijl de jongste, Anak agung Gde Djilantik, de tegenwoordige Stedehouder van het Gouvernement van Nederlandsch-Indië, als hun rijkabestuurder fungeerde, doch verreweg de invloedrijkste van de drie was.

pangandikayang ngusanang pak tjandu punika, bilang bangsal kakisik Karangâsĕm, kni kapĕlpĕl ka nagara pagnahan pak punika, kâlih kni kasampĕt ne mbakta apyun, atawa tjandu, saking Karangâsĕm, midjil ngamârgginin ṣagara, sewosan ring ne kaangge sangu antuk i kawula Karangâsĕm, ulangulih ka Çilâparang, sapunika padagingganipun.

gelast de opiumpacht in de verschillende bandarijen aan het strand van Karangâsĕm op te heffen en alles tot één pacht te vereenigen op de hoofdplaats. Voorts moet verhinderd worden dat ruw of bereid opium van Karangâsĕm over zee wordt uitgevoerd, behalve dan voor zoo ver dat opium moet strekken voor eigen gebruik van de lieden van Karangâsĕm die heen en weer gaan naar Çilâparang.

Kaping kalihing pangrawos, kapangan dikayang anakda tiga ring Bâli, ngâryyanang käayubân wawĕngkân druwene ring Karangâsĕm, kni käusanang salwiring pakpakan ne alit alit, ring djagat Karangâsĕm, pangĕpak tamparane, njuh, rontal, minjak, bidjâ-bidjâ, punika kapangan dikayang nglĕpas tjuke, mangde sâmpun kobĕt pangulakkulak i kawula alit alit ngĕsik ngamet pangan, kâlih wnang i kawulane alit alit, mârĕp ngadol tampara ika ka kakisik wawĕngkân Karangâsĕm, asing pagnahan ipun suka mäadolan, bilang bangsal, kapisâra manahipun,

Artikel twee. Aan mijne drie kinderen op Bâli wordt opgedragen de lasten in het rijk van Karangâsĕm te verlichten door de intrekking van alle kleine pachten aldaar van voortbrengselen van het land, klappers, lontars, olie, peulvruchten; die moeten vrijgesteld worden van heffing, ten einde de kleine man niet belemmerd worde in zijne bewegingen bij het zoeken van zijn levensonderhoud. Het sta hem vrij die producten ten verkoop naar het strand van Karangâsĕm te brengen, bij welke bandarij hij het liefst wil. Alleen zal hij hebben op te volgen de ten aanzien van

sakewantĕn kni ipun nurût prentah palĕkĕt 1) adol atuku ring bangsal, sapunika padaginganipun.

Kaping tiganing pangrawos, kapinĕh antuk ida anake agung adjinda djumnĕng ring Sasak, antuk käasilan djagat Bâli Karangâsĕme, wtu saking bangsal bangsal, miwah pak pak, puput pakahyunan ngumpulang pawulyane djroning amâça amâça, ring sâmpun djantĕn keh kidik ârttha punika, irika kapahḍum, kapäitjtja ring anakda tiga ring Bâli, anakda ida anake agung Gḍe Djlaṇṭik, kapitlas mangde kapangandikayang antuk râkanda kâlih ring Bâli, ngawilangin sukrĕta duskrĕtan bangsalbangsal, miwah pak tjandu, ngrawosin ngandikayang ndudukang ârttha käasilan punika, ngumpulang makâdi mbâgi tka ring tempo minâra tiga, mânût bwat, maka patûtipun, ida anake agung adjinda, lintang pârtjtjaya kumĕndĕl, ring panjikin pakahyunan anakda tiga djumnĕng ring Bâli, makâdi sâmpun kawîkanang sinah ring pakahyu-

het koopen en verkoopen bij de bandarijen uitgevaardigde voorschriften.

Artikel drie. Overwegende dat de inkomsten van het land Bâli Karangâsĕm getrokken worden uit de bandarijen en de verpachte middelen, zoo bepaalt de vorst Uw vader, die op Lombok zetelt, dat de opbrengst daarvan voor elk jaar bijeengegaard zal worden. Is eenmaal bekend hoeveel geld er is, dan zal dat verdeeld worden tusschen mijne drie kinderen op Bâli. Mijn zoon Anak Agung Gḍe Djlaṇṭik wordt aangewezen om door zijne beide oudere broeders op Bâli belast te worden met het beheer der bandarijen en van de opiumpacht; hij zal de pachtpenningen hebben te laten innen, te bewaren en te goeder tijd naar billijkheid in drieën hebben te verdeelen. De vorst stelt er het volste vertrouwen in dat zijne drie kinderen op Bâli één van zin zullen zijn, en hij is er ook in zijn hart van overtuigd, dat zijn jongste zoon op Bâli met oordeel zal te werk gaan en

1) Verbastering van plakkaat.

nan, pamârggin anakda pinih alit ring Bâli, ngâryyanang kapatûttan pangrawos bhakti makâka mâsih, parasparopasârppaṇa, tri tinunggalakĕn, punika awanan niçtjaya pakahyunan ida anake agung adjinda, mitlasin pangrawos kadine kotjap ring ârĕp, sapunika padaginganipun.

Kaping pâting pangrawos, kapangandikayang anakda tiga djumnĕng ring Bâli, nĕtĕpang ngamârggyang salamilami, yan wentĕn bhângça walanḍa, atawa ne kasamiyang ring bhângça walanḍa, mamanggih käiwangan, ring djroning paprentahan nĕgri Karangâsĕm, mangde anakda tiga djumnĕng ring Bâli, ngandikayang nggamĕl djanma punika, yan wantah wentĕn padruweyan, utang, pyutanganipun, ring wawĕngkân djagat Karangâsĕm, mangde mamârggi oskisi, tingkahe ngamârggyang oskisi punika, djanma ne druweyang barang barange, miwah utang pyutangane, ne patjang katang-

met eerbied en liefde jegens zijne oudere broeders bezield zal zijn, dat de broeders in overleg met elkaar zullen handelen, dat zij met hun drieën één zullen zijn.

Dit is de reden waarom de vorst de zaken in hunne handen stelt op de wijze als hierboven is vermeld.

Artikel vier. Aan mijne drie kinderen op Bâli wordt opgedragen ten allen tijde het volgende in acht te nemen. Wanneer een Hollander, of een met dien landaard gelijkgestelde, zich aan eenig vergrijp schuldig maakt binnen het rijk Karangâsĕm, dan moeten mijne kinderen dien persoon laten opvatten. Heeft hij bezittingen, schulden of schuldvorderingen in het rijk Karangâsĕm, zoo moet executie 1) plaats hebben. Die executie gaat als volgt in zijn werk. De persoon, die opgevat moet worden en in het bezit is van goederen, dan wel schulden heeft te betalen of uitstaan, wordt gebracht

1) In dit artikel heeft de opsteller van het stuk in bijzondere mate toegegeven aan zijne zucht om woorden te bezigen die aan zijne taal vreemd zijn. Behalve „oskisi" voor „executie" treft men nog aan „opdjaksa" voor „hoofddjaksa", „pakĕlaren" voor „verklaring."

kĕp, mangde sâdu arĕp ring djaksa nĕgri, masâksi kakâlih djanma dagang ne patût, sarĕng njatjak barang barang punika, miwah utang pyutangane, ngunggahang ka surat pratela, kni sami nekeniu, ne nduweyang barange miwah sâksine, makâdi mangde munggah tjap opdjaksa negri, nĕgri, kâlih wangunang surat paklarenipun, unduk sisipipune djanma ne magaměl, yan sâmpun puput surat punika kadi ne kotjap ring ârĕp, mangda anakda tiga djumnĕng ring Bâli, ngandikayang di glis, makirimang ring i twan risden ka Buleleng, mangda sarĕng mangrawosin, sapunika padaginganipun.

voor den rijksdjaksa met twee te goeder naam en faam bekend staande handelaren als getuigen; te zamen gaan zij dan die goederen en die schulden na en teekenen ze op in een geschrift, dat na door den eigenaar van het goed en de getuigen geteekend te zijn, voorzien wordt van het zegel van den rijkshoofddjaksa, terwijl voorts een proces-verbaal wordt opgemaakt van hetgeen de opgevatte persoon misdreven heeft. Zijn de voornoemde geschriften gereed, dan moeten mijne kinderen op Bâli ze ten spoedigste naar Buleleng opzenden aan den heer resident en te zamen met dezen de zaak verder behandelen.

Kaping limaning pangrawos, anakda tiga djumnĕng ring Bâli, kapangandikayang antuk adjinda, mangrârang kras, mangde sâmpun pisan wentĕn kawula paprentahan Karangâsĕm, mamantjanen kaphal kaphal, atawa präu präu, yadyapin djuragan bandeganipun, saking asing asing nĕgri, sane rawuh ka palabwan Bâli Karangâsĕm, sane

Artikel vijf. Mijnen drie kinderen op Bâli wordt door hun vader opgedragen om ten strengste te verbieden dat onderhoorigen van Karangâsĕm overlast doen aan schepen of prauwen die uit andere landen naar de havens van Bâli Karangâsĕm gekomen zijn, dan wel dier gezagvoerders en bemanning, hetzij dat zij zich op zee be-

ring lawut, atawa ring ḍarat, ne tḍun ngambil toya, miwah mablanjdja kadi patûtipun, mangde sâmpun pisan kaganggu kapäiyĕg, antuk i kawula Bâli Karangâsĕm, ring kaänan wentĕn sale pamârggin kaphal kaphal, atawa präu, präu, yadyapin djuragan bandeganipun, tan wentĕn turût praduli ring aturan palabwan Bâli Karangâsĕm, mangde i kawula paswan glis anguningayang atur ring palinggih ida anake agung tiga djumnĕng ring Bâli, ida anake agung anakda kapangandikayang ngamârggyang kumisi di glis, mreksa prakâra punikâ, yan wantah wyakti kaphal kaphal, atawa präu präu, yadyapin djuragan bandeganipun, manglanggar prentah ring paswan Bâli Karangâsĕm kni glis anakda djumnĕng ring Bâli, mbäosang ka Buleleng, kadi adat byasa, ne sâmpun mamârggi kariin, makâdi mangde glis kapawwit atur ka Sasak, sapunika padaginganipun.

Kaping nĕming pangrawos, vinden of aan wal gekomen zijn om op eene behoorlijke wijze water te halen en inkoopen te doen, bemoeielijken of molesteeren.

Wanneer die schepen of prauwen tegen de wet handelen, dan wel de gezagvoerders en bemanning er van zich niet storen aan de haven-reglementen van Bâli Karangâsĕm, dan moeten de lieden die in de havenplaats wonen daarvan met spoed kennis geven aan mijne kinderen de drie vorsten op Bâli en aan dezen wordt opgedragen daarna met spoed eene commissie te zenden om die zaak te onderzoeken. Blijkt dat werkelijk door die schepen of prauwen, dan wel hun gezagvoerders en bemanning, gehandeld is tegen de haven-reglementen van Bâli Karangâsĕm, dan moeten mijne kinderen op Bâli met spoed ter zake in overleg treden met Buleleng, zooals van vroeger af gebruikelijk is geweest, en ook moeten zij met spoed bericht zenden naar Sasak 1)

Artikel zes. Aan mijne drie

1) Aan de herhaalde aanmaning in dit artikel tot spoed, zoude men zeggen dat de vorst van Lombok geen onbepaald vertrouwen had op de voortvarendheid van zijne kinderen in Karangâsĕnm.

anakde tiga djumnĕng ring Bâli, kapangandikayang mitĕĕr mriksa kontrak djagat Bâli Karangâsĕm ne pitulas pasal, aplukutus rawuhing ahiripun, mangda anakda tiga djumnĕng ring Bâli, nĕtĕpang ngamârggyang salamilami, dening wentĕn wkas kakewĕhang antuk adjinda djumnĕng ring Sasak, kadi ne kotjap ring kontrak rawos kaping pitu, punika katimbang kapinĕh panjdjang, antuk ida anake agung adjinda djumnĕng ring Sasak, yan wantah tĕtĕp antuk anakda djumnĕng ring Bâli, nurût kadi padagingan kontrak, njikiyang djagat Karangâsĕm Bâline ka Sasak, kari wentĕn anggen tangkis nĕmbunang pangrawos, mitindih kadine kotjap ring kontrak rawos kaping nĕmbĕlas, sapunika padaginganipun.

kinderen op Bâli wordt opgedragen zich goed op de hoogte te stellen van het kontrakt van Bâli Karangâsĕm dat uit zeventien artikelen bestaat, het slot meegerekend achttien, en het ten allen tijde stipt op te volgen, want Uw vader op Sasak heeft een zeer zwaar hoofd in hetgeen in artikel zeven van dat kontrakt 1) vermeld staat; dat geeft den vorst Uw vader veel te denken. Wanneer nu slechts mijne kinderen op Bâli den inhoud van het kontrakt opvolgen en het land Bâli Karangâsĕm ééu doen zijn met Sasak, dan vinden wij in het zestiende artikel van het kontrakt 2) nog steeds een middel om van ons af te spreken.

---

1) Blij kbaar heeft eene vernommering plaats gehad en wordt hier gedoeld op artikel zes van het kontrakt, dat luidt: „Het Nederlandsch Indisch Gouvernement zal naar Karangâsĕm (op het eiland Bâli) kunnen zenden een gevolmachtigde om aldaar te verblijven."

2) Evenals boven moet hier een nummer teruggegaan worden. De vorst toch had zonder twijfel het oog gericht op artikel vijftien, luidende: „Het Nederlandsch Indisch Gouvernement verklaart dat zoo lang de vorst van Karangâsĕm op het eiland Bâli het vorenstaande getrouwelijk zal nakomen, geenerlei pogingen door hetzelve zullen worden aangewend om zich in dat land neder te zetten, dan wel zich met het inwendige bestuur aldaar te bemoeien, welk bestuur integendeel bij deze geheel aan den vorst van Karangâsĕm wordt overgelaten.

Kaping pituning pangrawos, pangârṣan ida anake agung adjinda djumnĕng ring Sasak, ringa anakda tiga ring Bâli, miwah ring anakda samiring Sasak, mangde ngamanggĕhang pangrawos ne mungguh ring surat râdjamûdra puniki, salamilami, nurun tinurun, kni sami njdjĕdjĕrang kadi padagingan kontrak Çîlâparang, miwah Bâli Karangâsĕm, sâmpun pisan malih nguwahuwuh, anggen ngukuhang kapatûtan, natak swetjtjan ida sang hyang widi, sapunika padaginganipun.

Kaping uluning pangrawos, pamuput pangârṣan ida anake agung adjinda, ring ratu çântanan ida ring Sasak, miwah ring Bâli, kni kadi päuntu lawan wsi, ngâryyanang karahajon, napakang pituduh ida sanghyang adji, anggen pangwangen bhakti ring ida sang manrĕṣṭi, maka sipat mamahayu djagat, daçarin kotsää klan, maguṇita njikiyang pangrawos Karangâsĕme ka Sasak, njâryyanang ita waṣaṇa, kadayuhan i watĕk pora bâla, pilih wnang tanggwana rikâlaning bhaya, dulurin pĕpĕkang tjaturânggane,

Artikel zeven. Het is het verlangen van den vorst van Sasak dat zijne drie kinderen op Bâli en al zijne kinderen op Sasak met hunne afstammelingen zich ten allen tijde naar de overwegingen die in dit rescript vervat zijn zullen gedragen en zich stipt zullen houden aan den inhoud van het kontrakt van Çîlâparang en dat van Bâli Karangâsĕm.

Er moet niets in veranderd worden. Met Gods zegen diene het om een goeden gang van zaken te verzekeren.

Artikel acht. De vorst verlangt dat zijne bloedverwanten op Sasak en die op Bâli zich tot elkaar zullen verhouden als de slijpsteen tot het staal, waardoor voorspoed zal teweeg gebracht worden Naar luid der heilige boeken is dat de voortreffelijkste der huldebetuigingen die men aan de goden kan brengen. Om het land tot welvaart te doen geraken, streve men er naar met ijver en volharding Karangâsĕm en Sasak steeds in overeenstemming met elkaar te doen handelen; daaruit zal het goede voortkomen en de

sanjdjata, koṣa, bâla, wâäna[1]), punika madewek urip djagat, prasidḍa wusâdḍa prayaṣtjitta kâlaning dûrbbhala, sapunika padaginganipun.

onderdanen zullen er ook wel bij varen. Wellicht zal dat kracht geven in tijden van gevaar.

Daarbij zorge men goed voorzien te zijn van vierderlei krijgsbenoodigdheden, namelijk wapens, leeftocht, troepen en vervoermiddelen. Die doen het land leven; zij zijn als een geneesmiddel dat heil kan brengen wanneer ziekte en zorgen komen.

Pangrawos ring kaping sanga, awanan ida anake agung djumnĕng ring Sasak, ngĕsengin anakda djumnĕng ring Bâli, rawuh mantuh ka Sasak, kairing antuk ida brâhmaṇa sulinggih, miwah bâudanda, wwit pakahyunan adjinda, kni polih sâḍu arĕp umâlap kna, kairing antuk ratu çântana sami, kâlih ida brâhmaṇa sulinggih, bâudanda, ring Sasak, miwah ring Bâli, mangde sami sauninga, ring pangratĕp pangrawos râdjamûdra puniki, sumâksi njdjĕdjĕrang râksarumâksa, silih patuiling, ngamanggĕhang kapatûtan, njikiyang djagat Karangâsĕm Bâline ka Sasak,

Artikel negen. De reden waarom de vorst van Sasak zijne kinderen die op Bâli wonen heeft opgeroepen om naar Sasak over te komen, te zamen met de priesters en de voorname hoofden, is zijn verlangen om in persoon te kunnen overleggen met al zijne bloedverwanten en voorts dat de priesters en hoofden allen bekend zouden zijn met het tot stand komen van dit rescript, dat zij mogen toezien op de handhaving er van, dat zij elkaar mogen steunen en aanmoedigen bij de zorg voor een goeden gang van zaken en hét bewaren van over-

1) Van der Tuuk (Wbk. dl, I op. 624) somt de tjaturângga als volgt op: açwa, gadjah, ratha, padati.

pangkusan ida brâhmaṇa sulinggih, miwah bâudanda, ne ngiring magunita pangrawos, sâmpun sami mungguh ring surat sarĕng masuluh puniki, mangde tĕĕr kamanggĕhi antuk pratiçantana, salamilami, sumâksi kadi pangrawose kotjap ring ârĕp, sapunika padaginganipun.

Puput pangrawos puniki, ring purṇnamaning saṣih, ka, 7, rah, 9, tĕnggĕk, o, içâka, 1809.

eenstemming tusschen Bâli Karangâsĕm en Sasak.

De namen der priesters en hoofden, die aan deze beraadslaging hebben deelgenomen, zijn allen vermeld op de aan dit geschrift gehechte lijst, ten einde ook hunne nakomelingen bekend zouden zijn met het boven bepaalde en het ten allen tijde zouden handhaven.

Aldus is besloten bij de volle maan der 7e maand van het jaar 1809.

Sane ngiring sumâksi, ring pangrawose puniki, brâhmaṇa sulinggih ring Sasak, pâḍanḍa Gḍe Ktut Tlagâ, pâḍanḍa Gḍe Ktut Piḍaḍa, pâḍanḍa Gḍe Mâḍe Tgĕs, pâḍanḍa Gḍe Njoman Punjya, pâḍanḍa Gḍe Ktut Kĕkĕran, ring Sĕksâri; bâudanda, i gusti Njoman Kaler, i gusti Wajahan Wanasâri, i gusti Mâḍe Kaler, i dewa Gḍe Pinâtih, ida Bagus Gḍe, ida Bagus Djlaṇṭik, ida Wajahan Alit, ida Bagus Kai Grĕdĕg, ida Bagus Oka, ida Wajahan Piḍaḍa Togok.

Aanwezig zijn geweest bij deze beraadslaging de priesters van Sasak pâḍanḍa Gḍe Ktut Tlagâ, pâḍanḍa Gḍe Ktut Piḍaḍa, pâḍanḍa Gḍe Mâḍe Tgĕs, pâḍanḍa Gḍe Njoman Punjya en pâḍanḍa Gḍe Ktut Kĕkĕran te Sĕksâri, zoomede de hoofden i gusti Njoman Kaler, i gusti Wajahan Wanasâri, i gusti Mâḍe Kaler, i dewa Gḍe Pinâtih, ida Bagus Gḍe, ida Bagus Djlaṇṭik, ida Wajahan Alit, ida Bagus Rai Grĕdĕg, ida Bagus Oka en ida Wajahan Piḍaḍa Togok.

Sane ngiring sumâksi, ring pangrawose puniki, brâhmaṇa

Aanwezig zijn geweest bij deze beraadslaging de pries-

sulinggih ring Bâli Karangâsĕm, ṗâḍanḍa Gḍe Ktut Piḍaḍa, pâḍanḍa Gḍe Ktut Nuwabhâ, pâḍanḍa Gḍe Ktut Tgĕh, pâḍanḍa Gḍe Mâde Dalang, bhuḍḍa; bâudanda, i gusti Nĕngah Paguyangan, i gusti Ktut Djlaṇṭik, ida Bagus Mâs, ida Bagus Mâḍe Kukuh, ida Bagus Mâḍe Piḍaḍa.

ters van Bâli Karangâsĕm pâḍanḍa Gḍe Ktut Piḍaḍa, pâḍanḍa Gḍe Ktut Nuwabhâ, pâḍanḍa Gḍe Ktut Tgĕh en de bhuḍḍistische pâḍanḍa Gḍe Mâḍe Dalang, zoomede de hoofden i gusti Nĕngah Paguyangan, i gusti Ktut Djlaṇṭik, ida Bagus Mâs, ida Bagus Mâḍe Kukuh en ida Bagus Mâḍe Piḍaḍa.

Mwah panggĕgĕm pangrawos ida anake agung adjinda, kadi ne inutjap ring surat râdja mûdra iki sarĕng masuluh, ring rawos kaping tigâ, anakda ida anake agung Gḍe Djlaṇṭik, kapitlas mangde kapangandikayang antuk râkanda kâlih, mangrawosin ndudukang käasilan bangsal bangsal, wawĕngkân Karangâsem, punikâ kasanggrahayang ring pakahyunan, antuk ida anake agung adjinda djumnĕng ring Sasak, mangde kengin bebas, tan wentĕn mâlih ngâryyanang pangrawos kapungkur, makâdi anggen ipun pilabi mbisen

Nog bepaalt de vorst, ter versterking van hetgeen vermeld is in artikel drie van het hieraan gehecht rescript [1]), waarbij bepaald is dat aan Anak Agung Gḍe Djlaṇṭik door zijne twee oudere broeders zal worden opgedragen de regeling van het innen der inkomsten van de bandarijen in Karangâsĕm, het navolgende, ten einde deze zaak in eens voor goed geregeld zij, en er later niet meer kwestien over zouden ontstaan, zoomede om aan de pachters die tegen de wet mochten willen handelen alle voorwendsel daartoe te ontnemen.

1) Het hier nog volgende is een naschrift dat blijkbaar eerst later werd bijgevoegd. Het was geschreven op een afzonderlijk lontarblad en in een ander handschrift, evenals de voorafgaande opsomming der namen van hoofden en priesters die tegenwoordig geweest waren.

antuk i para subandar, ne mamanah tjidrâ, awanan kakaryyanang pangusap pangrawos, ne mangkin, salwiring tampara, ne midjil saking djagat Bâli Karangâsĕm, sane patût kni prabeya, tlasing tan kawaça dagangan punikâ, pre 1) luput beya, ywadin druwen ida anake agung anakda tigâ djumnĕng ring Bâli, sane ngrandjing adol atuku, mangde patĕh pamârggin beyan dagangan punika, ring ne sewosan, pilih kasiddan manggĕh bĕgbĕg, ngungkadang käasilan päulihan bangsal bangsal punika, i subandar kabĕt ngamârggyang upaya, patjang ngawidjilang tĕmbang panjdjang, sapunika padaginganipun.

Van nu af aan dan wordt gelijkelijk voor allen vastgesteld dat geenerlei voortbrengselen die van het land Bâli Karangâsĕm worden uitgevoerd en die aan rechten onderhevig zijn nog vrijstelling zullen genieten. Al behooren de waren die verhandeld worden ook aan mijne drie kinderen op Bâli zelven toe, toch moet daarvoor hetzelfde recht betaald worden als voor andere koopwaren. Wellicht zullen dan de inkomsten die uit de bandarijen getrokken worden op dezelfde hoogte blijven of zelfs toenemen en de pachters zullen geen voorwendsel meer vinden om bezwaren te opperen.

---

1) Verbastering van het Hollandsche woord „vrij."

DE PELANDOEK DJINAKA.

Vertalingen en Conjectures, alsmede Maleische Tropen en Figuren

VAN DEN HEER

J. VAN DISSEL

BEOORDEELD DOOR

A. F. VON DEWALL.

J.G. 1899 I

In „de Indische Gids," April 1898, vinden wij van de hand van den heer J. van Dissel twee vertalingen van de *Pelandoek Djinaka*, een van de in 1885 en een van de in 1893 door den heer H. C. Klinkert bezorgde uitgaaf. Bij de eerstbedoelde vertaling geeft de heer van Dissel tevens eenige conjectures of tekstverbeteringen. Bij de tweede treedt hij in beschouwingen omtrent de herkomst van de dierensagen. Het ligt niet in mijne bedoeling hem op dit terrein te volgen. Alleen wensch ik te onderzoeken, in hoeverre die vertalingen juist zijn en mijne bevinding daaromtrent mede te deelen, in voldoening aan het verlangen van den heer van Dissel, uitgedrukt in deze bewoordingen: „Waar anderen aan de juistheid van eene overzetting mochten twijfelen, houden wij ons voor opmerkingen aanbevolen, want: interdum bonus dormitat Homerus," pag. 431, r. 8 v. o. van dat Tijdschrift.

De conjectures komen voor op pag. 488 en 489. Ook hieromtrent wensch ik mijn gevoelen kenbaar te maken, wat den heer van Dissel zeker ook niet onaangenaam zal zijn.

Beginnen wij met het voornaamste, dat zijn de conjectures. Daarna zullen wij overgaan tot het onderzoeken der vertalingen en eindigen met een enkel woord te zeggen over

de tropen en figuren, voorkomende in de Februari-aflevering van dat Tijdschrift, pag. 189 v. v.

CONJECTURES.

„Bl. 17 reg. 13 staat *moekanja* moet zijn *moelanja*".

Daar staat echter *makanja*, van *maka*, hier met *waarom*, en met dat achtervoegsel *nja* = *zijn* (*het*) *waarom*: *de reden* te vertalen; vergel. tekst pag. 86, r. 4 v. o. Zuiver Maleisch is *makanja* niet, men hoort het meer op Java.

„Bl. 38 reg. 4 *djibar* komt niet voor in de woordenboeken; hier in verband met de beteekenis van den wortel *bar*, vertaald met „bevend, bibberend en sidderend".

Dat woord is *bibir*, de eerste ب als ج geschreven. Tekst: Maka sembah sang Kera dengan gemetar toelangnja, dan *bibirnja* pon gemetar, berkata-kata dengan ketakoetannja: Sang Kera sprak, door vrees bevangen, met bevende ledematen en trillende *lippen*. In het Handschrift van het Batav. Gen. n°. 156, pag. 30, r. 5 is dat woord duidelijk geschreven.

„Bl. 40 reg. 13 *akoepon* moet vervallen".

De zin waarin dit woord in den tekst, r. 12—13 voorkomt, luidt: tijadalah akoe takoet melawan, dengan sekali bèntèh *akoepon* remoklah toelangnja itoe. Dat *akoe* is bezittelijk gebezigd en *pon* dient tot versterking van *sekali*. De vertaling moet derhalve zijn: ik ben niet bang hem te wederstaan, (want) met een enkelen *bentèh van mij* zijn zijn beenderen verbrijzeld. De heer v. Dissel vertaalt echter: „ik ben niet bang hem te wederstaan, met een enkelen schop sla ik hem de botten tot gruis" pag. 445, r. 7—8. Deze vertaling is voldoende, het bezittelijke *van mij* behoeft in het Hollandsch niet speciaal te worden uitgedrukt, maar in het Maleisch wel. Dus *akoepon* mag niet vervallen.

Ik vind in de vertalingen van den heer v. Dissel het woord *bentèh* teruggegeven met *scheenschoppen*. Dat is minder juist en geeft daardoor eene verkeerde voorstelling. Het is zooals hij in eene noot, pag. 445, reeds verklaart, met

het scheenbeen de kuit van een ander schoppen. Het is een geliefkoosd spel van de Maleiers, mannen en jongelieden. Ik heb het dikwijls bijgewoond. Mijn vader zegt in zijn woordenboek, na de juiste verklaring van het woord (*membenteh*) zelf: „*main benteh* spelen, waarbij een der spelers zijn been in eene schuine richting stram tegen den grond zet en een ander met zijn scheenbeen tegen de kuit van den eersten schopt, die verloren heeft, wanneer zijn been van de plaats komt; *pembenteh* wie met het scheenbeen schopt". Klinkert echter verklaart „*pembenteh* scheenbeenschopper". Een sterke en bedreven schopper neemt soms twee tot drie personen tegelijk voor zijne rekening. Die twee of drie personen staan dan dicht aaneengesloten naast elkander en stellen hunne kuiten, op eene rij geplaatst, ter beschikking voor den schop. Zij hebben het recht om ieder op zijne beurt terug te schoppen.

„Bl. 41 de geheele bladzijde is slecht gesteld".

Het komt mij echter voor, dat, hoezeer de stijl gedwongen is — wat trouwens overal en in elk maleisch werk, van Abdoellah zelfs niet uitgezonderd, het geval is — het Maleisch overigens goed is. Tot gemak van den lezer bij de beoordeeling schrijf ik die bladzijde hier af, met de noodige leesteekens.

Maka kata Radja Gadjah itoe: „Baiklah, terimalah! Bitjara toewan hamba melainken hamba toeroetlah." Setelah itoe maka Toewan Sjaich 'Alim dirimba pon toeroenlah dari atas belakang seladang hitam itoe, seraja katanja: „Hai toewan-toewan sekalijan, berdirilah diloewar baris itoe, soepaja boleh engkau sekalijan melihat akoe berbenteh dengan Radja Gadjah ini, dan djangan menengar chabar daripada orang, mendjadi sjak toewan-toewan sekalijan dan wahamlah, akoe berbenteh dengan Radja Gadjah ini." Setelah itoe maka berdirilah segala isi rimba itoe berkeliling bersaf-saf, akan melihat Toewan Sjaich 'Alim dirimba berbenteh dengan Radja Gadjah itoe. Sjahadan maka oedjar Sj. 'A. dirimba kepada R. G., katanja: „Sekaranglah kita

berbenteh (dan 1) hendaklah kita bersaksi dan bersetija dahoeloe kepada segala isi rimba ini, sijapa alah dan sijapa menang; dan djangan sekali-kali kita berdengki-dengkijan." Maka sahoet R. G.: „Hai T. Sj. 'A. dirimba, akoe berbenteh dengan engkau tijadalah maoe dengki, dan se'oemoer hidoep belom pernah akoe dengki atau anijaja kepada segala machloek." Maka oedjar sekalijan isi rimba: „Djikalau R. G. itoe dengki, patik semoewa akan lawannja itoe." Maka T. Sj. A. pon berkata: „Hai toewan-toewan sekalijan, lihatlah olehmoe akan salah kami kedoewanja ini barang jang benar; keloewar daripada moeloetnja berterejak-terejak: itoelah 'alamat alah. Dan apabila laloe berbenteh 2) hamba, maka lihatlah oleh toewanhamba kaki hamba, dan kaki R. G. itoe pon demikijan djoega. Dan itoelah permintaän hamba kepada toewan-toewan sekalijan. Dan barang sijapa tijada menoeroet perkataän itoe, kena koetoek Wali Allah jang keramat, disambar oleh halilintar dan mati ditempah (ditimpa) oleh goenoeng jang tinggi." Maka sahoet segala isi rimba: „Patik kaboellah akan kata toewankoe itoe." Setelah soedah maka kata T. Sj. 'A. dirimba: „Hai R. G. bentehlah hamba dahoeloe oleh toewanhamba."

De heer van Dissel heeft m. i. de beteekenis van eenige uitdrukkingen minder goed gevat. Zijne vertaling (pag. 445, r. 14 v. v.) luidt:

„De *R. Gadjah* sprak: „Goed, ik leg mij er bij neer." Daarna steeg *Sj. A. R.* van den rug van den Zwarten *Seladang* af en sprak: „Wel, M. H., gaat buiten den streep staan, opdat gij allen kunt toezien, dat ik met den *R. Gadjah* scheenschop. Hoort verder niet naar wat men zegt, zoodat gij twijfel koestert en aanmerkingen maakt over ons beider scheenschoppen." Alle dieren des wouds gingen daarna in rijen er om heen staan om *Sj. A. R.* te zien scheenschoppen met den *R. Gadjah*. *Sj. A. R.* sprak tot den *R. Gadjah*:

---

1) *Dan* is hier te veel, verg H. S. B. G. no. 156, p 33, 4.

2) Moet *benteh* zijn, verg. id. p. 33, r. 11.

„Nu gaan wij scheenschoppen, doch wij moeten onder de dieren des wouds onwraakbare getuigen (kiezen), (opdat zij uitmaken) wie het wint en wie het verliest; dan moeten wij ook niet (meer) op elkaar wangunstig zijn." De *R. Gadjah* sprak: „Wel *Sj. A. R,* al ga ik met u scheenschoppen, daarom ben ik niet op u jaloersch; zoo oud als ik ben, ben ik het nooit, op wien ook, geweest." Al de dieren des wouds spraken: „Wanneer de *R. Gadjah* wangunstig wordt, zullen wij allen er ons tegen verzetten", waarop *Sj. A. R.* hernam: „Wel, M. H., let dan op onze fouten, wien een gil werkelijk den mond ontsnapt, hem dient dit als teeken, dat hij het werkelijk verloren heeft; en als wij doorgaan met scheenschoppen, let dan zoowel op mijne voeten, als op die van den *R. Gadjah,* dit verzoek ik U; en al wie deze woorden niet opvolgt, hem treffe de vloek van Allah, moge hij geraakt worden door den bliksem en sterven verpletterd door een hoogen berg." Al de dieren des wouds antwoordden: „Wij zijn het volkomen met u eens", waarop *Sj. A. R.* sprak: „Welaan, *R. Gadjah,* scheenschop mij eerst."

Mijns inziens zou het Maleisch met het volgende beter teruggegeven zijn:

De *R. Gadjah* sprak: „Goed, aangenomen! Ik volg uw voorstel." Daarna steeg *Sj. 'A dirimba* van den rug van den zwarten *seladang* af en sprak: „Gij allen (de *radja's* n. l.) gaat buiten den troep staan, opdat gij mij met den *R. G.* kunt zien *bentch* 1) spelen en gij niets hebt van hooren zeggen, waardoor twijfel en gevolgelijk ongunstige gissingen bij u zouden kunnen ontstaan omtrent dit ons spel." Alle dieren des wouds gingen daarna, een cirkel vormend, in rijen staan, om *Sj. 'A dirimba* met den *R. G.* te zien *bentch* spelen. *Sj. 'A. dirimba* sprak tot den *R. G.*: „Nu wij tot *bentch* spelen zullen overgaan, laten wij eerst de woudbewoners tot getuigen nemen en aan hen beloven met trouwheid (te zullen erkennen) wie het verliest en wie het wint, en laten wij in het minst niet op elkaar wangunstig zijn".

1) Een naam beter niet te vertalen.

De *R. G.* antwoordde: „*Sj. 'A dirimba*, bij dit ons *benteh* spel zal ik niet wangunstig zijn, (trouwens) zoo oud als ik ben, ben ik nooit wangunstig of onrechtvaardig, op wien ook, geweest". Al de dieren des wouds spraken: „Wanneer de *R. G.* wangunstig wordt, zullen wij allen zijn tegenpartij zijn," waarop *Sj. 'A. dirimba* hernam: „Gij allen, let dan *goed* (*barang jang benar*) op onze beider fouten. Wien een gil ontsnapt, hem dient dit als een teeken, dat hij het verloren heeft. En wanneer mijn *benteh* (schop) heeft plaats gehad (*laloe*) let dan op mijn been, zoo ook (wanneer zijn schop heeft plaats gehad) op dat van den *R. G.* Dat verzoek ik U; al wie deze woorden niet opvolgt, hem treffe de vloek van Allah's vriend den Heilige, (d. i.) sterven door den bliksem getroffen (of) door een hoogen berg verpletterd, enz.

Verder de conjectures van den heer v. Dissel.

„Bl 42, reg. 16, de uitdrukking *bilakan berasa kepada toewan* is zeer zonderling, wij hebben daarom in verband met het volgende gelezen *tidakan berasa kepada toewan*, wat een goeden zin geeft".

Bilaken is daar echter zeer goed, echt maleische term: *bila* = wanneer, *ken*, verkorting van *akan* (zooals bij *masaken, djanganken*) = zal het ooit, dus „gij zoudt het nooit voelen". In het H. S. B. G. pag 34, r. 10 staat alleen *bila*, dat minder krachtig is.

„Bl. 47, reg. 9, hier zal men verstandig doen te schrappen van af *dan* tot reg. 11 *gadoeh*; dit gedeelte past niet in het zinsverband".

Wat de heer v. Dissel voorstelt te schrappen komt ook bijna woordelijk voor in het bovenbedoelde H. S. pag 38, r. 8—9. M. i. zou het voorzichtiger zijn aan te nemen — en het is zeer waarschijnlijk — dat op pag. 47, r. 4 (uitg. 1885) achter *radja boewaja* en verder hier en daar is uitgevallen: *dan radja bijawak*; want in het vervolg van het verhaal treden de *bijawak's* ook handelend op.

„Bl. 50, reg. 18, achter *sakoetika* is *lagi* weggevallen". *Lagi* bij *sĕkoetika* te voegen kan geen kwaad, maar noodig

is het niet, verg. pag. 69, r. 6: *Maka Sang Harimau pon berdjalanlah, dan sĕsa'at maka dilihatnja,* enz.

„Bl. 54, reg. 12, dit begin is poespas".

Er staat: *Sebermoela. Adapon ditjeriteraken oleh jang ampoenja hikajat ini: Bahwasanja Pelandoek Djinaka itoe tijadalah habis fakir tjeriteraken hikajatnja itoe. Maka adalah* enz. Dat is: Er wordt door den auteur verhaald: Inderdaad, de geschiedenis van den *P. Dj.* zou ik (*fakir*) niet kunnen uitvertellen. Zin: Ik zou nooit uitverteld zijn, indien ik alles wilde verhalen wat er te verhalen valt van den *P. Dj.*

Waarom zou dat poespas zijn? De vertaling van den heer v. Dissel luidt:

„Er valt te verhalen, dat de *fakir* aan geen eind kan komen om de geschiedenis van den *P. Dj.* te verhalen" pag 450, r. 29.

„Bl. 59, reg. 11, (10) *tiadalah hamba sekalian ini menengar chabar pon beloem,* dit *tiadalah* en *beloem* zoo ver van elkaar is wel zonderling, beter zou het klinken: *beloemlah hamba sekalijan ini menengar chabar itoe".*

Wat de heer v. Dissel in de plaats van het oorspronkelijke stelt is goed Maleisch, maar zegt niet alles wat dat oorspronkelijke, dat ook uitstekend Maleisch is, en volstrekt niet zonderling, te kennen geeft. *Sj. 'A. dirimba* zegt n. l. een regel hooger (9): *Pikir hamba ini, tijadalah sijapa jang sampai kepada soengai itoe* enz. Daarop wordt geantwoord: *Tijadalah hamba sekalijan ini, menengar chabar pon belom*: Neen, wij allen zij er niet geweest, hebben er zelfs nog niets van vernomen.

„Bl. 62, reg. 18, voor *perdjangkoeng* zal wel *pertjangkoeng* moeten worden gelezen".

De zin, waarin dat woord voorkomt luidt: *Maka seladang itoe pon tingallah, doedoek menoenggoei perdjangkoeng menijoep api, membakar ikan itoe.* De vorm *pertjangkoeng* bestaat niet, evenmin als b. v. *perdjalan,* wel *pertjangkoengan,* doch mag hier niet gebezigd worden, omdat het geen zin zou geven, — wat toch zou *menoenggoei pertjangkoengan* (*hokken* zelf-

standig voorgesteld) zijn? — *menoenggoei* moet *menoenggoe* wacht houden, en *perdjangkoeng*, *tertjangkoeng* zijn. In het H. S. v. h. B. G. pag 51, r. 4 v. o., staat: *Maka seladang itoe pon tinggallah ija doedoek terdjongkok* (dit laatste Batav. Maleisch, uit het Javaansch) *menijoep api membakar ikan*. Dat *terdjongkok* moet oorspronkelijk *terdjoengkang* geweest zijn, *hurken* van viervoetige dieren.

„Bl. 63, reg. 4, woord 5 en 6 onleesbaar; wij durven geen conjecture maken".

Het 5e woord is *lepaslah* en het 6e *kesebelah*; het 7e woord is verknoeid en moet zijn *kiri*. In meergenoemd H. S., pag. 52, r. 2-3 is de redactie geheel anders: *maka ija melompat telanggarlah pada tijang pondoknja itoe, maka roeboh pondoknja itoe, maka ija pon lompat* (moet *lepas* zijn, anders zou er staan melompat) *kesebelah pondok itoe telanggar* enz.

„Bl. 70, reg. 3, *tiada ikan-koe jang akoe hendaq berikan kepadamoe* is niet goed, de zin luidt beter: *ikan-koe ini tijada hendak akoe-berikan kepadamoe.*"

Dat Maleisch van den heer van Dissel is: „Dezen mijn visch wil ik u niet geven." De tekst wil echter iets anders te kennen geven, en het Maleisch is zuiver: *tijada ikan, akoe*, (niet *ikan-koe*, zooals de heer v. Dissel opgeeft) ik heb geen visch, *jang akoe hendak beriken kepadamoe*, dien ik u zou kunnen geven (van wat hier is kunt gij nuchter blijven). Die zin is woordelijk zoo in het H. S. B. G. pag. 58, r. 6, alleen achter *tijada* staat nog het woordje *ada* bij, dat het norsche van *tijada ikan, akoe* eenigszins tempert, — en in pl. v. *kepadamoe* staat er *kepada engkau*.

„Bl. 77, reg. 3, voor *merati* hebben wij gelezen *meratai*."

Meratai is hier grammaticaal niet mogelijk. Die vorm zou het volgende woord *tanah* als direct object moeten hebben; volgens den tekst is het echter *ditanah*, dus indirect. Dat woord is *merajap* kruipen, verg. pag. 78, r. 11, *berdjalan merajap-rajap ditanah*, pag. 79. r. 13, *merajap ditanah*.

De overige tekstverbeteringen zijn goed.

Men zou uit dat werk echter veel meer fouten kunnen

halen, zooals b. v. pag. 5, r. 6, *ramboetnja* moet *boeloenja* zijn, vooral omdat er bedoeld wordt haar van het lichaam, dat zelfs van den mensch *boeloe* wordt genoemd naast *roma*; pag. 6, r. 3, *adjar* beter *adjarken*; reg. 5 tijadalah kelihatan *oleh* toewanhamba akan dija: tijadalah kelihatan dija *kepada* toewan hamba, enz. enz.

Ik kan niet begrijpen, waarom men bij het uitgeven van een tekst, dezen niet van dergelijke fouten zuivert, waarvoor eene raadpleging van andere teksten van denzelfden inhoud geheel onnoodig is. Van de gemaakte verbeteringen kan men immers melding maken in eene aanteekening.

VERTALINGEN.

Van deze twee vertalingen zal ik nu alleen die van de uitgave van 1893 behandelen, daar aan die van de uitgave van 1885 voor het doel reeds voldoende aandacht is geschonken bij het onderzoeken van de conjectures.

Pag. 464, r. 20 v. v (Ind. Gids): „Nadat de P. een tijdje daar gewoond had, gebeurde het, dat hij op zekeren dag er over nadacht om *alleen* (deze cursiveering is van den heer v. Dissel) en wel door middel van zijne geheime wetenschappen alle beesten des wouds te bedotten, om op zoo'n wijze ze allen onder zijn macht te krijgen en zijn naam overal bekend te maken."

Tekst, pag. 1, r. 10 v. v.: Maka beberapa lamanja dijamnja Pelandjoek Djinaka itoe pada rimba hampir goenoeng Indera Kila itoe, maka adalah pada soewatoe hari akan P. Dj. pon berpikirlah *seorang dirinja* serta dengan ilmoenja, akan peri ija hendak berdajaken segala binatang dan segala marga satwa sekalijan isi rimba itoe, karana maksoednja hendak mena'alloekken segala binatang isi rimba belantara itoe sekalijannja, soepaja masjhoer namanja pada segala isi 'alam doenja ini.

Mijns inziens zou het meer in den geest van den tekst zijn als er stond:

Nadat de P. eenigen tijd daar gewoond had, gebeurde het eens op een dag, dat hij *bij zichzelf* en met zijn kennis te rade gaande, dacht over de wijze waarop hij de dieren des wouds zoude bedotten, daar zijn doel was ze allen te onderwerpen, opdat zijn naam wereldberoemd werd.

Ik wensch echter meer speciaal te wijzen op de vertaling van *seorang dirinja* met *alleen*, instede van met *bij zichzelf*. Die twee maleische woorden kunnen, zooals zij daar gebezigd worden, geene andere beteekenis hebben dan de laatstbedoelde. Overigens is *alleen* in strijd met het feit, dat de *Pelandoek* de dieren onderwierp met behulp van die dieren zelf. In de uitgaaf van 1885 en in het H. S. B. G. staat dan ook: *berpikir didalam hatinja*.

In eene noot op pag. 465 zegt de heer van Dissel, dat in de Pelandoek Djinaka, uitg. 1893, vele *pantoen's* en tooverspreuken voorkomen, die hij onvertaald heeft gelaten, „daar die eigenaardige poësie en het abracadabra der spreuken, zich niet voor eene vertaling leenen. Vergl., zegt hij verder, o. a. H C. Klinkert. Iets over de Pantons der Maleiers, Bijdragen, enz. 3e vgr."

Ik zal niet onderzoeken wat de heer Klinkert en anderen van de *pantoen's* gezegd hebben. Naar mijne bescheidene meening is de *pantoen* een soort raadsel, dat vervat is in de twee eerste regels, — een raadsel dat meer in betrekking staat tot het rijm als wel tot de logische beteekenis van de twee volgende regels. Overigens kan de *pantoen* vergeleken worden bij eene bloem, waarvan de twee eerste regels de knop vormen, die zich opent in de twee andere. Dat is een maleisch begrip, dat zijne eigenaardige uitdrukking vindt in deze bewoordingen: Boenga itoe moela-moela berkoentoemlah ija, kemoedijan baharoelah kembang. Demikijanlah djoega pantoen itoe dioepamaken orang. Moela-moela diperboewatken koentoemnja, setelah itoe baharoelah dikembangken boenganja.

De *pantoen* is schoon, teeder, melodieus, soms verheven. Zij staat veel hooger dan de *sja'ir*, dat ellendig proza in

rijm. Maar zij moet in de eigenaardige taal worden voorgedragen en de hoorder moet die taal kunnen voelen. De overzetting van de *pantoen* in haar geheel in eene europeesche of elke andere taal zou gelijk zijn met eene poging om b. v. eene fransche woordspeling met behoud van al hare eigenaardigheden in het Hollandsch terug te geven. Maar het essentieele (*sĕri*) van de *pantoen* is meestal voor overzetting vatbaar. M. i. zou het beter geweest zijn, als de heer v. Dissel al de in de *P. Dj.* voorkomende *pantoen's* in dien geest had vertaald. Ik wil trachten, tot voorbeeld, den zin van de volgende twee *pantoen's*, n. l. van de *sĕri* (essence) daarvan, in het Hollandsch terug te geven:

Pag. 3. Djika dengan anoegeraha Allah, kerdja jang soekar mendjadi moedah: Dengan takdir Rabboel'alamin, kambing berdamai dengan harimau. Kehendak Allah, Toehan jang rani, memberi 'akal boedi semporna:

Met Gods gunst wordt het moeielijke gemakkelijk; zelfs tusschen geiten en tijgers (natuurlijke vijanden) wordt, uit kracht van zijne beschikking en het door Hem (aan mij P. Dj.) geschonken verstandig beleid, vrede tot stand gebracht.

Pag. 24. Dalam boedi bitjara, akal, sampailah moewat soedah sekarang. Setelah sampai kepada masanja, dimana dapat (itoe) disalahken? Oentoeng tijada dapat disamboet, melainken Allah djoega jang tahoe:

Wat betreft verstandig beleid en overleg, alles is (mij P. Dj.) in voldoende mate reeds geschonken. (Trouwens) wat reeds zijn beslag heeft gekregen, hoe zou men het kunnen verijdelen? Het lot laat zich niet dwingen, slechts God weet het te besturen.

Verder de vertaling van den heer v. Dissel.

Pag. 468, r. 12—13. „Al de woudbewoners, groot en klein, waren tegen hem niet opgewassen."

Tekst, pag. 15, r. 6—7. Maka tijadalah terderita sekalijan binatang ketjil besar isi rimba itoe.

Die tekst geeft te kennen: Al de woudbewoners, groot

en klein, kunnen (*die behandeling* — vooraf reeds vermeld) niet verduren.

Pag. 469, r. 32. — — — Allah, den eenigen God, wiens geest zich zelven slechts evenaart."

Tekst, pag. 19, r. 10—11 . . . . . Allah ta'ala Toehan jang esa, koewasaän (koewasanja): *jang njawa itoe samanja njawa djoega akan balasnja.*

Deze gecursiveerde woorden beteekenen: Ziel moet met ziel vergoed worden, d. i. ziel om ziel. Dat zegt de Pelandoek, de straf bepalend van den Gergasi, die menig dier heeft ontzield, welke strafbepaling is gegrond op *koewasanja*, d. i. hier *Gods alvermogende wil.*

In de aanteekeningen van den heer Klinkert vinden wij op pag. 7, r. 13—14 deze opmerking:

„— — — كوساءن is hier vreemd. Ik lees er *koewasaän* uit".

Die ءن is beslist een verongelukte ين.

Pag. 471, r. 9 v. o. „Kom, ga op mijn rug zitten, opdat wij vlug huiswaarts keeren".

Tekst pag. 26, r. 10—11. Silakenlah naik keatas belakang diperhamba ini, *soepaja diperhamba djĕlangken* (جلغكن) soepaja sigra sampai ke-astana.

Die gecursiveerde woorden heeft de heer van Dissel niet vertaald, wellicht omdat de beteekenis van *djĕlangken* niet te vinden was. De heer Klinkert zegt daarvan in de aanteekeningen pag. 7, r. 20:

„— — — جلغكن *djĕlangkan* voorwaarts brengen, doen vorderen? Mogelijk verkeerd voor جالنكن *djalankan*".

Noch het een, noch het ander. Het is جولغكن *djoelangken* op de schouders doen zitten met gekruiste beenen. De vertaling moet derhalve zijn: Klim op mijn rug, (dat zegt de *Radja Harimau* tot de *Pelandoek*) ik zal u op mijn schouders torsen, enz.

Ik maak van deze gelegenheid gebruik om op nog een paar vergissingen van den heer Klinkert te wijzen.

Pag. 8 van die aanteekeningen منرمكن *meneramken* ver-

anderd in منذرمكن. Hoe moet dit laatste gelezen worden, *mĕndĕroemken?* Dit woord bestaat echter niet, althans geen Maleisch, wel Soendaneesch, en Cheribonsch dialect: *dĕroem*, Jav. *djĕroem*. Mal. *mĕndĕramken* geeft hier geen zin met *dirinja* er achter, zie tekst pag. 42, r. 8. Het oorspronkelijke is goed: *meneroemken* (منرمكن) grondwoord *tĕroem* (ترم), van groote dieren *zich nederleggen*. Tot gemak voor den lezer schrijf ik hier dat gedeelte van den tekst af, waarin dat woord (oorspronkelijk) voorkomt: Maka Radja Harimau pon *meneroemken* dirinja, maka laloe dilompati oleh Sj. 'A. d. r., naik keatas belakang R. H. De R. H. legde zich neer en Sj. 'A d. r. sprong op zijn rug.

Pag. 9, r. 2 v. o. van de aanteekeningen فافقلاه *papaklah*, tekst pag. 70, r. 3; daarvan zegt de heer Klinkert: het „is het Javaansche *pĕpĕg*, iets in zijn loop tegenhouden". Maar dat *papak* (Batav. tegemoetkomen, Jav. en Soend. *papag*) moet oorspronkelijk zijn *pĕpat* (ففت) iets beletten door te gaan. Tekst: (De Radja Kera maakte zich uit de voeten, maar Sj. A. d. r. maakte een geweldig leven, waarop de vorsten met hun onderhoorigen kwamen). Maka titah Sj. 'A.: „Papaklah (*pĕpatlah*) Radja Kera haram zadah itoe, djangan dilepasnja (*lepas ija*"): En Sj. 'A. sprak: „Belet dien bastaard van een R. K. te ontkomen", of meer woordelijk: „Houdt dien enz. tegen opdat hij niet ontkome".

Pag. 475, r. 9 v. v. (Ind. Gids) „*En wij, wij vinden het ook zonde, dat wij een bepaalde opdracht van onzen meester hebben; indien hij dit wist*, dan lag je nu in je bloed te wentelen".

Die door mij gecursiveerde woorden moeten eene vertaling zijn van: (Tekst pag. 38, r. 10 v. v.) *Akoepon* (*kamipon*) *demikijan djoega, sajang akoe* (*kami*) *tijada dengan penjoeroh panghoeloe kami*. Dit Maleisch geeft echter te kennen: Ook met ons is dat het geval, jammer echter dat wij (*daartoe*) geen opdracht van onzen meester hebben — en verder *djika dengan tahoenja*, d. i indien met zijn medeweten, enz. De

R. Biroewang en de *R. Serigala* geven met die woorden te kennen, dat zij niet eigendunkelijk mogen handelen, anders zouden zijn den *R. Gadjah* wel à faire nemen.

Pag. 478, r. 17—18: „Gij hebt gelijk, als de *R. Singa* ons werkelijk wil helpen, *heeft het voor hem niets te beduiden*"— ik cursiveer.

Tekst pag. 49, r. 2 v. o. Benarlah seperti titah toewankoe. Djika soenggoh R. Singa hendak menoeloeng kita, *tijada apa, endah kepada R. Singa itoe*:

Gij hebt gelijk, als de *Radja Singa* ons werkelijk wil helpen, (dan) *is het niets, dat* (wij hem) *toegedaan zijn*.

Pag. 481, r. 15 v. v. ..... „waarna hij *Sj. A. R.* een stel kleeren ten geschenke aanbood, *schooner dan al de kleederen die Sj. A. R. reeds in bezit had*" — ik cursiveer.

Tekst pag. 59, r. 11 v. v. Maka tatkala itoe Sj. 'A. pon dipersalin oleh R. Singa dengan sělěngkap pakajan, sekalijan bertatahken ratna moetoe manikam, beroembaiken moetijara, *terlaloelah endah-endah perboewatan segala pakajan persalin Sj. 'A. d. r. itoe*,

. . . . . waarna enz. *zeer schoon van maaksel waren al die kleederen het geschenk aan Sj. 'A. d. r.* of meer verkort: *welke zeer schoon van maaksel waren*. Overigens ontbreekt aan de vertaling dit: bezet met edelgesteenten en voorzien van franjes met parelen.

Pag 481, r. 1 v. o „voordeel trekkende door mij, ouden man, tot leermeester te hebben en den zegen van mijn leermeester deelachtig te worden."

Tekst pag. 61, r. 15 — 17 Sekadar mengambil berkat do'a hamba, orang toeha jang bergoeroe ini, dan beroleh berkat goeroe hamba Wali Allah itoe:

Slechts om den zegen te erlangen van het gebed van mij, studeerenden ouden man, alsmede van mijn leermeester, Gods vriend.

Ik heb de vertalingen van den heer van Dissel niet volzin voor volzin, maar slechts hier en daar met den tekst vergeleken. Het zou anders een tijdroovend werk geweest

zijn. De verkregen resultaten zijn echter ruim voldoende, om aan te toonen, dat die vertalingen herzien zouden behooren te worden.

TROPEN EN FIGUREN.

„De kennis van den „Tropen en Figurendom" eener taal, — zoo begint de heer van Dissel op pag. 189, Febr. aflev. v d. Ind. Gids 1899, — is onontbeerlijk voor eene meer diepe studie van het wezen dier taal."

Zeer juist. Maar het komt mij, wat de maleische taalstudie betreft, voor, dat wij verstandig zouden doen, voorloopig niet aan dat „meer diepe" te denken, doch ons te blijven bepalen tot de oppervlakte, ons nog zoo onbekend, dat wij daarop bijna geen stap kunnen doen zonder te struikelen. Het Maleisch is bovendien zoo rijk aan beeldspraak, dat men die taal door en door moet kennen, om te kunnen vaststellen welke van de beelden als overdrachtelijk en welke, ondanks hun wezen, niet als zoodanig mogen worden beschouwd, en dus rechtstreeks een begrip uitdrukken, zooals b. v. *matahari, anakpanah, anaktangan, makan* van wapens en dergelijke, enz. Het zou derhalve zeer gewaagd zijn, maleische woorden en uitdrukkingen reeds nu te classificeeren en aan te duiden met „*de termini technici* der tropen enz. in de spraakkunst der westersche talen in gebruik," zooals „*metaphora*" „*ellipsis*", enz. door den heer van Dissel opgegeven. De proef, door hem genomen, kan dan ook niet als gelukt worden beschouwd. Ziehier een paar bewijzen:

Pag. 190, r. 23 „maka di soeroeh Nabi Allah pinta pada *isi roemah* Nabi Allah makanan. De profeet Gods liet nu voedsel vragen aan zijne huisgenooten (er staat: *vulsel van zijn huis*)".

Alles wat zich in iets bevindt kan of moet *isi* worden genoemd en *isi* drukt, met de bepaling, rechtstreeks een begrip uit. Omdat wij nu *isi roemah* in onze taal *bewoner* of *bewoners* en, zooals de heer van Dissel vertaalt, *huisge-*

nooten noemen; omdat overigens *isi roemah* tegenover die hollandsche woorden overdrachtelijk schijnt, zou dat in het Maleisch ook het geval moeten zijn? Zoo zou *anak perahoe*, kinderen van een vaartuig, ook overdrachtelijk zijn, omdat *wij* daarvoor *equipage* hebben; *isi kahwin*, inhoud van het huwelijk, *bruidschat*; *mata angin* het oog van den wind, *windstreek*, enz. enz.

Aldaar, r. 7. v. o. „*di-paloenja sangat-sangat dalam hatinja* iemand duchtig op zijn huid geven." Woordelijk is dat Maleisch „door hem werd duchtig *in zijn hart* geslagen". Volgens den heer v. Dissel is dus *dalam hatinja* hier metaphorisch voor *op zijn huid*. Zoo diepzinning gaat de Maleier echter niet met zijne weelderige beeldspraak. De heer v. Dissel heeft dan ook niet goed gelezen. Ik lees in de Chrestomathie van de Hollander, (waaraan (6e uitg.) dit en de andere voorbeelden door den heer v. Dissel ontleend zijn), pag. 71, r. 4 v. v.: Maka diambilnja rotan laloe *dipaloenja* akan 'Oemar Omaja *sangat-sangat, dalam hatinja:* tatkala itoe tijadalah tertahan oleh 'Oemar Omaja: Hij (de leermeester van 'O. O.) nam eene rotting en sloeg 'O. O. duchtig er mee, *bij zichzelf denkende* (d. i. *dalam hatinja*), dat 'O. O. het nu toch niet zou kunnen volhouden (geslagen te worden zonder te huilen).

Aldaar, r. 5 v. o. *makan dĕngkinja*, van nijd vergaan, zich zelven opvreten."

Ik lees in die Chrestomathie 5e uitg. pag. 167, r. 4 *makin* sangat *dengkinja:* zijn nijd nam toe. *makan dengkinja* is overigens eene onmogelijkheid, wel b. v. *dimakan dengkinja:* door zijn nijd opgevreten. Voor zichzelf opvreten zegt de Maleier echter *makan diri, makan hati.*

Pag. 191, r. 8 v. o. „Maka Sĕri Rama pon soeka-tjita, olèh sĕbab mĕnĕngar warta Sita Dewi itoe, lagi (*ia*) hidoep. S. R. was verheugd, daar hij het bericht vernam, dat S. D. nog in leven was." Chrest. pag. 60, r. 4.

Dat moet dienen om te verklaren dat *ija* (*ia*) eene ellipse is. Minder juist gelezen. Dat Maleisch is: Maka enz. oleh

sabab menengar warta, (*bahwa*) Sita Dewi itoe lagi hidoep. Overigens beteekent *lagi ija hidoep* beslist: toen zij (S. D.) nog in leven was, wat hier geen zin geeft.

Pag. 192, r. 22. „Zeer eigenaardig is het pleonastisch gebruik van *oleh-moe* bij imperativa, b. v. 69. 8 v. o.: Maka kata Omar Omaja: „mengapa angkau minta chorma kĕpadakoe; djika angkau hendaq makan chorma, *baiklah angkau ambil olehmoe* (ik cursiveer). O. O. sprak: waarom vraagt gij mij om dadels; indien gij ze wilt eten, moet gij ze zelf halen (nemen)."

baiklah is eene drukfout. In de 5e uitgaaf van de Hollander's Chrestom. staat *naiklah*. De zin is *naiklah ĕngkau, ambil olehmoe:* klim gij en neem (de dadels) zelf. Het woord *baiklah* is daar eene onmogelijkheid, onmaleisch.

Uit een en ander blijkt, dat wij in onze kennis van het Maleisch nog zeer zwak zijn, zóó zelfs, dat eenvoudige zinnen en drukfouten ons nog de baas zijn.

Batavia, 12 Juli 1899.

PROEVE

EENER

SPRAAKLEER VAN DE LAORANEESCHE TAAL

DOOR

Arn. J. H. VAN DER VELDEN.

Apost. Missionaris.

INLEIDING.

Hoogstwaarschijnlijk is de taal van Laora een slechts weinig verschillend dialect van de bergtaal van Wajéwa, welke landstreek schijnt te kunnen beschouwd worden, ook volgens de volksoverlevering, als de bakermat van taal en volk, niet alleen van Laora, maar eveneens van verschillende andere rijken op Soemba. Vandaar dat deze taal (schoon hier of daar in meerdere of mindere mate afwijkend wat woorden en uitspraak betreft) verstaan en gesproken wordt in: Wajéwa, Lauli, Pela, Tana Rigoe, Laora, Boekambéra (gedeeltelijk) en Tana Maringi.

Een eigen schrift bestaat hier niet, nog veel minder litteratuur. Immers op geheel Soemba was lezen en schrijven onbekend, totdat de scholen der Katholieke Missionarissen in Laora en reeds vroeger die der Protestantsche Zendelingen te Kabaniroe en te Melolo geopend werden. Dus moest, ten minste voor deze taal, alles van meet af worden opgevangen uit den mond des volks. Waaruit volgt, dat het volstrekt niet in de bedoeling kan liggen al het hier gegevene als eene uitgemaakte zaak te doen voorkomen,

al moge het ook de vrucht genoemd worden van veelvuldig onderzoek en gezamenlijke studie 1).

Voor de indeeling en samenstelling deze „Proeve" nam ik als leiddraad de „Spraakleer van het Maleisch door H. C. Klinkert."

HOOFDSTUK I.

Spelling en Uitspraak.

Van het Latijnsche alphabet zijn de volgende letters onbekend:

c, f, h, q, s, v, x, ij.

Daarentegen moeten als één letter beschouwd worden:

gh, mb, nd, ng, rg.

Als samengestelde klanken komen de volgende voor:

ai, au, ei, eoe, oe, ooe

Zoodat het Laoraneesche alphabet aldus schijnt te kunnen samengesteld worden:

a	i	oe
ai	j	ooe
au	k	p
b	l	r
d	m	rg
e	mb	t
ei	n	u
eoe	nd	w
g	ng	z
gh	o	

De *g* (niet te verwarren met *ng* of *rg*) klinkt over 't algemeen als onze *g* in *goed*, doch somtijds heeft ze eene sterke aspiratie en staat dan gelijk met *gh;* ook

---

1) Men vergelijke verder voor de talen op Soemba: Heijmering, Tijdschr. v. N. I. 1846 III; — S. Roos, Verhandelingen van het Bat. Gen. v. K. en W. XXXVI; — Vorderman, Het Journaal van Albert Colfs, Hoofst. VI; — vooral J. de Roo van Alderwerelt. Schets eener Grammatika, Tijdsch. Ind. T., L. en Vk., XXXIV.

schijnt de *h* alleen in deze verbinding in gebruik. Soms ook klinkt de *g* als in het Fransche woord *garçon*.

ng wordt in schrijven of spreken nooit gescheiden, klinkt steeds als *ng* in ons *jongen* en is, vooral bij 't begin der woorden, dikwijls zeer moeilijk juist uit te spreken.

In plaats van onze *s* schijnt steeds *z* gebruikt te worden (ofschoon men in sommige gevallen toch eenigszins zou kunnen twijfelen).

Een zeer eigenaardige klank eindelijk wordt uitgedrukt door *rg*, die moeilijk in schrift te verduidelijken is.

Meermalen hebben letterverwisselingen plaats, zooals in:

*b*īna — *w*īna, deur
*m*oemboe — *p*oemboe, tot gruis stampen
wēgoe*r*a — wēgoe*t*a, schudden
tō*d*i — tō*n*i, dicht doen

Onzeker is het echter of deze naar willekeur geschieden, dan wel volgens vaste regels, of wel misschien overgenomen worden uit een ander dialect derzelfde taal.

Voor de welluidendheid voegt men dikwijls bij het begin of in 't midden van een woord eene *m* vóór *b*, eene *n* vóór *d* (doch volstrekt niet overal en altijd).

Als algemeene regel wordt voorop gesteld: geen medeklinker te verdubbelen ter aanduiding dat de voorgaande klinker kort is, en de onmiddellijke opeenvolging van twee verschillende medeklinkers te vermijden.

Voor de uitspraak der verschillende klinkers moge het volgende lijstje dienen:

a = de korte a in lak
ā = de lange a in manen
ă = de toonlooze a (wordt dikwijls verwisseld met de toonlooze ĕ)
ă' = de korte a, doch waarop de klemtoon valt
e = de korte e in pen

ē (ė) = de lange e in geven
ĕ = de toonlooze e in begin
ĕ' = de toonlooze e, doch waarop de klemtoon valt
è = de gerekte e in père
i = de korte i in ik
ī (i) = de lange i in vier
o = de korte o in kort
ō = de lange o in loven
ŏ' = de korte o, doch waarop de klemtoon valt
ô = de doffe o in notre.

Het gebruik van kleinkapitaal bij eenige elkander volgende klinkers beteekent, dat al de zoo aangeduide klinkers moeten samensmelten.

·· beteekent, dat klinkers, die als samengestelde klank zouden kunnen uitgesproken worden, hier gescheiden klinken.

Al deze teekens worden echter alleen dan gebezigd, wanneer de uitspraak niet reeds van zelf blijkt uit, of afwijkt van de regels over den klemtoon.

De klemtoon. Als algemeene regels kunnen de volgende dienen:

1. Tweelettergrepige woorden hebben den klemtoon op de voorlaatste lettergreep, hetzij deze besta uit een samengestelden klank, een langen klinker of zelfs een toonloozen klinker; b. v. bōela vergeten, lāra weg, bĕ'ka splijten.

2. Drie- of meer dan drielettergrepige woorden hebben den klemtoon op de derde lettergreep van achteren; b. v. rōetoeka vuur maken, dālara rij, dă'kora met de lans steken; — tagībila struikelen, lamāndeka bloedzuiger.

3. De afscheidbare vóór- of achtervoegsels oefenen geen invloed uit op den klemtoon, zoodat deze blijft, waar hij ligt bij het grondwoord; b. v. dīki zich verplaatsen, pĕ-dīki iets verplaatsen; bonga gat, bonga-*ra* den grond omwerken.

Aanm. Afwijkingen van deze regels worden, zooals gezegd, door bovenvermelde teekens aangegeven; b. v. arī uitroep van verwondering, bĕlāngo voorraad op reis.

HOOFDSTUK II.

Over de woorden en de woordvorming in 't algemeen.

Eene eigenaardigheid dezer taal is zeker, dat op 't eind van een woord nooit een medeklinker geduld wordt. Zoo wordt zelfs bij uitheemsche woorden, die in de taal zijn opgenomen, steeds een klinker aangehecht, waar deze nog niet staat; b. v. het Maleische akal slim wordt ă'kala; — òf soms de sluitmedeklinker weggelaten b. v. anak wordt ana. — Zelfs eigennamen worden dientengevolge in 't spreken dikwijls geradbraakt; b. v. zoo hoort men Lucasi voor Lucas, Eduāra voor Eduard.

Verreweg de meeste grondwoorden zijn slechts tweelettergrepig, terwijl die woorden, welke meer dan twee lettergrepen hebben, voor 't grootste gedeelte gevormd worden door vóór- of achtervoegsels. Waarschijnlijk zijn er dus betrekkelijk slechts zeer weinige oorspronkelijke woorden, die minder of meer dan twee lettergrepen hebben.

Aanm. Waar echter hier en elders gesproken wordt van afgeleide woorden, is het duidelijk, dat twee gevallen te onderscheiden zijn:

ten eerste, waarbij het grondwoord nog gebruikt wordt, en het daarvan afgeleide eenigszins van beteekenis verandert;

ten tweede, waarbij enkel het afgeleide woord in gebruik is. Van deze komt het grondwoord zonder vóór- of achtervoegsel niet meer voor, doch de afleiding kan opgemaakt worden uit het eigenaardig karakter der taal bij hare woordvormingen.

De *voorvoegsels* zijn: *kă, mă, pă, tă* (ook dikwijls kĕ, mĕ, pĕ, tĕ), soms met bijvoeging der verbindingsletter *m* of *n*.

Met het voorvoegsel *ka* worden gevormd:

1. de rangschikkende telwoorden; b. v. īja een, ka-īja eerste, līma vijf, ka-līma vijfde;

2. verschillende zelfstandige naamwoorden en werkwoorden, die daardoor een zeker gevolg aangeven van datgene, wat door het grondwoord wordt aangegeven; b. v. bīka halveeren, (als gevolg:) ka-bīka een half, de helft; pôté draaien, (als gevolg:) ka-pôté wervelwind; — noenoe een zekere lucht, ka-noenoera snuffelen van dieren; tako lepel, ka-tako iets opvangen (in de holle hand);

3. eenige werkwoorden, die datgene maken of veroorzaken, wat door 't grondwoord wordt uitgedrukt, b. v. denga met, zamen; ka-denga iemand roepen (maken, dat men zamenkomt);

4. eene menigte zelfstandige naamwoorden en werkwoorden, zonder dat het voorvoegsel hierbij eene bepaalde beteekenis schijnt te hebben. Hier blijft dan ook het voorvoegsel onafscheidelijk met het woord verbonden en wordt dit in geen anderen vorm gebruikt; b. v. kabīlo bloedzweer, karāga opvoeden.

5. verschillende werkwoorden, die daarenboven nog het *achter*voegsel *ka* aannemen; deze zijn bijna alle onzijdig en beteekenen veelal:

a. dat men iets ondergaat, b. v. karĕ'doeka ziek zijn, kangādoeka schudden met het hoofd (zooals oude menschen).

b. een of ander geluid of geluidgevende handeling (vandaar bij deze soort zeer vele klanknabootsende werkwoorden) b. v. katĕ'raka en kangoeroeka donderen, kabèbaka klapwieken.

Het voorvoegsel *ma* geeft te kennen:

1. dat de daad of de handeling van het onderwerp overgaat op het onderwerp zelf, zoodat men het meestal zal kunnen vertalen door „van zelf"; b. v. lenda iets losmaken, ma-lenda zich zelf losmaken, d. i. van zelf losgaan; leilara iets voortrollen, ma-leilara zich zelf voortrollen, d. i. van zelf rollen. Soms echter moet men het vertalen door „zich", b. v. koendíla iets ergens omwinden, ma-koendíla zich zelf ergens omwinden, d. i. zich kronkelen om iets (b. v. van een slang).

2. dat men iets doet ten voordeele van zich zelf; b. v. gèwa zoeken, ma-gèwa voor zich zelf zoeken.

3. dat de handeling voortduurt of bij herhaling geschiedt; b. v. golĕta ergens (ééns) omheen loopen, ma-golĕta ergens omheen blijven loopen (verschillende keeren); oembi bijvlechten (als voorbijgaande handeling), ma-oembi bezig zijn met bijvlechten.

Vandaar ook, dat in den lijdenden vorm bij het verleden deelwoord, wanneer men het blijvende der handeling wil uitdrukken, dikwijls *ma* gebruikt wordt in plaats van *pa*; b. v. todí sluiten, pa-todí ba het is gesloten (er niet op lettend of 't later weer geopend is of niet), ma-todí ba het is gesloten (en nog dicht).

Het voorvoegsel *pa* dient:

1. tot het vormen der vermenigvuldigende telwoorden; b. v. tanda drie, patanda driemaal.

2. tot het vormen van zelfstandige naamwoorden; b. v. tĕ'kí spreken, pĕtĕ'kí het gesprokene d. i. woord; bē verlangen, pĕbē (pambē) het verlangen.

3. tot het vormen van bijvoegelijke naamwoorden: b. v. tīja buik, pĕ-tīja zwanger; karomba wolk, pa-karomba bewolkt.

4. tot het vormen van werkwoorden; dit kan geschieden:

a. van bijwoorden; b. v. oö ja, pĕ-oö ja zeggen, beamen;

b. van voorzetsels; b. v. dèta op, boven, pa-dèta hooger plaatsen, verhoogen;

c. van bijvoegelijke naamwoorden; b. v. bīja waar, pĕbīja waar maken, d. i. bevestigen.

d. van zelfst. naamwoorden; b. v. kadōewa vriend, pĕ-kadoewa tot vriend maken, vriendschap sluiten.

e. van andere werkwoorden:

aa. om de herhaling der uitgedrukte handeling aan te duiden; b. v. toekoe slaan, pĕ-toekoe voortdurend slaan d. i. vechten; kāti bijten, pĕ-kati voortdurend bijten, d. i. steken (van een wond).

bb. om niet-overgankelijke te maken tot overgankelijke,

b. v. kèdé opstaan, pĕ-kèdé doen opstaan, d. i. oprichten.

5. om een bedrijvend werkwoord te veranderen in een lijdend; b. v. ja geven, pĕ-ja gegeven worden.

6. bij de zinvorming met het *voorzetsel wai*, b. v. paloe slaan, pĕ-paloe wai iets om te slaan, waarmede men slaat; pĕdoewa maken, pa-pĕdoewa wai wat men gebruikt om iets te maken, waarmede of waarvan men iets maakt. Deze zinswending heeft altijd eene bedrijvende beteekenis. (Zie bladz. 63).

7. meestal (altijd?), indien een werkwoord voorafgegaan wordt door pendĕ kunnen; b. v. pendĕ pĕ-kako kunnen gaan.

Aanm. Waarschijnlijk zijn er nog meer dergelijke werkwoorden, die bij het volgend werkwoord het voorvoegsel *pa* vorderen, b. v. mĕka kunnen.

Het voorvoegsel *ta*.

Verschillende woorden hebben blijkbaar het voorvoegsel *ta* aangenomen, zonder dat dit eene bepaalde beteekenis schijnt te hebben. Bijna alle zijn onzijdige werkwoorden, waarvan sommige naar willekeur dit voorvoegsel schijnen op te nemen of te verwerpen; b. v. men zegt evenzeer boezala, keoezaka als ta-boezala, ta-keoezaka opborrelen, etc.

De *achtervoegsels* zijn: *ka, la, ra* en *ta*.

De woorden met het achtervoegsel *ka* kan men verdeelen in twee klassen:

1e. Die tevens het vóórvoegsel *ka* aannemen (zie hieromtrent bij het voorvoegsel *ka* no. 5 bladz. 62). Hierbij zij nog opgemerkt, dat vele dezer werkwoorden in denzelfden vorm ook voorkomen als zelfstandig naamwoord met de beteekenis beantwoordend aan die van 't werkwoord, b. v. karitika ritselen en geritsel.

2e. Die het vóórvoegsel *ka* niet aannemen. Ook deze woorden zijn meestal werkwoorden; verder eenige bijvoegelijke en slechts weinige eigenlijke zelfstandige naamwoorden. Ofschoon men ook hier vele onzijdige werkwoor-

den aantreft, kan men dit toch niet als algemeenen regel opzetten. Bij deze klas van woorden schijnt het achtervoegsel *ka* voornamelijk den werkwoordsvorm aan te duiden zonder verdere beteekenis.

Het achtervoegsel *ra*. Bij sommige werkwoorden, (waarvan vele overgankelijk zijn) geeft dit te kennen:

1e. eene handeling in verband met het grondwoord; b. v. kīndé spinklos, kīndĕra dien spinklos doen draaien; pôté draaien, pôtĕra zich omkeeren.

2e. een veroorzaken of maken van datgene, wat het grondwoord aanduidt; b. v. bonga gat, bongara gaten maken, d. i. den grond omwerken.

Ook zelfstandige naamwoorden en bijvoegelijke naamwoorden komen voor met het achtervoegsel *ra*, doch waarschijnlijk (evenals bij vele niet bovenbedoelde werkwoorden) zonder dat hierdoor de beteekenis verandert.

Waarschijnlijk geven ook de achtervoegsels *la* en *ta* bij de verschillende woordsoorten geene nieuwe beteekenis. Misschien ook dienen zij voornamelijk, om den werkwoordsvorm aan te duiden, terwijl dan de zelfstandige en bijvoegelijke naamwoorden eigenlijk of in de eerste plaats als werkwoorden te beschouwen zijn.

Aanm. Behalve op deze achtervoegsels, lette men ook op de letter *a*, die bij sommige vreemde woorden nog wordt aangehecht, zooals boven reeds is opgemerkt; b. v. 't Maleische atoer regelen wordt ātoer-a.

HOOFDSTUK III.

Over de Zelfstandige Naamwoorden.

De zelfstandige naamwoorden kunnen zijn òf grondwoorden, òf zamengestelde, òf afgeleide.

De grondwoorden zijn in den regel slechts tweelettergrepig; b. v. oema huis, rānga dier.

De zamengestelde zelfstandige naamwoorden bestaan òf uit twee zelfstandige naamwoorden, òf uit een zelfstandig naamwoord met een bijvoegelijk naamwoord en hebben dikwijls eene figuurlijke beteekenis.

Evenals in het Maleisch, doch in tegenstelling met het Hollandsch, komt het bepalende woord steeds achteraan; b. v. mâta lôdo, zon (letterlijk: oog van den dag); ana rātoe, prins; — ama kawèda, grootvader; ana rāra, zuigeling.— Vergelijk echter ook bij het bijvoegelijk naamwoord (pag. 70), waar dit geplaatst wordt vóór het zelfstandig naamwoord en hiermede als het ware een zamengesteld zelfstandig naamwoord vormt.

Onze zelfstandige naamwoorden, die aanduiden, dat iemand eene blijvende eigenschap bezit, of eenig bedrijf uitoefent, worden uitgedrukt door *ata* met een bijvoegelijk naamwoord, of met eene omschrijving van dat bedrijf; b. v. ata kăboera blinde, ata păgīli rgazoe timmerman.

De *afgeleide* zelfstandige naamwoorden kunnen gevormd zijn:

1. met het voorvoegsel *ka*: onafscheidbaar en zonder verdere beteekenis; b. v. kăbīzoe dorpshoofd; — of afscheidbaar, hetgeen dan een gevolg aanduidt van het grondwoord; b. v. pôtè draaien, ka-pôtè wervelwind.

2. met het voorvoegsel *ma*; deze hebben echter meer de natuur van een verleden deelwoord en duiden op een blijvende handeling of toestand; b. v. ma-tōtika deuk.

3. met het voorvoegsel *pa*, waarbij vele eveneens op een verleden deelwoord duiden, b. v. pĕwă'lí nageslacht, pĕgoekoe datgene wat voorgenomen is, dus voornemen, plan.

4. met het voorvoegsel *ta*, (waarschijnlijk onafscheidbaar en zonder verdere beteekenis); b. v. tĕgoeroe vingerring.

5. met het achtervoegsel *ka*; deze woorden schijnen echter, zoo niet alle, dan toch bijna alle, in de eerste plaats werkwoorden te zijn; b. v. dôdoka wijsvinger (eerste beteekenis wijzen).

6. met het achtervoegsel *ra*; b. v. dālara rij.

7. eindelijk nog met de achtervoegsels *la* en *ta*, zonder

eenige beteekenis; b. v. kapāmbala plank, wīhíta kiekendief.

Aanm. Dikwijls wordt ook de gewone vorm van het werkwoord als zelfstandig naamwoord gebruikt zonder eenige verandering; b. v. deïto iets met twee of meer dragen, deïto draagbaar; kă'ko gaan, kă'ko reis.

Plaats- en persoonsnamen kunnen voorkomen bij elk der drie bovengenoemde klassen van zelfstandige naamwoorden.

Wat de plaatsnamen betreft, deze ontleenen meestal hun ontstaan en beteekenis aan een of andere omstandigheid van de plek, waarop de nederzettingen gevestigd werden.

De eigenlijke persoonsnamen zijn meestal oorspronkelijk. Nagenoeg allen echter hebben daarenboven nog een tweeden naam, die hoogstwaarschijnlijk vroeger òf als scheldnaam gegeven werd òf hun toegevoegd, om een of andere hoedanigheid, aan die personen bijzonder eigen. Later gingen die namen als gemeene persoonsnamen over, zonder dat men verder op hunne beteekenis let. Zoodra iemand vader wordt, plaatst hij den naam van zijn eerstgeboren kind vóór één der zijne; b. v. iemand heet Bĕ'neka Lelé, zijn eerstgeborene Koeri Pati, dan noemt hij zich voortaan Ama Koeri Lelé, d. i. de vader van Koeri, welke (vader) Lelé heet.

Verkleiningsvormen aan 't woord zelve, zooals b. v. in 't Hollandsch *kindje*, kent men niet. Wil men dus iets dergelijks uitdrukken, dan wordt ana kind, geplaatst vóór het woord, wat men verkleinen wil; b. v. ana kèto een mesje (letterlijk: het kind of jong van een mes), ana ndāra een paardje (b. v. als kinderspeelgoed); dit laatste kan echter ook in de gewone beteekenis genomen worden als het jong van een paard, een veulen, hetgeen dan moet blijken uit den zin.

Geslacht. Een geslachtsvorm bij de zelfstandige naamwoorden bestaat volstrekt niet, zoodat b. v. ata evengoed kan beteekenen man als vrouw (evenals bij ons het gemeenslachtig woord *mensch, dier*). Wil men dus het geslacht van iets te kennen geven, zoo geschiedt dit door afzonderlijke

woorden. Bij personen, of wat als zoodanig gedacht wordt, gebruikt men kĕbāni man en mĕgīnĕ vrouw; bij dieren mānė mannelijk, bé vrouwelijk. Voor mannetjesdieren gebruikt men soms ook kămĕ'nė, hetgeen altoos gebezigd wordt, waar sprake is van vogels. Al deze bepalende woorden komen steeds *achter* het woord, wat bepaald wordt, behalve *bé*, hetgeen steeds *vóór* geplaatst wordt.

Aanm. Voor haan gebruikt men niet manoe mānė, doch manoe mĕgēilo, voor bok of ram kapōdė; — jongeling wordt lĕkāwa, boe a mānė; jonge dochter lĕkāwa, boe a wīnė.

Spreekt men echter van personen of dieren, zonder bepaald te letten op het geslacht, dan bezigt men enkel de soortnamen, zonder het geslachtaanduidend woord er bij te voegen.

Getal. Er bestaat geen enkelen vorm bij de zelfstandige naamwoorden, om het meervoud uit te drukken. Hetzelfde woord in denzelfden vorm kan zoowel het enkel- als het meervoud uitdrukken, zoodat alleen uit den zin moet blijken, wat bedoeld wordt. Het kan echter natuurlijk ook blijken uit de bijvoeging van telwoorden of van andere woorden, die op zich zelf reeds een meervoud beteekenen.

Verbuiging. Verandering der zelfstandige naamwoorden in de verschillende naamvallen is onbekend.

De tweede naamval wordt uitgedrukt door eenvoudige nevenstelling der woorden, waarbij de bezitting voorop, de bezitter als bepaling achter komt. Deze wijze van bezitsuitdrukking is echter niet willekeurig, maar wordt voornamelijk gebruikt, waar de tweede naamval meer dient om iets te bepalen of om eenige eigenschap uit te drukken, dan wel om het eigenlijk bezit aan te duiden; b. v. oema rātoe huis van den koning, d. i. zijn paleis; ndara mĕrāpoe paard van merapoe, d. i. aan merapoe gewijd. Dergelijke uitdrukkingen zullen dus dikwijls nagenoeg gelijk staan met zamengestelde zelfstandige naamwoorden. Wil men echter bepaald het bezit aanduiden, het aan iemand toe-

behooren, dan plaatst men *na* achter het woord van bezit b. v. zāla na āta de schuld van den mensch, kalāmbé na lĕkāwa het kieltje van den jongen.

Ter verduidelijking mogen nog een paar voorbeelden dienen: ingi lĕkāwa, de lipa van een kind, d. i. een kinderlipa in tegenstelling met een grooten manne-lipa, — ingi *na* lĕkāwa, de lipa van het kind, als men een bepaald persoon op het oog heeft. Op de vraag, aan wien die paarden toebehooren, zal men kunnen antwoorden: ndāra *na* rātoe, 't zijn paarden van den koning. Doch is er onder die vele paarden één bij, dat nagenoeg uitsluitend dient en bekend is als 's konings rijpaard, dan kan men dit aanwijzen met te zeggen ndāra rātoe.

De derde en vierde naamval worden aangegeven ofwel door den zin zelven, ofwel door de plaatsing der woorden, ofwel door een of ander voorzetsel.

Zinbouw. Wat de plaatsing der woorden betreft, daarvoor kan men over 't algemeen, bij gewone zinnen, dezen regel opzetten:

1. men gebruikt de allergewoonste zinswending, in deze volgorde: onderwerp, gezegde, bepaling (d. i. 3de of 4de naamval); komen 3de en 4de naamval zamen, dan gaat de 4de naamval vóór den derde. Ter aanduiding van den 2den naamval plaatst men meestal *na* (in 't meervoud *da*) vóór het woord.

2. men kan ook het onderwerp geheel op het einde van den zin plaatsen, doch dit wordt dan vóór het werkwoord vervangen door het voornaamwoord, wat overeenstemt met het onderwerp, terwijl al het overige hetzelfde blijft. Om te vermijden, dat in deze gevallen twee zelfstandig naamwoorden onmiddelijk op elkander volgen, plaatst men dan soms vóór het onderwerp nog een of ander woordje, b. v. *na* of ĕ'ti.

Voorbeelden: God heeft de engelen geschapen: Měramba Allah na rāwi ba měrāpoe doewa, of Na rāwi ba měrāpoe doewa Měramba Allah; — de koning heeft het aan mijn

vader gezegd: rātoe na tĕ'ki ba na āmagoe, of na tĕ'ki ba na āmagoe rātoe; — de vader gaf een mes aan zijn kind: ĕ'ti āma na jā ba kèto āna na na, of na jā ba kèto na āna na ĕ'ti āma; mijnheer zegt het: Mĕramba a tĕ'ki of na tĕ'ki Mĕramba, doch tĕ'ki na Mĕramba beteekent: zeg het aan mijnheer.

HOOFDSTUK IV.

Over het Lidwoord.

Ofschoon men eigenlijk geen bepalend lidwoord heeft, gebruikt men soms ter vervanging hiervan het aanwijzend voornaamwoord ĕ'ti, ghĕ'ti deze en ghīda die; b. v. ghĕ'ti āta, a toeloe denga, de man, die medehelpt; — ghīda lĕkāwa, a pĕnōenga ba, de kinderen, die reeds geleerd hebben. — Misschien kan men ook eenigszins als zoodanig soms beschouwen het persoonlijk voornaamwoord; b. v. na ndāra mĕtemba pungo het paard is zeer wild.

Voor het onbepalende lidwoord *een, een zekere* gebruikt men wel het telwoord *īja*; b. v. na tĕ'ki ba ija āta Laora een (zeker) man van Laora heeft het gezegd, — nè īja lôdo op een (zekeren) dag.

HOOFDSTUK V.

Over het Bijvoegelijk Naamwoord.

Algemeene regel: De plaats van het bijvoegelijk naamwoord is *achter* het zelfstandig naamwoord.

Hierop echter komen de volgende uitzonderingen: bé vrouwelijk, wijfje (van dieren, zie boven), hetgeen altijd vóór het zelfstandig naamwoord staat; b. v. bé ndāra merrie; — de bijvoegelijke naamwoorden van hoeveelheid *loewa* en *mĕngèda* kunnen zoowel vóór als achter het zelfstandig naamwoord geplaatst worden.

Waar men als eigenaardigheid eene bepaalde eigenschap bij lichaamsdeelen wil uitdrukken (dikwijls ook als scheld-

naam), wordt het bijvoegelijk naamwoord *vóór* geplaatst; b. v. mĕlōōe ngengé langkin (lang met betrekking tot de kin), kĕlāda ngānda groote (d. i. brutale) mond, kăboera mata blind aan de oogen. Voeg hier nog bij mĕlōōe lawa sawahslang.

In uitdrukkingen, waarin het zelfstandig naamwoord bepaald wordt door eene bijstelling of een bijvoegelijken zin, verandert men eenigszins de uitdrukking en plaatst het bijvoegelijk naamwoord uit den bepalenden zin vlak achter het zelfstandig naamwoord wat bepaald wordt; b. v. een man met een goed hart āta doewa ātĕ na (een man goed met betrekking tot zijn hart); een paard van hoogen prijs ndāra kălāda wēli na (een paard groot van zijn prijs); gij, booswicht gooe bôkala ātĕ moe (gij slecht van uw hart).

Ook wanneer men met nadruk wil spreken en voornamelijk datgene wil doen uitkomen, wat het bijvoegelijk naamwoord uitdrukt, *kan* dit vóór het zelfstandig naamwoord geplaatst worden, vooral wanneer er nog een bepaling bijgevoegd is; b. v. bôkala āta slechte menschen (of liever: de menschen zijn slecht, want bij dergelijke zinswendingen treedt eigenlijk meer eene bijwoordelijke beteekenis op den voorgrond), pôtĕ langoe taka āta een zeer rijk man, een man die zeer rijk is.

Voor onze *stoffelijke bijvoegelijke naamwoorden* gebruikt men eenvoudig de daaraan beantwoordende stofnamen als zelfstandig naamwoord, te plaatsen onmiddellijk achter het te bepalen woord; b. v. gālĕ bēï een ijzeren ketting, pĕ'ti rgāzoe een houten kist.

Trappen van vergelijking. Om de gelijkheid eener hoedanigheid te drukken bezigt men zāma . . . . mĕ'no even . . . als; b. v. jaoea zāma pôtĕ mĕ'no gooe ik ben even rijk als gij. Dikwijls echter laat men ook mĕ'no weg, waar het aan de duidelijkheid niet schaadt; b. v. oema na āma goe zāma mĕnānda oema na rātoe het huis van mijn vader is even schoon (als) het huis van den koning.

De vergrootende trap wordt uitgedrukt door *l*EOE*ka po* .... *boe* meer .... dan; b. v. Melolo is verder (meer ver) dan Waingapoe Mĕlōlo na lEOEka po mĕro boe Waingāpoe. Soms echter wordt ook *l*EOE*ka po* weggelaten; b. v. na mĕto Joannes, boe Petrus Joannes is grooter dan Petrus. Eveneens laat men soms *boe* weg; b. v. na lEOEka po pĕngāra rātoe ngāra ghĕ'ti āta wĕ'di de koning is aanzienlijker (dan) alle andere menschen.

Ook gebruikt men gaarne deze soort uitdrukking: na pôtĕ āma goe, na lEOEka po pôtĕ rātoe de koning is rijker dan mijn vader (letterlijk: mijn vader is rijk, meer rijk is de koning).

Aanm. In plaats van *l*EOE*ka po* kan men ook zeggen *rĕï po*.

Voor *den overtreffenden trap* heeft men geen eigen vorm. Om dezen uit te drukken maakt men gebruik van den vergrootenden trap, of wel men vergenoegt zich met te zeggen, dat de eigenschap in bijzonder hooge mate wordt bezeten en gebruikt dan een of ander bijwoord, zooals ă'loe pungo, kă'li . . . pungo, langoe taka, etc; b. v. ĕ'ti oema na lEOEka po mĕndèta ngāra ghĕ'ti koea dit huis is het hoogste van alle (letterlijk: dit huis is hooger dan alle andere); ghĕ'ti lĕkāwa kă'li bôkala pungo dit is de ondeugendste jongen (letterlijk: deze jongen is buitengewoon ondeugend).

Bijwoordelijke uitdrukkingen in den overtreffenden trap, zooals op zijn hoogst, op zijn langst, etc. worden weergegeven als volgt: ba mĕndèta (als het hoog is), ba mĕndoi (als het lang duurt) etc.

Ons *te* in te groot, te laat etc. kent men niet en wordt vervangen door een of ander woord, wat *zeer, erg* beteekent; b. v. pungo, langoe taka, ă'loe etc.; — *te* met ontkenning kan men in sommige gevallen ook vertalen door *gèra* (*wèra*).

HOOFDSTUK VI.

Over *de Voornaamwoorden.*

De *persoontijke voornaamwoorden* zijn:

Enkelvoud. Meervoud.

EERSTE PERSOON.

1.	nv.	koe;	jaoea (koe . . . jaoea);	ră'mé; ma
2.	nv.	goe;	goe jaoea;	mară'mé
3.	nv.	ga;	ga jaoea;	mară'mé
4.	nv.	ga;	ga jaoea;	mară'mé

1.	nv.	ta;	ghīto;	ta . . . . (ghīto ta)
2.	nv.	da;	ghīto;	da ghīto
3.	nv.	da;	ghīto;	da ghīto
4.	nv.	da;	ghīto;	da ghīto

TWEEDE PERSOON.

1.	nv.	kau;	gooe kau (kau . . . . gooe)	rgĕmi; mi
2.	nv.	moe;	moe gooe;	mĕrgĕmi
3.	nv.	goe;	goegooe;	mĕrgĕmi
4.	nv.	gooe;	gooe;	mĕrgĕmi

DERDE PERSOON.

1.	nv.	da; nīja		na; ghīda
2.	nv.	na		na
3.	nv.	na nīja		na nīja
4.	nv.	za	(ni?)	zi

Jaoea, rămé, gooe, rgĕmi, nīja en ghīda worden onmiddellijk voor het werkwoord nooit alleen gebruikt, doch men voegt er steeds het betrekkelijk voornaam woord *a* bij; b. v. jaoea, a èta ik zie, etc.; men kan echter ook zeggen jaoea koe èta (of ook koe èta jaoea of enkel koe èta).

In een antwoord echter, b. v. op de vraag: wie heeft dit gedaan? Ik, gij etc. zegt men steeds en alleen jaoea,

goôe etc. Zoo ook in den wenschenden en gebiedenden vorm; b. v. zeg gij het, tĕ'ki gooe.

Achter *ka* of *gai ka* (ook in andere gevallen) zegt men voor den eersten persoon meervoud *ta* en *ma* in dezer voege: spreken verschillende personen tegen elkander; dan zeggen ze *ta* b. v. laat ons gaan, ka ta kako, — doch spreken ze tot iemand die buiten hen staat, zoo zeggen ze *ma*, b. v. verschillende personen vragen aan iemand, om iets te zien ka ma ėta, of vragen aan iemand verlof, om weg te gaan ka ma kako.

Zoo schijnt over 't algeen ook *ghīto* den aangesproken persoon uit te sluiten, terwijl *ră'mė* allen omvat.

De volgende zamentrekkingen met het persoonlijk voornaamwoord zijn in gebruik:

In plaats van *ba kau, indien gij* zegt men geregeld *bau*.

Het ontkennend bijwoord *inda, niet* wordt verkort tot *nda* en smelt met het persoonlijk voornaamwoord volgenderwijs samen:

1ste	pers.	enkelv.	ndĕ'ko	(nda koe)	ik niet.
2de	„	„	ndau	(nda kau)	gij „
3de	„	„	ndĕ'na	(nda na)	hij „
1ste	„	enkel- en meerv.	ndă'ta	(nda ta)	ik of wij niet.
1ste	„	meerv.	ndă'ma	(nda ma)	wij niet.
2de	„	„	ndai		gijl. „
3de	„	„	ghīda nda		zij „

Aanm. In plaats van *ndĕ'ko* hoort men ook meermalen *ndĕ'po* (misschien uit *nda* en *po?*)

Ik .... aldus wordt (nė) loenggoe.
Gij .... aldus „ „ loemoe.
Hij .... aldus „ „ ghīna.
Wij .... aldus „ „ līma of ghīnda (zie boven het verschil tusschen *ma* en *ta*).
Gijl. .... aldus „ „ līmi.
Zij ..... aldus „ „ ghīda.

Als aanspraak tegenover personen, die gehuwd zijn (of konden zijn), gebruikt men meermalen de woorden āma vader, īna moeder. Wil men iemand bijzonder eeren òf om zijn ouderdom, òf omdat hij hooger staat, dan voegt men daar kawèda bij d. i. oud, eerwaardig. Gelijken tegenover elkander spreken elkander aan met ōlé, hetgeen dan zoowat overeenkomt met ons „vriend". Iemand, die hooger staat, zegt tot zijn mindere *ōnda*. Kinderen tegenover elkander zeggen lĕ'ka (waarschijnlijk eene verkorting van lĕkāwa). Een meisje sprekende over of tot haar broeder noemt hem nää.

De *bezittelijke voornaamwoorden*. Hiervoor gebruikt men het persoonlijk voornaamwoord in den tweeden naamval, hetgeen altijd achter de bezitting geplaatst wordt. Bij samengestelde zelfstandige naamwoorden komen ze achter het laatste lid der samenstelling; eveneens komen ze achter het bijvoegelijk naamwoord, wat ter bepaling bij het zelfstandig naamwoord staat. B. v. ndāra goe of ndāra goe JAOEA, mijn paard; a pĭ'ra ana kĕbāni moe (of moe GOOE), hoeveel jongens hebt ge? gé ndāra gôka, naar waar is zijn bruin paard?

Het *betrekkelijk voornaamwoord* is *a*, hetgeen geene verbuiging aanneemt en nooit eenig voorvoegsel vóór zich heeft. In den eersten naamval volgt het dezelfde woordvoeging als in 't Hollandsch; b. v. de man, die het gezegd heeft, āta, a tĕ'ki ba. In den tweeden naamval wordt het gebruikt evenals in den eersten, terwijl achter het woord, wat de bezitting aanduidt, *na* gevoegd wordt; b. v. de vader, wiens kind overleden is, āma, a mātè ba āna na (komt eenigszins overeen met het Holl.: de vader, het kind van wien overleden is).

Voor den derden en vierden naamval schijnt het niet in gebruik; dan zet men den zin aldus om: het werkwoord (bedrijvend, of onzijdig, of onovergankelijk) neemt zonder meer den lijdenden vorm aan, terwijl de persoon, van wien de handeling uitgaat, als oorzaak (d. i. causatief) zonder

voorvoegsel daar achter wordt geplaatst in den tweeden naamval; b. v. het kind, aan wien ik het gegeven heb lěkāwa, pěja ba goe; de man, op wien gij vertoornd zijt ghě'tí āta, pěboetoe āté denga moe; het paard wat ik gezien heb ndāra pěèta ba goe.

Waar het kan, zal men echter liever den zin zoo keeren, dat het betrekkelijk voornaamwoord vervalt in deze beide naamvallen.

Aanm. Boe, pas, onlangs, schijnt zoowel vóór als achter het betrekkelijk voornaamwoord te kunnen geplaatst worden, b. v. lěkāwa, boe a mānė, jongeling; měramba, boe a doeki of a boe doeki, mijnheer, die pas gekomen is; liefst echter schijnt men *boe* vóór te plaatsen.

Het *vragende voornaamwoord* is voor personen *gěra, wie* (liefst met onmiddellijke achtervoeging van het aanwijzend voornaamwoord *ě'ti,* of het betrekkelijk voornaamwoord *a*); voor zaken *apa, welk;* b. v. gěra āta welke man; gěra ě'tí āta wie is de man; gěra tě'kí of gěra a tě'kí wie zegt het? apa ndāra welk paard.

Voor den tweeden, derden en vierden naamval volgt het geheel de regels van het betrekkelijk voornaamwoord *a*; b. v. wiens paard gěra ndāra na? gěra ě'tí āta pěja moe aan wien hebt gij het gegeven? gěra lěkāwa pěèta goe welk kind heb ik gezien?

Aanm. Apa ko ngāra na? hoe heet hij, hoe is zijn naam? kan ook hoogst eigenaardig beteekenen: wat zou dat? wat zal je daar aan doen?

Als *aanwijzende voornaamwoorden* worden gebezigd: *nĕ'ga* en *nĕ'gė* deze, dit; — nĕ'ka en nĕ'ké, die, dat en *ghīda* deze en die (meervoud). Deze woordjes worden steeds geplaatst vóór het woord, wat zij moeten bepalen en schijnen gebruikt te worden in dezer voege: *nĕ'ga* en *nĕ'ka* ter bepaling van levende voorwerpen, — *nĕ'gė* en *nĕ'ké* van levenlooze, terwijl *ghīda* zoowel bij 't een, als bij 't ander gebruikt wordt;

b. v. deze man nĕ'ga āta, dit paard nĕ'ga ndāra, — dit huis nĕ'gė oema; — dat kind nĕ'ka lĕkāwa, die hond nĕ'ka bungga, die tuin nĕ'kė oma; — deze koningen ghīda rātoe, die rijstvelden ghīda pāmba.

Aanm. Dezelfde, hetzelfde, datzelfde wordt vertaald door *nīja*.

Het *wederkeerige voornaamwoord* is *wĕ'hi* met achtervoeging van het persoonlijk voornaamwoord in den tweeden naamval; b. v. JAOEa koe pĕrīgo wĕ'ki goe ik wasch mij (zelven); kan deika wĕ'ki moe gij prijst u (zelven); na mĕ'rė wĕ'ki na hij haat zich (zelven), etc.

Aanm. Meermalen zal men ook, in plaats van enkel wĕ'ki, zeggen wĕ'ki DOOE.

Om de wederkeerige werking op *elkander* uit te drukken, verdubbelt men bij het werkwoord de eerste lettergreep van het grondwoord en gebruikt verder wĕ'ki met het persoonlijk voornaamwoord, zooals boven; b. v. rā'mė pĕtoetoeloe wĕ'ki da, wij helpen elkander; gai rgĕ'mi ka pamamĕnāwara wĕ'ki mĕrgĕ'mi, gij moet elkander helpen; ghīda pā-pāloe wĕ'ki na, zij slaan elkander.

Aanm. Eveneens gebruikt men *a menda* tusschen het persoonlijk voornaamwoord en het werkwoord; b. v. rā'mė a menda pĕtoe-toeloe wĕ'ki da. — Deze verdubbeling der eerste lettergreep drukt niet zoozeer het *wederkeerige* uit der handeling, als wel het *herhaalde* der handeling, zoodat die verdubbeling ook voor dergelijke gevallen plaats vindt.

Voor ons woordje *zelf* gebruikt men *d*OOE, hetgeen onmiddellijk achter het werkwoord wordt geplaatst; b. v. JAOEa koe ėta DOOE, ik zelf zie het; GOOE kan tĕ'ki DOOE ba, gij zelf hebt het gezegd.

Ons *eigen* wordt eveneens vertaald door *d*OOE met achtervoeging van het persoonlijk voornaamwoord in den tweeden naamval; b. v. ndāra DOOEgoe, mijn eigen paard, āna DOOE na, zijn eigen kind.

Ook het woordje *alleen* = zonder behulp van iemand wordt overgezet door *dooe*, hetgeen dan ook kan beteekenen *van zelf*; b. v. na kă'ko dooe het loopt alleen (b. v. een kind, wat pas begint te loopen); ditzelfde kan echter ook beteekenen; het loopt van zelf (zooals b. v. een uurwerk).

Voor 't onbepaalde voornaamwoord *men* wordt gebruikt *āta* of ook *a*; b. v. āta tĕ'ki of a tĕ'ki men zegt.

Iemand is insgelijks *āta*; *niemand āta* met ontkenning; b. v. rgai di āta is er iemand? — ndai ki āta er is niemand.

Ieder, elk, al wie wordt *i-īja*; b. v. i-īja ata na toeloe denga ieder mensch (ieder, elkeen) helpt mee; i-ija ata, a toeloe denga al wie mee helpt. Zoo kan men ook zeggen īja .... īja, doch dan wordt meer elk afzonderlijk bedoeld b. v. īja goela-īja goela elke maand.

HOOFDSTUK VII.

Over de Werkwoorden in het algemeen.

De werkwoorden hebben geene vervoeging, zoodat zij voor alle tijden, wijzen en personen denzelfden vorm behouden. Wat men bedoelt moet dus blijken uit den zin of wel door bijgevoegde woorden. De tegenwoordige tijd b. v. zal duidelijk blijken, waar men *ne ba ghīna, nu* bijvoegt; zoo ook de onvolmaakt verleden tijd uit het bijgevoegde *mĕna, gisteren* en dergelijke.

De volmaakt verleden tijd wordt uitgedrukt door *ba, reeds* achter het werkwoord te plaatsen; b. v. koe mĕngää ba ik heb (al, reeds) gegeten.

De toekomstige tijd moet ook dikwijls enkel uit het zinsverband blijken, of wel hij wordt aangegeven door *nă'pa* (hetgeen eigenlijk *wachten* beteekent); b. v. (jaoea) nă'pa koe kă'ko ik zal gaan. Deze tijd wordt ook meermalen teruggegeven door *goeloe* en *zĕloe* (of *zīloe*), welke woorden geheel gelijk staan met ons *weer* en ook alleen in dezen zin kunnen gebruikt worden, doch dan zoowel voor 't verleden als voor de toekomst. In dit laatste geval kunnen

zij ook met nă'pa verbonden worden. B. v. ndĕ'ko zīloe (of goeloe) kă'ko ba ik ben niet weer gegaan, kan zīloe (of goeloe) kōlé, of ook nă'pa kan zīloe kōlé gij zult krijgen (d. i. gij krijgt weer eens).

De wijzen. De aantoonende wijs is enkel de gewone vorm van het werkwoord met bijvoeging der persoonlijke voornaamwoorden; b. v. kă'ko gaan, koe kă'ko ik ga.

De *aanvoegende* wijs wordt uitgedrukt door voorplaatsing van *ka* dat, opdat of *gai ka* het moge zijn, dat; b. v. ka ma kă'ko laat ons gaan; kanènara, ka koe rengĕ stil, dat (opdat) ik hoore; — gai ka na pendĕ opdat hij wete.

Aanm. Bij den tweeden persoon enkelvoud zegt men niet gai ka kau, doch enkel gai kau; met ontkenning echter wordt het wederom gai ka ndau.

In een zuiver *wenschenden* of *toelatenden* zin zegt men gai ko nī ka het zij zoo, het moge zijn, laat zijn; b. v. gai ko nī, ka na boetoe até na laat hem boos worden.

De *voorwaardelijke* wijs moet uit den zin of de omstandigheden worden opgemaakt; b. v. ba ndĕ'ko kĕrĕ'doeka, JAOEa koe oembíla ei lolo, ware ik niet ziek, ik zou zeker uitgaan; of liever zet men den zin om; b. v. èka ba ndĕ'ko kĕrĕ'doeka, nīja kà ndĕ'ko oembíla.

De *gebiedende* wijs drukt men uit ofwel door den enkelen vorm der onbepaalde wijs; b. v. ĕroe ga weg (soms met achtervoeging van het persoonlijk voornaamwoord; b. v. tĕ'ki GOOE zeg, zeg gij het); — ofwel door gai ka; b. v. gai ka na pĕtoë hij gehoorzame. — Bij eene ontkenning of een verbod voegt men dan nog *ka na* achter het werkwoord; b. v gai ka ndan kēdoe ka na gij zult niet stelen.

Aanm. Deze vorm wordt ook steeds gebezigd, waar een *moeten* of eene noodzakelijkheid wordt uitgedrukt, liefst nog met een of ander versterkend woord; b. v. gij moet luisteren gai kau rengĕ pungo.

Aanm. 2. Voor ons *gezwegen van, laat staan dat* (het Maleische *djangan*) kent men geene uitdrukking; b. v. laat

staan, dat hij gedood is, hij is zelfs niet gewond; aan dergelijke zinnen geeft men een andere wending en vertaalt eenvoudig alsof er stond: hij is volstrekt niet dood, zelfs niet gewond.

De *deelwoorden.* Het *tegenwoordig* deelwoord kan eenigszins worden weergegeven door měno te plaatsen vóór de onbepaalde wijs van het werkwoord; b. v. mīja a tě'kí ngāra na Měramba Allah měno pětāmbí hij spreekt den naam Gods met eerbied uit (d. i. eerbewijzend). — Nochtans komt deze wijze van uitdrukken weinig voor, daar men liever het deelwoord vermijdt door verandering van den zin, b. v. met *terwijl, wanneer, en,* etc.

Het *verleden deelwoord* wordt uitgedrukt door bāba of bāpa vóór het werkwoord te plaatsen; b. v. bāba māté gestorven zijnde, bāpa měngää gegeten hebbende.

Hulpwerkwoorden bestaan niet. *Rgai, zijn* en *dadı, worden* zijn zuiver zelfstandige werkwoorden. Indien dus ons *zijn, hebben* of *worden* enkel als hulpwerkwoorden gebruikt worden, ofwel als koppelwoorden enkel eene verbinding vormen tusschen het onderwerp en zijn gezegde, worden ze geheel weggelaten of op andere wijze weergegeven; b. v. jaoea koe kă'ko ba ik ben gegaan, nīja (a) ratoe hij is koning, na doewa āté moe gooe gij hebt een goed hart (goed — is — het hart van u); — nīja na mě'to hij wordt groot, nīja na dēloe ratoe, hij wordt koning (hij neemt de plaats in van den koning), na tāma zorani, hij wordt Christen.

Rgai beteekent steeds *aanwezig zijn, bestaan*; b. v. rgai rātoe is de koning daar (aanwezig)? rgai īja rātoe nīga tāna Laora is er (bestaat er) een koning hier in Laora?

Aanm. Niet zijn, niet bestaan beteekent *ndai* (misschien eene samentrekking uit (i)nda rgai), meestal met achtervoeging van *ki.* Voor het gebruik volgt dit dezelfde regels als *rgai*; vandaar: nīja inda kí rātoe hij is niet (de) koning doch ndai kí rātoe hij is er niet de koning (= niet aanwezig) of ook: er is geen koning (= er bestaat geen koning).

Rgai wordt ook gebruikt voor ons *hebben,* doch volgens de letterlijke beteekenis komt het dan steeds overeen met bestaan; b. v. rgai ndāra moe GOOE hebt gij paarden d. i. bestaan er paarden van u?

Dadi beteekent *worden, ontstaan,* ook wel *gelukken*; doch nooit wordt het gebruikt zooals ons hulpwerkwoord of ons koppelwoord *worden*; b. v. na dadi ba mĕ'to beteekent nooit hij is groot geworden = hij is gegroeid, doch: hij is geboren groot zijnde; na dadi ba āna rātoe er is een prins geboren, of ook: hij is geboren prins zijnde = van zijne geboorte of was hij prins.

Gebeuren wordt nooit vertaald door *dadi,* doch in den zin eenvoudig weggelaten; b. v. het gebeurde op zekeren dag, ik hem ontmoette, vertaalt men alsof er stond: op zekeren dag ontmoette ik hem.

HOOFDSTUK VIII.

Over de verschillende soorten van werkwoorden.

Onpersoonlijke werkwoorden schijnen er slechts enkele te bestaan, zooals katĕ'raka of kĕngoeroeka donderen. Voor de niet-bestaande gebruikt men enkel het daarmee overeenkomend zelfstandig naamwoord, doch zonder het werkwoord *rgai* zijn, soms echter met een ander werkwoord; b. v. na oĕ'ra het regent of āmi oĕ'ra het zal regenen = de regen komt.

De *onzijdige (onovergankelijke) werkwoorden* kunnen zijn: ofwel grondwoorden, zooals kèdé opstaan, boeroe nederdalen; — ofwel afgeleide woorden; deze zijn:

1e. nagenoeg alle werkwoorden, die het voorvoegsel *ta* aannemen.

2e. bijna alle werkwoorden met het achtervoegsel *ka.* Hiervan hebben de meeste ook reeds het voorvoegsel *ka* aangenomen en beteekenen dan veelal:

a. dat men iets ondergaat; b. v. kată'taka schrikken.

b. eene klanknabootsende of ten minste eene geluidgevende handeling; b. v. kapôkoka.

3e. vele werkwoorden met de achtervoegsels *la* en *ta*.

Aanm. Verschillende werkwoorden met het voorvoegsel *ma* schijnen eene onzijdige beteekenis te hebben, doch zijn in den grond bepaald bedrijvend (zie pag. 10 no. 1).

Aanm. 2e. Men lette ook op sommige geheel gelijkluidende werkwoorden, die, geschreven met eene *b* onzijdig — geschreven met eene *p* bedrijvend zijn (zie pag. 83).

De *bedrijvende* (*overgankelijke*) *werkwoorden* zijn evenals de onzijdige: gedeeltelijk grondwoorden; b. v. bāgé verdeelen, pāloe slaan; — gedeeltelijk afgeleide werkwoorden. Hiertoe behooren:

1e de werkwoorden met het onscheidbare voorvoegsel *ka* (behalve de werkwoorden, die daarenboven de achtervoegsels *ka*, *la*, en *ta* aannemen en meestal tot de onzijdige behooren).

2e. de werkwoorden gevormd met het afscheidbare voorvoegsel *pa* (*pĕ*). Dit kan geplaatst worden voor bijna alle rededeelen en geeft over 't algemeen te kennen, dat men datgene maakt, doet, veroorzaakt of voortbrengt, wat het woord uitdrukt, waar het vóór geplaatst wordt; — zoo kan het gevoegd worden vóór:

a. bijwoorden, b. v. ōō ja, pĕ-ōō ja zeggen, beamen.

b. voorzetsels, b. v. ōro door, ten gevolge, pĕ-ōro veroorzaken.

c. bijvoegelijke naamwoorden, b. v. mĕndèta hoog, pamendèta hoog maken d. i. ophoogen.

d. zelfstandige naamwoorden, b. v. āna kind, pa-āna een kind voortbrengen, baren.

e. een onovergankelijk werkwoord, b. v. ooEnda zichtbaar zijn, pa-ooEnda zichtbaar doen zijn, duidelijk maken, openbaren.

3e. de meeste werkwoorden met het achtervoegsel *ra*, hetgeen beteekent:

a. eene overgankelijke handeling in verband met het grondwoord.

b. een veroorzaken van datgene, wat het grondwoord aanduidt.

4e. eenige werkwoorden beginnende met *p*, terwijl dezelfde werkwoorden met de beginletter *b* het onzijdige dier handeling uitdrukken. Deze zijn:

ONZIJDIG.	BEDRIJVEND.
bă'ma toevallig door iets beschut zijn.	pă'ma zich beschutten met een schild, stok etc.
bata breken van hout, ijzer etc.	pata breken van hout, ijzer etc.
bĕ'da bezijmen, als verdoofd worden.	pĕda iets uitdooven.
bèga zich scheiden, opengaan van bloem of blad.	pèga iemand of iets scheiden.
bĕnoe vol zijn.	pĕnoe vol maken.
béra strijden, oorlog voeren.	péra samenzweeren, tot den oorlog aanzetten.
bèraka murw zijn van vruchten.	pèraka murw maken door knijpen.
bĕtoe weerspannig zijn.	pĕtoe iemand van iets terughouden.
bĕ'wara bersten (van aardewerk).	pĕ'wara doen bersten.
bĭbĭ in kleine stukjes zijn, vallen, etc.	pĭbĭ in kleine stukjes breken.
bĭëta / boeäta } breken (van touw).	pĭëta / poeäta } doortrekken van touw.
boeä bersten (van aardewerk).	poeä doen bersten.
boeka omvallen, instorten.	poeka doen omvallen, doen instorten.
boelo ergens doorzakken.	poeloe iets in een gat steken.
booe stinken.	pooe een wind laten (doen stinken).
boepoe afvallen van vruchten.	poepoe afplukken, afstooten.

5. Een afzonderlijke klas van bedrijvende werkwoorden (middenwerkwoorden) vormen dezulke, die, meestal afgeleid

van reeds bedrijvende werkwoorden, nog het afscheidbare voorvoegsel *ma* voor zich nemen ter aanduiding:

a. dat de handeling, door het onderwerp verricht, tevens op het onderwerp overgaat.

b. dat de handeling geschiedt ten voordeele van het onderwerp.

c. dat de handeling voortduurt of bij herhaling geschiedt (zie bij 't voorvoegsel *ma* pag. 62).

De lijdende vorm der werkwoorden wordt aangegeven door het voorvoegsel *pă* (*pĕ*) te plaatsen vóór den bedrijvenden vorm; b. v. èta zien, pa-èta gezien worden; bij die werkwoorden, welke reeds het voorvoegsel *pa* hebben, wordt het hier nog vóór geplaatst; b. v. pawendé iemand zenden, papawendé gezonden worden.

Aanm. Het voorvoegsel *pa* kan dus zoowel den bedrijvenden als den lijdenden vorm uitdrukken. Een teeken van den *lijdenden* vorm is het:

1. waar het geplaatst wordt voor een werkwoord, dat uit zich zelve reeds overgankelijk is; b. v. baï stampen, stooten, pĕbaï gestooten worden. — Behalve bij werkwoorden, die de herhaling der uitgedrukte handeling te kennen geven (verba frequentativa) b. v. toeka bevelen, pĕtoeka heerschen, regeeren. — Behalve ook: waar een werkwoord gevolgd wordt door *wai* of voorafgegaan door *pendĕ* (zie pag. 63 en 64).

2. waar het gevoegd wordt voor een zelfstandig naamwoord tot vorming van een bijvoegelijk naamwoord b. v. karomba wolk, pa-karomba bewolkt.

3. waar het in de plaats treedt van den derden of vierden naamval van het betrekkelijk voornaamwoord; b. v. de man, waarop gij vertoornd zijt ĕ'ti āta, pĕboetoe āté denga moe.

In alle andere gevallen is *pa* een teeken van den *bedrijvenden* vorm.

De *persoon, door wien* de handeling geschiedt, staat on-

middellijk achter het werkwoord zonder eenig voorzetsel; wordt de persoon uitgedrukt door eenig persoonlijk voornaamwoord, dan wordt dit geplaatst in den tweeden naamval; b. v. ndāra, pějā ba rātoe het paard, wat geschonken is door den koning; lěkāwa, pěpāloe ba āma na het kind, wat geslagen is door zijn vader; oema pěrāwi moe het huis, dat gebouwd is door u.

Het gebruik van den lijdenden vorm is echter over 't algemeen in gewone zinnen niet zoo veelvuldig als in andere talen: waar men kan, keert men liever den zin om en gebruikt den bedrijvenden vorm, vooral als de handelende persoon is uitgedrukt.

In sommige uitdrukkingen daarentegen wordt bij voorkeur de lijdende vorm gebruikt, zooals in dergelijke: pei na pětě'ki moe wat zegt gij (hoe wordt gezegd door u); apa pějā moe wat geeft gij er voor (wat wordt gegeven door u).

Ook in zinnen met het betrekkelijk voornaamwoord zal dikwijls en moet soms de bedrijvende vorm worden omgekeerd in den lijdende ter vervanging van het betrekkelijk voornaamwoord; in dergelijke gevallen kan zelfs het onzijdige en onovergankelijk werkwoord den lijdenden vorm aannemen. (Zie bij het betr. vnw. pag. 75 en 76).

Eveneens komt de volmaakt verleden tijd, meer nog het verleden deelwoord van den lijdenden vorm dikwijls voor, voornamelijk als bijvoegelijk naamwoord of als bijstelling. Hierbij houde men in 't oog, zooals reeds boven gezegd is (zie pag. 63), dat dan dikwijls het voorvoegsel *pa* veranderd wordt in *ma*, wanneer men namelijk vooral wil doen uitkomen het nog voortduren der handeling.

HOOFDSTUK IX.

Over de Bijwoorden.

De *bijwoorden van bevestiging* zijn: *ōō ja* en *nījado aldus, zoo is 't* (samengesteld uit *nīja* hetzelfde en *do*). — Meer-

malen echter beantwoordt men de vraag met de herhaling van het hoofdwoord uit den vragenden zin; b. v. kau pendĕ lāra kent ge den weg? koe pendĕ ik ken (hem); — na mĕngāā ba heeft hij reeds gegeten? ba reeds. — Verder gebruikt men ook nog *tă'ka voorzeker*, dikwijls met voorgeplaatst *ghīna*; — *angoe* en *băka* misschien.

Het *bijwoord van ontkenning* is *inda, neen, niet*, dikwijls verkort tot *nda* of met eenige bijvoeging, als: *inda ki, inda do, inda pungo, inda pungo ki.* — In verbinding komt *inda* steeds vóór het woord, waarop de ontkenning slaat; b. v. gĕra a tĕ'ki ba wie heeft dit gezegd? Inda ki JAOEA ik niet, — inda ki ratoe de koning niet. — Overigens geldt voor een ontkennend antwoord eveneens de regel van de herhaling van het hoofdwoord (zie boven); b. v. rgaï wēë is er water? ndai ki 't is er niet.

Aanm. Om eene volstrekte ontkenning uit te drukken, plaatst men na het bijwoord van ontkenning of na den ontkennenden zin een of ander versterkend bijwoord; b. v. pungo, pungo ki; — wil men nu de ontkenning nog sterker maken, dan voegt men achter dit alles nog het zelfstandig gebruikt bijvoegelijk naamwoord *joedi, een weinig;* b. v. ndĕ'ko pendĕ pungo ki joedi ik weet er volstrekt niets van.

Nog niet wordt weergegeven door *ki po* met voorafgaande ontkenning; b. v. is hij reeds gekomen, na doeki ba? nog niet, inda ki po; ik heb het nog niet gehoord, ndĕ'ko rengĕ ki po.

Het *vragend bijwoord van hoeveelheid* (of graad) is *pi'ra* of *a pi'ra;* b. v. (a) pi'ra āta hoeveel menschen. Dit kan verbonden worden met alle bijvoegelijke naamwoorden, doch deze schijnen dan als het ware beschouwd te worden als zelfstandige naamwoorden en nemen *na* achter zich; b. v. (a) pi'ra mĕngèda na āta hoeveel menschen, a pi'ra mĕndoi na hoe lang, (a) pi'ra mendālé na hoe diep? — Ook voegt men *gai* bij pi'ra, terwijl dan *a* vóór *pi'ra* vervalt en achter *gai*

geplaatst wordt; b. v. pi'ra gai a mĕto na hoe groot, pi'ra gai a mĕro na hoe ver?

Het *aanwijzend bijwoord van hoeveelheid* (of graad) is *ghīna.... na* of *gai a.... na;* b. v. ghīna mĕlōōe na zoo lang, gai a mĕndèta na zoo hoog.

Het *vragend bijwoord van hoedanigheid* is *pei hoe,* meestal met achtervoeging van *na* of *ko na*; b. v. pei na jaoea koe boela hoe zou ik dat vergeten? pei ko na kan pendĕ hoe weet gij dat? — Men kan echter ook onmiddellijk het persoonlijk voornaamwoord laten volgen op *pei* (zonder *na*), wat men dan zou kunnen vertalen door: hoe is het gesteld met; b. v. pei moe gooe (pei moe ní) dan kă'ko hoe is het gesteld met u, gaat gij niet?

De *aanwijzende bijwoorden van hoedanigheid* zijn: *ghīna zoo, aldus* ook *zooals, gelijk, — dĕmo, pija, u ali wederom, opnieuw, — kai nog, ook, — na leoeka.... na leoeka (kīja) po hoe meer.... des te, — wai* of *wai pija slechts, maar.* Dit laatste wordt aldus niet anders gebruikt dan *achter* de telwoorden; b. v. a doewada wai (pija) slechts twee. Bij persoonlijke voornaamwoorden of bij zelfstandige naamwoorden gebruikt men *nīja wai (pija)* en plaatst dit steeds daarvóór; b. v. nīja wai jaoea slechts ik, nīja wai pija āma na slechts zijn vader. Komt vóór een zelfstandig naamwoord nu nog eenig telwoord, dan kan men *wai pija* tusschen het telwoord en het zelfstandig naamwoord plaatsen of wel *nīja wai (pija)* vóór beide; b. v. a tanda wai pija ndāra of nīja wai pija a tanda ndāra slechts drie paarden. Dit geeft echter eenig verschil: in 't eerste geval laat men *slechts* voornamelijk slaan op het getal drie, — in 't tweede geval op paard (met uitzondering van andere zaken).

Ook de bijvoegelijke naamwoorden kan men onveranderd als bijwoorden van hoedanigheid bezigen; b. v. pene mĕndèta hoog stijgen.

De *vragende bijwoorden van plaats* zijn: gé (ní), of bé (ní) waar? gé (of bé).... nīja waarheen (ook soms enkel gé of bé)? gé (of bé) wali nīja van waar? b. v. gé ní ndāra goe waar is mijn paard? gé kă'ko nīja gooe waar gaat gij heen? gé wali nīja ghīda āta van waar (komen) die menschen?

Aamm. Gé en bé worden ook soms verdubbeld tot gégé b. v. gé gégé po of langa ka gé gégé waar ter wereld ook, wijd en zijd. — In plaats van gé wali nīja zegt men ook gé pĕwali met den tweeden naamval van het persoonlijk voornaamwoord.

De *aanwijzende bijwoorden van plaats* zijn: nīga hier, neë en nĕ'ké ginds; lōla beneden, omlaag, naar omlaag; bondo boven, om hoog, naar omhoog; līra achter (ook voorzetsel); oeloe voor, vooraan, aan de spits (ook voorzetsel). Bij deze vier laatste plaatst men gaarne neë vóór; b. v. neë lōla daar beneden.

Het *vragende bijwoord van tijd* is: *pi'ra, ba* of ook *pi'ra po, ba wanneer*; b. v. pi'ra po, ba koe kōlé wanneer zal ik krijgen? pi'ra po ghĕ'tí, ba na doeki ba wanneer is hij aangekomen?

De meest voorkomende aanwijzende *bijwoorden van tijd* zijn: *nĕ'tí toen, ten tijde van*; *mĕma zoodra, aanstonds* ook *voortdurend* en *van oudsher*; nè ba ghīna (wé) nu, tegenwoordig; dĕmo nog, nog steeds; ba reeds, al; inda kí po nog niet; pĕmīja ooit; nda pĕmīja nooit; boe, goedí pas, nu pas; oeloe vroeger; ĕ'tí po oeloe pungo oudtijds; bĕli eerst, te voren, vooraf; típa, toeké, zīmba haast, bijna.

Hiertoe kan men ook rekenen: ĕ'tí lôdo heden, mĕna gisteren, mĕna īja eergisteren, kôka morgen, mèwa overmorgen, mèwa īja naastovermorgen, mèwa īja wali de dag na naastovermorgen, kă'poe gèdé ochtend, lôdo overdag, rai mālé na den middag, gigīrí tusschen licht en donker, mālé voornacht, gedé nacht.

Aanm. Bijwoordelijke uitdrukkingen, zooals: *op zijn Hollandsch* kan men vertalen door *dēkoe nge pata, lāra pata, lāra āta.*

HOOFDSTUK X.

Over de Telwoorden.

De *hoofdtelwoorden* zijn:

ŋja	1	kĕmboeloe ŋja	11
a doewada	2	kĕmboeloe doewada	12
a tanda	3	kĕmboeloe tanda	13
a pāta	4	doewa (da) kĕmboeloe	20
a līma	5	tĕloe kĕmboeloe	30
a ené	6	pāta kĕmboeloe lima	45
a pitoe	7	pondo-pāta kĕmboeloe pondo pāta	88
a pondo-pāta	8	ngau (ngazoe)	100
a ŋwa	9	līma ngau	500
kĕmboeloe	10	pitoe ngau kĕmboeloe	710

kĕmboeloe pondo-pāta ngau ŋwa kemboeloe pondo-pāta 1898.

De tientallen (20, 30 etc.) worden dus gevormd door de hoofdgetallen 2—9 te plaatsen *vóór* kĕmboeloe; de tusschenliggende getallen 11—19, 21—29 etc. door de hoofdgetallen 1—9 te plaatsen *achter* kĕmboeloe. — Evenzoo handelt men met de honderdtallen, natuurlijk kĕmboeloe vervangende door ngau. — Dus: een kleiner getal vóór een groot beteekent, dat men moet vermenigvuldigen, — een grooter getal vóór een kleiner beteekent dat men moet optellen; b. v. kĕmboeloe + pondo-pāla × ngau + (iwa × kĕmboeloe + pondo-pāla).

Pondo en *tĕloe* zijn eigenlijk vermenigvuldigings woorden; *tĕloe* wordt echter ook wel eenvoudig voor *tanda* gebruikt; b. v. tĕloe gedé drie nachten, zoo ook bij de hulptelwoorden;

doch men hoort nooit kĕmboeloe tĕloe, wel soms tanda kemboeloe.

Voor de hoofdgetallen 2—9 gebruikt men steeds het betrekkelijk voornaamwoord *a*, behalve wanneer ze enkel als cijfers of getallen dienst doen: ook wanneer ze verbonden worden met kĕmboeloe (daarvóór of daarachter) of met ngau, vervalt *a*.

Voor 20 hoort men meestal doewa kĕmboeloe, doch *doewada* kĕmboeloe mag ook gebruikt worden; — bij de hulptelwoorden zegt men in den regel eveneens *doewa*.

In plaats van ngau 100, gebruiken sommigen ook ngāzoe.

Men meent nog al licht, dat eene groote menigte *ontelbaar* is en drukt dat uit door rīgoe rāta poekoe ngau.

De hoofdtelwoorden worden steeds vóór het zelfstandig-naamwoord geplaatst.

Hulptelwoorden zou men kunnen noemen de woorden, die gebruikt worden bij bepaalde klassen van voorwerpen, zooals in 't Hollandsch stuks, man, koppen. Deze woorden komen achter het telwoord, doch vóór het te bepalen voorwerp. Zoo worden gebruikt:

bănо voor steden, dorpen; nesten van vogels en andere dieren;

bātoe voor tuinen;

boeöe voor huizen, boomen;

bōlo voor vruchten, koralen, ronde (vooral kleine) voorwerpen;

kāzoe voor geweven goed aan 't stuk;

kabīka voor geldstukken; ook om *één stuks* (als 't ware de helft) uit te drukken van het volgende:

māwa voor tweetallen (een paar, een stel als geheel beschouwd) van armbanden, voet- en vingerringen, oorbellen, gongs;

ōndi voor grafsteenen;

rgāzoe voor messen, hakmessen, bijlen en dergelijke ook voor rijstvelden;

tenga voor menschen en dieren (soms ook kampongs); wĕla (bĕla) voor lipa's, selendangs, slaapmatjes, vellen papier (alles wat men kan uitvouwen).

Aanm. *Bōlo* wordt ook gebruikt voor (*een enkel* en nagenoeg bij alle soort voorwerpen.

Eieren, vruchten, djagongklossen etc. telt men gaarne bij viertallen en zegt daarvoor liwoeta (of ligoeta) b. v. a pāta liwoeta mĕrôto vier viertallen (dus 16) oranje appelen. — Bij djagongklossen kan men ook *tĕ'go* zeggen voor een viertal. — Oeloe beteekent een veertigtal, voornamelijk gebruikt bij 't tellen van klappernooten. — Kambôka is een tiental van staafjes sirih.

Drie gulden wordt: tĕloe (tanda) kabīka roepīja; — drie armbanden: māwa kabīka lélé (= een paar en de helft); vier oorbellen: doewa māwa mĕmoeli (= twee stellen).

Voor *alle beide, alle drie* zegt men eenvoudig *a doewada, a tanda.*

Een half. Bij voorwerpen, die op zich zelf als een geheel beschouwd worden, zooals vruchten, geldstukken, etc. gebruikt men *kabŏ'ka* (of kabīka), soms ook kapībika; sprekende van een onverschillige hoeveelheid b. v. een halve zak rijst, een halve flesch wijn, zegt men *pĕkamboe.*

Uitdrukkingen als *derdehalf* kent men niet, doch zegt daarvoor *twee en een half*; b. v. a doewada lōni pārė pĕkomboe twee en een halve zak rijst; — a tanda bōlo kalōgoe mĕno kabīka drie en een halve banaan; — a pāta kabīka roepīja mĕno kapībika vier en een halve gulden.

De *rangschikkende telwoorden* worden gevormd door het voorvoegsel *ka* voor de hoofdtelwoorden te plaatsen. Bij de samengestelde getallen zooals 11, 20 etc. komt het steeds en alleen vóór het eerste; b. v. kakĕmboeloe īja elfde, kadoea kĕmboeloe twintigste.

Deze rangschikkende telwoorden staan steeds *achter* het zelfstandignaamwoord, wat zij bepalen.

In plaats van ka-īja kan men ook gebruiken katôbona,

doch steeds ligt daar tevens de beteekenis in opgesloten van de bron, den grondslag, den oorsprong met betrekking tot wat volgt. Ook vertaalt men ons *eerste* dikwijls door *oeloe, oeloe pungo*; b. v. de eerste mensch āta, a oeloe pungo.

Een voor een wordt *i-īja.*

De eerste, de tweede etc., zelfstandig gebruikt, wordt a katôbona (of a oeloe), a kadoewada; ofwel, misschen meer volgens het taaleigen, a doetoeka oeloe, a doetoeka kadoewada, etc.

De dag der maan(d) wordt evenals bij ons uitgedrukt door het rangschikkend telwoord, doch *achter* den dag te plaatsen.

De *vermenigvuldigende telwoorden* worden gevormd door het voorvoegsel *pa* te plaatsen vóór de hoofdtelwoorden (en bij samengestelde steeds voor het eerste) b. v. pětanda driemaal, pěpondo-pāta achtmaal. Uitzondering maakt īja, hetgeen niet wordt pě-īja, doch met tusschengevoegde *m*, dus pě-mīja. *Een enkelen keer* in de beteekenis van *nu en dan* wordt pěmi-mīja.

Zooveel maal meer wordt uitgedrukt door *kījapo*; b. v. viermaal zooveel *pata kīja po.*

De *onbepaalde telwoorden* of bijvoegelijke naamwoorden van hoeveelheid. Deze worden volgens den algemeenen regel achter het zelfstandig naamwoord geplaatst; b. v. pautāna veel, joedi weinig, koewa alle, wě'di sommige.

Hierop zijn uitgezonderd *loewa* en *měngèda* veel, die zoowel vóór als achter kunnen geplaatst worden. Enkel vóór het zelfstandig naamwoord komen (*a*) *pi'ra hoeveel* en *ngāra koewa* (*ngāra ghě'ti, ngāra doeka da, ngāra děba da*) *alle.*

Aanm. Loewa wordt meestal gebruikt voor zaken, die niet telbaar zijn b. v. rijst, water etc., — *pautāna* meestal voor menschen en dieren, — *měngèda* onverschillig voor alles; toch hoort men ook het eene voor het andere gebruiken.

Voor *rekenen* zegt men *kīra* of *zāpoe*, voor *optellen pěkoewa, tau kīja*, voor *aftrekken kai*, voor *deelen bāgė* of *bīga*, voor *vermenigvuldigen tai.*

Aanm. Bāgé en bīga worden steeds zonder voorzetsel gebruikt, zoodat ons *door* eenvoudig vervalt; evenmin wordt ons *zijn* of *worden* vertaald.

Voorbeelden. Līma kai ndí a doewada enga da a tanda twee van vijf afgetrokken blijft drie (letterlijk: vijf neem af twee); — pāta tau kīja a doewada nīja a ené vier en twee is zes; — īwa bāgé (of bīga) a tanda nīja a tanda negen gedeeld door drie is drie; — līma tai ndí pělīma nīja a doeada kěmboeloe līma vijf maal vijf is vijf en twintig (letterl. vijf zet vijfmaal).

Voor de *dagverdeeling* richt men zich naar den stand der zon en speekt van:

kā'poe gedé morgen vóór den middag.

- měnārí mèwa měro = eerste hanengekraai.
- měnārí mèwa = even vóór de eerste morgenschemering.
- mazeikara langita = de allereerste morgenschemering.
- mèwa ba = iets later dan het vorige.
- pôta lôdo = als de zon doorbreekt.
- kěnāga nitoe = tusschen 10 en 11 uur.
- dindara lôdo / dindara těratōda = 's middags 12 uur.

rai mālé na den middag, tegen den avond.

- bīlí lôdo = ongeveer 3 uur.
- tambèkora lôdo = ongeveer 5 uur.
- gigiri of giri-giri = avondschemering.

Voor de *maanden* (of liever manen), die nagenoeg voor de tijdsorde met de onze overeenkomen, heeft men de volgende benamingen, die echter weinig gebruikt worden:

				komt eenigszins overeen met:
Pědoe	Lambôza	(goela	katanda)	November.
Pědoe	Kodi	(goela	kapāta)	December.
Goela	Zāmboe	(goela	kalīma)	Januari.
Goela	Mangāta	(goela	kaëné)	Februari.
Nālé	Kōlo	(goela	kapītoe)	Maart.

Nālé	kalāda	(nalé	wāloe)	April
Nālé	Wāloe	(nālé	moemboe)	Mei
Balí	bôka	(balí	bôka)	Juni
Rāra	mondo	(rāra	mondo)	Juli
Rāga	mānoe	(rèna	kïï)	Augustus
Katôto	lāloe	(réna	kalāda)	September
Lagākara	wagho	(katôto	walí kĕri)	October.

HOOFDSTUK XI.

Over de Voorzetsels.

Gemakshalve wordt hier de benaming *voor*zetsel behouden. voor dergelijke woordjes, ofschoon men sommige dezer eerder *achter*zetsels zou moeten noemen, omdat zij steeds (als geheel bijzondere eigenaardigheid) geplaatst worden niet vóór, doch achter het woord, waartoe zij de betrekking aanduiden. Dikwijls zet men dan vóór het zelfstandig-naamwoord nog het aanwijzend-voornaamwoord *nīga nèe* of nĕ'ké.

Het voorvoegsel *dāna* is plaatsbepalend en heeft de beteekenis van een-zijn-in of een-zich-begeven-naar eene plaats Het komt overeen met ons *in, te, aan, op* en *naar*; b. v. (nèë) oma dāna daar in den tuin, (nīga) Karoeni dāna (hier) te Karoeni, mĕngānga dāna aan het strand, bĕnoe dāna op zee. Al deze voorbeelden kunnen echter ook beteeken *naar:* naar den tuin, etc., welke beteekenis uit den zin of uit bijgevoegde woorden moet blijken.

Aanm. Uitdrukkingen als: mēï dāna in het zout, wātoe dāna in den steen, āta mātĕ dāna in den doode worden gebruikt voor de plaats, waar het zout gekookt, waar de steen gehakt wordt, waar de doode zich bevindt; men kan ze dus vertalen door: bij (of naar) de zoutmakerij, in (of naar) de steengroeve, bij (of naar) den doode.

Aanm. Wanneer echter bij ons *te, in, naar* bepaald sprake is van eenige hoogte, dan bezigt men niet *dāna*, doch *dèta* (zie aldaar).

Ook laat men soms bij eene beweging *naar* elk voorzetsel weg en dit geschiedt altijd bij *nīga* hierheen en nĕ'ké daarheen; ook zegt men voor bergafwaarts eenvoudig lă'dakana, voor bergafwaarts (of naar beneden) dôbona.

Naar met bijvoeging van een persoon (of ook een dier) wordt altijd vertaald door *bĕra*; evenzoo gebruikt men *bĕra* voor *naar*, wanneer men de plaats, waarheen men gaat, niet betreedt; b. v. ga naar het huis (zonder er nochtans in te gaan = nabij, in de buurt van 't huis) kă'ko bĕra oema.

Het voorvoegsel *dèta op* wordt eveneens steeds achter geplaatst, is evenals het voorgaande plaatsbepalend en wordt ook gebruikt bij eene beweging *naar* boven; b. v. kătōngga dèta op de balé, pené nauta dèta op de ladder klimmen. — Dit voorzetsel geeft steeds eene werkelijke of denkbeeldige verhevenheid te kennen, zoodat men niet zal zeggen zooals wij *op* zee, doch *in* zee of *ter* zee bĕnoe dana, — maar: op den voet rgai dèta, aan den hals kĕpoeloe kôko dèta, op den grond tāna dèta, — daarentegen weer: op weg lāra dāna.

Wai geeft te kennen *tot, om te, om te dienen tot*; het wordt enkel gebruikt bij werkwoorden en wel *achter* dezelve. Hetzij die werkwoorden (door afleiding of anderszins) reeds het voorvoegsel *pa* voor zich hebben of niet, — steeds nemen zij nog het voorvoegsel *pa* aan en hebben altijd eene bedrijvende beteekenis; b. v. pĕèta wai om te zien, pĕkă'ko wai om te gaan lôdo pĕmātĕ wai goe mijn sterfdag, lôdo păpĕmatĕ wai na de dag zijner terechtstelling, papĕtoeda wai om een voorbeeld te stellen.

Zeer overeenkomende met (misschien in den grond hetzelfde als) het voorzetsel *wai* is *gai*, wat op dezelfde wijze en in dezelfde beteekenis voornamelijk schijnt gebruikt te worden, waar sprake is van eene plaats; b. v. pĕdōöe pĕtă'do gai nachtverblijf, pĕdōöe pĕlīï gai tèna ankerplaats, pĕdoöe pĕmōa gai waar men iets verloren heeft.

Aanm. Men verwarre dit voorzetsel *wai* niet met het

werkwoord *wai*, hetgeen beteekent *gebruiken* en, als ware het een voorzetsel, dikwijls kan worden wedergegeven door *met* of *door*; steeds wordt dit gevolgd door een zelfstandig naamwoord; b. v. na pĕmatė ba āta kēdoe wai na katôpo hij heeft den dief gedood gebruikende (met) zijn hakmes.

Dikwijls ook gebruikt men bij *ontkennende* zinnen het woordje *wai* achter het werkwoord, zonder dat dit dan het voorvoegsel *pă* aanneemt; daardoor schijnt de beteekenis van den zin eenigszins te worden verzwakt; b. v. ndĕ'ko lōlo ki ik herinner het mij niet doch ndĕ'ko lōlo wai ki ge ik herinner het mij niet goed meer; — ndena rengĕ ki hij hoort het niet, maar: ndena rengĕ wai ki ge hij hoort het niet duidelijk.

Bij *bevestigende* zinnen hoort men het eveneens, doch minder dikwijls, terwijl hierbij de beteekenis van den zin niet merkbaar schijnt te veranderen; b. v. tĕ'ki na, ka na pendĕ wai ki zeg het hem, opdat hij het wete.

Misschien is de meest eenvoudige en meest redelijke uitleg dezer zinswending deze, dat men hier *wai* moet beschouwen als het bijwoord *wai* slechts, maar, zoodat men dan eenigszins toegevenderwijze spreekt.

Denga wordt voornamelijk gebruikt bij werkwoorden, waar het *achter* wordt geplaatst en sluit over het algemeen de beteekenis in zich van *met, mede,* ofschoon die beteekenis niet altijd dadelijk in het oog springt en het ook dikwijls door een ander voorzetsel moet vertaald worden. Meestal wordt het gebruikt, zonder dat het woord volgt, waarop het betrekking heeft (doch waarover reeds te voren gesproken is, of wat ten minste geacht wordt bekend te zijn). Volgt echter dit woord werkelijk, dan neemt dit in den regel nog een ander voorzetsel vóór zich, zoodat *denga* uitsluitend bij het werkwoord schijnt te hooren; b. v. ndĕ'ko pendĕ denga ki ik ben er niet mede bekend, doch ndĕ'ko pendĕ denga ki *na* āta ik ken den man niet; koe boetoe ātė denga ik ben boos, doch koe boetoe ātė denga *ni* āma moe ik ben boos op uw vader; na pĕnėgĕ denga ba hij heeft

reeds met hem gesproken, doch na pĕnègĕ denga ba *ni* rātoe hij heeft reeds met den koning gesproken.

Aanm. Al deze voorbeelden worden echter ook gebruikt zonder *denga*. Dit *denga* kan nagenoeg geplaatst worden na alle werkwoorden, doch welk het juiste verschil is tusschen dit gebruiken of niet-te-gebruiken, is nog niet duidelijk.

Aanm. Ons Hollandsch *met* in de beteekenis van *vergezellend, benevens* wordt vertaald door:

bānda	voor	den	1sten	persoon	met	den	2den
bāma	„	„	„	„	„	„	3den
bāmi	„	„	2den	„	„	„	3den
bāda	„	„	3den	„	„	„	3den

Deze woorden worden echter alleen gebruikt waar sprake is van slechts twee personen.

Wali beteekent een-komen-van zoowel van plaats als van tijd. Dit voorzetsel staat steeds vóór het zelfstandig naamwoord; b. v. wali goenga van 't begin, wali Kodi van Kodi.

Bij plaatsbepalingen voegt men dan nog dikwijls een voorzetsel achter het zelfstandig naamwoord ter aanduiding van de plaats, waar men te voren *in* of *op* was; b. v. wali oma dāna van (in) den tuin, wali kătōngga dèta van (op) de balé.

Eigenaardig is de spreekwijze bij deze en dergelijke uitdrukkingen: een brief uit Holland īja soerata *wali ami* tāna Bĕlānda (letterlijk: een brief *komt* uit Holland). — Trouwens bij komen uit of terugkomen van wordt wali steeds vóór ami geplaatst.

Van waar is niet: wali gè, doch gè walinja nīja.

Aanm. Ons *van* of *uit* bij stofnamen wordt niet vertaald, doch de stofnaam wordt eenvoudig achter het te bepalen zelfstandig naamwoord geplaatst; b. v. oema wātoe een huis van (uit) steen, een steenen huis; tĕgoeroe ĕma een ring van goud.

Van in de beteekenis van *sprekende over, handelende over* wordt òfwel in 't geheel niet verhaald, òfwel weergegeven door *lāra*; b. v. waarvan spreekt gij apa papĕnègĕ moe? handelen over paarden: pĕnègĕ ndāra of pĕnègĕ lāra ndāra.

Ōro door is oorzaak aanwijzend en kan dus gebruikt worden, waar ons *door, met, uit*, etc., de beteekenis heeft van tengevolge, ter oorzake; het komt steeds vóór het zelfstandig naamwoord b. v. zich verwonden door of met een hakmes ōro katôpo; eene verzweering ten gevolge van een doorn ōro tāra.

Zoo ook: vluchten uit vrees kēndoe ōro mĕndanta; sterven van honger mātè oro karèmba.

Aanm. Sterven van honger en dergelijke kunnen echter ook vertaald worden aldus: mātè karèmba, mātè denga ōro karèmba.

Waardoor? ter oorzake van wat? kan men vertalen door ōro apa of ook apa ōro.

Soms gebruikt men ook *ōro* in de beteekenis van *ten voordeele van* b. v. werken voor anderen pagīli ōro āta; ten voordeele zijner kinderen ōro āna na.

Aanm. Ons *door* bij den lijdenden vorm der werkwoorden wordt niet vertaald; evenmin bij 't rekenen, waar wij zeggen: gedeeld *door* (zie pag. 84 en 93).

Volgen eenige voorzetsels, die steeds vóór het zelfstandig naamwoord geplaatst worden en waarbij weinig valt op te merken:

kāmboe, lilōla } onder, beneden.
bĕra nabij, dicht bij (van plaats); naar.
oeloe vóór (tijdbepalend).
āro vóór (plaatsbepalend).
tīloe tusschen, te midden.
bă'li of biă'li naast, nevens.
līra achter.

gōlěta, kôpa } rondom.

wèli voor, met (b. v. voor geld, met koralen koopen).

doeki, tōma } tot aan (van tijd en plaats).

lěpata tot aan (van tijd).

HOOFDSTUK XII.

Over de Voegwoorden.

Ons voegwoord *en* wordt vertaald door *měno*, waarvan het gebruik vrijwel overeenkomt met het Hollandsch. Nochtans wordt het soms weggelaten, waar wij het gebruiken, zooals tusschen woorden, die als bij elkander behooren; b. v. īna āma vader en moeder (īna moeder komt bijna altijd op de eerste plaats); — of bij eene opsomming; b. v. alle menschen: mannen en vrouwen, jong en oud: ngāra doeka da āta: kabāni, měgīně, lěkāwa, kawèda; — of bij tegenstellingen; b. v. lôzo tāma uit en ingaan.

Daarentegen hoort men het dikwijls geheel op het eind van een zin, alsof men nog iets zeggen wilde, terwijl men feitelijk geëindigd heeft.

Nagenoeg in beteekenis met het vorige overeenkomende is *dĕmo en ook, bovendien.*

Ka dat, zoodat, opdat. In de beteekenis van *opdat* neemt *ka* ook dikwijls *gai* voor zich; terwijl in de beteekenis van *zoodat*, men meestal zegt *nīja ka.*

Aanm. Ter verbinding der verschillende zinnen gebruikt men zeer dikwijls *ka* (ook *ka nèë ka*), hetgeen dan de beteekenis heeft van ons *en toen* in kinderverhaaltjes.

Mă'la (dikwijls *mă'la ba*) omdat, dewijl, want. Dit wordt ook gebruikt in de gewone beteekenis van *dat.* Ook neemt het de beteekenis aan van *om, ter wille van*; b. v. ter wille van (om het wel zijn van) zijne kinderen, deed hij dat mă'la ba doewa āna na na, nīja nè ghīna — Mă'la gebruikt men ook zeer dikwijls aan 't begin van een zin of een verhaal.

Eka ba omdat niet, aangezien niet, daar niet; *èka ba* met ontkenning = omdat, dewijl, aangezien. Dit is eene hoogst eigenaardige uitdrukking, die zeer dikwijls voorkomt en het best verklaard wordt wanneer men ze letterlijk vertaalt: anders zou het zijn, als (of als niet) b. v. èka ba ndai kí pĕringí kĕlāda, nda kă'ko kí tèna: omdat er te veel wind was, zeilde de prauw niet uit (letterlijk: anders (zou het zijn) als er geen sterke wind was, (nu) zeilde de prauw niet uit koe kandauka goegoe, èka bau pĕtoö denga ik bestraf u, omdat gij niet luistert (letterlijk: ik bestraf u), anders (zou het zijn) als gij luisterdet).

Ba indien, wanneer. Men lette hier op de samentrekking *bau*, ontstaan uit *ba kau*.

Ba . . . . bāpa nadat.

Baka of, ofwel, zoowel om onderscheid, als om tegenstelling uit te drukken. Bij uitdrukkingen als: *of . . . . of niet* plaatst men in den regel den zin voluit; b. v. baka na mātè ba, baka nda mātè kí po, ndeko pendĕ kí ik weet niet, *of* hij reeds dood is, *of niet*.

Taka maar, doch, echter

Lango ka ofschoon.

Milī mits, als maar.

Nīja po, ba terwijl.

HOOFDSTUK XIII.

Over de Tusschenwerpsels.

De meest voorkomende tusschenwerpsels zijn;

Ai uitroep van pijn en smart.

Thaa uitroep, om iets te verbieden.

Maa uitroep van verbazing, ook van verachting.

Ghīna tă'ka uitroep van bevestiging.

Nīja tă'ka uitroep van verbazing, ook van verachting.

Arī uitroep van verbazing en verwondering.

Onda en *ōlé* uitroep van verbazing en verwondering,

eenigszins overeenkomend met ons „jongens!" en meestal gebruikt op 't eind van den zin.

Ōlé moe ik bid u! steeds op 't eind van den zin.
Tau weet je!
Ēëja wie weet! weet ik het!
Indagoe zeg ik je!
Inda rara, sterke bevestiging, soort zelfverwensching.

Om verschillende dieren te roepen, gebruikt men:
mô-mô voor honden.
ma-ma voor varkens.
ghoewé voor paarden.

BLADVULLING.

Bij het citeeren van aanhalingen uit palmbladhandschriften (lontar's, kropak's) en uit oorkonden op koper volgen wij een aanduidingswijze, die, hoewel zij gemakkelijk en duidelijk is, en daarom dus ook verdienen zou in gebruik te blijven, toch onjuist moet heeten. De cijfers namelijk, die gebruikt worden bij de verwijzingen, en ten naaste bij altijd in het handschrift zelf voorkomen, geven toch niet aan de volgorde der bladen van het handschrift, maar die van de bladzijden er van. Dit blijkt dadelijk als men naast een palmbladhandschrift een manuscript van boomschors legt of een der Indische op papier gedrukte boeken, waarbij men den vorm van het palmbladhandschrift heeft nagevolgd.

Zulk een boek zouden wij noemen oblong, maar het groote onderscheid tusschen zulk een Indisch boek en een naar den uiterlijken vorm er mede overeenkomend Europeesch is dit, dat bij het Indische de bladen draaien om hun lengte- (of misschien juister breedte-) as, terwijl zij dit doen om hun hoogte- (of kortere) as, bij onze oblongboeken.

Men kan er zich een duidelijke voorstelling van maken door een gewoon octavo boek te nemen en dit met den open kant naar zich toe dwars voor zich te leggen. De rug van het boek ligt dan van den lezer af, en bij het omslaan der bladen zal men ze oplichten, van zich af omen neerleggen, terwijl daarbij de lange buitenranden van onze bladzijden het hoofd en den voet zullen vormen van de bladzijde, die zich alsdan aan onzen blik ontplooit. Immers de letters staan in regels in de richting van de lengte- as, over de breedte van de bladzijden, en wat wij

twee bladzijden nu noemen, zouden wij, als ook onze boeken in dien vorm waren, even goed als de Hindoe's, slechts als één bladzijde opvatten.

Nu is de gewoonte de bladzijden in den linker bovenhoek te pagineeren. Slechts zeer zelden vindt men hiervan afgeweken, en in de palmbladhandschriften en de oorkonden op metaal vindt men feitelijk datzelfde systeem geheel gevolgd.

De aanhechting der bladzijden kan bij de palmbladhandschriften om het materiaal, dat spoedig afbreken zou of scheuren, niet geschieden over de lengte-as, en daarom brengt men omstreeks het midden der stroken, het gat aan, waardoor het koord wordt gegierd, dat ze straks bijeenhouden kan. Door het materiaal is men zoodoende gedwongen, om, als men een blad wil omslaan, dat een eindje langs dat koord te laten loopen tot men voldoende schot en ruimte heeft gekregen om de strook om te leggen, maar toch vormen ook hier de kanten van de twee stroken die op elkander liggen, als het handschrift gesloten (toegeslagen) is, te zamen één bladzijde, zooals dadelijk weer blijkt, als men zoo'n handschrift voor zich legt en openslaat op dezelfde wijze als zoo even beschreven werd; men vindt de cijfers, bijv. 7, 8, 9, 10, enz., in een geregelde volgorde, weer boven links aan de bladzijden, die ook hier uit twee helften bestaat, een boven- en een onderhelft, welke om het materiaal, het werd reeds gezegd, niet aan hun lengte-as, verbonden konden en kunnen worden.

In hoeverre nu onze wijze van citeeren onjuist is, springt in het oog. Wij nemen de cijfers in het handschrift op de stroken voorkomende, als waren zij de cijfers der bladen (of stroken), terwijl zij metterdaad bladzijde-cijfers zijn, wat onder anderen ook daaruit volkomen duidelijk aan den dag komt, dat in een behoorlijk palmbladhandschrift de eerste beschreven strook slechts aan één kant schrift draagt, slechts aan de keerzijde met letters prijkt, en dat men eerst dáár het cijfer 1 vindt, n.l. als men ook dát in het

handschrift gebruikt, want de gewoonte is de 1e bladzijde ongenommerd te laten en eerst bij bladzijde 2 met de pagineering te beginnen. Wij nu benoemen de onderste helft van bladzijde 1 met 2^a, als zijnde de eene, de eerste, de voorzijde van de tweede strook, de bovenhelft van bladzijde 2 met 2^b, en zoo verder 3^a = de onderste helft van bl. 2, enz. Als men de beide helften van de bladzijden in een palmbladhandschrift ieder op zich zelf zou willen benoemen, zou het toch moeten zijn 1^a = de keerzijde van de 1e strook, die aan den voor- of bovenkant onbeschreven is, 1^b=de voorzijde van de 2e strook; 2^a de keerzijde van de 2e strook en 2^b de voorzijde van de 3e strook, enz.; dus niet: 1^a; 2^a, 2^b; 3^a, 3^b; 4^a, 4^b, maar: leeg, 1^a; 1^b, 2^a; 2^b, 3^a; 3^b, 4^a; enz.

Er werd zoo even slechts melding gemaakt van één gat omstreeks in het midden van de palmbladstrook. Men vindt het gat ook wel alleen aan één der uiteinden of aan beide uiteinden, beiden ook wel te zamen met nog een gat in het midden. Dit alles heeft op de verdeeling in bladzijden geen den minsten invloed, en het is dan ook niet noodig er nog verder op te wijzen. Het aanbrengen van die gaten heeft intusschen wel zijn eigen oorzaken of bedoelingen. De hier nog beschikbare plaatsruimte zou echter niet voldoende zijn om deze bijzonderheden uit te wijzen.

J. BRANDES.

VAN OUD BATAVIA.

LOSSE MEDEDEELINGEN,

DOOR

Dr. J. BRANDES.

Verschillende der oudste deelen van de Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap beleefden meer dan één druk, zooals blijken kan uit het hiernevensstaand overzichtje.

Deel	1e druk	Holl. druk	2e druk	3e druk
I	1779	1781	1820	1825
II	1780	1784	1823	1826
III	1781	1787	1821	
IV		1786	1824	
V	1790		1827	
VI	1792		1827	
VII	1814			
VIII	1816		1826	

Onder al die herdrukken verdient, naar het schijnt, die van 1781, van het 1ste deel, in het bijzonder de aandacht, om de platen en den plattegrond van Batavia, die er in voorkomen, terwijl deze in de andere drukken (van 1779, 1820 en 1825) ontbreken; schrijver dezes althans zag tot nog toe geen exemplaar, dat ze wel bevatte, doch zie beneden.

In dien Hollandschen druk vindt men:

een „Nauwkeurige plattegrond van de stad en het kasteel van Batavia," bl. 142;

een „Gezigt van het Kasteel van Batavia, te zien van de Houdkap naar de Waterpoort, met deszelfs werf en Vierkanspoort," bl. 48;

een „Gezigt van het Kasteel van Batavia, met het Gouvernement en gebouwen van binnen af te zien bij de ophaalbrug," bl. 48;

een „Gezigt op de groote Hollandsche Kerk te Batavia, van de groote rivier te zien," bl. 49;

een „Gezigt van het eiland Timor", bl. 273; en

een „Afbeelding van een Witten neger van het eiland Bali", bl. 307.

Vooral de Gezigten van Batavia zijn van veel belang.

Dat van het Kasteel van Batavia met het gouvernement brengt toch dadelijk bij hem, die ze kent, in herinnering de overeenkomstige teekening, „Het Gouvernement te Batavia", gereproduceerd in „Batavia, de hoofdstad van Neerlands O.-Indië, in derzelver gelegenheid, opkomst, voortreffelijke gebouwen, hooge en lage regeering, geschiedenissen, kerkzaken, koophandel, zeden, luchtsgesteldheid, ziekten, dieren en gewassen beschreven", Amsterdam-Harlingen 1782, 4o, zie aldaar deel 1, bl. 132, No. IV.

Wel is waar is de schaal der afbeelding zooveel kleiner en kunnen er ook verschillende kleine afwijkingen aangewezen worden, doch beiden vertoonen een zoo groote mate van verwantschap, dat men er licht toe genegen is de overeenstemming niet alleen te verklaren uit een zelfden tijd van vervaardiging, maar ook er een zelfde school van teekenen, een zelfs zeer verwante hand, in te onderkennen, en dit springt nog meer in 't oog als men beziet de in genoemd boek verder nog gevonden, op Batavia betrekking hebbende, prenten, nl.:

V. „De markt te Batavia".

VII. „De Diestpoort te Batavia"; en

VIII. „'t Kasteel te Batavia en het Laboratorium"; alle vier volgens de bijschriften „naar het leven geteekend in 1772; H. Kobell del. M Sallieth fecit 1779".

Daar is naar het schijnt op deze platen te weinig gelet, en dit zal ook wel de reden zijn, dat er tot nog toe niet op gewezen werd, dat zij en de schoone verzamelingen teekeningen in oost-indischen inkt van het oude Batavia en andere vestingen der O. I. Compagnie indertijd te zien op de in 1883 te Amsterdam gehouden Internationale Kolo-

niale en uitvoerhandel tentoonstelling, zie Cat. der Afdeeling Nederlandsche Koloniën van die Tentoonstelling, bl. 58 en volgg., Groep 1, 3e Klasse, No. 7, naar alle waarschijnlijkheid een en dezelfde bron hebben gehad.

Dit laatste namelijk laat zich vermoeden door het voorhanden zijn van nog eene verzameling soortgelijke prenten, niet minder typisch, en niet minder leerzaam vooral, welke in het bezit is van het Bataviaasch Genootschap, waar zij met andere platen ten geschenke ontvangen werd van Ds. J. W. H. Adèr, zie Not. XXII (1884), bl. 45.

Deze verzameling bestaat uit 20 stuks, die de navolgende bijschriften dragen, terwijl men onder hen terugvindt in 1 No. VIII van Batavia, enz, in 4 No. IV, in 6 No. V en in 8 No. VII

1. Het kasteel van Buyten te sien langs 't Hek van de Laboratorium.
2. Het Kastelporte van Buyten.
3. Het Kastelpoort van Binnen.
4. Het Gouvernement van voor te sien over de Brugge.
5. De Luyterse Kerk.
6. De Basar of de markt.
7. De Ditzporte.
8. De Ditz Porte van Buyten.
9. Het Huis van zijn Og Edelheit op den weg van Jaccatra.
10. Het Huis van Edle Heere Ossenberg op den weg na Jaccatra.
11. Het Gezigt van de tuyn van zijn HoogEdelheyd den groot Agt^{b}. Heer Petrus Albertus van der Parra Gouverneur Generaal van Nederlands India staande op Weltevreden, 4 paalen buyten Batavia. Na het leven geteekend door Js. Rach. Ao. 1771.
12. Wijver vreugd, te sien op Slingerland.
13. Schoonzigt. Op het weg van Angiole.
14. Angiole.
15. D'Waterplaats.

16. 't Fort Rijswijk.
17. Rijswijk.
18. Het Fort Norwegue.
19. Blekenburg.
20. Het huys van Luy de Patty.

No. 11 leert met het „Na het leven geteekend door Js Rach 1771", dat ook deze platen van dien teekenaar, die lang te Batavia toefde, van 1766 tot 1779 als vaandrig, en daarna tot 1783, in welk jaar hij er stierf, als majoor der artillerie, afkomstig zijn, waarop Mr. N. P. van den Berg, t. a. p. in de Not., reeds wees.

De bijschriften zijn niet allen even duidelijk, iets wat ook het geval is met die der andere platen, in genoemden Catalogus, waardoor het niet mogelijk is met zekerheid uit te maken in hoever in deze verzameling nog verder geheel overeenstemmende platen worden aangetroffen, vergeleken met die der andere verzamelingen. Men mag dit intusschen zeer waarschijnlijk achten.

No. 2 geeft een gezigt op de zuidzijde van het Kasteelplein, zooals zich dit na den opbouw van de Amsterdamsche poort, welke vroeger 2 verdiepingen had, gezien werd van de overzijde der Amsterdamsche gracht.

No. 3 vertoont die poort met de beide terweerszijden er van liggende kazernes van den Noordkant.

No. 5 levert de Luytersche kerk met een gedeelte der om het kerkplein heen gebouwde huisjes op de gedempte Groene gracht, de kerk zelf vertoonende in de richting der Theewaterstraat (Heerenstaat, Nieuwpoortstraat), naar de Amsterdamsche gracht toe.

No. 6. Behoudens de Waag, die zich aan den rivierkant bevond, en de Bazaarbrug (Amsterdamsche gracht), geeft dit tableau, dat in de richting van de Dietzpoort ziet, duidelijk de drie voornaamsten der *in* de stad gelegen kerken (Luthersche, Hollandsche, Portugeesche) te zien.

No. 7 is een gezicht op de Dietzpoort van binnen de

stad, waarbij de toeschouwer staat op de groote rivier Oost bij het Hospitaal, de tegenwoordige Javabank.

No. 16 en 17 vertoonen beiden veeleer de buitenwacht bij Rijswijk dan het fort zelf, de eerste plaat als men staat waar nu de Harmonie ligt, dus ziende in de richting Molenvliet, de tweede als men zich plaatst bijv. op de brug voor Gang Secretarie.

No. 18 geeft het fort Noordwijk, gezien van waar nu bijv. het Postkantoor ligt, mits men zich richt met het gezicht naar de Sluisbrug.

Boven werd gezegd dat slechts in dien druk van 1781 van Verh. B. G. 1 de daar gevonden plattegrond en platen voorkomen, dat althans schrijver dezes ze tot nog in geen der andere uitgaven of exemplaren daarvan aantrof. Intusschen trok een plaats in Swaving's Batavia's Sanitaire geschiedenis onder het bestuur van de Oost-Indische Maatschappij, Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde, 1878, — het beste wat tot nog toe over Batavia's geschiedenis als stad verscheen, — zijne aandacht. Men leest daar, op bladz. 114 (overdruk) noot 2, „De platte grond van 1778, bij de beschrijving van Radermacher voornoemd, wijst het (Heeren) logement aan," maar nu draagt die plattegrond in de uitgave van 1781 geen jaartal (zie boven), en ontbreekt er ook de aanwijzing van dat logement op.

Het zou dus schijnen, dat Swaving een anderen plattegrond, in een der andere uitgaven, gezien heeft, waarvoor dan die van 1779 (1e druk, Batavia) in de eerste plaats in aanmerking zou moeten komen, omdat het toch wel niet is aan te nemen, dat in de lateren van 1820 en 1825 iets voorkomen zou, waaraan de uitgave van 1781 geen geboorte zou hebben gegeven. Ook schijnt het dat het door Swaving gezegde op eene vergissing kan berusten en uit een verkeerde deductie gesproten kan zijn. Gedurende een zeker aantal jaren toch was aan het in 1755 opgerichte nieuwe Heerenlogement te Batavia een schouwburg verbonden, en de plattegrond van Verh. 1 (1781) wijst aan de Kali besar

West de plaats van zulk eene inrichting (schouwburg) aan, terwijl uit het feit, dat de 1e druk van genoemd deel der Verhandelingen van 1779 is, zeer licht de gevolgtrekking gemaakt worden kon, dat de in dat deel (zij 't dan ook in een andere uitgave, die van 1781) te vinden Plattegrond, welke toch iets ouder wezen moet dan het oogenblik van uitgave, van 1778 zou zijn. Deze redeneering zou intusschen onjuist zijn.

Duidelijk blijkt dit uit het zoo lezenswaardige stuk over „Het tooneel te Batavia in den vroegeren tijd" van Mr. N. P. van den Berg, in Tijdschrift Ind. T. L. en VK., 26 (1881), bl. 313 en volgg.

Kort na de oprichting van het nieuwe Heerenlogement, dat gelegen was in het Vierkant, blok L, plattegrond van Batavia van 1770, zie de aanteekening van denzelfden, in ibid. 22 (1875), bl. 484, dus in het N. W. gedeelte der stad, kreeg Gabriel Besse du Pouget permissie in dat logement een schouwburg op te richten (29 Maart 1757), die geopend den 20 Juli 1757, in 1764 daarvan afgescheiden en zelfstandig werd, in 1771 gesloten en vervangen is geworden door „een of meer logeable huizen", zie ibid. 26 (1881), bl. 337. Hoewel deze schouwburg oorspronkelijk vereenigd was met het Heerenlogement, en daarna gedurende eenige jaren er vlak naast te vinden, geeft dus na 1771 een aanduiding van de plaats waar men den schouwburg aantreft, geen uitsluitsel over het Heerenlogement 1).

Dit doet al evenmin wat men in genoemd opstel van den Heer van den Berg over een lateren schouwburg vindt, nl. die van Jan Bouhon, van 1 Aug. 1780 tot 21 Sept. 1781 te vinden in de Zuider voorstad, al lag in lang geleden tijden weer wat men 't oude Heerenlogement zou kunnen noemen,

1) 29 Oct. 1754 werd besloten een Heerenlogement op te richten; 1 Sept. 1755 kreeg Pouget zijn privilegie; 25 Maart 1757 werd hem toegestaan er een Schouwburg in op te richten, die 20 Juli van dat jaar geopend werd; 23 Mei 1760 ging de geheele inrichting over aan Jan Adam Keyser, en 4 Dec 1764 de *schouwburg* aan Joseph Clement, van wien in 1779 Cornelis Domburg deze, en deze alleen, overnam.

vgl. Swaving, bl. 67 en 114, in dát gedeelte der stad, Tijdschrift Ind. T. L. en VK., 26 (1881), bl. 338 en 341. Want ook deze schouwburg lag weer niet op de plek door het plan van Verh. 1 (1781) aangeduid, welke plek evenwel daarentegen weer juist die is welke Mr. N. P. van den Berg, op gezag van den Heer Adams, ibid., bl. 345 noot, opgaf als de plaats waar gedurende de eerste jaren van deze eeuw tooneel-voorstellingen werden gegeven. Het schijnt dat er na den schouwburg van Pouget-Keyser-Clement-Domburg en vóór den schouwburg van Bouhon, nog een andere is geweest, die het langer heeft vol kunnen houden, doch waarvan de Heer van den Berg, aan wien de plattegrond van Verh. 1 (1781) blijkbaar ontgaan is, ongelukkig geen mededeelingen heeft kunnen doen. Het Heerenlogement werd in 1786 uit een ongezond geworden gedeelte der stad overgebracht naar een paar huizen op de groote Rivier West, waar vroeger de Academie de Marine was geweest, Plakaatboek X, bl. 816. In 1781 lag het dáár dus nog niet. Almede een vingerwijzing dat met het Schouwburg van genoemden plattegrond wat anders bedoeld wordt.

Genoemde plattegrond, bijzonder fraai en scherp geteekend laat nog verschillende andere zaken zien, die de aandacht wel verdienen, en waardoor eenigzins wordt vergoed, dat hij, evenals de plattegronden van 1731 en 1750, de overige voorsteden, Oost en West, niet levert. Zoo blijkt de plaats van de Bank van leening, van de Waag, van de Hoofdwacht, er duidelijk uit, en vindt men er op hunne plaatsen de Zitze straat, de Ankerstraat en het In de Grip met name aangeduid. Bovenal belangrijk schijnt de schets van het Kasteel te zijn.

In verband met deze bijzonderheden moet het zeer gewenscht geacht worden, dat het uitgemaakt zij of hetgeen men bij Swaving t. a. p. vindt, werkelijk een abuis is, dan wel berust op autopsie; of er werkelijk ook bij een der andere uitgaven van Verh. 1, nl. die van 1779, 1820 en 1825, vooral die van 1779, een plattegrond gegeven is, en

zoo ja, waarin die plattegrond dan wel verschilt van den hier besprokene. Met eene mededeeling van de bevinding zou in de eerste plaats de Directie van het Bataviaasch genootschap gediend zijn, want, indien er zulk een plattegrond bestaat, dan is het Genootschap zelf niet meer in het bezit daarvan.

De plattegrond van Batavia te vinden in de uitgave van 1781 van Verhandelingen van 't Bataviaasch Genootschap, deel 1, levert de namen der bolwerken van het kasteel en de ommuring der stad, bijgeschreven bij de bastions, of hoe men ze anders noemen wil, zelf, waar zij op de andere plattegronden genoemd worden in de Legenda of de Aenwijsinge, enz., terwijl men ter plaatse slechts cijfers of letters vindt. Dit laatste was gewoonlijk noodzakelijk, omdat er niet voldoende ruimte was, maar ook minder duidelijk of sprekend, en het is wellicht daaraan te wijten, dat er op verschillende plaatsen een onzekerheid is ontstaan, die wij hier door vergelijking van eenige plattegronden zullen trachten weg te nemen. Wij lezen daarvoor hier de namen van de kaarten in een geregelde chronologische volgorde op, ze plaatsende in tabelvorm.

De oudste plattegronden kunnen daarbij buiten beschouwing blijven, daar men hier slechts rekening behoeft te houden met wat men zou kunnen noemen de stad in haren definitieven vorm, de gedaante die zij behouden heeft, al werd zij later *buiten* de stadswallen grooter en uitgebreider. Wat daaraan voorafging, was feitelijk wat anders; slechts een zeer enkel bolwerk, — die van het kasteel uitgezonderd, — ligt op de plaats van een vroeger of draagt nog dezelfden naam als voorheen. Ook geeft slechts de plattegrond van 1628, van Floris Fors van Berkenrode, Bijdr. T. L. en VK., N. Rks, II, de namen der punten of redouten, die toenmaals heetten Vriesland, Groningen, Gelderland, Utrecht, Holland, Brassenburg, Braband, Zeeland.

In de tabel zijn de windstreken aangegeven, evenals de

plaatsen waar de rivier de stad binnentreedt en weer verlaat, zoodat men zelfs zonder een plattegrond te raadplegen, zich zal kunnen orienteeren, mits men in het oog houdt dat met een streepje een bolwerk (van minder beteekenis) is aangegeven, dat onbenoemd was gebleven, maar toch duidelijk op de plaat te zien is, en dan ook later een eigen naam draagt. Waar de plaats oningevuld is gelaten en het streepje ontbreekt, mist men ook in de teekening het later wel voorhanden punt, en loopt de muur door.

Voor de Oosterstad kan het bestaan van die punten reeds op de kaart van 1650 (van Clement de Jonghe) aangewezen worden, maar niet aldus in de Westerstad, waar men ze ook mist op de plattegronden van 1731 en 1750, en dien van Heydt (1739).

Omtrent de Oost- en de Zuidzijde der stad zijn de aanwijzingen geheel overeenkomstig. Slechts vindt men op den plattegrond van 1781 den naam Grimbergen niet bijgeschreven, en heet het latere bastion Enkhuizen op de kaart van 1650 nog Delft, dat later de naam is van de punt tusschen Middelburg en Rotterdam.

Aan de West- en Noordzijde der stad zijn de punten volgens de teekeningen na 1750 vermeerderd, maar het aantal der namen, die medegedeeld worden, is niet grooter geworden, behoudens het *tweede* Middelburg van de kaart van 1770, een naam die bevreemding wekt, omdat hij reeds sinds langen tijd gedragen werd door een bastion aan de Oostzijde van de stad. Aan de West- en de Noordzijde verhuizen de namen; men vindt ze bij verschillende bolwerken geplaatst. Slechts Zeeland, Utrecht en Groningen blijven constant op hun plaats, waarop Zeeburg en Kuilenburg op de plattegronden van 1781 en 1792 weer terugkeeren, nadat zij vermoedelijk door het abusievelijk in de kaart van 1770 ingedrongen *tweede* Middelburg een slag verdrongen waren. Blijkbaar moet dat een vergissing zijn. Het bastion, dat gewoonlijk Zeeburg genoemd wordt, is volgens alle aanzichten van Batavia, een der grootsten,

zoo niet het grootste, en naar alle waarschijnlijkheid ook het bij de zeelieden 't meest bekende. Het is het meest naar zee gelegen en ook het eenige, dat, behalve nog Nieuwpoort (nieuwe poort), een sprekenden naam heeft, die, maar slechts op den plattegrond van 1770, naar een onbeduidend punt verhuisd is, een punt zoo onbeduidend, dat het naar het schijnt zelfs naamloos is gebleven. Het is wel zaak daar op te letten, omdat juist van het oude Zeeburg op dit oogenblik nog een restant te zien is, een der weinige overblijfselen van de oude ommuring en versterking van de stad Batavia, dat blijkbaar onder invloed van den plattegrond van 1770 door verschillende schrijvers verkeerd benoemd is geworden. Hieruit blijkt tevens dat men op één plattegrond van Batavia niet absoluut zijn vertrouwen mag vestigen; trouwens op ieder dier plattegronden, ook van nieuweren tijd, zijn wel met zekerheid abuizen, misplaatsingen, verkeerde namen en dergelijken aan te wijzen, meerendeels een gevolg daarvan dat een volgende plattegrond gewoonlijk niet veel meer is dan een bijgewerkte vroegere.

In de tabel zijn de twijfelachtige benamingen, of plaatsingen der namen, door cursief aangeduid, ook bij de kasteelpunten, waaromtrent men blijkbaar danig in de war is geweest. De plattegronden van 1731 en 1750 leveren geen namen, maar moesten, omdat zij de punten zelf wel vertoonen, toch in de tabel geinsereerd worden. Dit geschiedde met streepjes, die, zooals gezegd werd, de plaatsen aangeven waar bastions op de plattegronden te zien zijn, doch zonder dat de naam er van opgegeven is.

Volledigheidshalve kregen ook eene plaats in de tabel de gegevens aan de hand gedaan door het Plakaat van 24 Maart 1797 (Instructie voor den chef der artillerie), Ned. Ind. Plakaatboek, XII, bl. 403, omdat daaruit ons ook de namen bekend worden van de minder bekende punten aan de Westzijde der stad. Men heeft daarbij in 't oog te houden dat het Middelredout beantwoordt aan de Diestpoort, waar na 1740 de versterking belangrijk

vergroot werd, zoo zelf dat er een Hoornwerk vóór die poort werd aangeleged. Van na dien tijd dagteekent ook de vermeerdering der punten aan den Westkant der stad, zie de tabel.

De onderlinge overeenkomst, vooral tusschen de uitersten, schijnt zeer leerzaam, en ook hier blijkt het weder, dat de vergelijkende methode boven alles aanbeveling verdient.

(*Zie de tabel op de volgende bladzijden.*)

Er werd reeds opgewezen dat het zaak is meer dan een plattegrond van Batavia te raadplegen, omdat misschien wel op allen vergissingen en abuizen voorkomen, die slechts ontdekt worden door vergelijking, en aanleiding geven to misvatting, als men zonder andere plattegronden te raadplegen, vertrouwt op wat die eene te zien geeft, en dat als het juiste beschouwt en aanneemt.

De reeds tweemaal als uitgangspunt hier gebruikte kaart van Batavia van 1781 (Verh. Bat. Gen., deel 1, uitgave in Holland) geeft daarvan nog een sprekend voorbeeld in zijn Jan Vermanstraat.

Zij paradeert op dien plattegrond toch als een verbindingstraat tusschen de Tijgersgracht en de Kaaimansgracht in het *zuidelijk* gedeelte van de Oosterstad, namelijk dáár waar men komende van het Stadhuisplein aan de Zuidzijde, de Tijgersgracht oversteekt, en de dwarsstraat daar doorgeloopen hebbende, op de Kaaimansgracht weer uitkomt, ongeveer tegenover het midden van het Ambachts-kwartier. Die straat droeg een anderen naam, een sprekender. Nog niet voorkomende op den plattegrond van 1650, waar het genoemde gedeelte van de Kaaimansgracht de Malabaarsche gracht heet, naar het Malabaarsche Kwartier, dat er tegenover lag, en dus na 1650 aangelegd, maar reeds te zien op de kaart van 1731, heet zij bij Heydt, 1739, „die Nase-Conings-Strasse", en op den plattegrond van 1770 de „Kwartierstraat", een naam, die blijkbaar ontleend is aan het Ambachts-kwartier (Stads Meesters- en Konstenaershuis bij Nieuhoff), dat geplaatst werd

	1650	1731	1739	1750	1770	1781	1792	1797	
			HET KASTEEL.						
ZW.	Diamant	—	Diamant		*Saffier*	Diamant	Diamant		Z.W.
ZO.	Robijn	—	*Saphier*		*Diamant*	Robijn	Robijn		Z.O.
NO.	Saffier	—	*Perl*		*Paarl*	Saffier	Saffier		N.O.
NW.	Parel	—	*Rubin*		*Robijn*	Parel	Parel		N.W.
			DE STAD.						
NO.	Amsterdam	—	Amsterdam	—	Amsterdam	Amsterdam	Amsterdam	Amsterdam	N.O.
	Middelburg	—	Mittelburg	—	Middelburg	Middelburg	Middelburg	Middelburg	
	—	—	Delft	—	Delft	Delft	Delft	Delft	
	Rotterdam	—	Rotterdam	—	Rotterdam	Rotterdam	Rotterdam	Rotterdam	
	—	—	Hoorn	—	Hoorn	Hoorn	Hoorn	Hoorn	
	Delft	—	Enkhuysen	—	Enkhuysen	Enkhuysen	Enkhuysen	Enkhuysen	
	—	—	Vianen	—	Vianen	Vianen	Vianen	Vianen	
ZO.	Gelderland	—	Gelderland	—	Gelria	Gelderland	Gelderland	Gelderland	Z.O.
	—	—	Katzenellen-bogen	—	Catzenelbogen	Catzenelbogen	Catzenelleboog	Catzenellen-bogen	

	Orangien	—	Oranje	—	Oranjen	Oranjen	Orange	Orange	
	Nieuwepoort	—	Neue Thor	—	Nieupoort	Nieupoort	Nieuwpoort	Nieuwpoort	
	Hollandia	—	Hollandia	—	Hollandia	Hollandia	Hollandia	Hollandia	
	(De rivier)							(De rivier)	
	Grimbergen	—	Grünbergen	—	Grimbergen	—	Grimbergen	Grimbergen	
	Diest	—	Düs	—	Dietz	Dies	Dies	Middelredout	
	Nassauw	—	Nassau	—	Nassauw	Nassauw	Nassauw	Nassauw	
ZW.	Zeelandt	—	Seelandia	—	Zeelandia	Zeeland	Zeelandia	Zeelandia	Z.W.
					WestFriesland	—	—	Oostvriesland	
	Utrecht	—	Utrecht	—	Utrecht	Utrecht	Utrecht	Utrecht	
					—	*Westfriesland*	—	Leiden	
	WestFriesland	—	Westfriesland	—	—	*Overijssel*	—	Westvriesland	
	Overijssel	—	OberEucssel	—	Overijssel	—	*Westvrisia*	Overijssel	
					—	—	*Overijssel*	Campen	
NW.	Groningen	—	Groningen	—	Groningen	Groningen	Groningen	Groningen	
					Zeeburg	—	—		
	Zeeburg	—	Seeburg	—	*Kuylenburg*	Zeeburg	Zeeburg	Zeeburg	
	Kuylenburg	—	Kuylenburg	—	*Middelburg*	Kuylenburg	Kuilenburg	Kuilenburg	
	(De rivier)							(De rivier)	

op de plek, waar te voren het Malabaarsche Kwartier werd gevonden. Ook op de kaart van Heydt, 1739, komt de Jan Vermantstrasse voor, maar op een andere plaats, *noordelijker* tusschen de zelfde grachten (Tijgersgracht en Kaaimansgracht), in het verlengde van de Groene Gracht (de latere gedempte Groenegracht), en wel op de zelfde plaats, waar de plattegrond van 1770 de Groene Straat geeft, — het ontstaan van dezen naam is duidelijk, — en die van 1792 (Huysers) de Jan Vermandelstraat localiseert, in overeenstemming met het Reglement op brandspuiten te Batavia van 1739 (Ned. Ind. Plakaatboek, IV, bl. 492), dat, handelende over het noordelijke blok van de Oosterstad, o.a. spreekt van „de Groene gragt, de Jan Vermanderstraat, de wal tegenover de punten Middelburgh en Delft", en haar dus duidelijk genoeg dezelfde plaats aanwijst.

Zonder twijfel lag zij daar, en is zij tevens dezelfde straat, als waarvan Nieuhoff gewaagt in zijne Gedenkwaardige Land en Zeereize door de voornaamste Landschappen van West en Oost Indien, Amsterdam 1682, 2e Deel (. . . en inzonderheyt een wijtloopig verhael der stad Batavia), bl. 199, waar hij zegt: „D'eerste dwersstraet aan d'Oostzijde der stad voert den naem van den gewezen lantdrost Jan Firment, misschien uit oorzake hij de meeste huizen aldaar op zijne kosten heeft doen bouwen."

Deze straat is een der weinigen van Batavia, ook de Buitensteden daarbij gerekend, die naar een persoon benoemd zijn, en heeft haar naam vermoedelijk te danken aan den Jean Ferment, die, zooals men uit Valentijn gewaar worden kan, van 1645 — 1699 de volgende functies bekleedde:

1645 en 1646 chineesche boedelmeester,
1648 en 1649 schepen,
1650 en 1651 weesmeester,
1652 en 1653 schepen,
1654 en 1655 weesmeester,
1656 tot 1699 landdorst,

terwijl hij, volgens het Ned. Ind. Plakaatboek, II, bl, 88.—

waar zijn naam, naar de uitspraak, J. Ferman gespeld is, wat tevens de verklaring geeft van Jan Vermansstraat, Jan Vermandelstraat en Jan Vermanderstraat, — in 1645 de opdracht kreeg, met den Chinees Conjock, „van bij der hant hebbende Japans schuijtzilver te formeeren, zoo veel gangbaren Bataviasche croonen, . . . als tot ons supplement van aangetogen schaersheyt van noode soude sijn". Met het „gewesen" bij Nieuhoff zal men het wel zoo nauw niet behoeven te nemen, het is volstrekt niet noodig dat dit woord door Nieuhoff, tijdens hij te Batavia vertoefde, voornamelijk 1667 — 1670, gedurende het landdrostschap van Jean Ferment dus, ook reeds neergeschreven werd, althans in den zin, dien wij er thans uitsluitend aan hechten zouden. Over het algemeen is trouwens Nieuhoff, waar hij over de straten van Batavia spreekt, zoo klaar als hij zich anders gewoonlijk pleegt uit te drukken, niet helder.

Die Jean Ferment moet een zeer rijk man zijn geweest. De ligging der straat in die buurt van de stad, waar de belangrijkste particuliere woningen stonden (de Tijgersgracht), wijst daar direct op, ook al ligt het voor de hand, dat de huizen in die straat niet van die afmetingen waren en zoo grootsch als bijv. het latere huis van Riemsdijck, waarvan van Rheede van der Kloot, in zijn De Gouverneurs-Generaal en de Commissarissen-Generaal van Nederlandsch Indië, in 1610-1880, 's Gravenhage 1891, de zoo interessante beschrijving publiceerde, die van Riemsdijck er zelf van heeft gegeven, zie aldaar bl. 311 (in Bijlage I). Er is op het oogenblik geen spoor meer van over. Juist dat gedeelte van Batavia waar de fraaiste, rijkste, ruimste huizen stonden, die het naar het schijnt, wonnen zelfs van die van het Vierkant en de zuidelijke helft van de Kali besar (groote rivier) West, is evenals het Vierkant, geheel vervallen, weggebroken, weggeraakt, en men kan zich bij een bezoek in de stad er in 't geheel geen voorstelling van maken, dat daar indertijd in het rijke en schoone Batavia van vroeger tijden de Juweelen buurt heeft gelegen, waaraan men, op de jong-

ste kaart van Batavia, van het topographisch Bureau van 1897, door het verkeerd geplaatste Kota Intën, den ouden inlandschen naam van het Kasteel, naar de punt Diamant, herinnerd wordt.

In een ander opzicht zou dezelfde plattegrond van 1781 daarentegen het juiste aan de hand kunnen doen, waar anderen op een dwaalspoor leiden. Zeker schijnt dit intusschen vooralsnog niet. Het betreft een naam, dien men daar ook vindt, „In de grip," maar toegepast op een straat, terwijl men hem bij een gracht (grift) zoeken zou, zooals hij op twee andere plattegronden inderdaad gevonden wordt. In werkelijkheid is de eene wel geen plattegrond, maar een afbeelding van een gedeelte van Batavia in vogelvlucht; bedoeld is de Plaat van den moord der Chineezen in 1740, bij du Bois, Vies des Gouverneurs Généraux, enz., la Haye 1763, bl. 315 (afbeelding van dat gedeelte van Batavia, alwaar eigentlijk de schrikkelijke slagting der Chineezen geschied is, den 9 October 1740), maar zij kan als zoodanig toch medegerekend worden, vooral omdat zij zonder twijfel een vrij juist beeld van het zichtbare gedeelte der stad geeft, en zooveel indrukwekkender werkt dan een plattegrond. De verder nog bedoelde kaart is de schets van Batavia van 1792 in Arie Huysers's boek.

Doch, hoewel men op beide deze laatste bronnen den naam bij een gracht vindt, zoo paradeert hij op beiden toch geenszins bij dezelfde gracht, en nu begint de moeielijkheid.

Terwijl het over het algemeen vrij gemakkelijk is zich in oud-Batavia te orienteeren, is dit niet het geval in het noordwestelijk gedeelte der stad, dat hetwelk men vindt benoorden de Maleische gracht, die men het verlengde van de Amsterdamsche noemen mag. Het blok of beter de blokken benoorden die gracht, zijn straten en grachten, zijn op de meeste plattegronden onbenoemd gebleven of slechts gedeeltelijk met name aangeduid, zoodat het zelfs onzeker schijnt

of de direct toegankelijke bronnen wel voldoende leveren om alles uit te wijzen.

Wij geven daarom hier, wederom onze toevlucht nemende tot een vergelijkende tabel, alle namen van grachten en straten, die in dat deel van de stad op verschillende kaarten (van 1650, 1731, 1739, 1750, 1770, 1781, 1792, en 1820) voorkomen.

Eerst geven wij de namen der grachten loopende in de richting West-Oost, en wel van het Noorden naar het Zuiden; daarna die welke zich in de richting Noord-Zuid uitstrekken, daarbij in het Westen beginnende.

Dat de Moorsche gracht ook Rhinocerosgracht werd genoemd, is begrijpelijk, daar zij in het verlengde van die gracht lag, wat ook de oorzaak er van was dat de Zandzee en de Lepelstraat ook Jonkerstraat heetten, als liggende dezen in één lijn met de Jonkersgracht of Roea Malakka.

Een streepje geeft ook hier aan dat de straat of gracht op den plattegrond wel te zien is, maar dat de naam ontbreekt. Waar men ook het streepje mist, bestond de straat nog niet, toen de plattegronden geteekend werden (1650, 1731 1739, 1750). Zoo bijv. de Sitzestraat, die gebouwd is na den moord op de Chineezen in 1740, nadat de markt overgebracht was naar het terrein door het verbranden van het Chineesche kwartier vrijgekomen.

(*Zie de tabel bladzijde* 122.)

In de eerste kolom plaatsten wij de namen die de juiste schenen te zijn. De twee eerste vraagteekens wijzen op het verlengde eensdeels van de Moorsche gracht, en anderdeels van de Zandzee plus de Lepelstraat, beiden verlengden liggende benoorden de Javaansche gracht, en het derde vraagteeken duidt op het verlengde van de Ankerstraat tusschen de Chineesche gracht en het Vierkant (op het Vierkantsplein.)

Over de ligging van de Zandzee en de Lepelstraat behoeft niet getwijfeld te worden; zij is als zij is aangegeven op de

	1650	1731	1739	1750	1770	1781	1792	1820
			VAN NOORD NAAR ZUID.					
Stads binnengr.	—	—	—	—	—	—	—	—
Javasche gr.	—	—	Javasche Canal.	—	Jav. gr.	Javasche gr.	—	—
Chineesche gr.	—	—	Chineesche str.	—	—	Chineesche gr.	Gript	Chineesche gr.
Maleische gr.	—	—	Malajische str.	—	Mal. gr.	Malijsche gr.	—	Maleische gr.
			VAN WEST NAAR OOST.					
Stads binnengr.	—	—	Stadtinnere C.	—	—	Stadsbinnengr.	—	—
Moorsche gr.	—	—	Rhenoceros C.	—	Moorsche gr.	Renoster gr.	Moorsche gr.	Moorsche gr.
Moorsche gr.	—	—	—	—	Moorsche gr.	Renoster gr.	—	—
?	—	—	—	—	—	Renoster gr.	—	—
Zandzee	—	—	Junckerstr.	—	Jonkerstr.	Jonkerstr.	Jonkerstr.	Zandzee
Lepelstraat	Jonkerstr.	—	—	—	*Zandzee.*	Jonkerstr.	Lepelstraat	—
?	—	—	—	—	—	—	—	—
Ankerstraat	—	—	—	—	—	Ankerstr.	Ankerstraat	—
?	—	—	—	—	—	In de Grip	—	—
Vierkant	—	Vierkant	—	Vierkant	—	—	—	—
Sitzestraat					—	Zitzestraat	—	—

zoogenaamde Kadasterkaart, en hier uit de opgave blijkt. Het duidelijkst komt dit wel aan den dag uit de passage in de Indiaanse aanteikeningen van Aegidius Daalmans, die in 1698 te Batavia was (zie de mededeeling van Prof. Millies, in de Kronyk van het Historisch genootschap gevestigd te Utrecht, 24ste Jg., 1868, bl. 661). „Het geheele Vierkant, — Daalmans bedoelt blijkbaar het noordelijkste gedeelte van de stad, zooals dat door de Chineesche gracht, die ook volgens Nieuhoff, zie in diens boek bl. 199, maar één brug had, van het zuidelijker liggende afgesneden werd, — heeft maar een eenigen ingang over die brugge, die van de Santzee regt in de voorschreven Lepelstraat loopt, ... Van de voorschreven brugge komt men in een straat, die de naam voert van de Sandzee en is zoo breed als de Lepelstraat en wel bebouwd. Agter deze Sandzee staat den rijstpasser, en die vierkante plaats tot een algemeene markt, ... De gragt die het Vierkant van de Sandzee scheid, loopt tusschen het fort en het plein, en de gragt, die de Sandsee met die algemeene markt en vischpasser daaromtrent wederom van de rue Malakken en andere taerlingen scheid, die loopt weder tusschen het Kasteelplein en de stad, soodat het voorschreven Vierkant regt correspondeert op het Kasteel en den vischpasser met die markt op het plein van het fort, en zijn te samen ook 500 passen lang, te weten de Lepelstraat tot agteren toe 300 en de Sandzee 200 passen, de brugge mede gerekent." Met andere woorden dus: de Chineesche gracht is het verlengde van de zuider Kasteelsgracht en de Maleische die van de Amsterdamsche gracht; benoorden de eerste lag de Lepelstraat in 't verlengde van de Zandzee, en daarmede verbonden door de eenige brug over de Chineesche gracht, die tusschen hen beiden lag; in het verlengde van de Lepelstraat lag dus ook op zijn beurt de Zandzee, waarachter, d. w. z. achter de huizen die men daar vond, de markt was, die van de rivier gescheiden was door het rijstpakhuis en de vischmarkt. Hieruit ziet men dat op den plattegrond van 1770

de Zandzee is aangegeven, waar de Lepelstraat gezocht moet worden, een niet onbeduidend verschil, daar zoo, in Amsterdamsche termen gesproken, de Binnenkant, waar de rijke reeders woonden, in de plaats is gekomen van de Zeedijk, de straat waar het scheepsvolk zijn vertier zocht.

Nu terugkeerende tot het punt van uitgang „de Gript", ziet men, dat de plattegrond van 1781 dien naam geeft aan het verlengde van de Ankerstraat, een stuk straat waarvan de naam nog niet bekend was, en dat die van 1792 hem geeft aan de Chineesche gracht. Op het vogelvlucht-gezicht op een groot stuk der stad tijdens den chineeschen moord vindt men dezen naam toegekend aan de Maleische gracht, wat de onzekerheid nog grooter maakt.

Waar hierboven van de Jan Vermanstraat werd gesproken, werd ook gereleveerd, dat bij Heydt de Kwartierstraat den eenigszins vreemden naam Nase-Conings-strasse draagt. Dit vindt men in de legenda bij den plattegrond bl. 64 van zijn Schauplatz, maar niet alleen daar, want denzelfden naam ontmoet men ook op bl. 96 in de beschrijving van het Particular-Plan der Edlen Compagnie Ampachts oder Handwercks Quartier in Batavia.

Daar leest men namelijk, na de eigentlijke beschrijving van het Ambachts-Kwartier, het volgende: „Ueber dieses wird in allen Stücken eine sehr gute Ordnung unter den Handwercks-Leuten gehalten. Des Morgens ist ein jeder verbunden um 6 Uhr, die Schmiede aber um halb 6 Uhr, an die Arbeit zu gehen, und in derselben bis um halb 11 Uhr zu verharren; diejenigen aber, welche um 6 Uhr an die Arbeit gegangen, müssen bis um 11 Uhr bei derselben verbleiben. Dann geht ein jeder um seine Kost entweder selbsten zu machen, oder sich durch andere präpariren zu lassen. Andere kauffen auch dieselbe bei denen Chinesen, deren eine gute Anzahl gleich in der nachst dabey gelegenen Nasse-Conings-strasz wohnen, allwo man dergleichen hinlänglich schon verfertiget haben kan. Um halb I Uhr, und zum Theil um I Uhr gehet alles wiederum an

die Arbeit, und währet dieselbe bis halb 6 oder auch zum Theil bisz um 6 Uhr, da dann unter der Zimmer-Loge, von einem Vorleser, oder, wie sie denselben allda nennen, Sicken-Tröster ein Gebet abgelesen wird, bey welchem ein jeder von denen allda arbeitenden Handwercks-Leuten bei Straff sich einfinden musz. Des Sonntags aber wird durch den obgedachten Sicken-Tröster eine Predigt gelesen, und bevor solches geschehen, mag Keiner, der in denen abgeschlossenen Logen sich aufhält, es seye dann, dasz er kein gemeiner wäre, heraus passiren, und musz diese Predigt von aller mit angehöret werden.

Dat het werkvolk uit het Ambachts-Kwartier in zijn schafttijd in die straat ging eten, wordt volkomen bevestigd door de mededeeling van Barchewitz, die op bl. 594 van zijne Ost-Indianische Reise-Beschreibung 1730, — hij verliet Indië weer in 1721, — daar nog uitvoeriger over is. „In dem Assacony-Strantge (lees Naseconing-straatge), zegt hij, auf Batavia wohneten zu meiner Zeit (die van dien van Heydt slechts weinig verschilde, deze vertoefde er van 1736—1741) 2 Chinesen, welche Tracteurs agirten; zu denen giengen alle Handwercks-Leute aus dem Compagnie-Quartiere, wie auch Matrosen und Soldaten, und speiseten daselbst: Da war es nicht anders als wie in einer teutschen Garküche; ich habe wohl eher 50 und mehr Personen auf einmahl darinnen gezählet, welche des Mittags und Abends gespeiset, da inzwischen wohl eben so viel vor der Thür gesessen, und gewartet, bisz jene fertig, weil sie wegen Mangel an zulänglicher Raume nicht hinein kommen können. Man wird daselbst vor 2 Stüver sehr wohl accomodiret, und empfähet erst ein Zugemüse mit Püffels oder wilden Schweinen-Fleische, nach dem mans haben will, hernach gebratene Fische und Gurcken, Garten oder andern Sallat, welcher mit Cocus-Oehl geschmeltzet, an statt Baum-Oehls, und so viel Reisz dazu, als der Mensch essen kan, zuletzt aber einen Biring oder Teller voll Buttermilch; jeder hat sein Schüsselgen vor sich, wie in Spital. Ich habe vielmahl

mit Verwundering angesehen, dasz man in dem gleichsam am Ende der Welt gelegenen Batavia auch so gar die Europäischen Küchen-Speisen so wohl als irgends an einem Orte mitten in Teutschland bekommen kan. Denn auf dem Marckte dieser Stadt trifft man in Hauffen Kohl-Raby, Blumen-Kohl, gemeinen Kohl, Radisen, Sellery, Gurcken, Sallat und andre Europäische Garten-Früchte das gantze Jahr hindurch an, dasz man davor erstaunet. Auf einem andern Marckte trifft man die delicatesten Austern und Fische im Überflusse an.

Het duldt wel geen twijfel, dat beiden dezelfde straat bedoelen, en uit beide citaten blijkt dan dat men er Chineesche volksgaarkeukens vond, zooals men ze heden bijv. aantreft op Glodok. In verband met dat feit komt men er onwillekeurig toe in den van Hollandsch standpunt vreemden naam er een te zoeken, die verband houdt met die eethuizen van het werkvolk, en dan ligt het voor de hand Nase-Coning te lesen *nasi koening*, d. i. de welbekende naam van de met curcuma geel gekookte rijst, die algemeen als een lekkernij wordt beschouwd, evenals in Holland de Bagijnen-rijst. Rijst op die wijze klaar gemaakt zal men daar denkelijk smakelijk hebben weten te bereiden, zoodat zij er een begeerd en gezocht gerecht was, wat de aanleiding werd tot het benoemen van die straat in dien trant.

Ook van deze straat is niets meer te vinden. Zij lag, waar thans de weg loopt langs den zuidkant van den Raad van Justitie.

Ook ten opzichte van de zuidervoorstad doet zich, hoewel in geringe mate, het verschijnsel voor, dat de straten of gedeelten er van niet altijd op dezelfde wijze benoemd zijn, maar de plattegronden dezelfde namen gedeeltelijk leveren nu eens bij dit stuk straat en dan weer bij dat. Daar de toestand, zooals men ze op de nieuwste kaarten vindt, afwijkt van den oudere, wordt hier ook van de in deze voorstad gevonden namen een vergelijkende tabel gegeven,

waaruit men gemakkelijk zien kan hoe het vroeger was en thans is.

De zuidervoorstad omvat dat gedeelte van het terrein, hetwelk ingesloten is door de oostelijke helft van de Zuider Stadsbuitengracht, het verlengde van het Ooster Stadsbuitengracht naar het Zuiden toe, en de rivier van Jakatra te beginnen bij het uiteinde van de 't laatst genoemde gracht tot daar waar zij bij het blok huizen, dat zuidelijk van de Javabank ligt, de stad intreedt.

Dit stuk heeft altijd een eigenaardige plaats tegenover de (ommuurde) stad zelf ingenomen, zooals eigentlijk vanzelf sprak, omdat het door de rivier, die zich daar in 't zuiden erg ombuigt als 't ware vanzelf aan de stad werd toegevoegd.

En uit het plan van de belegering van Batavia in 1628 blijkt het dan ook, dat het toenmaals in de bedoeling lag dat stuk tot de stad te trekken, want de oostelijke versterkingswerken liepen door tot aan de rivier, in welker onmiddelijke nabijheid het oudere Hollandia te vinden was. Slechts omdat het aantal weerbare mannen niet voldoende talrijk geacht kon worden om de stad in *dien* omvang, of lengte, voldoende te verdedigen, werd zij weder korter gemaakt, en dat zuidelijke gedeelte van de stad, dat reeds bij de stad was getrokken, er weer van „afgesneden", zooals het heette. Daardoor werd reeds zeer vroeg dat gedeelte als een natuurlijk aanhangsel tot de stad beschouwd. De Zuidervoorstad werd in tweeder instantie een voorstad, omdat zij te voren al een deel van de stad had uitgemaakt.

Die steeds gevoelde, maar door de voormalige stadsmuur daar ter plaatse zichtbaar verbroken samenhang uit zich nog duidelijk daarin dat men in de Zuidervoorstad de verlengden van de van Noord naar Zuid loopende straten en grachten van het Oosterstadsdeel met dezelfde namen benoemde, als in de stad zelf, slechts voorafgegaan door het woordje „Buiten," dat aangaf dat de stukken aan de andere zijde van de stadswal gevonden werden; zoo de Buiten Nieuwpoortstraat (of Buiten Heerenstraat; de naam

	1731	1739	1750	1770	1781	1792	1820
Rivier.	—	—	—	—			
?	—	—	—	—	—	—	—
Buit. Nieuwpoortstr.	—	—	—	—	—	—	—
Buit. Tijgers gr.	—	Tijgerstr.	—	Buiten Nieuwp. s.	Buit. Heerestr.	—	Buiten Nieuwp. str.
Gang Tai, G. Lotjan.	—	Caymanstr.	—	Buit. Tijgerstr.	Buit. Tijgersgr.	—	Buiten Tijgersgr.
Verl. Stads buitengr.	—	—	—	Buit. Kaimansgr.	Buit. Caymansgr.	—	*Kalverstraat.*
				—	—	—	—
Z. Stads buitengr.	—	—	—	—	—	—	Voorrei.
G. Riebald.	—	—	—	Riebaldsgang.	—	—	—
Koestr. + Kalverstr.	—	—	—	Koestraat.	Koestraat.	—	—
Pinangsia.	—	—	—	Kalverstraat.	Kalverstraat.	—	*Koestraat.*
Tijgersgracht.	—	—	—	—	—	—	—
Rivier.	—	—	—	—	—	—	—

Theewaterstraat schijnt slechts aan het noordelijke gedeelte van deze straat toe te komen.), de Buiten Tijgersstraat of gracht, en de Buiten Kaaimansgracht of straat.

Eensdeels is de volgorde der opsomming van de namen van West naar Oost, anderdeels van Noord naar Zuid, het eerste in het eerste gedeelte van de tabel, het laatste in het tweede.

Gang Tai of Gang Lotjan heet ook nu nog Buiten Kaaimansgracht of straat. Gebrek aan plaatsruimte belette het in de eerste kolom te vermelden. Voor de Voorrei vindt men ook Kampong Moeka, en beide namen schijnen ook toegepast te zijn op de Ooster Stadsbuitengracht en haar verlengde.

Ten opzichte van den naam van de Riebaldsgang dient er gewezen te worden op een grafkelder op het kerkhof van de Portugeesche buitenkerk, waar men aan de westzijde van de kerk o. a. de „Grafplaats van Frederick Riebalt" vindt, zooals de zerk uitwijst. Of intusschen de persoon, wiens naam op dien zerk vermeld is, en de peet of naamgever van de straat een en dezelfde persoonlijkheid was, weet ik niet te zeggen. Alle aanduiding van tijd ontbreekt, evenals op „Het grat van Johannes Nicolaas de Jonge", dat met het voorgaande en dat van den Gouverneur-Generaal Zwaardecroon aan dezelfde zijde van de kerk is te vinden; de overige platen, 4 in getal, dragen zelfs geen namen. In dat opzicht is men gelukkiger met het grafschrift van den grafkelder aan de noordzijde van de kerk, waar evenzeer iemant begraven ligt, wiens naam men in een der grachten, van de Ooster of Rotterdammer Voorstad terugvindt, nl. Titus Anthonijsz. Het grafschrift luidt in zijn geheel: „Hier leyt Begraven den eer- Bare Juffrouw Ragel Titisen. In Haar leven gewesen Huijs vrouw van Titus Antonijsen. Obijt den 3 October Anno 1701 Out seynde 55 Jaren drie Maanden en tien dagen mitsgaders Deszelfs overleden Man Titus Anthonijsz In zijn leven Vrij inlants Koopman alhier. Obijt D 21 October Ao. 1720," zie Tijdschrift van N., Ind., 4e. Jg.,

1842, II, bl. 185; (de D in Obijt D 21 October Ao 1720 is een afkorting van Den; de dag was een Zondag). 's Mans naam vindt men terug in de Titus Antonigracht, die weleer benoorden de Antjolsche vaart en daarmede parallel loopende, te vinden was in het noordelijk gedeelte van de Ooster voorstad, op de hoogte ongeveer van het vierkant Delft. Nu is dat gedeelte van het oude Batavia zoo geheel gewijzigd dat men de plaats dezer gracht op de plattegronden van den nieuweren tijd slechts met moeite terugvinden kan.

J. BRANDES.

December 1899.

NOG EENIGE JAVAANSCHE PIAGĔM'S UIT HET MOHAMMEDAANSCHE TIJDVAK AFKOMSTIG VAN MATARAM, BANTĔN EN PALEMBANG.

(VIJFDE VERVOLG),

DOOR

Dr. J. BRANDES.

III

PALEMBANG.

(Vierde vervolg).

No. 12

In December 1899 ontving het Bataviaasch Genootschap van den resident van Palembang, bij schrijven van d°. 30 November 1899, no. 7960/4, twee photo's die te zamen de beide zijden van een buffelhoornen plaat weergaven, de hieronder volgende legende leverende.

De plaat was in een twist tusschen de Marga's Menanga en Tjĕmpaka der onderafdeeling Komering Oeloe geproduceerd.

Eigentlijk gezegde moeielijkheden biedt zij niet. De lezer zij slechts verwezen naar de voorgangsters van deze mededeeling, indertijd geplaatst in deel XXXII, XXXIV, XXXV, en XXXVII van dit Tijdschr. voor Ind. T. L. en VK., waarin men bepaaldelijk de Palembangsche stukken vergelijke. Hetgeen daar voorkomt of tot toelichting werd opgemerkt, geeft ook de verklaring van de beteekenis van hetgeen hier met de genoemde tweelingen is geschied.

Tweelingen behoorden tot de *palawidja*, behoorden dus opgebracht te worden, want zij waren koningsgoed, maar toch schijnt het dat, terwijl het later uitdrukkelijk geboden werd ze op te brengen, dit vroeger vorstelijk beloond pleegde te worden, want in dit stuk krijgt de vader der tweelingen een blijkbaar niet onbeduidende vergoeding van den *pangeran*.

Wie deze *pangeran* was, ben ik niet in staat met zekerheid uit te maken. Het stuk is belangrijk veel ouder dan de andere Palembangschen, die door mij behandeld konden worden, welke resp. dagteekenden uit ?, 1685, 1686, 1689 (bis), 1690, 1702, 1703, 1729 en 1757 van de inlandsche jaartelling, terwijl dit nieuwe stuk van 1576 = A. D. 1653 is. In aanmerking nemende dat tweelingen koningsgoed waren, zou men in hem den koning van Palembang mogen zien, wat ook overeenkomen zou met de oude waarde van het woord *pangeran*, dat in lateren tijd wel „prins" beteekent, maar vroeger de waarde had van „heer", evenals nu nog, als het van God of tot God wordt gebezigd, waarvoor men de Pararaton slechts heeft in te zien. Was het stuk nog ouder, dan zou men zonder eenige scrupule veronderstellen dat het laatste, namelijk „heer", hier slechts de beteekenis wezen kan. In den tijd waaruit het dagteekent, kan de verzwakking in de beteekenis reeds zijn ingetreden. Het wegblijven van een eigennaam na *pangeran* schijnt er intusschen weer op te wijzen dat de *pangeran* bedoeld is, en dat dus toch de vorst de persoon moet zijn, dien wij er in zoeken moeten, en daarop wijst vermoedelijk ook de titulatuur van de drie getuigen aan het einde genoemd.

Of regel *a* 5 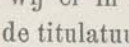 dan wel 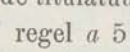 staat, is niet goed te zien. Aan het laatste schijnt de voorkeur te moeten worden gegeven in verband met hetgeen Palembang no. 2, 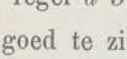 , no. 4 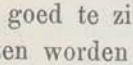 , no. 6 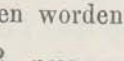 ,

en no. 11 [illegible], te lezen geven. Men zou haast vragen of [illegible] enz. niet gelijk aan *don* moet zijn, zooals men in het Djayapatra reeds vond, „'t doel van het stuk is," enz.

[illegible] doet denken aan het [illegible] der andere piagĕm's. Hier leest men het onwillekeurig, op zijn Maleisch ماس دڠ, *pada masa*.

Het schrift van het stuk is zeer fraai.

a 1. [illegible]

2. [illegible]

3. [illegible]

4. [illegible]

5. [illegible]

b 1. [illegible]

2. [illegible]

Leenbrief van (wege) den *pangeran*, verleend aan Turas Komala, van Minanga. Hij ontvangt den leenbrief om reden zijn tweelingszonen, Kalung en Tuwa door Zijne Hoogheid den *pangeran* tot zich genomen zijn. Turas Komala wordt ontslagen van zijne geldelijke verplichting (tegenover den *pangeran*), welke ook, zoolang als hij in Minanga blijft, met zijn verwanten, (doch) hij blijve onder het beheer van Arija Djambaleka; en wie er ook aan tornen moge, deze

leenbrief blijve ongedeerd. — Ten tijde dat, in het Çaka (jaar), 1576. Getuigen waren Kijahi Senapati, Raden Adipati, Kijahi Arija Panular, (deze) 3 lieden waren de getuigen. Kahi Rangga Pramana bracht het op schrift.

Weltevreden, December 1899.

SALSILAH

BĚSTAMAN,

OLEH

BOEPATI MADJALENGKA RADEN ADIPATI ARIA KARTADININGRAT, DI AMBIL TOEROENAN OLEH ANAKNJA NO. 17 RADEN BEI KOESOEMANINGAJOEDA (NOT. 1899, PAG 163).

Peringetan dari Kijai Ngabei *Bestam* alias *Kertoboso* jang soedah banjak toeloeng kabaikan dan menoendjoeken karadjinan kapada kandjeng Gouvernement, di blakang kali sahingga dapet gandjaran dari kandjeng Gouvernement, di djadiken onder-Regent di *Terboijo*, dan (*Samarang*) dapet gandjaran boewat mendjadi dia poenja tanah perceel toeroen temoeroen tanah ada di dalem kota *Samarang* dan di kasi nama kampong *Bestaman* serta dapet soerat perdjandjian *Memorie* jang kandjeng Gouvernement misti toeloeng pada anak tjoetjoe en toeroenannja Kijai *Bestam* (*Kertoboso*).

Koetika di dalem taoen 1708, waktoenja kandjeng toewan Gouverneur-Generaal *Johan van Hoorn*, di *Samarang* jang mendjadi Kommandeur bernama kandjeng toewan *Johan Frederik Gobius*, itoe waktoe ada saorang moeda nama *Bestam* oemoer 27 taoen dia saorang pinter dan oelama besar dari agama Slam, di panggil oleh Boepati *Samarang* nama Kijai Adipati *Soero Adimenggolo* dengan terpaksa di djadiken djoeroetoelis di kantoor *Samarang*, sebab di itoe waktoe djarang orang djawa jang pinter en mengarti toelisan serta djarang jang soeka kerdja atawa tjampoer pakerdjaän di bawah prentahnja toewan-toewan wolanda, dia maoe toeroet djoega itoe prentah kadjadjian dia djadji djoeroetoelis di kantoor *Samarang* dengan trima gadjih saperti gadjihnja

satoe Absaleh Assistent sarta di kasi sawah pantjen dari 4 desa: 1 *Koemendjing* 2 *Pekampoean* 3 *Langkap* dan 4 *Kemiri*.

Apa bila dia bekerdja di kantoor dapet 3 taoen poenja lama dengan radjin mendjalanken pakerdjaannja lantas di kasi tambah dia poenja gadjih saperti gadjihnja Boekhouder dengan di kasi sawah pantjen dari bawah *Kendal* arga f 400.—, tida lama lantas di kasi naik lagi gadjihnja saperti onder koopman atawa commis.

Adapoen dia poenja pakerdjaan misi djoega di dalem kantoor *Samarang*.

Kamoedian lantas ada perang besar, sebab orang tjina melawan kandjeng Gouvernement dan itoe waktoe orang tjina di bantoe pada kandjeng *Soesoehoenan Kartosoero* dan Regent-Regent jang soedah di bawah prentah kandjeng Gouvernement djoega banjak jang bantoe pada kandjeng *Soesoehoenan*, sampe orang-orang di dalem negri dan boedak boedak jang bekerdja pada toewan-toewan wolanda banjak kloewar dari dalem kota membantoe pada orang tjina menglawan kandjeng Gouvernement, melainken *Kijai Bestam* jang misi tetep mengadep pada kandjeng Gouvernement mendjaga pakerdjaannja sebab trima soerat soerat dan kasi djalan soerat-soerat jang perloe saperti menarima soerat-soerat jang dari kandjeng *Soesoehoenan* dan dari lainlainnja jang kapada kandjeng Gouvernement, di itoe tempo djoeroe bahasa ambtenaar wolanda kabetoelan meninggal doenia belom ada ganti, djadi itoe pakerdjaannja djoeroe bahasa tadi *Kijai Bestam* jang mendjalanken, sahabisnja perang tjina dan kandjeng *Soesoehoenan* soedah bedami kombali pada kandjeng Gouvernement dari pertoeloengannja *Kijai Bestam* djoega, *Kijai Bestam* lantas di angkat djadi secretaris dan djoeroe bahasa djawa, dengan di kasi percent atawa gandjaran satoe tanah boewat dia poenja perceel toeroen toemoeroen jang sampei sekarang ini orang kasi nama kampong *Bestaman* di *Samarang*, dan di kasi sawah pantjen dari desa *Grogol*, *Lebdoworo* dan *Soekohar-*

djo, kabopaten *Demak*, dan itoe waktoe di tanah djawa blom ada pangkat Hoofddjaksa, *Kijai Bestam* jang moelain mendjalanken itoe pakerdjaan Hoofddjaksa jang awal pertama di *Samarang*, di blakangkali lantas di angkat djadi Onder Regent di *Terboijo* (*Samarang*) kakwasaannja dan kahormatannja sabegimana Regent, dan di pindah namanja *Kijahi Ngabehi Kertoboso* dengan mengrangkep pakerdjaan Secretataris djawa dan djoeroe bahasa djawa dengan di kasi sawah pantjen desa *Genoek* dan *Karangmalang* harga *f* 1200.

Kijai Bestam di tjintaan oleh semoewa pembesar en toewan-toewan wolanda dan semoewa toewan-toewan kaloe panggil *bapak Bestam* sadja.

Tempo dia mendjalanken pakerdjaan lantas ada prang *Pangeran Mangkoeboemi* mengraman bikin prang besar, sebab dia maoe bediri djadi *Sulthan Djokdjakarta*, kandjeng Gouvernement tida mengidini; di itoe waktoe kandjeng Gouvernement blom sampei koewat dan itoe prang sampei begitoe lama blom selsih, dan di loewar kota *Samarang* ja itoe moelai dari desa *Peterongan*, *Djomblang* troesnja sampe di *Magelang*, *Kedoe* soedah di djaga oleh barisan brandal, jang mendjadi kapala prang tinggal di *Djomblang* ja itoe *Pangeran Ario Panoelar*, dan kandjeng *Pangeran Mangkoeboemi* soedah kloewar dari *Djokjakarta* tinggal di *Magelang*.

Orang-orang isi dalem kota *Samarang* tida bisa kloewar, kaloe dia kloewar liwat desa *Peterongan* lantas di pegang dan di boenoeh oleh brandal, kandjeng toewan *Edelheer* di *Samarang* soesah hati en tjari akalan apa jang pantes di djalanken, dan lantas berempoeg sama *Kijai Bestam*, *Kijai Bestam* lantas hoendjoek pertimbangan pada kandjeng toewan *Edelheer* dari hal *Pangeran Mangkoeboemi* bikin prang, salahnja kandjeng Gouvernement sendiri tida menoeroeti dia poenja kamahoean, halnja *Pangeran Mangkoeboemi* anak *Sulthan* dan soedaranja moeda dari *Sulthan Djokdjakarta* jang baroe meninggal dan tida ada toeroennja jang soedah pantes ganti djadi *Sulthan*.

Mendjadi kaloe kandjeng Gouvernement mengidini pada *Pangeran Mangkoeboemi* boewat mendjadi Sulthan, tentoe

tida ada kaberatan en peprangan lantas habis, dengan lagi kandjeng Gouvernement lantas bisa bersobatan baik pada *Pangeran Mangkoeboemi*, sebab di toeroeti dari dia poenja kamaoean; dari hatoerannja *Kijai Bestam* tadi kandjeng toewan *Edelheer* trima dengan senang hati, dan *Kijai Bestam* lantas soeroeh bikin concept soeratnja kandjeng toewan besar *Gouverneur-Generaal* kapada *Pangeran Mangkoeboemi*.

Di sitoe *Kijai Bestam* lantas bikin concept jang separo di toelis bahasa djawa dan jang separo di toelis bahasa Wolanda.

Sasoedahnja djadi itoe soerat, kandjeng toewan *Edelheer* lantas kirim di *Batawi*, kandjeng toewan besar trima dengan senang hati en mengirimken satoe soerat jang kapada *Pangeran Mangkoeboemi* dan jang bawa itoe soerat soepaja toeroenan Boepati sendiri mengatoerken itoe soerat pada *Pangeran Mangkoeboemi*, kandjeng toewan *Edelheer* lantas koempoelan sama Boepati-boepati jang ada di koempoelan itoe saperti: Boepati *Semarang*, *Pekalongan*, *Batang*, *Kaliwoergoe*, *Demak*, *Djapara*, *Pati* en *Rembang*, tapi semoewa Boepati-boepati di soeroe bawa itoe soerat tida ada jang maoe dan masrahken dia poenja *Epok*, *Lampit* en *Pajoeng* (minta lepas dari pakerdjaannja) dan berkata lebih baik mati di sini atawa mati di dalem peprangan tertimbang mati di sija-sija sama brandal.

Kandjeng toewan *Edelheer* marah sebab tida kasampejan dia poenja maoe dan prentahnja tida di toeroet, *Kijai Bestam* lantas madjoe oendjoek hatoeran pada kandjeng toewan *Edelheer* pantes jang Boepati-boepati maoe, sebab takoet sama brandal, kaloe di boenoeh ada di djalan, kerna semoewa orang jang kloewar dari dalem kota sampei di *Peterongan* sadja soedah kena di tangkep sama brandal dan lantas di boenoeh; *Kijai Bestam* sanggoep bawa itoe soerat di hatoerken sendiri pada *Pangeran Mangkoeboemi*; kandjeng toewan *Edelheer* terlaloe soeka hati dengen hatoerannja *Kijai Bestam* dan bilang maoe kasi pengiring boewat temen di djalan dan soeroeh pilih Boepati mana jang pantes boewat

toeroet sama-sama; tapi *Kijai Bestam* tida maoe di kasi temen, dia maoe bedjalan sendirian sadja, tempo hari brangkatnja *Kijai Bestam* dari dia poenja roemah, kandjeng toewan *Edelheer* dateng di roemahnja *Kijai Bestam* kasi slamet djalan, dan *Kijai Bestam* berpake-pakejan saperti koeli.

Pake tjlana pendek keper item, badjoe kaen en saboek (iket pinggang) loerik item, sapoetangan kepala item, semoewa pakejan soedah toewa dan njengkelang (pake) arit; soeratnja kandjeng toewan besar tadi di boengkoes dalem dia poenja iket pinggang.

Srenta dia poenja djalan sampei di *Tjandi*, kadapetan sama doewa orang jang baroe ambil roempoet, di tanja mengakoe pengaritnja Demang *Djetak* (*Magelang*) jang baroe djaga barisan ada di *Djomblang*, *Kijai Bestam* mengakoe dia orang dari *Magelang* maoe poelang takoet kaloe di pegang sama brandal, dan *Kijai Bestam* lantas toeloeng sama itoe doewa orang ambilken roempoet dan pikoel sendiri sampe di pondoknja Demang *Djetak* dan sampe tiga hari poenja lama dia ambil roempoet toeroet sama pangaritnja Demang *Djetak*; srenta itoe doewa orang djaganja Demang *Djetak* di ganti sama lain orang, *Kijai Bestam* lantas toeroet sama itoe doewa orang poelang di desa *Djetak*, sasoedahnja 6 ari poenja lama dia ada di desa *Djetak*, lantas pamitan poelang ka *Magelang*, tapi *Kijai Bestam* tida maoe mengakoe sama sobatnja dari dia poenja kaperloewan tadi, sasampenja di *Magelang*, dia lantas djoedjoek di tempat pembarisan en lantas di tangkep, itoe waktoe lantas kadengar rame saperti ada roesoeh dan tersoewoernja kaloe ada moengsoeh dateng sampe kedengaran dari dalem kraton dan kandjeng *Sulthan Mangkoeboemi* lantas soeroewan priksa sampe *Kijai Bestam* bisa mengadep sendiri pada kandjeng *Sulthan*, di priksa mengakoe troestrang dia poenja kadoedoekan dan perloenja dateng disitoe dengan mengoendjoeken soerat jang dari kandjeng toewan *besar* tadi, jang bermoela *Kijai Bestam* dapet marah sebab dari dia poenja pakejan *Kijai Bestam* lantas oendjoek ka-

trangan, kaloe dia pake pakejan jang pantes tentoe tida kesampean dia poenja maksoed; sebab di loewar kota *Samarang* soedah di kepoeng sama barisan, orang lalaki en prempoean jang kloewar lantas di tangkep en di boenoeh, soerat jang dari kandjeng toewan besar tadi, *Kijai Bestam* sendiri jang di soeroeh batja, kandjeng *Sulthan* sasoedahnja mendengar boeninja itoe soerat, trima dengen senang ati, dan sakoetika lantas kloewarken prentah soeroe boebarken semoewa barisan dengan *Kijai Bestam* di bri gandjaran pakejan dodot, koeloek, sikepan saprabotnja semoewa dan di bri kaen badjoe, sapoetangan kapala dengen keris en di kasi pondokan dengan di hormati baik-baik dan soerat balesan dari kandjeng *Sulthan* jang kapada kandjeng toewan *besar*, *Kijai Bestam* djoega jang di soeroeh bikin, sasoedahnja itoe soerat djadi dan kandjeng *Sulthan* soeka bedami, tempo Kijai Bestam di soeroeh kombali di Semarang dengan bawa soerat balesan di soeroeh naik koeda dengan di hormati di iring sama Boepati en prijaji serta di pajoengi gilap (mas), *Kijai Bestam* sasampenja di Salatiga, lantas soeroewan lebih doeloe di *Samarang* kasi taoe apa kaädanja pada kandjeng toewan *Edelheer*, dan kandjeng toewan *Edelheer* terlaloe soeka hati soeroewan mapag menghormati datengnja *Kijai Bestam*, sadatengnja di *Samarang* di trima dengen senang ati.

Itoe waktoe pengabisan prang di dalem taoen 1755 dan kandjeng Gouvernement lantas membri satoe soerat memorie kapada *Kijai Ngabei Bestam Kertoboso* boeninja itoe memorie sabagimana jang terseboet di bawah ini:

MEMORIE.

Ada saorang djawa nama *Bapak Bestam* soedah masoek toeroet kandjeng Compagnie Wolanda koetika kandjeng toewan Kommandeur *Johan Frederik Gobius* jang meninggal doenia lantas di ganti sama kandjeng toewan *Edelheer Ossen Bruggen* itoe bapak *Bestam* soedah banjak toeloeng kapada kandjeng Compagnie sarta membikin kaoentoengan; dari sebab itoe

kandjeng Compagnie berdjandji dengan soengoe-soenggoe slamanja mata hari dan boelan misti membri tjahaja oleh doenia ini, djikaloe kandjeng Compagnie *Europa* Gouvernement misi memegang dan memrintah tanah Java, kandjeng Gouvernement misti membales kabaikan pada anak tjoetjoe dari toeroenan-toeroenannja itoe *Bapak Bestam* jang misi ada baiknja.

Kijai Bestam alias *Ngabei Kertoboso* 50 taoen poenja lama memegang pakerdjaan kandjeng Gouvernement sampei meninggal doenia dalem pekerdjaan.

Anak tjoetjoenja *Kijai Bestam* saperti jang terseboet di bawah ini:

ANAK LELAKI

1e *Kijai Ngabehi Wongsodiredjo,* Patih di *Batang.*

2e Raden Toemenggoeng *Wiriodinagoro,* Boepati *Batang.*

3e Kijahi ngabehi *Kertoboso,* onder-Regent di *Terboijo* dan Hoofddjaksa jang ka 2 di *Samarang.*

4e Toewan Hadji Agoeng *Moehamad Bestam,* Hoofd Panghoeloe landraad *Samarang* jang ka 1.

5e Kijahie ngabehi *Prawirodirdjo, Patih Demak.*

6e Kijahie ngabehi *Soerodirdjo, Patih Demak.*

7e Raden Adipati *Joedonegoro,* Boepati *Lasem* Residentie *Rembang,* dia jang paling moeda, tempo meninggalnja *Kijai Bestam* dia misi ketjil magang di Kantoor *Samarang,* dan itoe waktoe jang djadi *Edelheer* di *Samarang* kandjeng *Jan Griezen,* memorie jang dari kandjeng Gouvernement pegangannja dia poenja bapak di hatoerken pada kandjeng toewan *Edelheer,* srenta dia poenja soedara jang No. 3 meningal doenia dia lantas di djadjiken Ngabehi Onder Regent di *Terboijo* sarta Hoofddjaksa jang ka 3 kali di *Samarang,* di blakangkali lantas di djadiken Boepati di *Lasem* (*Rembang*).

Tjoetjoenja *Kijai Bestam* dari anak lalaki N°. 1

1e Raden *Toemenggoeng Wirio-adinagoro* jang ka 2 Boepati di *Batang.*

Tjoetjoe dari anak lalaki N°. 2

2e Raden Toemenggoeng *Kartonagoro,* Boepati *Demak kidoelan.*

3e Raden Ngabehie *Wirionagoro,* Patih *Lasem.*

Tjoetjoe dari anak lalaki N°. 3.

4e Mas Bei *Kartodiredjo* Patih *Lassem.*

Tjoetjoe dari anak lalaki N°. 4.

5e Raden Adipati *Kartonagoro,* Boepati *Bangawan Wetan, Palimanan (Cheribon).* Anak N°. 5 tida poenja toeroen.

Tjoetjoe dari anak lalaki N°. 6.

7e Raden Adipati *Ario Kertodiningrat,* Boepati *Madjalengka* Residentie *Cheribon.*

Raden Adipati *Ario Kertodiningrat* tempo meninggalnja dia poenja papa, dia misi ketjil lantas toeroet sama dia poenja soedara sepoepoe ija itoe Raden Adipati *Kertonegoro* Boepati *Bangawan Wetan (Palimanan Cheribon)* sasoedahnja ada kepinteran dan soedah masok oemoer 17 taoen, lantas di hoendjoekken pada kandjeng toewan Resident *Cheribon* jang dia tjoetjoe dari *Kijai Bestam* jang dapet perdjandjian dari kandjeng Gouvernement, dan lantas di angkat mendjadi Patih di Kaboepaten *Bangawan Wetan Palimanan,* di blakangkalinja lantas djadi Boepati di *Cheribon* dengan lantas dapet nama Adipati en lantas pindah di *Madjalengka* dengan permintaannja sendiri.

Mendjadi *Kijai Bestam* ada 2 anaknja en lima tjoetjoenja jang sama mendjadi Boepati.

Peringetan adanja pakerdjaan jang saja djalani.

Dengan besluit Gouvernement dd 28 October 1818 N°. 5 djadi Patih di Kaboepaten *Bangawan Wetan.*

Dengan besluit Gouvernement dd 27 Januari 1824 N° 8 di pindah djadi Patih di Kaboepaten *Koeningan.*

Dengan besluit Gouvernement dd. 18 Maart 1830 No. 33 djadi Hoofddjaksa di *Cheribon.*

Idem 30 Maart 1832 No. 3 di angkat djadi Regent di *Cheribon.* Tatapi di dalem besluit tida terseboet titel Toemenggoeng atawa Adipati, djadi kandjeng toewan

Elijes, Resident *Cheribon*, toelis pada kandjeng Gouvernement temtoenja jang Hoofddjaksa *Cheribon* pake nama apa Toemenggoeng atawa Adipati.

Balesannja kandjeng Gouvernement di tetepken djadi Regent di *Cheribon* dengen lantas pake nama *Raden Adipati*.

Dengan besluit Gouvernement dd. 22 November 1839 No. 1 di pindah djadi Regent di *Madjalengka* dengan permintahan sendiri.

Dan besluit Gouvernement dd. 11 Februari 1840 No. 2 di bri titel Ario dengen ganti nama *Kertodiningrat*, jang doeloe nama Raden Adipati *Pandji Koesoemo Adinagoro*.

Madjalengka, 3 December 1840.

ATJEHSCHE TAALSTUDIËN

DOOR

Dr. C. SNOUCK HURGRONJE.

Het heeft langer geduurd dan ik gewenscht had, eer ik tijd vond om op mijne studiën over Atjèhsche klank- en schriftleer (Deel XXXV van dit Tijdschrift, blz. 346-442) iets over de vormleer van het Atjèhsch te laten volgen. Dit opstel is een begin van vervulling der destijds afgelegde belofte.

Wie zich ernstig met de studie van Inlandsche talen heeft bezig gehouden, moet tot de overtuiging gekomen zijn, dat de onder ons gebruikelijke verdeeling der woorden in een tiental rededeelen ons bij die studie vaak in den steek laat. Zelfs voor onze talen is die indeeling niet vrij van willekeur; immers is zij ontleend aan de logica, de leer van het normale denken, en deze heeft nu eenmaal hare eigene wetten, die geenszins dezelfde zijn als die, welke de ontwikkeling en het leven eener taal beheerschen. Niet alleen kan een en hetzelfde woord vaak tot verschillende van die logische categorieën behooren, maar, vooral in Inlandsche talen zonder verbuiging en met een flauw begin van vervoeging komt onze logica met het levende taalbewustzijn meermalen in conflict, betreffende de classificatie van woorden naar hunne functie in den zin.

Lam beduidt in het Atjèhsch in, binnen; lam kroeëng in de rivier, plòïh is losmaken, uittrekken, badjèë een jas, djiplòïh badjèë hij trekt zijn jas uit (of trok die uit, zal die uittrekken, enz., daar het begrip van tijd in het werkwoord niet wordt uitgedrukt); lam djiplòïh badjèë

moeten wij vertalen door: terwijl hij zijn jas uittrekt (uittrok, enz.), en zelfs onafhankelijk van die vertaling zouden wij uit beide voorbeelden de slotsom trekken, dat lam in het Atjèhsch soms voorzetsel, soms voegwoord is. Toch vervult het woord voor het bewustzijn van den Atjèher in beide gevallen volkomen dezelfde functie, en zou hij, als hij rededeelen onderscheidde, in beide gevallen lam hetzelfde rededeel noemen. Njòë reunggèt, dit is een dollar (of: dit zijn dollars); een weinig anders geaccentueerd en met een ander gebaar begeleid, kan het beteekenen: hier is een (de) dollar, of hier zijn (de) dollars. Njòë ka djitém padjōh, nu wil hij al eten. Schijnbaar is njòë dus zoowel aanwijzend voornaamwoord, als bijwoord van plaats en van tijd, maar in het Atjèhsch staat het niet slechts in alle drie gevallen op dezelfde plaats in den zin, maar vervult het daar ook dezelfde functie; niet slechts zijn die drie njòë's één in vorm, maar ook in wezen en waarde.

Die voorbeelden laten zich gemakkelijk vermenigvuldigen; men ziet er uit, op welk dwaalspoor men geraakt door bij de behandeling der Atjèhsche woorden uit te gaan van de waarde hunner equivalenten in onze taal, hoe de logische categorieën, die wij gewoon zijn op de taal toe te passen, telkens blijken niet de ware sleutels te zijn om in den geest der Atjèhsche taal door te dringen.

Toch verdient het om allerlei redenen vooralsnog de voorkeur zich van gebruikelijke, zij het ook gebrekkige categorieën te bedienen boven het invoeren van nieuwe, die in den aanvang het brein van den lezer licht verwarren; maar men zal zich dan telkens moeten herinneren, dat men uit nood aldus handelt, en niet mogen verzuimen nu en dan tegen onjuiste gevolgtrekkingen te waarschuwen.

Het gewone schema dient dus slechts om de volgorde der te bespreken verschijnselen eenigszins te bepalen, waarbij men volkomen vrij moet blijven om zich dikwijls te begeven buiten de grenzen van het rededeel, dat tot uitgangspunt diende.

Deze opmerkingen mogen mede strekken tot verklaring van de vrijheid, die ik mij in de hier aangeboden studiën heb veroorloofd ten aanzien van de onder zekere rubrieken behandelde onderwerpen. De kern van dit opstel vormt namelijk de bespreking der voornaamwoorden, dat wil zeggen der verschillende wijzen, waarop de Atjèhsche taal datgene uitdrukt, waarvoor wij voornaamwoorden bezigen. Nu vervullen de Atjèhsche woorden, die voor onze aanwijzende voornaamwoorden in de plaats treden, buitendien menige andere functie, welker bespreking hierbij niet achterwege blijven mocht, en bovendien worden van die woordjes geheele reeksen andere woorden afgeleid of samenstellingen daarmede gevormd, die deels als bijwoorden, deels als bijvoegelijke naamwoorden in den zin optreden, en welker beteekenis het duidelijkst wordt door hunne behandeling in verband met elkaar. Door den algemeenen titel „aanwijzende woorden" mocht deze lading als gedekt beschouwd worden. Ook afgezien daarvan heb ik echter meermalen de gelegenheid benuttigd om de aandacht te vestigen op eigenaardigheden van het Atjèhsche spraakgebruik of van de spraakkunst, die geheel buiten de genoemde rubriek vielen; de bijvoeging: enz. moge aan die smokkelarij het karakter der overtreding ontnemen.

Ook in andere rubrieken bewijst die bijvoeging denzelfden dienst, vooral bij de „vragende en onbepaalde voornaamwoorden"; hier werd aanleiding gevonden tot bespreking eener reeks van belangrijke afleidingen en samenstellingen, welker kennis voor den beoefenaar van het Atjèhsch van groot gewicht is, al staan zij slechts gedeeltelijk met vragende of andere voornaamwoorden in eenig verband.

Het zal velen lezers niet onaangenaam zijn, wanneer wij hier de hoofdzaken der klankleer nogmaals in het kort laten volgen. De letters en teekens, waarvan wij ons daartoe bedienen, zijn dezelfde als in het boven aangehaalde opstel over klank- en schriftleer, met dit kleine verschil, dat wij ter vereenvoudiging t^h door s vervangen hebben; dat s

aldus een anderen klank voorstelt dan bij ons, behoeft geene verwarring te baren, daar onze s-klank aan de Atjèhsche taal vreemd is.

Medeklinkers.

ꞌ Dit Arabische teeken (hamzah) stelt den medeklinker voor, waarmede lettergrepen aanvangen, die in Europeesche talen ten onrechte met eenen klinker heeten te beginnen; hij ontstaat door uitstrooming van lucht na plotselinge opening der stemspleet. In onze taal komt hij alleen in het begin en in het midden van woorden voor en wordt in ons spelsysteem in het begin van woorden (bijv. uur, eigenlijk ꞌuur; al, eigenlijk ꞌal) geheel genegeerd, in het midden soms met een trema aangeduid (geëerd = geꞌeerd).

In Inlandsche talen komt hij ook aan het einde van woorden voor, waar hij dikwijls uit eene oorspronkelijke k is ontstaan, bijv. a n e u ꞌ, kind, b a ꞌ, boom. Om den lezer niet noodeloos met ongewone teekens te vermoeien, hebben wij de ꞌ aan het begin der woorden weggelaten, en dus niet ꞌa n e u ꞌ, maar a n e u ꞌ geschreven.

b Ongeveer als bij ons; aan het einde van lettergrepen vooral zacht uit te spreken, als in het Engelsche c a b, niet als ons i k h e b, dat feitelijk i k h e p luidt.

d Iets fijner dan de onze, met de punt der tong gevormd.

d j en t j Als in het Maleisch.

g Als de Fransche g in gant.

h Als bij ons, maar ook op het einde van lettergrepen duidelijk, hoewel zacht, uit te spreken. In combinaties als p h, d h, t h, l h, b h, worden beide medeklinkers duidelijk gehoord, ongeveer als in ons o p h a k k e n, o n t h a l z e n, d o l h u i s, wanneer men respectievelijk o, o n en d o onuitgesproken laat.

j en w Als de Arabische of Maleische halfklinkers (de w dus als in het Engelsch), niet als onze j en w.

k Als de onze.

l Als de Fransche of Arabische l, niet als de vette Hollandsche, Engelsche of Zwitsersche.

m Als bij ons, maar meestal meer nasaal.

n Fijner dan de onze, met de punt der tong gevormd. Eene door ongeoefende Hollanders aan het eind van een woord gesproken n klinkt den Atjèher als n g in de ooren.

n g Als in brengen.

n j Als g n in het Fransche o i g n o n.

p Als de onze.

r Bij de Benedenlanders zacht gebrouwd.

s Bijna als de Engelsche t h in t h i n k, echter meer boven in den mond gedeeltelijk gevormd door drukking met het voorste gedeelte (niet alleen met de punt) der tong tegen het gehemelte, boven de tandwortels.

In vreemde woorden, die het Atjèhsch overneemt, vervangt deze klank de s; vreemdelingen hooren er dikwijls eene t uit.

t Fijner dan de onze, gevormd door drukking met de punt der tong tegen het gehemelte, dichtbij de wortels der tanden.

De meeste niet nasale medeklinkers worden in het Atjèhsch soms „door den neus" uitgesproken, en dan als andere klanken beschouwd, zoodat dit verschil vaak eene geheel andere beteekenis van het woord ten gevolge heeft; b ò ï h is weggooien, maar met de nasale *b*, *bòïh* loeien (van runderen) of sissen (van slangen). De aldus genasaleerde medeklinkers drukken wij door cursive letters uit: *b*, *d* enz.; de genasaleerde ˀ (hamzah) schrijven wij, evenals de Atjèhers in het Arabisch schrift, met ع: o e ë t (eigenlijk ˀ o e ë t) wrijven, schuren; ع o e ë t, inslikken.

Klinkers.

a In opene lettergrepen als in ons g a, in door neusklanken geslotene bijna als in ons r a a m, in andere geslotene als in k a t, met dien verstande, dat deze laatste klank,

vooral waar hij den klemtoon heeft, dikwijls zeer lang wordt aangehouden,

e u Gelijkt het meest op den Soendaschen klinker, dien men aldus schrijft, niet op onze e u. Bij het uitspreken van den klinker blijven de lippen in haren natuurlijken stand, komen vooral niet naar voren; de afstand der mondhoeken wordt eer grooter dan kleiner. De tanden blijven gesloten of (dit hangt van den voorafgaanden medeklinker af) door een nauw reetje gescheiden. De rug der tong worde dichtbij het gehemelte gebracht, en door deze enge ruimte late men nu uit de kleinst mogelijke opening der stemspleet een regelmatigen luchtstroom uit.

Ongeoefenden mogen daarbij trachten, den Hollandschen e u-klank te voorschijn te brengen. Is de verhouding der organen correct, dan zal die poging mislukken, maar de Atjèhsche e u gevormd worden.

In lettergrepen zonder klemtoon is het verschil tusschen deze e u en onze zoogenaamde stomme e nauwelijks hoorbaar, dus in t e u b i ë t (uitgaan) klinkt die e u bijna als onze e in b e g i n.

Volgt op e u eene ë (hierover straks) zooals in l h e u ë, dan wordt als van zelf tusschen die beiden een klank gehoord, die het midden houdt tusschen eene zacht uitgesproken Hollandsche g en eene zacht gebrouwde r. e u ë, en ook e u wanneer dit den klemtoon heeft (vooral na nasalen) komt vaak met Maleisch a overeen: o e t e u ë n wildernis, a n e u's kind, p i n e u n g betel.

è in opene lettergrepen als in p è r e, in geslotene als in p e t of b e n. Met de vluchtige ë erachter (è ë) ongeveer als het plat Hollandsche h è j e? voor h e b t g i j? Dit è ë beantwoordt veelal aan o e of a u in verwante talen: l h è ë, Jav. tĕloe, drie; o e l è ë, Mal, Jav. o e l o e, hoofd.

é Als in z e e, z e e p, b e e n.

e Als onze „stomme e", wanneer die door bijzondere omstandigheden geaccentueerd of gerekt wordt, bijv. wanneer men zegt: „b e gonnen, niet g e gonnen", of wanneer

iemand, wien het gezochte woord nog niet te binnen geschoten is, al nadenkend het lidwoord d e e e e gerekt uitspreekt.

ë Deze zeer vluchtige klinker komt alleen als nagalm na de klinkers e u, è, i, o e, ò voor en is ongeveer gelijk aan de laatste e 's in v r ij e n, h a r m o n i e ë n. Tusschen die ë en de daaraan voorafgaande klinkers wordt als van zelf een overgangsklank gehoord, welks karakter afhangt van dat des voorafgaanden klinkers.

i Als ons i e in d i e en z i e t, nooit als i in p i t; i ë als ons i e ë in h a r m o n i e ë n.

ï Evenals ë een zeer vluchtige vocaal, alleen voorkomende in de laatste lettergreep van woorden, die op h eindigen. Hij kan een nagalm vormen na alle klinkers behalve i, è, é: b a g a ï h, b o e n g k ō ï h. De combinatie ï h vervangt de sluit-s van verwante talen, l e u p a ï h, Mal. l ĕ p a s, t r ō ï h, Mal. t r o e s.

o e Als bij ons. In o e ë wordt tusschen o e en ë van zelf een zachte w gehoord; denzelfden overgangsklank hoort men in o e a, o e i, o e é, o e è.

ō In open lettergrepen als in z o o, in geslotene als in Engelsch b o a t, of waar de sluiter nasaal is, als in h o m e.

ò In opene lettergrepen als in het Engelsche n o r of het Fransche s o r t, meestal gerekt. In geslotene als in ons p o t en k o n. De combinatie ò ë (in sommige dialecten ò j uitgesproken, en dikwijls overeenkomende met Maleisch i, bijv. d r ò ë of d r ò j, d i r i; p e u t ò ë of p e u t ò j, p ĕ t i) klinkt ongeveer als plat Hollandsch: m ò we? voor m o e t e n w ij?

Vooral na nasalen komt ò dikwijls met Maleisch a overeen: n g ò n, Mal. d ĕ n g a n; t e u m ò n, t ĕ m a n; t a n ò h, t a n a h; r o e m ò h, r o e m a h, maar ook b o e k ò n, b o e k a n.

AANWIJZENDE WOORDEN ENZ.

In talen, die tot geheel verschillende familiën behooren, en ook geene historische aanraking met elkaar gehad hebben, valt de gemeenschappelijke neiging te constateeren, om de aanwijzende woorden tot een drietal te brengen. Dit geldt zoowel van de aanwijzende bijwoorden (van tijd, plaats of wijze), als van de aanwijzende voornaamwoorden, welke verschillende groepen trouwens veelal met elkaar verwant zijn.

Zoo hebben wij: deze, die en gene, en al wordt dit laatste woord slechts nog in enkele uitdrukkingen gebruikt, en de beide andere in het heerschende slordige spraakgebruik veelal met elkander verward, wij leeren toch gewoonlijk op de school dat deze, dit personen of zaken aanduiden, die zich dicht bij den spreker bevinden, die, dat: personen of zaken, die iets verder, en gene: zulke, die zeer ver van hem verwijderd zijn.

Al vinden wij deze schoolsche onderscheiding in het levende Nederlandsche spraakgebruik ook niet meer terug, ze helpt toch bij het aanleeren van andere talen, die ook hare drie aanwijzende voornaamwoorden hebben, maar waar deze nog meer van hunne oorspronkelijke waarde hebben behouden.

Zoo leeren we dan ook ten aanzien van de vele Indonesische talen, die over een drietal demonstratieve voornaamwoorden beschikken, dat deze laatste respectievelijk met deze, die, gene overeenkomen, en in de spraakkunsten, die aan die talen gewijd zijn, doet gewoonlijk de onderscheiding: dichtbij, ver en zeer ver, in een of anderen vorm dienst.

Toch beantwoordt deze in geenen deele aan de werkelijkheid. Al dadelijk duidt men immers in het gesprek velerlei personen of zaken door aanwijzende voornaamwoorden aan, bij welke het denkbeeld van grooteren of kleineren afstand van den spreker geheel buiten het ver-

band der rede blijft. Het duidelijkst springt dit in het oog, waar men abstracte zaken bespreekt (d e z e zaak, d i e eigenschap), maar ook afgezien daarvan liggen de voorbeelden, die de afstandstheorie omverwerpen, voor het grijpen.

Ook zou het zonderling moeten heeten, dat zoo wijd uiteenliggende talen als 't ware overeengekomen waren juist een drietal afstandsonderscheidingen aan te nemen en niet een twee- of viertal. Inderdaad toch komt de neiging der talen tot dat drietal op een zoo uitgestrekt gebied voor, dat men haar tot de „Elementargedanken" der taal mag rekenen. Een grooter getal dan drie bij elkaar behoorende demonstratieven zal men niet licht aantreffen, en waar men, zooals wel dikwijls het geval is, eene taal vindt, die slechts over een tweetal beschikt, daar kan men meestal op rudimentaire verschijnselen wijzen, die aantoonen, dat er één verloren of in onbruik is geraakt. De strenger logische en aan schoolsche regelen gebonden zinbouw maakt, dat men die hulpmiddelen desnoods ontberen kan. In dat stadium gekomen, bewaart de eene taal het overgeleverde drietal nog uit gewoonte of voor de sierlijkheid, terwijl de andere het overtollige overboord werpt. Zoo vinden we onder de talen van dezen Archipel, bijv. naast het Soendaasch, Javaansch, Bataksch en Atjèhsch, met hunne drietallen van demonstratieven, het Maleisch, dat aan twee genoeg heeft: i n i, i t o e. Maar in de bijwoorden van plaats d i s i n i, d i s a n a, d i s i t o e is het bewijs bewaard, dat de neiging om een drietal te vormen ook aan deze taal eigen is geweest, al heeft zij daarin niet volledig doorgewerkt, of al zijn vele sporen van hare werking thans verloren.

Wil men dezen „Elementargedanken" wèl verstaan, dan moet men zijne verklaring niet zoeken op het gebied van ruimte of afstand, maar het oog vestigen op zijn samenhang met dien anderen „Elementargedanken" der menschelijke taal, die ons bijna overal drie persoonlijke voor-

naamwoorden te zien geeft. Let men hierop, dan biedt zich de verklaring als van zelve aan, wanneer men de verschijnselen waarneemt in het gebied van zulke talen, die de drie demonstratieven niet uit gewoonte, of als voorwerpen van weelde hebben bewaard, maar waar zij nog elk zijne eigene scherp afgebakende plaats innemen. Men doet dan immers hetzelfde als de ethnograaf, die om zeden en gebruiken te verklaren niet de plaatsen opzoekt, waar zij nog slechts een taai rudimentair bestaan voortslepen, maar zulke, waar zij nog hun eigen oorspronkelijk leven leven.

Den linguist zoowel als den ethnograaf biedt de Oost-Indische archipel in de aangeduide richting overvloed van materiaal, en ook bij de studie van de drieheid der wijzende voornaamwoorden laat hij ons niet in den steek.

Zuiver empirisch kan de taalvorscher bij Soendaneezen, Javanen of Atjèhers tot het boven twijfel verheven resultaat geraken, dat de drie verschillende aanwijzende voornaamwoorden personen of zaken voorstellen in betrekking telkens tot een van de personen, die door de drie persoonlijke voornaamwoorden worden aangeduid, den spreker, den aangesprokene of den derde. Die betrekking k a n er eene van plaats of afstand zijn, en in zulke gevallen is het, dat de traditioneele verklaring van dichtbij, ver, zeer ver, haar recht schijnt te hebben.

Toch is dat niet meer dan schijn. Wie hiervan het empirisch bewijs wil hebben, plaatse zich bijv. naast eenen Soendanees, terwijl zich tegenover hen beiden, laat ons zeggen op 5 meter afstand, een kleed (s a m p i n g) bevindt. Knoopt hij nu met zijnen gezel een gesprek aan, dat dezen noopt telkens weer dat kleed te noemen, dan zal hij zeker vaak van i t o e s a m p i n g hooren gewagen, vooral wanneer het kleed aan geen der beide sprekenden toebehoort, en zoo zal men ook in andere gevallen kunnen constateeren dat i t o e, zelfstandig of bijvoegelijk, iets aanduidt, dat of met den derden persoon of wat op hetzelfde neerkomt, noch met den spreker, noch met den aangesprokene in eenige bijzon-

dere betrekking wordt gedacht. Men zal echter in het zooeven onderstelde geval ook nu en dan ijeu samping of eta samping kunnen hooren, zonder dat de afstand, die beide sprekenden van het genoemde kleed scheidt in 't minst veranderd is, zoodat de afstandstheorie reeds bij dit experiment in duigen valt, en men zal steeds, als men den zin van het aldus gebruikte ijeu samping scherper wil wedergeven dan door ons verkleurde: dit kleed, het best slagen wanneer men zegt: het kleed, waarop ik u wijs, waarover ik u sprak, dat wij bespreken, en dergelijke omschrijvingen meer. Datzelfde kleed kan echter ook voorgesteld worden als het kleed dat gij ziet, dat u bekend is, en daarom is de variant eta samping in dit gesprek niet bevreemdend.

Staat gij echter op, en verwijdert gij u ruim vijf meter van den Soendaschen gezel van zooeven, zoodat ge tegenover hem en vlak bij het bewuste kleed komt te staan, en zet ge nu het gesprek voort, dan zult ge bijna zonder uitzondering eta samping vernemen, want het kleed dat u en hem even weinig aangaat, is thans door grootere nabijheid, met u in eene bijzondere dadelijk waarneembare betrekking getreden. Verwijder u echter een tiental meters van het kleed naar de andere zijde dan waar de Soendanees, zich bevindt, en hij zal bij voortzetting van het gesprek, zonder het gebruik van eta of itoe volstrekt te verbannen zekere voorkeur voor ijeu samping aan den dag leggen.

De afstand, die den Soendanees van het aangeduide kleed scheidde, is dus onder al deze bedrijven dezelfde gebleven, maar, al naar mate hij zich dat voor het oogenblik voorstelde in nadere betrekking tot zich zelf, tot u, of tot geen van beiden, om het even of die voorstelling uit zijne willekeur of ook uit een uiterlijk waarneembaar feit voortsproot, al naar mate daarvan bezigde hij: ijeu, eta of itoe. Ware het zijn kleed geweest, ge zoudt hem onder al diezelfde omstandigheden eene niet exclusieve maar toch duidelijk uitgesproken voorkeur voor

het gebruik van i j e u aan den dag hebben zien leggen, en in diezelfde mate zou hij e t a hebben begunstigd als het kleed aan u had behoord.

Men neme deze en dergelijke proeven, onverschillig in welke Indonesische taal, die de drie demonstratieven nog in de volle kracht van hun leven bezit, steeds zal men tot de uitkomst geraken, dat het verband van elk dezer met eene der drie personen in het bewustzijn van den spreker duidelijk geconstateerd kan worden, terwijl de leer der drie afstanden bij de eerste ernstige beschouwing ijdel blijkt te zijn.

Waar men slechts twee demonstratieven bezigt, blijft steeds een daarvan de betrekking met de eerste persoon aangeven, terwijl dan het andere alles omvat wat, naar de voorstelling des sprekers, buiten verband met zijn eigen persoon staat.

Mij zijn geene voorbeelden bekend van Indonesische talen, die zich met één demonstrativum behelpen, of gelijk wij, in het Nederlandsch, er twee, dikwijls zonder onderscheid van beteekenis, gebruiken.

In het Atjèhsch staat het drietal nog in den vollen bloei des levens, en wel zoozeer, dat vele Atjèhers zich volkomen duidelijk van de eigenaardige functie van elk der drie rekenschap geven. Dit is te meer opmerkelijk, omdat overigens de Atjèhers, al voeren zij natuurlijk onbetwist heerschappij over hunne eigene taal, zelfs van de eenvoudigste verschijnselen die haar beheerschen geene rekenschap weten te geven, en het zeer veel moeite kost, hun de oogen te openen voor de meest algemeene en eenvoudige wetten, die een taal beheerschen.

De aanwijzende voornaamwoorden waarover het Atjèhsch beschikt zijn, ter aanduiding van personen of zaken, die de spreker zich voorstelt als in eenige betrekking (van tijd, plaats, bezit, of als voorwerp van gesprek of gedachte, enz.) te staan

tot de 1e persoon: n j ò ë,
tot de 2e „ : n j a n,
tot de 3e „ : d j é h,

welke drie woorden in eene oudere periode der taal n ò ë (1), n a n en d é h geluid zullen hebben. Dit laatste blijkt uit tal van samengestelde naamwoorden en bijwoorden of bijwoordelijke uitdrukkingen die wij aanstonds zullen leeren kennen.

N j ò ë, n j a n en d j é h worden zoowel zelfstandig als bijvoegelijk gebruikt.

In het laatste geval volgen zij bijna altijd de naamwoorden, waarbij zij attributief behooren. Gaan zij dus aan een naamwoord onmiddellijk vooraf, dan kan men in den regel aannemen, dat zij zelfstandig gebruikt zijn, en het naamwoord als praedicaat optreedt, dus r o e m ò h n j ò ë = dit huis, waarop i k wijs, waarin w i j zitten, waarvan i k gesproken heb, waarvan w ij spreken, enz.; p a n j ò t n j a n = die lamp, namelijk waarbij g ij u bevindt, die g ij in de hand houdt, die g ij hebt laten vallen, die g ij ziet, waarvan g ij gesproken hebt, enz.; l a m p ō ŭ h d j é h = gene tuin, d. i. de tuin, die mij noch u toebehoort, mij noch u aangaat, die niet bij onze g a m p ō n g ligt, waarover die menschen onderling twisten, enz.; b o e ë t n j ò ë = dit werk, of deze aangelegenheid, nl. m ij n werk, het werk dat w ij te doen hebben, de aangelegenheid, waarover w ij spreken. Daarentegen beteekent: n j ò ë r o e m ò h = dit, waarover i k spreek, waarover w ij spreken, waarop i k wijs, enz. is een huis; r o e m ò h l ō n n j ò ë dit mijn huis, dit huis van mij, maar n j ò ë r o e m ò h l ō n dit (is) mijn huis.

Enkele bijwoordelijke uitdrukkingen vormen eene uitzondering op dezen syntactischen regel, of schijnen zulks te doen. Zoo:

---

(1) Phonetisch is dit gelijk een Maleisch n i en kan met de tweede syllabe van i n i identiek zijn.

njòë pat (1), njan pat, djéh pat: hier, daar, ginds. njòë hò, (2) njan hò, djéh hò: hierheen, daarheen, gindsheen.

njòë nè, njan nè, djéh né (3): van hier, van hier uit, van dezen kant; van daar, van daar uit, van dien kant; van ginds, van ginds uit, van gindschen kant.

njòë ban, njan ban, djéh ban: op deze, op die, op gene wijze.

njòë bé (oebé, boebé), njan bé, djéh bé: van deze, van die, van gene grootte.

njòë ɛ̀h, njan ɛ̀h, djéh ɛ̀h; achter welke drie uitdrukkingen nog wel een der woorden hat of panjang wordt gevoegd; te dezer, te dier, te gener hoogte of lengte (van ruimte of tijd).

njòë ɛ̀t, njan ɛ̀t, djéh ɛ̀t; te dezer, te dier te gener laagte, of; zoo kort als dit, als dat, als het gene, (gindsche zaak).

---

(1) Dit pat is het tweede deel van teumpat, plaats. Op zichzelf wordt het thans in het Atjèhsch als onbepaald en vragend bijwoord van plaats gebruikt: pat djidoeë ? waar zit (of woont) hij? pat of pat-pat tapeudoeë? lōn, lōn doeë ? tjit waar ge mij ook plaatst, daar wil ik wonen (zitten).

In enkele uitdrukkingen heeft het zijne naamwoordelijke kracht behouden, bijv. sapat treu ? nog ergens, maar ook die uitdrukkingen worden thans alleen bijwoordelijk gebruikt. Waar „eene plaats" als onderwerp of gezegde voorkomt, bezigt men daarvoor: sabòh teumpat.

(2) Hò is het vragende en onbepaalde bijwoord van richting: waarheen, werwaarts? bijv. hò tadja ? waar gaat ge heen? hò njang djidja ? lòn seutèt tjit waarheen hij ook ga, volg ik (hem). Met ka reeds, erachter wordt het tot vragend bijwoord van plaats: hòka Si Gam waar is Si Gam?

(3) Het is moeielijk, dit nè, dat overigens alleen in samenstellingen voorkomt, zijne plaats onder de rededeelen aan te wijzen: het gedraagt zich hier min of meer als zelfstandig naamwoord. Of het etymologisch met ni in de ongeveer met njòë nè enz. synonieme bijwoorden: ninòë, ninan, nidéh gelijk te stellen is, moeten wij onbeslist laten. Een vers, dat dikwijls wordt gebruikt om te beschrijven, hoe lieden zich door den grooten afstand, die hen van hun doel scheidde, niet hebben laten weerhouden, luidt: djéhnè djeu ? ūh njòë hò ka tō ?, „van ginds uit de verte zijn zij (heelemaal) hierheen gekomen."

Van sommige dezer uitdrukkingen is ook een meer regelmatige vorm in zwang, waarbij dan af en toe de oudere vorm van de demonstratieven voor den dag komt.

Zoo:

oebé (boebé) njòë, — njan, — djéh en
oebé (boebé) nòë, — nan, — déh.
ɛ̀h njòë, — njan, — djéh, en
ɛ̀h nòë, — nan, — déh.
ɛ̀t njòë, — njan, — djéh, en
ɛ̀t nòë, — nan, — déh.

Al die uitdrukkingen zijn thans als 't ware versteend, maar ondenkbaar is het niet, dat de eerstbedoelde oorspronkelijk zinnen gevormd hebben, zoodat njòë pat beteekend zou hebben: dit of hier is de plaats, njòë hò: dit of hier is de richting; njòë bé dit, of hier is de maat, enz., en in dit geval ware de uitzondering geheel schijnbaar (1).

Dat de bedoelde uitzonderingen een ouder taalgebruik zouden vertegenwoordigen, waarin die voornaamwoorden aan de woorden, die zij bepaalden, vooraf plachten te gaan, is minder waarschijnlijk, immers juist de oudere vormen nòë, nan, déh, gaan nooit aan de woorden, die zij bepalen, vooraf.

Niet altijd kan men njòë, njan en djéh als voornaamwoorden beschouwen. Er zijn nog tal van spreekwijzen in zwang, waaruit blijkt, dat zij oorspronkelijk evenzeer de functie van bijwoorden vervuld hebben; bijwoorden, weder niet uitsluitend van plaats, maar ook van tijd en wijze. Njòë na pèng gata beteekent: hier is uw geld, niet: dit is uw geld, hetwelk: njòë pèng gata[2] zou

(1) Evenwel, ook in andere Inlandsche talen, waar de bijvoegelijke demonstratieven hunne vaste plaats hebben, komt in sommige gevallen afwijking van dien regel voor; vergelijk het Soendasche: powe ijeu heden, en de plaatsing der Soendasche demonstratieven achter het daardoor bepaalde woord, wanneer op het demonstratief zelf bijzondere nadruk valt, bijv. lain imah eta, niet dat huis.

(2) Deze laatste uitdrukking kan echter óók de beteekenis: »hier is uw geld" hebben.

luiden, zoodat njòë in deze en dergelijke zinnen niet een voorwerp aanduidt, maar eene plaats, waar zich een afzonderlijk genoemd voorwerp bevindt.

Evenzoo djéh na sèëdara lōn teuka keunòë = daar komt mijn broeder aan (of herwaarts). Aldus bijwoordelijk gebruikt kunnen de woorden njòë, njan en djéh ook aan het door hen bepaalde woord voorafgaan; djéh padé gata teungòh keubeuë ròt, ginds uwe rijst zijn de buffels bezig op te vreten. Gindsche rijst van u zou luiden: padé gata djéh.

In njòë ka teuboeka até geutanjòë = thans is ons hart verruimd, is njòë zuiver een aanwijzend partikel van tijd, en evenzoo in ɛòh ka geuwòë bandoem, njan barō djitém padjōh = nadat allen naar huis gegaan waren, toen eerst wilde hij eten; op den tijd, dien gij thans kent, die u genoemd is. Dit bijwoord van tijd gaat ongemerkt in een bijwoord van wijze over wanneer een voorwaardelijke of onderstellende voorzin voorafgaat; bijv, meungnjò koepòh ba' tangkoera', njan barō djitoepeuë keudròë als ik hem op zijn kop sla, dan (in dat geval) eerst kent hij zijn plaats.

Ofschoon dus ook hier weer blijkt, dat de taal hare eigen logica, of liever haar eigen, vaak onlogischen gedachtengang heeft, en dat men den woorden vaak geweld moet aandoen om ze in eene der logische categorieën, die wij rededeelen noemen, te rangschikken, treden toch ontegenzeggelijk thans in de meeste gevallen njòë, njan en djéh in de functie van voornaamwoorden op, en doen zij dan wel dienst om aanwijzende bijwoorden van tijd, plaats en wijze te vormen, maar in verbinding met zelfstandige naamwoorden of voorvoegsels, die tijd, plaats of wijze aanduiden. Zoo: oeròë njòë heden, oeròë njan op dien, oeròë djéh op gindschen dag; gò njòë ook wel ba' gò njòë of sigò njòë ditmaal; jōh njòë, jōh njan, jōh djéh te dezen tijde (nu), te dien tijde, te genen tijde, waarvan jōh njan in frequent gebruik is; rèt (of ròt)

njòë, njan, djéh langs dezen, dien, gindschen weg, of hierlangs, daarlangs, gindslangs; blah njòë, blah njan, blah djéh aan dezen, dien, gindschen kant. Dergelijke uitdrukkingen zijn er vele, maar ze behoeven niet nader besproken te worden, daar hare beteekenis in den regel van zelf uit die der samenstellende woorden voortvloeit. Wel verdienen hier nog de voornaamste bijwoorden of bijvoegelijke naamwoorden behandeld te worden, die door samenstelling met of afleiding van de oudere vormen nòë, nan en déh gevormd zijn.

In de eerste plaats noemen wij eenige woorden, die meestal als aanwijzende bijwoorden van plaats dienst doen, maar die, gelijk de meeste der hier te behandelen samenstellingen en afleidingen, ook bijvoegelijk kunnen optreden, vooral als gezegde, zeldzamer als attribuut.

Sinòë, hinòë, disinòë hier, of van hier, maar ook bijvoegelijk, als het Duitsche hiesig, zooals in oereuëng sinòë, dat hiesige Leute, of van hier afkomstige menschen kan beteekenen. Sinan, hinan, dihinan daar, van daar, daar zijnde, van daar afkomstig. Sidéh, hidéh, disidéh ginds, van ginds, ginds zijnde, of van ginds afkomstig.

Of een dezer woorden de aanwezigheid op dan wel de herkomst van eene plaats aanduidt, blijkt niet uit den vorm, alleen uit den samenhang. De woorden ninòë, ninan, nidéh daarentegen (boven reeds vergeleken met de minder frequente uitdrukkingen njòë nè, njan nè, djéh nè) worden alleen gebruikt waar van de herkomst of het uitgangspunt sprake is: van hier, van dezen kant; van daar, van dien kant; van ginds, van gindschen kant. Vergeleken met njòë pat enz. hebben sinòë enz. een veel algemeeneren zin. Duidt njòë pat in den regel een zeer eng bepaald plaatselijk punt aan, sinòë enz. worden veel ter vage omschrijving van eene omgeving gebruikt, zoodat sinòë bijv. kan bedoelen: op dit

erf, in deze g a m p ō n g (dorp), in dit land, terwijl men n j ò ë p a t eerder zou kunnen omschrijven met: op dit punt, op deze plek.

N j ò ë h ò, n j a n h ò, d j é h h ò, die wij boven leerden kennen als bijwoordelijke uitdrukkingen ter aanduiding van richting, dienen ook ter aanduiding van de plaats, waar iets zich bevindt: dus kunnen zij voorkomen èn als antwoord op de vraag w a a r h e e n, èn als antwoord op de vraag w a a r, in welk laatste geval zij met s i n ò ë enz. en met n j ò ë p a t enz. zinverwant worden. Wat bepaaldheid betreft, staan dan n j o ë h ò enz. in het midden tusschen n j ò ë p a t, enz. en s i n ò ë enz. De verhouding van s i n ò ë, s i n a n en s i d é h laat zich, wat de beteekenis betreft, vrij wel uit het bovenstaande afleiden.

S i n ò ë, hier, beduidt: bij mij, bij ons, in mijne of onze omgeving, mijne of onze woonplaats, aan mijne of onze zijde; s i n a n: daar, bij u, in uwe omgeving, aan uwe zijde enz; s i d é h: ginds, op de plaats of aan de zijde, die niet de mijne, de onze of de uwe is, bijv. aan de overzijde van een water, of van een andere grens, aan deze zijde waarvan zich zoowel de spreker als de aangesprokene bevinden.

Iets meer beperkt van beteekenis zijn: b l a n ò ë, b l a n a n, b l a d é h, de samengetrokken vormen die beantwoorden aan b l a h n j ò ë, b l a h n j a n, b l a h d j é h, welke laatste wij al leerden kennen.

Ook deze, zoowel bijvoegelijke als bijwoordelijke vormen duiden de plaats aan waar iets zich bevindt, meer bepaaldelijk ten opzichte van iets anders. Zij verdeelen de voorgestelde ruimte als 't ware in twee of drie deelen. Meestal worden slechts twee van deze woorden tegenover elkander gesteld, namelijk naast b l a n ò ë het woord b l a n a n, wanneer spreker en aangesprokene ieder tot een verschillenden kant van de grens in bijzondere betrekking gedacht worden, daarentegen b l a d é h, wanneer spreker en aangesprokene voorgesteld worden als bij denzelfden kant te behooren.

Zoo noemt de spreker de plaats van den aangesprokene

wanneer deze laatste zich aan den anderen kant van eene rivier, een sloot of waterleiding, een dijkje, een wand, eene lijn desnoods, bevindt: b l a n a n; maar is de aangesprokene met hem aan dezelfde zijde, dan zal hij dezelfde plaats met b l a d é h aanduiden. Woont de spreker aan de andere zijde van een berg, eene rivier, eenen dijk, dan de aangesprokene, dan kan hij de woonplaats van dezen laatste, en in het algemeen hare omgeving met b l a n a n aanduiden, ook al bevinden beiden zich thans in zijne, sprekers, woonplaats. Spreekt hij echter van die woonplaats of hare omgeving in een verband, waarin meer nadruk op de locale verhoudingen van het oogenblik valt, en de gedachte aan den samenhang der plaats met hare bewoners zeer verre ligt, dan zal hij, overigens geheel onder dezelfde omstandigheden, diezelfde plaats met b l a d é h noemen. Het eerstgenoemde ware dus te omschrijven door: aan den kant, waar gij thuis hoort, het tweede met: aan gindschen kant, waar wij beiden ons thans niet bevinden.

De Atjèhers plachten, tijdens de concentratie, onzen spoordijk (a t e u ë n g) als de grens tusschen het gebied der compagnie en het vrije Atjèh te beschouwen. De groote massa des volks heette bij de binnen de linie gevestigde landgenooten: o e r e u ë n g b l a d é h a t e u ë n g, of kortweg: o e r e u ë n g b l a d é h de generzijdschen, en werd omgekeerd door dezen ook zoo genoemd. De binnen de linie wonenden werden bovendien o e r e u ë n g l a m a t e u ë n g (binnendijkschen) genoemd en pasten deze benaming ook wel op zichzelf toe.

B l a n ò ë, b l a n a n, b l a d é h worden ook in overdrachtelijken zin gebezigd om de „zijde" aan te duiden, die ieder zich gekozen heeft, de partij waartoe hij behoort. D j i d ò n g b l a n ò ë hij staat aan onze zijde, d. w. z. wedt op denzelfden vechthaan als ik of wij, vecht mede onder onze vaan, en derg. D j i d ò n g b l a n a n hij behoort tot uwe partij; uit deze woorden blijkt niet of bedoelde

partij „ons" bevriend, vijandig of onverschillig is. Djidòng bladéh geeft in den regel te kennen dat „hij" tot onze, mijne (en uwe) vijanden behoort.

Nog specialer in beteekenis dan het laatstgenoemde drietal zijn:
meuranòë en meurandéh, die alleen deze en gene zijde van een water aanduiden. Daar hierbij het tweetal der denkbare plaatsverhoudingen den spreker steeds zoo duidelijk voor den geest moet staan, heet „ter overzijde" ook dán meurandéh, wanneer de aangesprokene zich daar bevindt, en is er geen bijzondere vorm voor de betrekking met de tweede persoon.

Zooals wij reeds aan een enkel voorbeeld (bladéh ateuëng) konden opmerken, komen woorden als blanòë, blanan, bladéh, meuranòë, meurandéh, ook op plaatsen voor, waar andere talen een voorzetsel of iets dat daarmede gelijk staat kunnen bezigen: blanòë pageuë aan deze zijde (diesseits) van de omheining; bladéh kroeëng aan gene zijde der rivier; meurandéh la'ōt, aan gene zijde der zee. Zij komen dus syntactisch in al de functies van „diesseits" en „jenseits" voor, ook die van zelfstandig naamwoord niet uitgesloten, bijv. in djidja' di bladéh, hij komt van de overzijde. Meurandéh, overzijde (van een water) komt ook veel als eigennaam van gampōngs voor.

Keunòë, keunan, keudéh: hierheen, daarheen gindsheen, hebben na al het gezegde geene uitvoerige toelichting noodig. Men ziet er uit dat het voorzetsel keu oudtijds ook in het Atjèhsch tot aanduiding der richting heeft gediend. Thans komt het in andere verbindingen niet meer in dien zin voor, tenzij als een door de Atjèhers bespot Malaïsme; het heeft zijn plaats aan oe afgestaan.

Dja' keunòë kom herwaarts, kom hier, nl. tot mij, tot ons, in mijne, onze richting, enz.; dja' keunan kan beteekenen: ga derwaarts, d. i. naar de plaats, die gij

ziet enz. of naar uwe woning, uwe gampōng enz., wanneer zulke plaatsen tevoren in het gesprek reeds vermeld waren. Lōn keumeung dja' keunan ik zal bij u, ter uwer plaatse, in uwe gampōng enz. komen. Dja' keudéh ga gindsheen. Dezelfde plaats kan, onder dezelfde omstandigheden, met keunan en keudéh aangeduid worden, al naar de voorstelling van den spreker. Wanneer een Atjèher tot een ander, op de woning van dezen doelende; zegt: tadja' keunan dilèë, tatjò' areuta njan ga eerst derwaarts om die zaak te halen, en men vraagt hem rekenschap van dat keunan, dan zegt hij te denken aan den aangesprokene als eigenaar of bewoner van het huis, terwijl, wanneer hij in denzelfden zin keudéh bezigt, hij verklaren zal meer te denken aan de plaats als zoodanig, die voor spreker en aangesprokene beiden op een zekeren afstand ligt.

Met oe, naar, het tegenwoordige richting aanduidende voorzetsel der Atjèhsche taal, worden nòë en nan niet' déh wél samengesteld: oedéh gindsheen bezigt men alleen bij aansporingen: oedéh geutanjòë, (laat) ons gindsheen (gaan). Uit de frequente verbinding oedéh tadja' laat ons gindsheen gaan, is de eigenaardige verkorting oedéhta ontstaan, die vooral bij plechtige aansporingen om gezamenlijk eenen tocht, een werk, eenen strijd te aanvaarden voorkomt. Men zegt zelfs dja' oedéhta, en oedéhta geutanjòë.

Het verschil van keunòë, keunan, keudéh eenerzijds, en njòë hò, njan hò, djéh hò anderzijds, is tweeërlei.

Vooreerst hebben de laatstgenoemde woorden soms een ietwat algemeeneren zin, duiden zij de door den spreker bedoelde richting iets vager aan dan hare drie verwanten, maar verder worden, gelijk ons bleek, njòë hò enz. zeer frequent gebezigd van de plaats waar iets zich bevindt, waarbij de voorstelling van richting zoo goed als geheel verdwijnt, en dit

geschiedt nooit met keunòë, keunan, keudéh, evenmin als met het in beperkte gevallen gebruikelijke oedéh.

Rètnòë, ròtnòë (of roenòë) (1), rètnan, ròtnan of rõenan, rètdéh, rõtdéh, of roedéh beteekenen, evenals de ons reeds bekende rèt njòë enz.: hierlangs (lang dezen weg), daarlangs, gindslangs.

Zij worden niet alleen betrokken op een gaan of zich bewegen, maar ook wel op een zich bevinden; in dit geval wordt de plaats, waar, natuurlijk op even vage wijze aangeduid, als wanneer wij zeggen, dat iemand aan zekeren weg of in zekere straat woont. Ook deze woorden kunnen bijvoegelijk gebruikt worden, oereuëng rètnòë de langs dezen weg wonende menschen.

De aanwijzende woorden ter bepaling van tijd, die wij hier bespreken moeten, zijn:

djeunòë (of djinòë), djanan en djandéh.

Deze bestaan uit het woord djan tijd, dat zelfstandig en in verscheidene andere samenstellingen (bijv. padjan wanneer, sadjan te gelijker tijd, of te eeniger tijd) voorkomt, en de bekende ouderwetsche vormen van het demonstrativum. Terwijl djanan, te dien tijde (toen of dan) en djandéh, te genen tijde (ongeveer ons destijds) ouderwetsch geworden zijn, en meer in hikajats dan in de spreektaal voorkomen, is djeunòë of djinòë het gewone bijwoord of bijvoegelijk naamwoord, waarmede de tegenwoordige tijd aangewezen wordt: nu, thans. Oereuëng djeunòë djheut that akaj de hedendaagsche menschen hebben zeer veel booze streken. Djeunòë *han* djeuët djidja', of *han* djeuët djidja' djeunòë thans kan hij niet gaan, of: hij kan thans niet gaan. Dilèë kòn tõ' an djeunòë van voorheen af tot nu toe.

(1) Van dezen eigenaardig verkorten vorm, die thans als eenigszins ouderwetsch geldt, schijnt mij de werkwoordstam der IVe klasse peuroenòë onderwijzen (den weg wijzen) en verder die der IIIe klasse meuroenòë leeren, afgeleid te zijn.

In plaats van djanan en djandéh bezigt men gewoonlijk jōh njan en jōh djéh. Jōh njòë is ook volstrekt niet zeldzaam: 't staat in beteekenis en frequentie ongeveer tot djeunòë, zooals ons „op dezen tijd", of „thans" tot „nu".

Wil men een bepaald tegenwoordig tijdpunt scherper aangeven dan met djeunòë, zoo zegt men ba' at njòë of si'at njòë op dit oogenblik (1).

In 't algemeen geldt van de Atjèhsche demonstratieven dat, waar de voorstelling van tijd er mee verbonden wordt, het demonstrativum van de 1e persoon (njòë, nòë) op het tegenwoordige, dat der 2e persoon (njan, nan) naar gelang van omstandigheden op het verleden of de toekomst, en dat van de 3e persoon (djéh, déh) zoo goed als uitsluitend op het verleden wijst. Dit behoeft ook nauwelijks verklaring. Met mijnen of onzen tijd, kan zonder nadere bepaling, moeielijk een andere dan de tegenwoordige bedoeld zijn. Die tijd, waarvan gij weet, dien gij u herinnert, of dien gij eens zult zien aanbreken, zijn in de meeste gevallen natuurlijke formules om op een verleden of eene toekomst te wijzen. Beide kunnen zeer ver buiten het bereik van den aangesprokene liggen. Djanan behoeft niet binnen den duur zijns levens te vallen, maar kan even goed zijn: toen, d. i. op dien tijd, waarvan gij gehoord hebt, waaraan gij thans denkt, als: dan, nl. op dat toekomstig tijdstip, dat u thans voor den geest staat, en hetzelfde geldt van uitdrukkingen, als jōh njan, oeròë njan, thōn njan te dien tijde, op dien dag, in dat jaar enz. Uit een logisch oogpunt zou djéh (déh) evengoed op een toekomstigen als op een verleden tijd kunnen wijzen, mits beide buiten alle relatie tot de 1e en 2e persoon gedacht worden.

(1) Vergelijk ba' gò njòë, sigò njòë, ba' sigò njòë voor: ditmaal. De uitdrukking si'at njòë heeft vaak de beteekenis: zooeven, daar op 't oogenblik. Gò beduidt steel, heft, handvat, en maal, keer, reis, dit laatste ook in het nadruklooze ereis, eens, bijv. tadja' sigò oe peukan tablòë bòh kajèë, ga ereis naar de markt vruchten koopen.

Het Atjèhsche spraakgebruik laat evenwel alleen laatstbedoelde mogelijkheid toe; oerò ë djéh beteekent op dien (verleden) dag, djandéh en het meer gewone jōh djéh: in dien (verleden) tijd. Ook in de uitdrukking barò ë sa djéh (barò ë = gisteren, barò ë sa = eergisteren) vooreergisteren, wijst djéh op het verleden.

Daar njan (of nan) in het verleden of de toekomst even ver van den spreker verwijderd kunnen zijn als djéh in het verledene alleen, ziet men ook hier weer de theorie der drie afstanden schipbreuk lijden (1).

Waarschijnlijk moet ook boenò ë: zooeven, tot deze demonstratieven van tijd gerekend worden, al is het eerste deel der samenstelling thans niet meer volkomen duidelijk. Boenò ë na lōn kalòn oereuëng ploeëng keudéh zooeven zag ik menschen in gindsche richting hard loopen, of vluchten. Oereuëng boenò ë njeum lōn pantjoeri de man van zooeven (zooevensche mensch) was, geloof ik, een dief.

Eenige andere, van de ouderwetsche vormen afgeleide of daarmee samengestelde, aanwijzende woorden geven óf in het algemeen eene wijze van zijn óf meer in het bijzonder een maat of hoeveelheid aan.

De algemeene bijwoorden, tevens bijvoegelijke naamwoorden, van wijze zijn gevormd met datzelfde voorvoegsel meu, dat ook van zelfstandige naamwoorden adjectieven maakt, die ongeveer den zin hebben van: voorzien van of behebt met hetgeen door het substantief wordt uitgedrukt, en te vergelijken zijn met zulke quasi-passieve deelwoorden als: behuisd, besuikerd, gepeperd. Zoo van binò ë, echtgenoote, moebinò ë getrouwd (eigenlijk: gevrouwd of bevrouwd); badjè ë jas, moebadjè ë gejast, van een

(1) Niet dwazer dan die op bekrompen waarneming gevestigde afstandentheorie zou het zijn, wanneer men van het zooeven gezegde uitgaande, het verschil der drie demonstratieven in den tijd ging leggen.

jas voorzien of daarmede gekleed, meuradja, van eenen vorst voorzien (een land bijv.), meu'oentōng gelukkig, „beglückt".

Meunòë (gelijk: bĕgini) zóó, zooals ik u voorgedaan heb, zooals wij bespreken, zooals ik (of wij), zooals deze of dit, op deze wijze; meunan: zooals hetgeen gij aanhebt, hetgeen in uwe handen is, bij u is of behoort, door u genoemd werd, zooals u thans bekend is, zooals die of dat, op die wijze; meudéh: zooals hij of zij, zooals zijne, hare of hunne zaak, zooals die persoon of zaak die ons geen van beiden aangaat, op gene wijze. In hikajats ontmoet men nu en dan op plaatsen, waar men meunòë, meunan of meudéh zou verwachten, de vormen moemeunòë, moemeunan, moemeudéh; in de spreektaal worden deze alleen door ouderwetsche menschen, vooral door bedaagde vrouwen gebezigd. Het blijkt niet duidelijk, wat die eerste lettergreep vertegenwoordigt; volgens sommigen is het meung, slechts, dat ongeveer synoniem is met tjit (Maleisch: tjoemah of sadja) en vaak zijn sluit ng verliest, waarbij natuurlijk vóór lipklanken de eu in oe verandert. Volgens anderen zou die syllabe, althans somtijds, als reduplicatie te beschouwen zijn en de vormen dus gelijkwaardig met meunòë-meunòë, meunan-meunan, meudéh-meudéh. Zeker is het bewustzijn der beteekenis van dit moe verloren geraakt en heeft die onbepaaldheid weder op het gebruik der vormen invloed geoefend.

Ons spraakgebruik noodzaakt ons de woorden meunòë, meunan, meudéh zonder onderscheid, waar ze als bijwoorden optreden, door zoo of aldus, waar zij bijvoegelijke naamwoorden zouden zijn, door zoodanig of dusdanig, zulk weer te geven, maar in het Atjèhsch worden ze nooit met elkander verward, al hangt het soms, vooral wat de onderscheiding van meunan en meudéh betreft, tot op zekere hoogte van de willekeur des sprekers af, of hij de aan te geven wijze van zijn al of niet met zijnen hoorder in betrekking brengt.

Waar twee wijzen van zijn, geheel in 't algemeen, tegenover elkaar gesteld worden (ongeveer als in ons: zus en zoo) pleegt men meunòë en meudéh te gebruiken.

Op dezelfde wijze staan de overige demonstratieve woorden van de derde en de eerste persoon veelal naast of tegenover elkaar. Lōn kheun meunòë, djikheun meudéh ik spreek zus, en hij zoo, d. w. z. hij spreekt mij tegen of hij spreekt over iets anders. Meudéh meunòë pi djeuët het kan zoowel op gene als op deze wijze, d. w. z. zus of zoo is het mij goed, 't is mij om het even. Djéh njòë pi djeuët gene of deze, de een of de ander, 't is al om het even. Sidéh sinòë kan beteekenen: „ginds en hier," d. i. op allerlei plaatsen, of „ginds of hier, naar believen."

Geheel synoniem met de drie genoemde woorden zijn de bijwoordelijke uitdrukkingen: lagèë njòë, lagèë njan, lagèë djéh: op deze, die, gene wijze, waarbij echter te bedenken valt, dat lagèë (wijze, manier) ook als betrekkelijk bijwoord dienst kan doen, in welk geval de aanwijzende voornaamwoorden als zelfstandig beschouwd moeten worden, en de uitdrukkingen van zooeven resp. beteekenen: zooals deze, dit, zooals die, dat, en zooals gene. Bè' tamarit meunan of bè' tamarit lagèë njan spreek niet zoo, of op die manier. Roemòh njan lagèë njòë tjit dat huis is evenals dit, aan dit gelijk.

Meunòë, meunan, meudéh kunnen ter nadere bepaling naamwoorden achter zich hebben, bijv. meunòë ban op deze manier, meunan lagèë op die wijze, meudéh roepa in gene gedaante, zoodanig (vergelijk in het Maleisch: bĕgini matjam, bĕgitoe roepa) Bè' meunan lagèë gata, hana gèt, (doe) niet zoo gij, dat is niet goed; lōn joeë meunòë ban, meudéh djipeulakoe, ik gelast hem zus, zoo (d. i. geheel anders) doet hij. Ban, lagèë enz. kunnen in die gevallen als bepaling van meunòë opgevat worden (zoo in manier, aldus in wijze), maar denkbaar is ook dat meu (van

gelijke kracht als het Maleische b ĕ r) bij n ò ë ban, nan lagèë, djéh roepa behoort en de uitdrukking dus letterlijk „met deze manier, die wijze, gene gedaante voorzien of behebt" zou beteekenen. In het laatste geval ware dit eene nieuwe uitzondering op den regel, dat de bijvoegelijke demonstratieven volgen op het woord, dat zij bepalen.

Meunáááán ban of njáááán ban is een gebruikelijk stopwoord, vooral aan het eind der uitlegging eener zaak: „zóó is de zaak, zoo zit dat in elkaar". Ada' meunan, eigenlijk „als het zoo is, de zaak zoo zijnde" kan vaak door „dus, dan" vertaald worden, bijv. ada' meunan, tadja' oe peukan dilèë, ga gij dus (dan) maar eerst naar de markt. Evenals „dus, dan" of het Duitsche „also" wordt dit ada' meunan voorts als zinledig stopwoord gebruikt, bijv na ada' meunan sidròë oereuëng meukat idja. teuma djidja' ada' meunan oe peukan enz. er was dan een kleerenkoopman, die ging dan naar de markt. Soms gebruikt men hiervoor ada' keu meunan (keu is een nadrukbijwoord, gelijkwaardig met het Maleische, lah), letterlijk: „indien (het) zoo (is)".

Betrekkelijk zelden komen meunòë, meunan, meudéh in bijvoegelijken zin als attribuut voor, bijv. boeët meunan han djeuët lōn ngoej zulk werk kan ik niet gebruiken. Oereuëng meunan voor: zulke menschen hoort men ook wel zeggen, gewoonlijk volgt er echter het een of ander op, bijv. oereuëng meunan boeët, waarbij men dan syntactisch de keus heeft of men boeët als bepaling van meunan wil beschouwen (menschen zoodanig van werk), dan wel meunan boeët als een relatieven zin, afhankelijk van oereuëng wil opvatten (menschen, wier werk aldus is), daar het Atjèhsch in dergelijke relatieve zinnen geen persoonlijk pronominaal achtervoegsel bezigt (oereuëng hana koe iemand die geen vader heeft, vergelijk het Maleische tiada bapanja; oereuëng hana gèt akaj, iemand, wiens overleggingen niet goed zijn).

Meestal worden de bedoelde demonstratieven gelijk hunne verwanten, waar zij bijvoegelijk staan, als praedicaat gebruikt; dit geschiedt dan met behulp van njang, bijv. boeët njang meunòë: werk dat dusdanig is, dusdanig werk.

Doemnòë, doemnan, doemdéh zijn samengesteld met het woordje doem, dat ook in andere verbindingen (padoem hoeveel, toedoem de hoeveelheid kennen, sadoem evenveel) hoeveelheid aanduidt. In plaats van doem hoort men bijna even dikwijls dòeb zeggen, ook in alle samenstellingen met dit woord, behalve in bandoem alle, dat steeds de m behoudt. Iemand, voor wien men eene veel te groote portie rijst nederzet, zal bijvoorbeeld zeggen: hò tamè boe doemnòë (of doemnòë bòe) sòë padjōh waar brengt gij zooveel (nl. als hier thans voor mij staat) rijst heen? wie zal het opeten? Is degeen, die de rijst opbrengt, met zijn overvol geladen schotel nog niet bij hem, voor wien ze bestemd is, aangekomen, dan zal hij eerder doemnan gebruiken, nl. zooveel, als gij daar in de hand hebt. In dit zelfde geval zou hij diezelfde rijst naar hare hoeveelheid met doemdéh kunnen beschrijven, wanneer hij zijne verwondering aan een ander lucht gaf, zoodat de binnenbrenger der rijst derde persoon werd.

Echter zij hier opgemerkt, dat men ook in zoodanig geval zich liever aan doemnan zal houden (zooveel als gij daar ziet) terwijl doemdéh meer speciaal de voorkeur krijgt waar men eene hoeveelheid wil aanduiden, die bij eene vorige gelegenheid ter tafel is geweest. Men ziet dat het bijzondere verband, hetwelk het Atjèhsche spraakgebruik legt tusschen het demonstrativum van de derde persoon en den verleden tijd, zich niet bepaalt tot demonstratieven van tijd alleen; bè' tatjò' doemdéh kan dus beteekenen: neem niet zooveel als hij of zij genomen hebben, maar ook en vooral, neem niet zooveel als destijds genomen werd.

Zooals men uit ons voorbeeld zag, kan doemnòë aan de aangeduide personen of zaken voorafgaan of daarop volgen.

In het laatste geval, het normale voor demonstratieven, die bijvoegelijk gebruikt worden, is het buiten kijf bijvoegelijk, in het eerste zal men het eer als zelfstandig te beschouwen hebben, terwijl hetgeen er op volgt als bepaling fungeert. Doemnòë boe zooveel aan rijst. Oereuëng doemnòë *h*an é' lōn bri boe aan zoovele menschen kan ik niet te eten (rijst) geven. Doemnòë oereuëng *h*an é' lōn bri boe moeten wij op dezelfde wijze vertalen, maar streng grammatisch is hier van zulk eene hoeveelheid menschen, „zooveel aan menschen" sprake.

Ook hier heeft onze taal weder slechts één aequivalent voor de drie demonstratieven: zooveel, en wij kunnen het onderscheid slechts door gebaren of omschrijving te kennen geven.

Doemnòë, doemnan en doemdéh doen echter ook meermalen dienst als demonstratieven van wijze in het algemeen, zoodat men ze dikwijls door zoodanig, zulk, kan vertalen. Tadja' blòë breuëh doemnòë beteekent: ga gepelde rijst zooals deze (die ik u laat zien, die ik in de hand heb) koopen. Misschien ligt hier de beteekenis: „ter waarde van" (1) ten grondslag, maar in het spraakgebruik is deze geheel verduisterd, en hebben onze drie woorden dikwijls volkomen denzelfden zin als meunòë, meunan, meudéh, of lagèë njòë, lagèë njan, lagèë djéh. Zooveel gepelde rijst als dit zou men echter door het zelfstandige doemnòë met breuëh als bepaling uitdrukken doemnòë breuëh.

---

(1) Ook areuga of hareuga (harga) waarde, prijs, wordt als bijwoord in den zin van „gelijkstaande met, evenals," gebezigd: koe lōn keu Si Gam areuga aneu' mijn vader is voor Si Gam als (voor) een (eigen) kind In den eigenlijken zin van prijs zegt men meest hareuga.

Ditnòë (1), ditnan, ditdéh van dit weinig, wijzen op hoeveelheden, zoo gering als deze, die, gene. Men laat de vergelijking wel eens meer opzettelijk uitkomen door het gebruik van het voorvoegsel van gelijkheid si, of het als voegwoord gebruikte lagèë: als. Dus siditnòë enz. lagèë ditnóë enz. Oeròë-oeròë (2) ma'-meugang djimè sië tjit ditnòë nog wel op den dag vóór de vastenmaand brengt hij me slechts zóó weinig vleesch (zoo weinig als ik ontvangen heb, als hier vóór mij staat). Ditdéh ziet weder gewoonlijk op hoeveelheden, zoo klein als zij zich bij eene verleden gelegenheid vertoonden.

In ɛ̀hnòë, ɛ̀hnan, ɛ̀hdéh, is ɛ̀h een woordje, dat grens, lengte of hoogte en duur aanduidt (3). Met bijwoorden van den verloopen tijd verbonden, vormt het voegwoorden zooals ɛ̀h ka, ɛ̀h abéh of habéh,

(1) Dit (ook nit of mit) duidt eene hoeveelheid, aan, die men als gering wil kenschetsen en staat dan tegenover doem; verder beteekent het: weinig, oppositum van le, veel. In dezen zin komt ook batjoet of batjoet tès wel voor, in het bijzonder waar van te weinig sprake is, bijv. tot iemand, dien men om tabak gezonden heeft: pakòn tamè dit that? waarom brengt ge zoo heel weinig? pakòn tamè batjoet tès of batjoet that? waarom brengt ge zoo'n klein beetje? »Een weinig, een beetje" is nooit dit, maar batjoet of batjoet tès, sigitoe, sigeutoe of sigeutoet; tamè bakōng keu lōn batjoet, batjoet tès, sigitoe enz. haal een weinig tabak voor me. Ook als bijwoord worden deze uitdrukkingen gebezigd: oelèë lōn na sakét sigeutoe, sigeutoet, batjoet, batjoet tès mijn hoofd is een weinig pijnlijk; zij vormen dan de tegenstelling van that, zeer.

(2) Dergelijke woordherhaling (in genitiefverbindingen alleen van het eerste woord) is in het Atjèhsch zeer gebruikelijk om nadruk te kennen te geven, waar wij „zelfs", „heelemaal", „. . . en al", »nog wel" enz. bezigen: boe—boe ĥan lèt djipadjōh lé, zelfs rijst lust hij niet meer, kan hij niet meer naar binnen krijgen; kapaj—kapaj ka djiboengka het heele schip, schip en al is reeds vertrokken (gezegd bijv. tot iemand, die te laat komt). Oelōn kabeukah oelèë—oelèë mijn heele hoofd is stuk, gewond.

3) Overdrachtelijk is hana meuɛ̀h ook ongeregeld, niet in orde: ba' prang njan hana meuɛ̀h panglima in dien strijd waren de aanvoerders geheel in de war, onordelijk.

ɛ̀h lheuëh: nadat, wanneer. Met paɛ̀h vraagt men naar lengte, afstand, duur of hoogte, gewoonlijk in dezen vorm: paɛ̀hna of pana (1) ɛ̀h na panjang hoelang is, of hoeveel bedraagt de lengte? pana ɛ̀h na djara' of djeu'ōh hoe ver is? pana ɛ̀h na manjang hoe hoog is? pana ɛ̀h na tréb hoe lang van duur is? Hana meuɛ̀h: de lengte of hoogte ervan is niet bekend, of is niet uit te rekenen, niet te zeggen, of 't is grenzenloos. Toeɛ̀h: de lengte van iets, de grens tot waar het reikt, kennen.

Zoo is dus ɛ̀hnòë: zoo lang (hoog) als dit, of van deze (door mij aangewezene) lengte (hoogte): ɛ̀hnan: zoo lang (hoog) als dat, dat gij in de hand hebt, dat u behoort, dat gij kent, en ɛ̀hdéh: zoo lang (hoog) als gene zaak of persoon, die met geen onzer in betrekking staat, of in een verleden tijd te berde kwam. Oereuëng ɛ̀hnòë (ɛ̀hnòë panjang) *h*an djeuët lōb pageuë een zoo lang man (als dien ik u wijs, of als dien ik u noemde) kan niet de heining binnenkruipen. ɛ̀hnòë oereuëng *h*an ngòb djidjeumeurang kroeëng njan een zoo lang man geraakt niet onder water bij 't oversteken van die rivier. Men ziet, dat ook hier weder zekere vrijheid in de woordvoeging bestaat; 't laatste voorbeeld zou men streng grammatisch door: zulk eene lengte van mensch moeten vertalen.

ɛ̀tnòë, ɛ̀tnan, ɛ̀tdéh wijzen eveneens op lengte, afstand, duur of hoogte, maar op zulke, die de spreker als gering voorstelt. Zij staan dus tot het zooeven behandelde drietal in dergelijke verhouding als ditnòë enz. tot doemnòë; ook in de vragende zinnen van zooeven kan men ɛ̀h door ɛ̀t vervangen (paɛ̀t na, pana ɛ̀t na) wanneer in de vraag opgesloten ligt, dat men

1) In plaats van dit pana wordt zeer veel panè gezegd; het is moeielijk uit te maken, welk van beide woorden op deze plaats het oorspronkelijke is.

de lengte, afstand, duur of hoogte reeds kent als onbeduidend. Men kan ɛ̀ètnan, ɛ̀ètdéh omschrijven door: zoo kort, laag als deze of dit, als die of dat, als gene persoon of zaak (1).

Vertalen zullen wij ze meestal met: slechts zoo lang, hoog, of zoo kort, laag. Zij worden even gaarne door het woord paneu' kort of meujoeb laag gevolgd, als de woorden ɛ̀òhnòë enz. door het woord panjang of manjang; echter kunnen panjang en manjang ook hier gebezigd worden, en waar van tijd (duur) sprake is, volgt in beide gevallen tréb. Ook mantòng slechts of sagaj in het geheel, komt dikwijls achter deze woorden voor, of tjit gaat er aan vooraf, wat voor de beteekenis geen verschil geeft. Pana (panè) ɛ̀òh na panjang? na ɛ̀ètnòë mantòng, na ɛ̀ètnòë sagaj of tjit na ɛ̀ètnòë hoe lang is het? slechts zóó lang (als ik hier wijs, of als hetgeen ik hier in de hand heb). Oereuëng ɛ̀ètnòë een zóó kort man.

Op den omvang, den inhoud, de grootte van het aangewezene hebben de thans nog volgende twee drietallen van demonstratieven het oog.

Oebé (boebé)nòë, oebé (boebé)nan, oebé (boebé)déh bevatten hetzelfde woord bé, of oebé, dat we reeds in de uitdrukkingen njòë bé (boebé), njan bé, djéh bé leerden kennen. Als afzonderlijk zelfstandig naamwoord komt bé in de litteratuur wel voor in de uitdrukking sagaj bé, welke dan beteekent het geheel (van een land, van de wereld bijv.)

1) In de Pidië-streek en een deel der bovenstreken van Atjèh wordt ɛ̀èt veelal in den zin van ɛ̀òh gebruikt. Eene der meeste gewone manieren om eenen afstand tusschen twee plaatsen aan te geven is de vergelijking met een aan spreker en hoorder bekenden afstand. Panè ɛ̀òh djara' di Gampōng Blang ɛ̀òh Lam Ara? Na ɛ̀òhnòë ɛ̀òh Oelèë Lheuë. Hoever is het van Gampōng Blang tot Lam Ara? Zoover als van hier naar Oelèë Lheuë. In het Pidiësche hoort men daarvoor veelal panè ɛ̀ètdjara' di Gampōng Blang ɛ̀ètLam Ara? Na ɛ̀ètnòë ɛ̀ètOelèë Lheuë.

en ouderwetsche lieden zeggen nog wel: k a l ō n d j a' m i t a s a g a j b é ik ben reeds overal wezen zoeken; hier schijnt dus de „geheele grootte" bedoeld te zijn.

Die demonstratieven zijn te omschrijven met: zoo groot als deze of dit, die of dat en gene persoon of zaak, en dikwijls te vertalen met „zóó groot," waarbij dan in den regel de grootte der bedoelde zaak in de voorstelling des sprekers eenigszins aanzienlijk is.

Wordt deze grootte of omvang daarentegen als gering voorgesteld, dan bezigt men: o e b i t n ò ë, o e b i t n a n o e b i t d é h, zoo klein als deze, of dit, die, of dat, gene persoon of zaak. O e b i t (ter Noord- en Oostkust o e b e u t) is als bijvoegelijk naamwoord synoniem met t j o e t klein.

Beide laatstbesproken drietallen van demonstratieven kunnen dienst doen als antwoord op de vraag p a n a (p a n è) o e b é of (zelden) p a o e b é n a r a j e u'? hoe groot is? en p a n a (p a n è) o e b i t n a of (zelden) p a o e b i t n a hoe klein is?

Verscheidene van de woorden, die wij hier als eerste bestanddeelen van samengestelde demonstratieven leerden kennen, laten zich ook met de nieuwere vormen n j ò ë, n j a n, d j é h verbinden, zonder dat het verschil van beteekenis oplevert. Ten aanzien der drietallen s i n ò ë, s i n a n, s i d é h, d j e u n ò ë, d j a n a n, d j a n d é h, m e u n ò ë, m e u n a n, m e u d é h geldt die mogelijkheid niet.

Tot eenige bijzondere opmerkingen geeft nog aanleiding de wijze, waarop de demonstratieven n j ò ë, n j a n, d j é h met persoonlijke voornaamwoorden verbonden kunnen voorkomen. Meestal is dit slechts een bijzonder geval van het boven reeds aangestipte gebruik dier demonstratieven in plaatselijken zin, zoodat men ze in onze taal met bijwoorden van plaats moet vertalen.

K è ë n j ò ë immers beduidt niet: deze „ik", in tegenstelling bijv. met dien „ik", maar: ik hier. De persoonlijke voornaamwoorden van de eerste persoon kunnen alle n j ò ë achter zich hebben, zelfs g e u t a n j ò ë niet uitgezonderd,

daar het spraakgebruik heeft doen vergeten, dat dit laatste reeds uit g e u t a en n j ò ë is saamgesteld. Dat geen der andere demonstratieven bij de eerste persoon gebruikt kan worden, spreekt vanzelf voor hem, die de boven gegeven beschrijving van hunne functie begrepen heeft. Het zou eene contradictio in adjecto zijn.

Het voornaamwoord van de tweede persoon kan in beide getallen n j ò ë achter zich hebben, nl. wanneer de spreker den aangesprokene met zichzelf in plaatselijk of ander verband brengt. G a t a n j ò ë gij hier die bij mij zijt, vóór mij staat, bij mij behoort, enz. G a t a n j a n zou een overtollige bepaling bevatten, in zooverre n j a n, geheel uitsluitend, op plaatselijke of andere betrekking met de tweede persoon wijst. Men treft het dan ook slechts uiterst zelden, en dan wel in den zin van geringschatting aan: g a t a n j a n b a n d o e m gijlieden daar.

Wordt de derde persoon g e n o e m d, dus door een zelfstandig naamwoord aangeduid, dan kunnen, gelijk van zelf spreekt, alle drie demonstratieven, naar omstandigheden, te harer bepaling dienen.

Met het persoonlijk voornaamwoord d j i h verbinden zich soms n j ò ë en n j a n, waar de derde persoon, gewoonlijk met eenige minachting, in zeker plaatselijk of dergelijk verband met de eerste of de tweede persoon gebracht wordt: hij hier (bij mij), hij daar (bij u). Met d j é h wordt het nooit verbonden. Met n j ò ë of n j a n verbonden, is d j i h nog niet noodwendig tot zelfstandig naamwoord geworden, daar men d j i h n j ò ë en d j i h n j a n niet als „deze hij" of „die hij" behoeft te verklaren, maar n j ò ë en n j a n hier locale beteekenis kunnen hebben (hij hier, hij daar). Door voorvoeging van s i of n j a n g worden echter die uitdrukkingen substantief: s i d j i h n j ò ë, s i d j i h n j a n, n j a n g d j i h n j ò ë, n j a n g d j i h n j a n kan men vrij door: deze vent hier, die vent daar, deze man hier, die man daar, vertalen. De samenstellingen met s i naderen de categorie der eigennamen en hebben eene

bepaald minachtende beteekenis. Ze zijn ongeveer synoniem met p ò n j ~~a n~~ ë (1), deze baas, die baas; p'ò d j é h (gindsche baas) is echter ook in gebruik, s i d j i h d j é h niet.

Het andere voornaamwoord van de derde persoon g ò b-n j a n, zou zich uit den aard der zaak met n j ò ë en d j é h niet verdragen, en daar hier nog levendiger dan bij g e u t a-n j ò ë het bewustzijn der beteekenis van het aanwijzend voornaamwoord, waarmede het samengesteld is, bewaard is gebleven, kan ook geen tweede n j a n er op volgen. Men gevoelt nog dat in dit persoonlijk voornaamwoord de derde persoon 1° als een ander (g ò b=Soend. d e u n g e u n, Mal. o r a n g in a n a k o r a n g enz.) dan de spreker voorgesteld, en 2° met den aangesprokene in betrekking gebracht wordt (dien gij ziet, aan wien gij thans denkt, of derg.). Reeds hierdoor is verdere verbinding met een der drie demonstratieven, die het immers met eene der personen in zekere betrekking zouden brengen, als uitgesloten.

Waar g ò b zonder n j a n als voornaamwoord dienst doet, is het, uit zijn aard, onbepaald (men, andere menschen), en kan het reeds daarom geen demonstrativum bij zich hebben.

Waar g ò b een ander demonstratief dan n j a n bij zich heeft, valt het buiten het kader der voornaamwoorden, en heeft het den zin van persoon, bijv. k ò n g ò b n j ò ë niet deze man, g ò b d j é h gene man of die man van de vorige maal.

---

(1) Men ziet, dat evenals in het Latijn (i s t e is daar het bij de 2e persoon behoorend demonstratief) ook in het Atjèhsch het bij de 2e persoon behoorende aanwijzende woord de voorkeur geniet, waar men minachting wil uitdrukken.

PERSOONLIJKE, BEZITTELIJKE, WEDERKEERIGE VOORNAAMWOORDEN ENZ.

Als persoonlijke voornaamwoorden treden in het Atjèhsch op:

1° woorden, die in geene andere functie voorkomen (bijv. k è ë, k a h, g a t a, d j i h).

2° zelfstandige naamwoorden, die ook, met name in beleefde toespraak, als voornaamwoorden, dienst doen (bijv. o e l ō n, eigenlijk dienaar, slaaf (1), als persoonlijk voornaamwoord van de eerste persoon) en

3° verbindingen van zelfstandige naamwoorden met aanwijzende voornaamwoorden, (b. v. g ò b n j a n, eigenlijk: die persoon, als voornaamwoord van de derde persoon); met pronominale achtervoegsels: o e l ō n t e u d. i. uw dienaar, voor de eerste persoon, d r ò ë n e u (d r ò ë Maleisch d i r i) d. i. uw of zijn persoon, voor de tweede en derde; óf met andere zelfstandige naamwoorden in den genitief (bijv. o e l ō n t o e a n, de dienaar van mijnheer, d. i. uw dienaar, voor de eerste persoon); of van een oud persoonlijk voornaamwoord met een aanwijzend voornaamwoord (g e u t a n j ò ë uit g e u t a = Maleisch k i t a, hetwelk evenwel op zichzelf niet meer gebruikelijk is, en n j ò ë, dat hier geen zweem van locale of andere demonstratieve beteekenis heeft overgehouden, en met g e u t a geheel tot één woord is samengegroeid).

Vele dezer voornaamwoorden ondergaan verandering in vorm, en alle ten minste verandering in accent, naar mate van de functie die zij in den zin vervullen.

---

(1) In hikajats dikwijls: p ò n g ò n o e l ō n heer zoowel als slaaf, en in de aanspraak tot eenen slaaf: o e l o n m e u t o e a h, slaaf, wien heil beschoren zij.

I. Hunne volle vormen of hun volledig accent hebben ze, wanneer ze geheel zelfstandig gebruikt worden, ook wanneer ze in bezittelijke verbinding met een voorafgaand woord voorkomen, mits in dit laatste geval de nadruk op den bezitter of althans niet uitsluitend op het bezetene valt, bv. k è ë h a n a p è n g ik heb geen geld, n j ò ë p è n g k è ë dit is m i j n geld, g a t a b è ' t a d j a ' gij, ga niet, n j a n r o e m ò h g a t a dat is uw huis, o e l ō n t o e a n k a o e l ō n t o e a n - k h e u n b a ' d r ò ë n e u ik heb (het) u al gezegd. D j i h h a n a d j i t è m m e u g è t n g ò n l ō n hij wil maar niet goed met mij worden. B o e l o e ë n g o e l ō n b è ' t a b r i k e u g ò b geef mijn deel niet aan anderen.

Deze volle vormen zijn:

A voor de eerste persoon: k è ë, het eenige zuivere voornaamwoord van deze persoon, dat echter thans tot de grovere taal behoort, en voornamelijk gebezigd wordt tot kinderen, of tot dezulken die men in rang met kinderen gelijk stelt, zooals lijfeigenen, dienaren, enz., ook tot zijnsgelijken, wanneer men die ruw wil toespreken, of hen uitschelden. Verder: l ō n, verkort uit o e l ō n, waarmede de spreker zichzelf beleefd, maar zonder nederigheid aanduidt. In 't gebruik laat dit woord zich het best vergelijken met s a j a in het op Java gebruikelijke Maleisch, terwijl k è ë dan ongeveer de plaats van het Bataviasche g o e w a inneemt. Het onverkorte o e l ō n is iets fijner of nederiger dan l ō n, terwijl de verbinding o e l ō n t o e a n den spreker uitdrukkelijk als mindere van den aangesprokene voorstelt. Dikwijls geschiedt dit echter alleen uit beleefdheid, ook al staan beiden werkelijk in rang gelijk. O e l ō n t e u (uit o e l ō n, dienaar, en t e u, verkorte vorm van g a t a, gij: uw dienaar) is iets minder onderdanig en meer gemeenzaam dan o e l ō n t o e a n (mijnheers dienaar). Aan o e l ō n en vooral aan o e l ō n t o e a n voegt men in zeer nederige taal vaak zinnen toe als: n j a n g a n e u ' d r ò ë n e u, n j a n g t e u m ò n d r ò ë n e u, n j a n g a n e u ' m e u ï h

teukoe enz. alle ongeveer beteekenende: die uw slaaf, uw nederige dienaar ben; aneu' zonder meer toch wordt ook in den zin van onderdaan (van een hoofd) gebezigd.

Andere aanduidingen van de eerste persoon, meest uit het Maleisch overgenomen, treft men hoofdzakelijk in de litteratuur of bijzonder plechtige spreektaal aan, zooals patè', saki, patjaj, welke beide laatsten bijna altijd de woorden njang hina achter zich hebben, terwijl alle drie den spreker als dienaar of slaaf van den aangesprokene voorstellen. Deze soort van uitdrukkingen heeft men echter meer als omschrijvingen van de eerste persoon dan wel als voornaamwoorden te beschouwen.

Hetzelfde geldt van de verbinding laman sripada, laman srò ë pada, laman sipada (waarin laman dikwijls tot nama verbasterd wordt), „de dienaar Uwer Majesteit", waarmede de spreker zichzelf jegens den regeerenden vorst aanduidt.

Al de hier genoemde enkelvoudige voornaamwoorden van de eerste persoon, met uitzondering van kè ë, kunnen ook ter aanduiding van het meervoud dienst doen; gewoonlijk voegt men er dan echter bandoem: alle achter, dus lōn bandoem, oelōn bandoem enz. wij, of wij allen.

Als bijzondere vormen voor het meervoud heeft men, wanneer de aangesprokene niet mede ingesloten wordt: kamò ë (Maleisch kami); wanneer deze mede ingesloten wordt: geutanjò ë (uit geuta, Maleisch kita, en njò ë = ini); over het laatste woord werd boven reeds gesproken. Wij zullen later zien, dat geutanjò ë met zijne verkorte vormen veel in den zin van „men" gebezigd wordt. Ook waar men anderen op het oog heeft, wordt dit voornaamwoord soms, eneigenlijk dus, aangebracht. Zoo zal een man tot vrouwen, die op eene verkeerde plaats komen, zeggen: geutanjò ë inòng poeboeët ba' teumpat agam wat hebben wij vrouwen hier op de plaats van de mannen te maken? In de Bovenstreken wordt somtijds kamò ë

njòë in dezen zin gezegd, hetgeen Benedenlanders vreemd in de ooren klinkt: bijv. tot leven makende kinderen: peuë kapeuriōh di kamòë njòë tjoet-tjoet wat maakt gijlieden voor leven, wij kleintjes hier!

B. Voor de tweede persoon bezigt de spreker kah ongeveer in dezelfde gevallen, waarin hij zichzelf met kèë aanduidt, dus vooral tot kinderen, lieden van de laagste klasse, of gelijken, die men grof toespreekt.

Gata is iets fijner. Het gebruik hiervan gaat soms nog wel met kèë voor de eerste persoon, maar meer met lōn en oelōn gepaard. Zijne meerderen spreekt men er nooit mede aan, gelijken alleen bij groote gemeenzaamheid. Tot meerderen of dezulken, die men beleefdheidshalve als zoodanig aanduidt, bezigt men dròëneu, samengesteld uit dròë, Mal. diri = persoon, zelf, en neu, dat thans alleen als pronominaal voor- of achtervoegsel van de tweede en derde persoon voorkomt. De vrouw spreekt haren man, het kind spreekt zijne ouders met dròëneu aan, terwijl de man tot zijne vrouw, de ouders tot hunne volwassen kinderen gata zeggen. Jongere broeders en zusters zeggen tot oudere dròëneu, en worden, als de leeftijd niet veel verschilt, door dezen evenzoo, anders echter met gata aangesproken. De meeste oelèëbalangs bezigen dròëneu tot lagere hoofden, zoowel keutjhi's als imeums enz. en tot lieden van den wetgeleerden stand (teungkoe's). In de Bovenstreken is men ten aanzien van al deze onderscheidingen minder fijn, zoodat dan ook de Benedenlanders (oereuëng barōh) zeggen: narit oereuëng toenòng meukahkèë het spreken der Bovenlanders is vol kah en kèë, tutoyeerend.

Het vervangen der persoonlijke voornaamwoorden van de tweede persoon door woorden, die den rang van den aangesprokene aanduiden (bv. teungkoe, teukoe, teukoe ampōn, toeankoe, toeankoe ampōn, haram lia, habib, toean, teukoe pò, teungkoe pò, (in welke uitdrukking pò de betee-

kenis „Heer" en niet die van „baas" heeft), komt in het Atjèhsch wel voor, maar is er lang niet zoo frequent als bv. in het Maleisch of Javaansch.

Waar dergelijke woorden, op dezelfde wijze als het Javaansche k a n g d j ĕ n g! de toestemming des sprekers tot hetgeen de aangesprokene zooeven zeide te kennen geven, kan men ze in het geheel niet meer als plaatsvervangers van persoonlijke voornaamwoorden beschouwen, bv. t e u n g k o e! t e u k o e! t o e a n k o e! h a b i b!, d è ë l a t!, welke resp. instemming te kennen geven met hetgeen gesproken werd door een' wetgeleerde, een hoofd, iemand van de Soeltansfamilie, eenen sajjid, en den regeerenden vorst; men zou ze dus kunnen vertalen met: juist! of: om u te dienen! met toevoeging telkens van een der genoemde rangwoorden. Werkelijke voornaamwoorden worden nooit op die wijze gebruikt. Het woord s r i p a d a, s r ò ë p a d a of s i p a d a, meer nog de verbinding h a r a m l i a (uit het Maleisch h a r a p m o e l i a u zij verhevenheid toegewenscht), vervangt het voornaamwoord van de tweede persoon, wanneer de regeerende vorst de aangesprokene is, en behoort dus bij l a m a n (n a m a) s i p a d a voor de eerste persoon.

Dikwijls voegt men in de fijnbeschaafde toespraak aan d r ò ë n e u de woorden n j a n g p ò l ō n, n j a n g p ò o e l ō n of n j a n g p ò o e l ō n t o e a n (U, die mijn meester zijt), n j a n g a j a h of n j a n g b e u n a d a j a j a h o e l ō n t o e a n (die mijn vader, de plaatsvervanger mijns vaders zijt), n j a n g r a d j a o e l ō n t o e a n (die mijn koning zijt) toe, maar zulke uitdrukkingen behooren evenmin eigenlijk tot het voornaamwoord als het ons reeds bekende n j a n g h i n a, dat regelmatig bij p a t j a j en s a k i optreedt.

Voor het meervoud van de tweede persoon bezigt het Atjèhsch dezelfde vormen als voor het enkelvoud, zoo noodig met b a n d o e m, alle, ter verduidelijking er achter.

C. Ook voor de derde persoon heeft het Atjèhsch drie

voornaamwoorden, die aan drieërlei rang beantwoorden, maar terwijl bij de eerste en tweede persoon alle drie vormen in zeer frequent gebruik zijn, behooren voor de derde persoon slechts twee tot de gewone spreektaal; vooral den vollen vorm van het persoonlijk voornaamwoord van de derde persoon van den hoogsten rang hoort men zelden gebruiken.

D j i h is het grofste der drie; men duidt er mee aan: zaken, dieren, alle personen, die men met k a h en een belangrijk deel van hen, die men met g a t a zou aanspreken. Immers de beleefdheid, die tot het gebruik van g a t a in plaats van k a h noopt, wordt in vele gevallen overbodig, wanneer men niet tot, maar van de bedoelde personen spreekt. Vele personen duiden zelfs lageren in rang, leeftijd of familieverhouding in hunne afwezigheid met d j i h aan, al noopt de beleefdheid hen, diezelfden met d r ò ë n e u aan te spreken. Personen, die tot rassen of natiën behooren, welke de Atjèher, als zoodanig, beneden zich zelf stelt, worden, hoe hoog hun rang ook zij, met d j i h aangeduid (1). Dit geldt dus al dadelijk van alle niet-Mohammedanen, maar ook de Mohammedaansche Klinganees, Maleier of Javaan, moet al een zeer goeden naam als godgeleerde hebben of in Atjèh eene gewichtige positie als koopman of beambte innemen, om bij afwezigheid een hooger voornaamwoord dan d j i h waardig gekeurd te worden. Djinn's

(1) Onder elkander duiden de Atjèhers het gouvernement (G ō m p e u n i) en deszelfs hooge of lagere vertegenwoordigers steeds met d j i h en d j i aan, hetgeen wij natuurlijk niet als betamelijk kunnen aanvaarden, maar allengs door g ò b - n j a n en g e u moeten doen vervangen. Evenzoo behooren de Atjèhers zich af te wennen, Europeesche ambtenaren en officieren met g a t a aan te spreken, en daar goede manieren van de ééne zijde die aan de andere van zelf bevorderen, verdient het voor Europeanen aanbeveling, alle Atjèhers van eenigen rang of stand d r ò ë n e u te noemen, zichzelf jegens hen met l ō n, jegens hooggeplaatsten desnoods met o e l ō n aan te duiden. Men gaat daardoor in beleefdheid niet te ver, immers niet verder dan beschaafde Atjèhers onderling, maar men heeft recht dan ook minstens dezelfde beleefdheid voor zich te verlangen.

en andere wezens van min of meer gelijke beweging met menschen, ja zelfs engelen worden met djih aangeduid. Wat deze laatsten betreft, steunt dit spraakgebruik op het in de Mohammedaansche wereld meest verbreide dogma, dat de engelen, trots velerlei voortreffelijkheid, toch alles tezamen genomen niet zoo hoog staan als de menschen, en voorts op de omstandigheid, dat de groote verleider Iblis (de duivel) een gevallen engel is.

Gòbnjan dient als voornaamwoord van de derde persoon voor enkele der personen, die men in de tweede persoon met gata aanspreekt (bijv. waar een oelèëbalang tot minderen van zijne eigene familieleden of lage ondergeschikte hoofden spreekt) en voor de groote meerderheid dergenen, die in de tweede persoon dròëneu heeten.

Men noemt hiermede personen, van wie men met eenigen eerbied spreekt, en men kan er zelfs de hoogstgeëerde wezens, zooals heiligen, profeten, ja zelfs God mede aanduiden. Elke vrouw spreekt van haren echtgenoot als gòbnjan; de man gebruikt dit voornaamwoord van zijne vrouw slechts dan, wanneer zij van eenigszins voorname familie is, anders zegt hij djih.

Gòb is tot op zekere hoogte synoniem met oereuëng: mensch, man, persoon. Gòb njòë, gòb njan, gòb djéh: deze, die, gene persoon, klinken iets fijner dan oereuëng njòë,—njan,—djéh: dit, dat en gindsch mensch, zoodat men met de laatstbedoelde uitdrukkingen slechts lieden van de laagste klasse zal aanduiden.

Een eenigszins ironischen bijsmaak hebben de synoniemen pò njòë, pò njan, pò djéh. Pò beteekent eigenlijk: heer, meester, en staat in zooverre tegenover oelōn slaaf, dienaar, maar het wordt, met de demonstratieven, evenals ons „die baas," of „die heer," „dat heerschap," in minachtenden zin gebezigd van personen, die zich als meer voordoen dan zij zijn, of van wie meer beweerd wordt dan waarop zij aanspraak hebben.

Van al die woorden is echter gòb njan het eenige,

dat zijne demonstratieve kracht kan verliezen, en geheel tot een persoonlijk voornaamwoord worden. In dezen laatsten zin kan het dus niet met oereuëng njan afwisselen.

† Tabri boe keu gòb njan kan beteekenen: geef aan die persoon te eten, en is die persoon een slaaf of nederig loondienaar, dan zal men het licht vervangen door tabri boe keu oereuëng njan. Maar tadja' ba' teukoe Amat tapeudjō' soerat njöë ba' gòbnjan beteekent: ga naar teukoe Amat en geef hem (Zijn Edele) dezen brief, en hier zou, wanneer in plaats van den teukoe een man van lage klasse genoemd ware, niet oereuëng njan, maar djih de plaats van gòbnjan moeten innemen. Wáár gòb njan demonstratieve kracht heeft, en wáár het als persoonlijk voornaamwoord optreedt, dit ziet men steeds uit het verband van den zin, op dergelijke wijze als men ten aanzien van het Duitsche „der" in „der Mann" uit het verband ziet of het aanwijzend voornaamwoord dan wel lidwoord is.

Den hoogsten rang onder deze voornaamwoorden neemt, evenals bij de tweede persoon, drò ëneu in, maar het is als voornaamwoord van de derde persoon vooral in de spreektaal van meer beperkt gebruik. Het wordt gebezigd van God, van profeten, van voorname of geëerde personen (hoofden, geleerden, ouders, soms ook oudere broeders), maar men kan deze alle ook met gòbnjan aanduiden, en vooral ten aanzien van levende menschen is dit laatste meer gewoon.

Het geldt als zeer beschaafd, wanneer een dienaar, wien men vraagt om zijnen heer, of een zoon, wien men vraagt om zijnen vader te spreken, antwoordt: drò ëneu ka neu'-éh hij (Zijn Edele) is reeds naar bed gegaan. Maar zeggen zij: gòbnjan ka geu'éh, dan maken zij zich aan geenerlei tekortkoming schuldig.

Vooral wanneer van voorname personen gesproken wordt, stelt men gaarne de rangnamen, die hunne plaats in de Atjèhsche maatschappij bepalen, in de plaats van de volle of geaccen-

tueerde vormen van het persoonlijk voornaamwoord. Maar gelijk bij de tweede persoon, zoo is ook bij de derde deze gewoonte toch slechts op beperkt gebied van kracht. Voor het meervoud heeft ook de derde persoon geenen afzonderlijken vorm. Waar het bepaald noodig schijnt, het te laten uitkomen, voegt men d o e m of b a n d o e m (alle) of een dergelijk woord achter het voornaamwoord.

II. De persoonlijke voornaamwoorden treden in verkorten vorm op, of verliezen, voor zoover zij zich daartoe niet leenen, hun accent, wanneer zij zich als voorvoegsels aan werkwoordstammen hechten, en aldus hunne diensten bewijzen bij de soort van vervoeging, die men in de Atjèhsche taal aantreft.

Bij de behandeling van het werkwoord zal ons blijken dat, waar in het Atjèhsch een subject wordt voorgesteld, als de door een werkwoordstam aangeduide handeling verrichtend, meestal zulk een pronominaal voorvoegsel als onontbeerlijk geldt, zelfs wanneer dat onderwerp, hetzij genoemd, of door een persoonlijk voornaamwoord in zijn vollen vorm aangeduid is.

Zoo is de gewone Atjèhsche uitdrukking voor: ik ben gegaan: k è ë k a k o e d j a' of l ō n k a l ō n d j a'. Men ziet: ofschoon het persoonlijk voornaamwoord der eerste persoon het onderwerp reeds ondubbelzinnig heeft aangeduid, wordt toch na het bijwoord k a (reeds) van den verleden tijd aan den werkwoordstam d j a' = gaan nog het pronominaal voorvoegsel van dezelfde persoon aangehecht. K a k o e d j a' of k a l ō n d j a' kan ook gezegd worden, wanneer alle nadruk op de handeling valt: 'k ben al gegaan; maar k è ë k a d j a' of l ō n k a d j a' zal men niet hooren zeggen. Evenzoo k è ë t e u n g ò h k o e p ò h, g a t a t e u n g ò h t a p a d j ō h ik ben aan het slaan, gij zijt aan het eten. T e u n g ò h k o e p ò h, t e u n g ò h t a p a d j ō h: 'k ben aan het slaan, ge zijt aan het eten.

Gòbnjan geumeu'éh of geumeung éh: hij (Zijn Edele) zal of wil gaan slapen; geumeu'éh: hij zal slapen gaan. Wanneer geen tijdaanwijzend bijwoord gebezigd wordt, kan men dikwijls volstaan met de aanduiding van het handelende onderwerp door een zelfstandig naamwoord of een persoonlijk voornaamwoord met accent: teungkoe dja', oelōn pòh naast teungkoe geudja', oelōn oelōnpòh, en in sommige gevallen treedt het genoemde onderwerp na teungòh, en meer nog na ka in de plaats van het pronominale voorvoegsel: teungòh keubeuë ròt, de buffels zijn bezig (het) op te vreten, ka Toehan bri, de Heer heeft (het) gegeven.

We zullen thans de veranderingen aangeven, welke de zooeven genoemde volle vormen ondergaan, om tot pronominale voorvoegsels te worden.

A. De eerste persoon

kèë wordt koe, gelijk in meer gevallen volgens eene Atjèhsche klankwet èë (dat gewoonlijk uit oe of au onstaan is), waar het zijn accent verliest, weder oe wordt. Lōn, oelōn en oelōntoean verliezen alle hun accent. Slechts oelōn wordt somtijds tot lōn verkort, zoodat men kan zeggen: oelōn oelōndja' of oelōn lōndja'. Ten aanzien van de woordverbinding oelōntoean mag het vreemd schijnen, dat deze haar accent geheel zou kunnen verliezen, toch is dit het geval. In den zin oelōntoean oelōntoeandja' beuët ik ga studeeren of lezen, wordt het tweede oelōntoean bijzonder haastig uitgesproken, en met het volgende dja' als tot één woord vereenigd. Ten gevolge hiervan gaat dikwijls evenwel een deel van het woord verloren, zoodat men alleen lōntoean of zelfs toean, als 't ware met een dubbele of verbreede t (ttoean) hoort.

Geheel analoog trouwens is in het Javaansch de verkorting van abdi dalĕm tot addalĕm en verder tot dalĕm. Andere uitdrukkingen, die soms ongeveer de

plaats van een voornaamwoord van de eerste persoon innemen, ondergaan insgelijks alleen accentverlies.

De meervoudsvorm van de eerste persoon met insluiting der aangesprokenen (geutanjòë) verliest het demonstrativum njòë zoowel als de eerste syllabe geu, en wordt dus ta. Geutanjòë ka tadja' wij zijn gegaan.

Bij de behandeling der demonstratieven bleek ons reeds, dat in een enkele versteende uitdrukking dit voorvoegsel ta schijnbaar zelfstandig voorkomt, daar het den werkwoordstam, waarbij het eigenlijk behoort, dikwijls verliest: oedéhta uit oedéh tadja' laat ons ginds heengaan.

Het voorvoegsel van de eerste persoon meervoud met uitsluiting der aangesprokenen is mi of meu (uit kamòë), hetwelk, volgens bekende klankwetten in bepaalde gevallen, vóór lipklanken moe wordt. Kamòë ka midja' of ka meudja' wij zijn gegaan, kamòë ka moebeuët wij hebben gereciteerd of gestudeerd, kamòë meumeudja' of moemeudja' wij willen of zullen gaan (moe uit kamòë, en meu = meung uit keumeung = willen, zullen, kamòë moemoepòh wij willen of zullen slaan (het eerste moe uit kamòë, het tweede uit meu = meung = keumeung). Soms kan op deze wijze de syllabe moe driemaal achtereen voorkomen, bv. in de eerste persoon meervoud (exclusief) van den werkwoordstam der IIIe klasse: moemat: elkander vasthouden: kamòë moemoemoemat: wij willen of zullen elkander vasthouden, maar liefst vermijdt men zulk een opeenstapeling door te zeggen: kamòë meukeumeung moemat. Wanneer men bij deze of bij andere personen het meervoud door denzelfden vorm als het enkelvoud, versterkt met bandoem of dergelijken, uitdrukt, dan wordt deze versterking alleen aan den vollen vorm toegevoegd: lōn bandoem ka lōndja'.

B. De tweede persoon

kah wordt ka: kah bè' kapòh: jij moet niet slaan, bè'

kapòh: sla niet, of je moet niet slaan, atra gòb pakòn katjò' lé kah waarom neem jij het goed van anderen, of andermansgoed?

Gata wordt ta: kòn ka leumah takalòn lé gata hebt gij het al niet (gij hebt het immers al) duidelijk gezien; tadja' ba' reudjang ga spoedig.

Dit voorvoegsel is dus uiterlijk niet te onderscheiden van dat van de eerste persoon meervoud met insluiting der aangesprokenen. Inderdaad kan men, wanneer niet de volle vorm van het voornaamwoord voorafgaat of volgt, slechts uit het verband van den zin opmaken of men te doen heeft met een ta, dat uit geutanjòë, dan wel met een dat uit gata verkort is. Slechts zelden geeft dit aanleiding tot verwarring; al kan tapòh in abstracto evenzeer beteekenen: sla, als: laat ons slaan, evenzeer: gij slaat, als: wij slaan, in concreto is de keuze gewoonlijk beslist door houding en gebaren van den spreker, door zijne omgeving, of door het verband der voorafgaande rede. Toch heeft deze gelijkheid van vorm in een enkel geval onzekerheid in het taalbewustzijn te weeg gebracht. De Atjèher gebruikt nämelijk den werkwoordstam met het voorvoegsel ta ook in sommige gevallen, waar wij het onbepaalde voornaamwoord „men" zouden bezigen. Rèt njan *han* djeuët tadja' dien weg kan, of mag, men niet gaan. Tamarit bè' moebantah tadoeë' bè' geupinah (spreekwoord) men spreke zonder gekijf, men ga zitten zóó dat het niet noodig is, dat men ons een andere plaats aanwijst.

Naar analogie van ons eigen gemeenzaam spraakgebruik (dien weg kan je niet gaan) en van het in vele andere talen voorkomende gebruik der tweede persoon in den zin, van „men", zou men geneigd zijn, ook dit ta als uit gata verkort te beschouwen. In enkele gevallen is nu de Atjèher geneigd ons hierin gelijk te geven, maar verreweg meestal staat het hem nog duidelijk voor den geest, dat zijn ta in den zin van „men" uit geutanjòë verkort is. Trouwens

ook voor dit spraakgebruik ontbreekt het niet aan analogieën in andere talen, en bovendien is de tweede persoon in dezen vorm van het voornaamwoord der eerste persoon mede opgenomen.

Voor dròëneu treedt eenvoudig neu in de plaats: ka neukheun U heeft al gezegd, bè' neutoeëng keu boeloeëng wil (het) niet kwalijk nemen, kamèng njan neubri keu oelōntoean wil mij die geit schenken, dròëneu bè' neupoebeungèh oelōntoean of bè' neupoebeungèh oelōntoean lé dròëneu U moet niet boos op mij worden.

C. De derde persoon.

Bij djih gaat hier met accentverlies het verlies der h gepaard. Si Gam ka djidjéb ië Si Gam heeft water gedronken. Djih *h*an djitém moepakat hij wil niet overleggen. Aneu' lōn djipòh lé djih hij slaat mijn kind (of sloeg, heeft geslagen enz.) Bè' djitamòng laat hij (laat-i) niet binnen komen.

Gòbnjan verliest evenals geutanjòë zijn demonstratief bestanddeel njan, terwijl gòb door het accentverlies tot geu verkleurt; in vorm is dit laatste dus niet te onderscheiden van het voorvoegsel geu, dat uit het eenvoudige gòb (in den zin van ons „men") ontstaat, maar dit geeft geene aanleiding tot misverstand. Teukoe geukeumeung meulajeuë (of geumoemeulajeuë) Teukoe is voornemens op reis te gaan; sèëdara lōn ka geupeusalah lé teukoe mijn broeder is door Teukoe (den oelèëbalang) gestraft; gòbnjan hana geupatéh narit geutanjòë hij schenkt aan onze woorden geen vertrouwen, ka geudròb pantjoeri lé gòbnjan hij (Z. E.) heeft den dief al gevangen. Natuurlijk wordt in gevallen als de beide laatste ondersteld dat spreker en aangesprokene weten wie met gòbnjan bedoeld is; anders ware het geen persoonlijk voornaamwoord, en zou men het met: die persoon moeten vertalen. Treu'-treu' geutjarōt

geutanjòë aanstonds maakt hij (Zijn Edele) ons nog een standje.

Dròëneu heeft, waar het als voornaamwoord van de derde persoon optreedt, hetzelfde voorvoegsel (neu) naast zich, als in de tweede persoon ċòh neupeudjeuët langèt ngòn boemòë lé pòteu Alah toen onze Heer God hemel en aarde schiep, teuma nabi neuprang kaphé toen bestreed de profeet de ongeloovigen, na koe gata di roemòh? Hana dròëneu ka neudjaˢ oe peukan boenòë is uw vader thuis? Neen, hij (Zijn Edele) is zooeven naar de markt gegaan.

Waar de volle vorm van het persoonlijk voornaamwoord en het voorvoegsel van dezelfde persoon in éénen zin voorkomen, behooren zij natuurlijk met elkander in overeenstemming te zijn, bv. kèë koedjaˢ (niet lōndjaˢ), gata tadjaˢ (niet kadjaˢ of neudjaˢ), gòbnjan geudjaˢ (niet djidjaˢ).

Evenzoo behoort, wanneer de persoon op eene of andere wijze genoemd is, het pronominaal voorvoegsel aan zijnen rang, of aan zijne verhouding tot den spreker te beantwoorden, bv. teukoe ka geudjaˢ of ka neudjaˢ (niet ka djidjaˢ) Si Gam ka djidjaˢ (niet geudjaˢ of neudjaˢ), haj aneuˢ bèˢ kamat (niet tamat of neumat) atra gòb kind, kom niet aan andermans (der menschen) goed.

In de spreektaal komen dan ook weinige uitzonderingen op dezen regel voor. Alleen worden kèë (koe) en oelōn (lōn) wel eens dooreen gebruikt, deels uit slordigheid, deels ook, omdat men zich jegens personen, tegenover wie men zich gewoonlijk lōn noemt, wel eens als kèë aanduidt, wanneer men onaangenaam gestemd is. Bovenlanders en lieden, die weinig opvoeding genoten hebben, zijn zoo gewoon zich in hunne omgeving met kèë, koe aan te duiden, dat zij zich dikwijls vergissen, wanneer zij met deftiger lieden in aanraking komen, tegenover wie zij wel weten, dat

slechts oelōn of oelōntoean past, van dezulken hoort men vaak: oelōn of oelōntoean *han* koetoepeuë, ik weet het niet, en dergelijken.

In de schrijftaal, dat wil dus zeggen: in de in dichtmaat gestelde hikajats, laat bedoelde overeenstemming dikwijls veel te wenschen over. Deels verklaart zich dit uit het meer ouderwetsche karakter, dat aan schrijftaal in 't algemeen, en aan dichtwerken in 't bijzonder eigen pleegt te zijn. De onderscheiding van voornamere personen door een eigen voornaamwoord is betrekkelijk modern.

Oudtijds duidde men bv. velen met gata aan, die nu alleen met drò ë neu aangesproken mogen worden, en in de Bovenlanden, waar men het langst aan oude gebruiken vasthoudt, is men in dit opzicht ook nu nog niet volkomen banda („beschaafd"). Men verhaalt van den ouden Panglima Pòlém, dat hij eens, toen hij na vele vergeefsche oproepingen eindelijk voor den vorst verscheen, dezen met gata aansprak, en dat hij, toen goede vrienden hem deze fout onder het oog brachten, antwoordde: wij Bovenlanders doen dat nu eenmaal zoo. De schrijver, dichter, laat zijne helden elkander op zoodanige ouderwetsche manier toespreken, maar, zelf gewoon aan een ander spraakgebruik, en niet gewoon het met litterarische vormen of regelen bijzonder streng te nemen, valt hij telkens uit zijn rol, en gebruikt drò ë neu met gata, gata met kah, afwisselend van dezelfde persoon. Zoo kon licht de halfbewuste voorstelling ontstaan, dat in de geschreven taal overeenstemming der gewone waarden van de pronominale voorvoegsels (of zelfs volle voornaamwoorden) met den rang of staat van de daardoor aangeduide persoon niet vereischt was. Feitelijk heerscht te dien aanzien, ook in de beste producten der Atjèhsche litteratuur, zekere losbandigheid. Wegens rijm of maat acht men bijna alle denkbare afwisseling tusschen voornaamwoorden van dezelfde persoon geoorloofd, maar zelfs, waar die dwang niet bestaat, ziet men kèë met lōn, drò ë neu met gata, gò b njan met drò ë neu enz. samen optreden.

III. De andere soort van pronominale aanhechtsels onderscheidt zich in vorm van de zooeven behandelde, ten eerste doordien zij in den regel als achtervoegsels, nooit als voorvoegsels optreden, en ten tweede door meer accentverlies, hetwelk in sommige gevallen verflauwing van den klinker ten gevolge heeft.

Aan zelfstandige naamwoorden gehecht drukken zij ongeveer alles uit, wat wij met bijvoegelijke bezittelijke voornaamwoorden te kennen geven, met dien verstande dat alle nadruk valt op het door het zelfstandig naamwoord aangeduide begrip, en niet op de persoon, die daartoe in de betrekking van bezitter, of iets dergelijks staat. Deze achtervoegsels vormen dan met het substantivum, waarbij zij behooren, eene volkomen accenteenheid.

Het substantivum krijgt een bijzonder zwaar accent als het eenlettergrepig is. Is het twee- of meerlettergrepig, dan komt dat zware accent steeds op de laatste syllabe, ook al is dit buiten deze verbinding niet het geval. Adoeënkoe m'n oudere broeder, roemòhgeu z'n (Zijn Edele's) huis, sèëdarateu uw broeder, lampōïhdji, z'n tuin, oelèëlōn m'n hoofd, pòteu onze heer. De syllabes doeën, mòh, ra, ōïh, lèë, pò hebben een bijzonder zwaar accent, terwijl koe, geu, teu, dji, lōn, teu zich als flauwe nagalmen voordoen.

Somtijds komen zij als possessieve herhaling van het reeds voorafgegane volle voornaamwoord voor, bijv. gòb njan ka lōntōt roemòhgeu, als het ware: hem heb ik z'n huis verbrand, eene nuance van roemòh gòbnjan ka lōntōt zijn huis heb ik verbrand.

Aan het werkwoord gehecht duiden zij het voorwerp der handeling aan, doch ook hier weder alleen, wanneer dat voorwerp met zoo weinig nadruk genoemd wordt, dat zijn aanduiding bijna gemist kan worden. De volle en bijzonder krachtige nadruk, zoowel logisch als wat de uitspraak betreft, valt hier op het werkwoord; wanneer dit een meerlettergrepigen stam heeft, op de laatste syllabe van

zijnen stam. Djipòhteu hij slaat ons, tatjarōtneu gij scheldt ons, koekalòndji: ik zie 'm. Ook hier kan het achtervoegsel als herhaling van het volle voornaamwoord dienst doen, bijv. kamòë ka djipòhmeu ons heeft hij (ons) geslagen, eene nuance van ka djipòh kamòë hij heeft ons geslagen.

Behalve als possessief aanhechtsel bij zelfstandige naamwoorden, en als objectief aanhechtsel bij de persoonlijke vormen van het werkwoord, komen de hier bedoelde vormen nog, hoewel minder frequent, zelfstandig als onderwerp van den zin voor. Dit geschiedt meestal in gevallen, waarin het onderwerp bijna niet vermeld behoefde te worden, omdat het spreker en aangesprokene reeds vanzelf voor den geest staat. Het wordt dan toch even aangeduid, maar met de grootst denkbare afwezigheid van nadruk. In de plechtige begroeting, waarmede de gampōngredenaar de gasten bij eene bruiloft ontvangt, pleegt meermalen de vraag na teu keunòë? letterlijk: zijt ge herwaarts (gekomen)? te pas gebracht. Hier staat dus teu, waar men gata of gata bandoem zou kunnen verwachten. De nadruk valt zoozeer op het lang verbeide feit der aankomst, dat de personen in den zin geheel op den achtergrond treden, dergelijk als in ons: bén je daar? waarin ook de lang verwachte persoon met het flauwste klankje wordt aangeduid. Somtijds luidt het antwoord: na meu keunòë (1): ja, wij zijn herwaarts (gekomen), waar meu de plaats van kamòë inneemt. Behalve in plechtige redevoeringen of schertsende nabootsing daarvan in het gewone leven treft men echter die uitdrukkingen slechts in de litteratuur aan. Men hoort ook wel: padjan geu keunòë: wanneer is-i (Zijn Edele) aangekomen, waar dan geu in plaats van gòbnjan een persoon aanduidt, over wie het gesprek reeds lang heeft geloopen, of op wie aller aandacht is gevestigd.

In dergelijk geval komen de hier bedoelde vormen wel

(1) Meer gewoon is echter na boe kamòë inderdaad, wij zijn er.

eens zelfstandig voor na uitdrukkingen als *h*an é', bv. bé' tapoeboeët *h*an é' teu, hetwelk kan beteekenen: laat ons (dat) niet doen, we zijn er niet toe in staat, of: doe dat niet, ge zijt er niet toe in staat. Ook hier valt in den tweeden elliptischen zin alle nadruk op het tekort schieten der krachten, niet op de persoon van wie dit geldt.

Evenzoo *h*an é' koe, meu, dji, geu ik kan niet, wij kunnen niet, hij kan niet; *h*an djeuët geu hij (is) niet in staat, hij kan niet; ba' that geu lé laat 'm ('t kan mij niet schelen); pakòn takòh idja njan? baranggakòn geu lé, peuë peudoeli kah? Waarom snijdt ge dat kleed stuk? om welke reden men (1) ook (dat kleed moge stuksnijden) wat gaat het u aan?

A. Voor het enkelvoud van de eerste persoon zijn deze achtervoegsels gelijk aan de voorvoegsels. De langere vormen zooals oelōntoean, en zelfs oelōn, kunnen een zoo groot accentverlies, als hier vereischt wordt, nauwelijks ondergaan, zoodat ze zelden bij wijze van achtervoegsels optreden.

In het meervoud wordt kamòë evenzoo verkort, als in de voorgevoegde vormen, maar van de drie vormen (mi, meu, ~~moe~~ mòë), waarin het voorvoegsel zich vertoont, komt slechts één, de flauwst gevocaliseerde (meu), als achtervoegsel voor. Ook van geutanjòë onderscheidt zich de achtervoegselvorm (teu) door flauweren vocaal van den voorvoegselvorm (ta). Nè'koe hana lé m'n grootvader is niet meer (in leven), rab djitjangkoe hij heeft me haast (met een slagwapen) gehouwen, bè' tapeuteubòïh kitablōn bederf m'n boek niet, lagèë djimeudròblōn alsof hij me wilde pakken, ma-mameu djikòh ō' onze moeder heeft hij het haar durven afsnijden (dit „durven"

(1) Geu is hier als meervoud bedoeld: „ze" in den zin van „men". In dergelijke uitdrukkingen, die dienen om iemand als zonder antwoord af te schepen, vervangt „men" het bepaalde persoonlijke voornaamwoord, dat bijv. in den aangehaalden zin koe, ik, zou moeten luiden.

zit in de verdubbeling van het woord ma: moeder), kamòë bè' tapeuhinameu ons moet ge (ons) niet geringschatten, roemòhteu geutōt ons huis verbranden ze, pòteu onze heer, alleen van God en van den Soeltan van Atjèh (pòteu Alah, pòteu Radja; de Soeltan heet in de derde persoon meestal alleen pòteu) gebruikt. Waar „onze heer" niet eenvoudig als titel bedoeld is, zoodat alle nadruk op den drager van dien titel valt, maar opzettelijk de betrekking aanduidt tusschen hem en ons, zoodat beide partijen althans eenigen nadruk hebben, daar bezigt men den vollen vorm, dus: pò geutanjòë.

Dezelfde regel laat zich op andere soortgelijke uitdrukkingen toepassen, zooals pangoelèëteu onze Heer of leidsman, gewoonlijk uitsluitend op den Profeet betrokken, toeanteu, eigenlijk ook: onze heer, maar in 't bijzonder gebruikelijk van gewijde personen uit de omgeving van den profeet, toeanteu Ali, Asan, Oesén; djimoepoeblòëteu hij wil, of zal, ons verkoopen.

B. Ook bij de tweede persoon onderscheiden zich de achtervoegsels van de voorvoegsels alleen door vocaalverzwakking onder den invloed der verzwakking van het accent. In plaats van ka hebben wij hier dus keu, in plaats van ta, teu (waardoor de gelijkheid in vorm van de eerste persoon meervoud, inclusief, met de tweede persoon ook hier bewaard wordt), terwijl neu, als voor vocaalverzwakking niet meer vatbaar, ook als achtervoegsel neu blijft, maar minder krachtig gehoord wordt. Koetòb matateu ik steek je óógen uit, ba' koetjōmkeu laat ik je eens zoenen, hò ka tangkoelō'teu? waar is uw hoofddoek?

Dit achtervoegsel kennen we ook reeds uit het ouderwetsche samengestelde voornaamwoord van de eerste persoon: oelōnteu: uw dienaar, ik. Bè' djitōbteu pas op dat ze u niet gevangen zetten, tòh nanggròëteu?

welk is uw land? drò̀ëneu djidjeuët tjarṑtneu u durft hij (u) onaangename woorden toevoegen.

C. Bij de derde persoon verschillen de achtervoegsels in geen enkel opzicht van de voorvoegsels; zij luiden dus: dji, geu, neu. Pèngdji ka gadòh z'n gèld is zoek, koebaploeëngdji boenòë ik heb 'm zooeven meegevoerd, ka geungoej badjèëgeu hij (Zijn Edele) heeft z'n jas al aangetrokken, lōn hana lōntoerigeu ik ken 'm (Zijn Edele) niet, pò̀teu djeunòë dit that rakanneu onze Heer (de Soeltan) heeft thans zeer weinige volgelingen (z'n volgelingen zijn weinige), peuë njang neukheun lé nabi kaphé hana djipatèhneu wat de profeet ook zeide, de ongeloovigen wilden niet naar 'm hooren.

Er zijn Atjèhers die beweren, dat de meeste dezer achtervoegsels zich van de voorvoegsels, waarbij zij behooren, nog zouden onderscheiden door een h als sluiter. Ten aanzien van keuh (uit kah) en djih zou dit phonetisch zeer verklaarbaar zijn, daar eene oorzaak, die de voorvoegsels deze h doet missen, nl. de nauwe aansluiting bij een volgend woord, hier ontbreekt. De andere achtervoegsels, zooals teuh, meuh, neuh, volgens sommigen zelfs koeh, zouden dan door valsche analogie (1) mede een h gekregen hebben. Daar staat echter tegenover, dat zeer vele Atjèhers die h 's niet hooren. Daar de uitspraak van den sluitmedeklinker, in het Atjèhsch steeds zeer zwak, hier noodwendig nog verzwakt zou moeten worden door de, voor het Atjèhsch zeldzame, omstandigheid, dat de eindsyllabe bijna geheel toonloos is, is het veiligste wel

(1) Deze term is eenmaal voor dergelijke verschijnselen in de taal gebruikelijk, hoewel geheel verkeerd, want het zijn niet anders dan feiten, die opnieuw bewijzen dat onze theoretische logica, waaraan de spraakkunst hare termen ontleent, iets geheel anders is dan de logica, die in de taal woont, en telkens in de war geraakt, wanneer zij de wetten dezer laatste verklaren wil. Zij erkent dan echter hare eigene verwarring niet, meer spreekt van »verirrtes Sprachgefühl'« en dergelijken.

aan te nemen, dat zich slechts nu en dan, misschien bij sommige individuën meer dan bij anderen, de neiging openbaart, om van deze achtervoegsels geslotene syllaben te maken, welke neiging dan een flauw h-klankje teweeg brengt.

Nogmaals zij herinnerd, dat afgezien van enkele speciale wijzen van spreken, deze achtervoegsels niet zeer frequent voorkomen. Het Atjèhsch is meer geneigd, om de persoon, die als object eener handeling verschijnt, óf krachtiger, dus met zijn volle voornaamwoord, aan te duiden, of geheel te verzwijgen, dus in plaats van het bovengenoemde lōn hana lōntoerigeu, of te zeggen lōn hana lōntoeri gòbnjan ik ken hem (Zijn Edele) niet, of, wanneer aller aandacht voldoende op „hem" gevestigd is, eenvoudig hana lōntoeri ik ken niet, waar wij dan in vertaling 'm bij moeten voegen. Hetzelfde geldt van de genitiefverbinding met zelfstandige naamwoorden. Zoo zal men de uitdrukking: „ze hebben ons goed weggenomen" in het Atjèhsch vaker hooren weergeven door ka djitjò' areuta geutanjòë, of, als er ondubbelzinnig slechts van ons goed sprake is, met ka djitjò' areuta, dan met ka djitjò' areutateu. Evenzoo hoort men van oudere menschen, die kinderen verbieden, liggende met de voeten omhoog te spelen, of ook op den buik te liggen, gewoonlijk: haj aneu' bè' kasabōng gaki (of bè' kameusabōng) maté ma, en haj aneu' bè' ka'éh katjroeëb (bè' kameutjroeëb) maté koe kind, lig niet (op je buik) met je voeten omhoog, (anders) sterft (je) moeder, en: kind, lig niet op je buik, (anders) sterft (je) vader, hoewel ook makeu en koekeu in zulk eenen zin niet volstrekt ongebruikelijk zijn.

Trouwens over het algemeen is het Atjèhsch bijzonder afkeerig van grammaticale bepalingen, die uit een practisch oogpunt niet volstrekt noodig zijn. Ten allen overvloede zij nog aangeteekend, dat het gebruik van het achtervoegsel van de derde persoon op de plaats van ons bepalend lid-

woord, zooals men dat in het Javaansch, aantreft, in het Atjèhsch volstrekt onmogelijk is. Roem òhdji = roe mahnja = het huis, zooals men wel in uitgegeven Atjèhsche gesprekken aantreft, wordt door geen Atjèher gezegd of verstaan. Even ongerijmd is roemòhdji Si Gam = roemahnja si Gam = Si Gam's huis.

De verbindingen der pronominale achtervoegsels met dròë worden straks beproken.

Ofschoon dit meer eigenaardig bij de behandeling van het werkwoord ter sprake komt, zij hier nog vermeld, dat van de persoonlijke voornaamwoorden een aantal werkwoorden gevormd worden, die een of ander gebruik van die voornaamwoorden aanduiden. Zoo vormt het voorvoegsel peu van alle persoonl. voornaamwoorden zonder onderscheid werkwoorden; met die der 1e persoon gevormd, beteekenen zij: zich in het gesprek met iemand aldus noemen, dus peukèë zich jegens iemand kèë noemen, en dus ook hem tutoyeeren; peulōn, peu'oelōn, enz. peukamòë Met die der tweede persoon gevormd, beteekent het werkwoord: iemand met die voornaamwoorden toespreken, peukah iemand plat tutoyeeren, peugata, peudròëneu. Met die der derde persoon: iemand in het gesprek aldus aanduiden, peudjih, peugòbnjan, peudròëneu. Ook van de voorvoegsels geu en neu maakt men zulke werkwoorden: peugeu en peuneu, en verder nog van de samenstelling kahkèë, peukahkèë iemand met kah en zichzelf jegens hem met kèë aanduiden.

Van kahkèë maakt men met het voorvoegsel meu het reciproque werkwoord meukahkèë elkander tutoyeeren, elkander kah en zichzelf jegens elkander kèë noemen, en even zulke werkwoordsvormen maakt men van de herhaalde voornaamwoorden der eerste en tweede persoon: meulōn-lōn, meu'oelōn-oelōn, meukahkah, meugata-gata, meudròëneu-dròëneu.

Van al deze woorden worden ook bijvoegelijke naamwoorden met het praefix meu afgeleid, die gewoonlijk het

woord narit of haba (het gesprokene, woorden, gesprek) bepalen en beduiden, dat die voornaamwoorden, in het gesprek gebezigd worden, bijv. pakòn narit gata ngòn gòbnjan meukahkèë, meugatagata, enz. waarom (geschiedt) uw spreken met hem met kah en kèë (laag tutoyeerend), met gata?

Dit kan uit den aard der zaken ook met voornaamwoorden der 3e persoon geschieden: narit meudjihdjih, gesprek, waarin iemand met djih wordt genoemd.

Eigen vormen voor het bezittelijk voornaamwoord heeft het Atjèhsch overigens niet. De eenvoudigste wijze om iemand als bezitter van eene persoon of zaak aan te duiden, bestaat hierin dat men hem, bij wijze van bepaling van het bezetene, onmiddellijk hierna vermeldt. Roemòh Teukoe Teukoe's huis; pèng sèëdaga kan, al naar het zinsverband, geld van kooplieden, of geld der kooplieden, of het geld van den koopman beteekenen.

Ook andere betrekkingen dan die van eigenlijk bezit, welke men bv. in onze taal als 't ware bezittelijk voorstelt, worden in het Atjèhsch door diezelfde woordschikking aangeduid. Koe Si Gam de vader van Si Gam, radja nanggròë de vorst van het land, rakan oelèëbalang de volgelingen van den oelèëbalang, boeët oereuëng bisòë (1) het werk van deugnieten, peuneugèt oetōïh het maaksel van een man van het ambacht, van een deskundige, narit pandita het gezegde van een, of den, wijze, roegòë of neuroegòë oereuëng njan het verlies, de schade, van die persoon enz. In al deze en dergelijke gevallen kan de naam van den bezitter, of van de persoon, die overdrachtelijk als bezitter wordt voorgesteld, door het volle voornaamwoord vervangen worden, en dan hebben wij de Atjèhsche

(1) Dit zegt men in hikajats. In de gewone taal komt wel aneu^{s} bisòë schelm! als scheldwoord voor, maar anders zegt men: oereuëng djheut, djoengkat of eungka^{s}-eungka^{s}.

djoengkat: verwaand, aanmatigend

uitdrukking van hetgeen wij door een bijvoegelijk bezittelijk voornaamwoord te kennen geven. Roemòh kèë mijn huis, ajah oelōn mijn vader, peuneugèt oelōntoean mijn (uw's dienaars) maaksel, boeët kah jouw werk, narit gata uwe woorden, proemòh dròëneu uwe (uwé's) echtgenoote, akaj djih zijn overleg, peunjakét gòbnjan zijne (ZE's) ziekte.

Wij hebben reeds gezien, dat de meeste verkorte vormen van het persoonlijk voornaamwoord, als achtervoegsels aan zelfstandige naamwoorden gehecht, eveneens den bezitter kunnen aanduiden, maar alleen dan, wanneer deze, zonder een zweem van nadruk, als bijna overtollige bepaling voorkomt.

Dit gebruik van bedoelde achtervoegsels is meer gewoon, waar eigenlijk bezit of eene na daarbij komende betrekking bedoeld wordt dan waar bv. de betrekking van den dader, of het onderwerp, tot de daad of handeling wordt aangeduid. Roemòhkoe mijn huis, pèngkeu je geld, keubeuëteu uw buffel, lampōïhneu uw (uwé's) tuin, makeu je moeder, aneu' dji z'n kind, nanggròëgeu z'n (ZE's) land.

Maar in plaats van boeëtkeu je werk, peuneugètgeu z'n maaksel enz. zal men meestal liever boeët kah en peuneugèt gòbnjan enz. zeggen, daar in deze gevallen, volgens het Atjèhsche taalbewustzijn, toch altijd te veel nadruk op dien dader valt, om het gebruik der geheel toonlooze achtervoegsels te rechtvaardigen.

Ook waar hetgeen als bezitter of quasi-bezitter wordt voorgesteld, eene levenlooze zaak is, kan zoowel het volle voornaamwoord, als het pronominale achtervoegsel van de derde persoon dienst doen, bv. roemòh njan brō' that pintōdji dat huis z'n deur is zeer leelijk; maar in zulke gevallen maakt men liefst gebruik van de boven reeds vermelde groote vrijheid der Atjèhsche taal, om bepalingen of betrekkingen, die uit het verband vanzelf spreken, niet te noemen, men zegt dan roemòh njan brō' that pintō.

Voor hetgeen wij met zelfstandige bezittelijke voornaamwoorden uitdrukken, heeft men in het Atjèhsch tweeërlei omschrijving, de eene meer nadruk leggende op den bezitter, de andere op het bezetene. Bezitter, eigenaar, heer, meester, luidt in het Atjèhsch p ò. Wil men zeggen: van dit huis ben ik eigenaar, dan kan men een der zinnen r o e m ò h n j ò ë o e l ō n p ò, of r o e m ò h n j ò ë o e l ō n n j a n g p ò, bezigen. Het Atjèhsch drukt zich hier dus meer elliptisch, zooals men 't pleegt te noemen, uit dan zelfs het Maleisch, dat in zulk een geval achter p o e of a m p o e = p ò het achtervoegsel n j a zou verlangen: p ò d j i ware in de aangehaalde Atjèhsche zinnen niet verkeerd, maar wel noodeloos uitvoerig en ongewoon. O e l ō n p ò is natuurlijk een zin, waarvan o e l ō n onderwerp en p ò praedicaat is, terwijl de bepaling, als zijnde de zaak, waarop de spreker de meeste aandacht wil vestigen, (r o e m ò h n j ò ë) voorop staat. Het frequente gebruik nu van dergelijke zinnen, als antwoord op de vraag, wie de eigenaar van een bepaalde zaak is, heeft hun, evenals in 't Maleisch, wel iets van het karakter van zin ontnomen, zoodat o e l ō n p ò dikwijls bijna gelijkwaardig is met ons: het mijne, waardoor men het dan ook mag vertalen. De loop der zaak is dus deze geweest, dat o e l ō n p ò, oorspronkelijk een volledige zin, welks bepaling voorafging, in zijn geheel als het ware praedicaat van die bepaling werd, welke laatste dan de functie van onderwerp verkreeg. Waar men nog meer opzettelijk het karakter van de aangeduide persoon als eigenaar wil doen uitkomen, bezigt men het logisch nagenoeg gelijkwaardige o e l ō n n j a n g p ò. De verkleuring van het praedicaat p ò tot een bezitaanduidend aanhechtsel is echter niet zoo ver gegaan als bij het Maleische a m p o e n j a of p o e n j a; bijvoegelijk kunnen de verbindingen k è ë p ò, l ō n p ò enz. nooit gebezigd worden; s a j a p o e n j a r o e m a h is in het Atjèhsch r o e m ò h o e l ō n, nooit o e l ō n p ò r o e m ò h. Het behoeft wel geen betoog dat de persoonlijke voornaamwoorden in deze uitdrukkingen, waar zij immers oorspronkelijk als onderwerp

fungeerden, niet anders dan in hun vollen vorm voorkomen, kamòë pò, dròëneu pò, djih pò en gòbnjan pò. Het abstracte begrip „eigendom" duiden de Atjèhers met het, uit het Arabisch ontleende woord milé' aan, en niet zelden wordt dit ook concreet voor het voorwerp des eigendoms gebruikt; roemòh njòë milé' proemòh lōn dit huis is het eigendom mijner echtgenoote. Een meer gebruikelijk woord tot aanduiding in 't algemeen van goederen, als voorwerpen van eigendom, is areuta, of met omzetting, atra of somtijds met verlies der r: ata (ongeveer het Malbarang). Gòb njan le that areuta (of atra) die persoon heeft vele goederen, veel eigendom. Volgt de naam van den bezitter onmiddellijk als bepaling op dit woord, dan kan het als praedicaat hetzelfde aanduiden, wat wij met een possessieven genitief, of met „van X" aanduiden. Lampōïh njan atra Teukoe Banta die tuin is van Teukoe Banta. Komt dan in plaats van den naam des bezitters een persoonlijk voornaamwoord, dan hebben we een aequivalent van ons zelfstandig bezittelijk voornaamwoord, lampōïh njan atra gòbnjan die tuin is zijn, of de zijne. Natuurlijk valt hierbij steeds volle nadruk op den bezitter, zoodat weder alleen de volle vormen van het persoonlijk voornaamwoord dienst kunnen doen. Atrakeu kan slechts beteekenen: je goed, je eigendom, en dus niet als aequivalent van het possessief voornaamwoord optreden; atra kah kan, naar omstandigheden, jouw goed, of het jouwe beteekenen; atra gata bè' tabòïh baranggahò gooi uw goed niet overal heen, of vermors uw goed niet op allerlei manieren; kitab njòë kòn atra gata, atra lōnkeu dit boek is niet het uwe (van u), maar het mijne (van mij). Waar reeds van kleederen (idja) sprake is geweest, kan men zeggen: Si Gam djingoej atra lōn Si Gam heeft het mijne aan. Ook deze uitdrukkingen kunnen alleen zelfstandig gebruikt worden, en niet de plaats van het bezittelijk bijvoegelijk voornaamwoord innemen. „Mijn huis" blijft altijd roemòh oelōn; hiervoor is roemòh atra oelōn even

onmogelijk als oelōn pò roemòh. Wel kan men in zekere gevallen zeggen: roemòh njang lōn pò of njang atra lōn, welke uitdrukkingen resp. eigenlijk beteekenen: het huis welks eigenaar ik ben, het huis dat mijn eigendom is, al kan men ze veelal gerust vertalen met: mijn huis, mits „mijn" sterk geaccentueerd wordt. Van de drie bovenvermelde vormen geeft het spraakgebruik de voorkeur aan atra, waar men met aequivalenten van een bezittelijken genitief of een zelfstandig bezittelijk voornaamwoord te doen heeft; plaatselijk wordt dit wel tot ata verkort, terwijl areuta meer gebezigd wordt, waar wij van goed, eigendom, zouden spreken. Areuta gòbnjan bandoem kadjiba lé pantjoeri al zijn goed hebben de dieven weggehaald, atra gòbnjan bè' tatjò' lé gata het zijne moet gij niet nemen. Beiderlei uitdrukkingen, die met pò en die met atra, worden alleen van eigenlijk bezit gebezigd; zij kunnen niet, zooals de eenvoudige genitiefverbindingen, dienen om betrekkingen aan te duiden, die de taal wel overdrachtelijk als bezittelijk voorstelt, Met behulp van pò kan men nog wel iemands betrekking. bv. tot zijne vrouw en kinderen, aangeven, daar die, in zekeren zin, als zijn eigendom gelden, en overigens pò (heer, meester) ook wel een ietwat ruime opvatting van bezit toelaat. Inòng njan, aneu' njan lōn pò die vrouw is de mijne, dat kind is het mijne, maar wanneer bv. eenige personen over hunne respectieve, in de buurt aanwezige, vaders spreken, en een hunner aanwijzende wil zeggen: dat is de mijne, dan is lōn pò niet toegelaten, maar meer moet hij zich met een zin als njan ajah lōn „dat is mijn vader" helpen. Van atra kan natuurlijk in geen der bedoelde gevallen spraken zijn, want, gelijk men ziet, al hebben de uitdrukkingen kèë pò enz., atra kèë enz. iets stereotyps gekregen, de eigenlijke zin van pò en atra is daarbij in geenen deele verloren gegaan.

Als wederkeerige voornaamwoorden kunnen in het Atjèhsch

de persoonlijke voornaamwoorden, zonder meer niet optreden. Om die functie te vervullen hebben zij eene versterking noodig, ongeveer van dezelfde kracht als ons *zelf*. Men kan dus in het Atjèhsch bijv. niet zeggen: ik dood mij, maar alleen: ik dood mijzelf. „Zelf" wordt ook in andere gevallen, dan waar het ter vorming van een wederkeerig voornaamwoord dient, met behulp van dròë (Mal. diri): persoon, wezen, uitgedrukt. Met de praepositie keu voor zich (keudròë, Mal. kĕndiri = sĕndiri) neemt het, als bijvoegelijke bepaling, geheel de plaats van ons zelf in, al of niet versterkt met het pronominale achtervoegsel, dat de bedoelde persoon of zaak vereischt. Njang joeë radja keudròë of keudròëgeu of keudròëneu (kĕndiri, kĕndirinja) het is de vorst zelf die (het) bevolen heeft. Lōn keumeung dja' keudròë of keudròëlōn ik zal zelf gaan (I.... myself). Ook ons „van zelf", d. i. zonder waarneembare oorzaak, wordt in het Atjèhsch door keudròë wedergegeven: pakòn tapeuhaïh pintō? hana lōn peuhaïh, tjit teuhaïh (meuhaïh, moeboeka) keudròë waarom hebt gij de deur geopend? ik heb (ze) niet geopend, (ze is) van zelve open gegaan; lam tjeuroegana panjòt njang meugantoeng keudròë, in het Paradijs zijn lampen, die van zelf (zonder touw enz.) hangen; gadòh keudròë het (het ongemak bijv.) is van zelf (zonder geneesmiddel enz.) verdwenen.

Evenals het Maleische sĕndiri of kĕndiri wordt keudròë ook wel in den zin van ons „alleen" gebezigd, maar meestal blijkt dan deze bedoeling uit den samenhang, of uit de bijvoeging van een woord met de beteekenis van slechts, bv. lōn keumeung dja' keudròë mantòng ik zal alleen (only myself) gaan. Meer gebruikelijk in den zin van „alleen" is echter sidròë, tevens telwoord voor personen en dus synoniem met saorang diri, met een pronominaal achtervoegsel (1).

(1) Sidròë in den zin van „iemand" en hana sidròë in dien van „niemand" komen straks bij de behandeling van het vragende en onbepaalde voornaamwoord sòë ter sprake.

De uitdrukking sabé keudrò̈ë, al of niet voorzien van het pronominale achtervoegsel, dat de zin vereischt (sabé keudrò̈ëkoe, —lōn, —neu, —teu, enz.), wordt veelal bezigd, waar wij „elkander" zeggen. Gewoonlijk staat zij evenwel niet als voorwerp bij een werkwoord, dat dan door haar reciproque beteekenis zou krijgen, maar, als nadere bepaling bij een werkwoord, dat reeds door zijn' vorm reciproque beteekenis heeft: djimoep òh zij slaan elkander, djimoep òh sabé keudrò̈ë beteekent het zelfde, maar met eenigen nadruk op het woord „elkander".

Eigenlijk is het als bepaling van het onderwerp te beschouwen. In anderen samenhang beteekent sabé in de tegenwoordige taal meestal: gelijk van grootte, van omvang (1), maar het wordt ook gebruikt in den zin van gelijkheid in andere opzichten, bijv. wat gang, maat, waarde betreft; sidadoe djidjaˢ sabé that gaki de soldaten gaan zeer gelijk van voeten, met elkander in den pas; baˢ sabé tameuratéb ge moet in gelijke maat zingen in den ratéb (godsdienstige gezangen); djeu ëm lōn ngòn djeuëm gata sabé mijn horloge is gelijk met het uwe. Vóór naamwoorden beduidt sabé „in gelijke mate, evenzeer, mede—", N ngòn X sabé bangsat, sabé malém, N en X zijn evenzeer, in gelijke mate wereldlingen, godsdienstige lieden. Meuhat geumeukawén ngòn sabé radja hij zal stellig huwen met iemand, die evenzeer (mede) van vorstelijken bloede is; teuma djipeuleumah baˢ sabé ngòn, toen liet hij (het) aan zijne metgezellen (of aan eenen metgezel) zien. Dit spraakgebruik vormt den overgang tot dat van sabé keudrò̈ë (2).

(1) Bovendien heeft het den zin van „onophoudelijk, voortdurend"; bèˢ tapeurajeuˢ drò̈ëteu sabé verhef uzelf niet voortdurend.

(2) In zinnen als oelèëbalang baˢ geudoeëˢ sabé oelèëbalang, teungkoe sabé teungkoe „laat de oelòëbalangs samen met hunne standgenooten zitten, de teungkoe's evenzóó" vervult sabé ongeveer de functie van het voorzetsel „met, samen met, bij", maar met dien verstande, dat altijd sprake moet zijn van lieden, die wegens gelijkheid in een of ander opzicht bijeen behooren.

Van degenen, die in djimoepòh met dji aangeduid zijn, wordt dus door de toevoeging sabé keudròë uitdrukkelijk gezegd, dat hunne handeling niet overgaat op lieden van eene andere soort, maar op huns gelijken, zoodat subject en object binnen die soort zelve beperkt zijn. Behalve het nadruk leggen op het begrip „elkander", heeft sabé keudròë nog dit effect, dat, waar een werkwoordstam van de IIIe klasse theoretisch ook een andere dan reciproque beteekenis zou kunnen hebben, en bv. slechts op een meervoudig onderwerp zou kunnen wijzen, hij door toevoeging van sabé keudròë bepaald tot een reciproque werkwoord gestempeld wordt. Djimeutagoeën kan beteekenen: zij zijn (met velen) aan het koken, djimeutagoeën sabé keudròë zij koken voor elkander. Uit dit voorbeeld ziet men tevens, dat het denkbeeld van reciprociteit, door sabé keudròë uitgedrukt, volstrekt niet altijd medebrengt, dat het directe voorwerp der handeling binnen de grenzen van het onderwerp te zoeken zou zijn, maar ook bv. kan beteekenen, dat men ten behoeve, ten voor- of nadeele van elkander iets doet. De oorspronkelijke zin der uitdrukking komt nog beter voor den dag, waar zij bij werkwoorden staat, die niet door den vorm reciproque zijn. Zij kan daar ook als subject optreden, of door middel van een voorzetsel met het werkwoord verbonden worden, bv. ka djipòh lé sabé keudròë (of sabé keudròëdji) zijn eigen lui hebben 'm (dit voorwerp is in het Atjèhsch verzwegen) geslagen. Hier kan de „soort", waartoe subject en object gelijkelijk behooren zijn: de stand (bv. de oelèëbalang heeft van zijn eigen standgenooten slaag gehad), of het gezin (zijn eigen volgelingen, broeders, kinderen hebben 'm geslagen), of het dorp (gampōng), of het geslacht (kawōm) enz. Djipeugah ba' sabé keudròë ze hebben (de zaak) aan elkander medegedeeld, zoodat dus de mededeeling niet verder gaat dan de soort, de klasse, waartoe het onderwerp wordt voorgesteld te behooren. In dergelijke zinnen ziet men nog, dat eigenlijk inderdaad van eigen

soortgenooten, zijnsgelijken, sprake is, maar, gelijk wij zagen, bij reciproque werkwoordsvormen is de uitdrukking eenigszins versteend.

Djipeuhina lé sabé keudròë (of keudròëdji) zijns gelijken zelf (zijne eigene lieden) vernederen hem; djimeuhina sabé keudròë (of keudròëdji) zij vernederen elkander onderling. Soms wordt de uitdrukking eenigermate versterkt door herhaling van dròë, waarop dan echter geen achtervoegsel kan volgen: djimoepòh sabé keudròëdròë, djimeuhina sabé keudròëdròë. Dikwijls kunnen wij dit vertalen door: „nog wel elkander" of „elkander over en weer". Djisoeët dròëdji oe loea, letterlijk: hij trekt zichzelf naar buiten, d. i. hij onttrekt zich aan de gemeenschap, aan het gemeenschappelijk overleg. Hier zou men dròë alleen niet kunnen bezigen, en meestal is, waar een dergelijke nadere bepaling volgt (als hier oe loea), het pronominaal achtervoegsel vereischt. Bij eenige andere voorbeelden zullen we gemakshalve alleen dròë plaatsen, al is natuurlijk de toevoeging der suffixen toegelaten. Leukang dròë zich losmaken, afzonderen, sé'sa dròë zich kwellen, laïh dròë zich berouwen, kalòn dròë zich zelf bezien, lhōh dròë zich spiegelen, tjoekō dròë zich scheren, srah dròë zich wasschen, peutalō dròë zelf maken, dat men verliest, uit eigen liefhebberij verliezen, peuteubiët dròë zich (ergens) uit begeven, peutamòng dròë zich (ergens) in begeven. De werkwoorden der IVe klasse, (met het voorvoegsel peu- gevormde) die men aldus met dròë verbinden kan, zijn bijzonder talrijk.

Sommige daarvan hebben met dròë tot voorwerp dezelfde beteekenis als de van dezelfde stammen afgeleide werkwoorden der IIIe klasse (met het voorvoegsel meugevormde werkwoorden) meulaïh of laïh dròë zich berouwen, meulhōh of lhōh dròë zich spiegelen, meu'oelèëbalang of peu'oelèë balang dròë

zich aanstellen alsof men oelèëbalang was; hè ʾ of pajah vermoeid, meuhè ʾ of peuhè ʾ dròë of moepajah of poepajah dròë zich vermoeien; maar waar de werkwoordstam der IIIe klasse reciproque beteekenis heeft, bestaat die gelijkwaardigheid niet. Rab nabij, peurab dròë zich nabij begeven, naderen (sich nähern), meurab elkander naderen. Peurab is een van die zeldzame werkwoorden, die ook met weglating van dròë in reflexieven zin gebezigd worden. Tapeurab peutòë njan breng die kist naderbij, tapeurab dròë breng uzelf naderbij d. i. nader. In dezen laatsten zin zegt men echter gewoonlijk tapeurab zonder meer. Hier laat dus het Atjèhsch volkomen dezelfde ellipse toe als het Nederlandsch, dat naderen, nähern, zelfs regelmatig in den zin van zich naderen, sich nähern, gebruikt.

Waar „zelf" dient ter bepaling van het voorwerp der handeling, dat tevens onderwerp is, wordt dròë zonder voorzetsel gebezigd. Djipòh dròëdji hij slaat zichzelf, of slaat zich (meestal in de beteekenis van: hij doodt zich). Bè ʾ tapeuhina dròëteu verlaag u zelf niet. In de beide genoemde voorbeelden, en ook in de meeste andere gevallen, kan het pronominaal achtervoegsel vrijelijk weggelaten worden, daar dròë toch geen ander achter zich zou kunnen hebben, dan dat, hetwelk bij het voorafgegane volle voornaamwoord of pronominaal voorvoegsel behoort. Dus djipòh dròë en bè ʾ tapeuhina dròë.

VRAGENDE, ONBEPAALDE VOORNAAMWOORDEN ENZ.

De vragende en de onbepaalde voornaamwoorden staan voor een deel met elkaar in zóó innig verband, dat het aanbeveling verdient ze gezamenlijk te behandelen.

Het algemeene voornaamwoord, waarmee men naar personen vraagt is sòë wie?, dat steeds zelfstandig optreedt. Het heeft evenals de andere vragende voornaamwoorden zijn gewone plaats in den aanvang van den zin, en staat niet, zooals met gelijkwaardige voornaamwoorden in andere Inlandsche talen dikwijls het geval is, op de plaats, die het antwoord in den zin zou innemen. Sòë koe gata? wie is uw vader? Sòë joeë? wie heeft (het) gelast? Sòë djipòh? wien heeft hij geslagen? Ba' sòë takheun? tot wien hebt gij (het) gezegd? Ngòn sòë takeumeung dja' met wien zijt gij voornemens te gaan? Roemòh sòë njan? wiens huis is dat? In dit laatste geval komt sòë op dezelfde plaats als het antwoord te staan, daar possessieve bepalingen, om het even of ze vragend zijn of niet, achter het woord behooren, hetwelk zij bepalen. Men ziet — hetgeen trouwens niet bevreemdt — dat, waar sòë als onderwerp van een werkwoord optreedt, de werkwoordstam niet met persoonlijke pronominale voorvoegsels voorzien wordt, daar zulke voorvoegsels niet op een onbekend of onbepaald onderwerp kunnen terugwijzen. Sòë kan ook relatieve zinnen tot praedicaat hebben, bv. sòë njang peugah haba njan? wie is het, die die mededeeling heeft gedaan?

Sòë dient ook om naar zaken te vragen, namelijk waar de vraag betrekking heeft op vergelijking van twee of meer. Njòë ngòn djéh sòë le? welke van beide (hoopen rijst of geld bijv.) bevat het meest? Njòë ngòn njan sòë gèt? welke van deze twee (kleederen bijv.) is het beste? In zulke gevallen zou zelfs het gebruik van peuë of tòh met het Atjèhsch taaleigen in strijd zijn. Uit dit

gebruik van sòë laat zich het best het eerste bestanddeel van de samenstelling siri, een accentloos sòë, verklaren.

Soms wordt het vragende sòë verdubbeld, waardoor met meer nadruk naar ieder afzonderlijk van eene categorie gevraagd wordt; sòë-sòë njang keumeung dja' moeprang? wie zijn het allemaal („wie en wie zijn het") die ten strijde zullen trekken? Antwoord: Si Gam, Pò Amat, ngòn Si Amin, of njòë njang limòng dròë Si Gam, Pò Amat en Si Amin, of: deze vijf hier.

Sòë kan nu ook als onbepaald betrekkelijk voornaamwoord optreden, en is in zulke gevallen meestal te vertalen met „iemand die", of „iemand om te". Meestal heeft dan het geheele begrip, dat door sòë met zijn werkwoord of ander praedicaat wordt uitgedrukt na of hana tot praedicaat.

Na sòë sakét? Hana. Is er iemand ziek? Neen („er is niet"). Hana sòë kheun er is niemand, die zegt. Na sòë peuteuntèë er is wie regelt, d. i. er is iemand om (die aangelegenheid) te regelen. Hana sòë tém dja' er is niet wie wil gaan, d. i. er is niemand die wil gaan. Sòë staat dus in zulke zinnen voor een, of eenige, individuën, die in zooverre bepaald zijn, dat men hen voorstelt als een zekere handeling verrichtende, verricht hebbende, of geneigd, geschikt of voornemens, om zekere handeling te verrichten, of voorzien van zeker praedicaat.

Ook le velen, veel, en dit, nit of mit weinigen, weinig, komen wel als praedicaat voor; bv. le sòë toelōng er zijn velen, die (mij, hem of dergelijken, al naar het verband dit medebrengt) helpen, velen om (mij, hem of dergelijken) te helpen; dit of mit sòë gasèh er zijn maar weinigen die deernis hebben met (mij, hem of dergelijken). Soms kan dit sòë door het betrekkelijk voornaamwoord njang gevolgd worden, maar na sòë njang toelōng is toch minder gebruikelijk dan na sòë toelōng enz.

Sòë kan alleen dan den zin van „iemand" hebben, wanneer een werkwoord of ander praedicaat, al of niet door njang

voorafgegaan, erop volgt; het beteekent dus altijd: iemand, die....., iemand om te..... terwijl iemand zonder meer door het eenheidstelwoord voor personen: sidrò̈ of sidrò̈ oereuëng wordt uitgedrukt. Na sidrò̈ diroemòh? Hana sidrò̈. Is er iemand in huis? Niemand. Voor niemand kan ook hana sò̈ dienst doen, wanneer het als antwoord dient op eene vraag, waarin na sò̈ een praedicaat volgt, dus eigenlijk heeft men dan met eene elliptische uitdrukking te doen. Dikwijls laat men dan op sò̈ nog na volgen, maar vereischt is dit niet. Na sò̈ peuteuntèë boeët njò̈? Hana sò̈ of hana sò̈ na of hana sidrò̈. Is er iemand om deze zaak te regelen? Niemand. Padoem drò̈ na sadjan Teukoe Asan? Hana sidrò̈ (of sidrò̈ pi tan). Hoevele lieden zijn er in het gevolg van Teukoe Asan? Niemand (zelfs geen enkel persoon). In vetatieve zinnen kan na aan sò̈ voorafgaan: bè^{s} sò̈ tamòng of bè^{s} na sò̈ tamòng, laat niemand binnengaan (letterlijk: „er zij niet wie binnengaat"). Bè^{s} (of bè^{s} na) sò̈ toepeuë boeët njan laat niemand van die zaak weten.

In eene elliptische zegswijze komt *h*an sò̈ zonder meer in den zin van niemand voor. Om een hoogen graad van eene eigenschap of hoedanigheid te kennen te geven, plaatst men namelijk, vooral in de litteratuur, dit woord na het praedicaat, en zegt dus bijv. van iemand, dat hij was malém *h*an sò̈, gala^{s} *h*an sò̈, d. i. uitermate geleerd, buitensporig verheugd. De bedoeling is dat „niemand" daarin de gelijke van de persoon in quaestie was, maar de uitdrukking is verkort en versteend. Soms zegt men hiervoor *h*an sò̈ lé „er is niemand (van die kracht) meer". N. *h*an sò̈ tjeudaïh that N. is zeer knap zonder gelijken, onvergelijkelijk.

Hoewel de benaming „onbepaald voornaamwoord" meer in het bijzonder van toepassing schijnt op die voornaamwoorden, die, zonder eenige nadere bepaling, een persoon (iemand), eenigen, of de menschen aanduiden, en dus het

zooeven behandelde sòë het volste recht op den naam van onbepaald betrekkelijk voornaamwoord kan laten gelden, pleegt men met dezen laatsten naam veelal die betrekkelijke voornaamwoorden te bestempelen, die eene geheele bepaalde klasse of categorie omvatten (alwie . . . . . en alwat . . .) Ook in dezen zin komt sòë, al of niet met het eenvoudige relativum njang versterkt, voor. Sòë tjeumeutjoeë of sòë njang tjeumeutjoeë tjit geuhoekōm (de overheid) straft al wie steelt. Om dit „onbepaalde", of liever zonder onderscheid omvattende nog meer te doen uitkomen, verdubbelt men sòë somtijds. Sòë-sòë sakét of sòë-sòë njang sakét djeuët lakèë (of djilakèë (1)) oebat keunan al wie ziek is, mag daar geneesmiddelen vragen; sòë-sòë ka tapòh of sòë (njang) ka tapòh, bè' tatjarōt lé wie ge geslagen hebt, moet ge niet bovendien uitschelden; ba' sòë-sòë of ba' sòë (njang) tadja' lakèë reunggét takheun dròëteu meuseukin, tot degenen, wien ge geld gaat vragen, moet ge van u zelf zeggen dat ge arm zijt.

Nog meer specifiek is de versterking met een voorgevoegd barang (ook beurang, marang of meurang) dat veelal den vorm baranggа-, beurangga-, marangga- of meurangga- aanneemt. Barangsòë (baranggasòë, meuranggasòë (2) enz.) tjeumeutjoeë tjit geuhoekōm. Wanneer sòë, sòë-sòë of barangsòë enz., door een relatieven zin bepaald, tevens een werkwoord als praedicaat hebben, krijgt dit werkwoord het pronominaal voorvoegsel van de derde persoon; bv. sòë of sòë-sòë of baranggasòë

(1) Dit werkwoord met het pronominale voorvoegsel op deze plaats is niet in strijd met den regel, dat een werkwoord met een vragend of onbepaald voornaamwoord tot onderwerp geen pronominale voorvoegsels aanneemt; immers het onderwerp van lakèë is niet het onbepaalde sòë-sòë, maar het bepaalde sòë-sòë sakét enz.

(2) In de Pidië-streek hoort men deze g dikwijls als k uitspreken: barangkasòj, meurangkasòj.

tém (of njang tém) ikōt, ba' djidja' keunòë laat al wie wil volgen (meegaan, meedoen) hier komen.

Barangsòë enz. kan al naar omstandigheden de beteekenis hebben van: allen zonder uitzondering, of een ieder zonder onderscheid, bv. baranggasòë bè' tapòh beteekent: sla niemand, wie hij ook zij; bè' tapòh baranggasòë daarentegen beduidt: sla niet zoo maar iedereen zonder onderscheid. Ka djikheun ba' baranggasòë kan beteekenen: hij heeft (het) reeds aan alle menschen zonder uitzondering, of wel: hij heeft (het) reeds aan allerlei lieden zonder onderscheid verteld.

Zoowel naar zaken als naar personen vraagt tòh, dat zeer veel overeenkomst vertoont met het Maleische mana. Ook tòh heeft in het bijzonder locale beteekenis; evenals mana heeft het vaak het relatieve njang ter meerdere bepaling voor zich.

Dit alles geldt evenzeer van het met tòh zoo goed als geheel gelijkwaardige siri (in de Bovenstreken en ter Noordkust gewoonlijk siré uitgesproken), dat in de Benedenstreken van Atjèh eenen ietwat ouderwetschen bijsmaak heeft en veel minder gebezigd wordt dan tòh; deze verhouding is in de Bovenstreken en ter Noordkust bijna omgekeerd. In de litteratuur is siri van frequenter gebruik dan in de spreektaal. Tòh en njang tòh, siri en njang siri vragen naar een of eenige bepaalde personen of zaken, uit een grooter, maar toch als beperkt voorgesteld aantal, en het antwoord zal gewoonlijk moeten bestaan óf in ondubbelzinnige aanwijzing van de personen of zaken, waarnaar gevraagd is, óf in hare beschrijving met kenmerken, die alle onzekerheid wegnemen. Meestal zal men die vraagwoorden kunnen vertalen door welke of welk, wat voor een, wat voor....; njang tòh of njang siri koe gata welke is, of was uw vader? Deze vraag kan men slechts dan doen wanneer die vader zich bevindt in, of behoort tot een gezelschap, dat door spreker en aange-

sprokene wordt gezien, of dat beiden zich, als te voren gezien, duidelijk herinneren, of op andere wijze in gelijke mate begrensd voorstellen. Het antwoord zal bv. luiden njang panjang de lange of langste, njang teumbōn de dikke of dikste, njang blah oeneun die aan de rechterzijde is (of was). Tòh njang keumeung dja' oe Pidië welke is het (of zijn het) die naar Pidië zal (of zullen) gaan? Ook bij deze vraag staat van te voren vast, dat spreker en aangesprokene aan dezelfde beperkte groep van personen denken, waartoe een of meer behooren, die voornemens zijn naar Pidië te gaan. Tòh of siri njang gèt welke of welk (van de verschillende voorwerpen, die hier voor ons liggen, de verschillende plannen, die wij bespreken. of dergelijke) is het beste, of de beste? Tòh of njang tòh takeumeung tjò' welke of welk (van de zich voor ons bevindende, of door ons besprokene dingen) zult gij nemen? Njang siri bheuë' gata welk (van die bepaalde dingen, die spreker en aangesprokene zien of waaraan zij denken) is uw aandeel?

Voorts dienen deze woorden in het algemeen om naar plaatsen: landen, dorpen, huizen, te vragen, waarbij men dan de aan spreker en aangesprokene bekende eigennamen van landen en dorpen of huizen binnen zekere grens, als het bepaalde aantal schijnt te beschouwen, waaruit één aangewezen zal worden. Gata tòh (siri) nanggròë welke (of waar) is uw land? Dit tòh kan ook als vragende bepaling van den algemeenen plaatsnaam optreden; nangròë tòh of nanggròë siri (1) welk land? wat voor

(1) Het tweede bestanddeel van dit woord is het zelfde ri (ré), dat in meuri (meuré) „bekend van soort of gedaante", in toeri (toeré) „de gedaante kennen van", „bekend zijn met" en in saré (ook in de Benedenstreken zelden sari) effen, gelijkelijk, tezamen, (bandoem saré allen gelijkelijk, allen tezamen), juist, even, voorkomt. Men heeft dan ook naast meuri en toeri, geen vraagwoord pari, terwijl vraagwoorden met pa anders geregeld naast die samenstellingen met meu- en toe- voorkomen, bijv. meudjan, toe-

land (eigenlijk: het land van wat?). Ook de mogelijke tijdstippen beschouwt men als binnen zekere grenzen besloten en vraagt daarnaar met tòh of siri; lajeuë tòh of lajeuë siri of siri lajeuë na dròëneu, in welken tijd is U geboren? dròëneu tòh lajeuë of tòh masa, siri masa, van welken tijd is U? Gelijkwaardig is in het Maleisch bilamana. Evenzoo kan men naar eene der vijf voor de dagelijksche godsdienstoefeningen aangewezen tijden (Maleisch waqtoe) aldus vragen: wa'tèë tòh, wa'tèë siri of siri wa'tèë? welke waqtoe? Naar eenig tijdstip van dag of nacht vraagt men overigens met: panè ç̀òh oeròë? panè ç̀òh malam? op welke hoogte van den dag? van den nacht? en men krijgt dan eene der in „De Atjèhers", Dl. I. blz. 211—213 aangegeven antwoorden. Meer modern, ofschoon ook reeds lang in gebruik, is de vraag: padoem pòh? (zelden: pòh padoem?) hoeveel uur (slag)?

Tòh-tòh of siri-siri (ook siri-ri) aneu' gata welke (uit dien troep kinderen) zijn uwe kinderen? Tòh-tòh of siri-siri takeumeung tjò' tatjò'keu welke (van eenige bepaalde zaken) gij nemen wilt, neem die maar. Nanggròë njòë barang gatòh (meuranggatòh, barangtòh) of baranggari gampōng hana aman in dit land is het in geen enkele gampōng veilig. Baranggari (meurang~~gi~~gari, barangri) oereuëng disinòë hana lōntoeri ik ken hier niemand ter wereld, niemand hoegenaamd; meuranggari nanggròë neujoeë dja', hana oelōn-meuda'wa, naar wat voor land U mij ook gelasten moogt te gaan, ik zal geen bezwaar maken.

---

djan, padjan, } meunè, toenè, panè, } meukri, toekri, pakri,
moeban, toeban, paban, } meukòn, toekòn, pakòn, enz. De eerste syllabe van siri, die in samenstellingen wegvalt, moet het vragende element bevatten; misschien is dit si identiek met sòë, dat eigenlijk niet anders dan een geaccentueerd si is.

Ook naar enkele andere zaken vraagt men veelal met tòh of siri, bijv., vooral in de geschreven taal, naar het beste plan, dat men kan vormen, den besten weg, dien men kan kiezen: tòh bitjara? Wat is nu de (juiste) raad? Altijd staat dan echter in het Atjèhsch bewustzijn op den voorgrond, dat uit zeker beperkt aantal (in casu van mogelijke plannen) een of meer gekozen moeten worden.

Naar zaken vraagt peuë, wat? ter Noord- en Oostkust veelal poeë uitgesproken, dat etymologisch overeenkomt met de tweede lettergreep van het Maleische apa en bij accentverlies in vele gevallen den vorm pa aanneemt.

Evenals sòë, tòh, siri wordt peuë alleen zelfstandig, niet bijvoegelijk gebruikt en staat het in den regel voo.aan in den zin, niet op de plaats, waar het antwoord zou voorkomen; ook peuë blijft echter natuurlijk in genitiefverbindingen zijne plaats innemen achter het woord, waarbij het behoort. Peuë njan? wat is dat? peuë (1) nan oereuëng tjapië' njan? hoe (wat) is de naam van dien kreupelen man? peuë tapeugah boenòë? wat deeldet gij daareven mede? ka gadòh tima-tima, ngòn peuë tatjrōng ië? de heele emmer is zoek, waarmede (met wat) zullen we nu water putten? keupeuë tadja' teumagoeën, kòn ka tròë geutanjòë waartoe (tot wat) gaat ge koken, wij zijn immers al verzadigd?

In een enkel geval zou men kunnen denken dat peuë bijvoegelijk gebruikt werd, namelijk in vragen als: peuë oereueng gata? wat voor mensch zijt gij? waarop als antwoord past: lōn oereuëng Atjèh, lōn oereuëng Teukoe Nè', ik ben een Atjèher, ik ben een volgeling van Teukoe Nè' of dergelijken, waaruit de herkomst, landaard enz. van den ondervraagde blijken. Men heeft hier echter met eene bijzondere vrijheid van woordvoeging te doen, en peuë

(1) Naar iemands naam vraagt men even vaak met peuë als met sòë: sòë nan adoeën gata? hoe (wie) is de naam van uw ~~s~~oudere broeder?

eerder te beschouwen als een bij exceptie vooropgestelden genitief, zoodat de uitdrukking in waarde gelijk staat met oereuëng peuë (dit wordt echter niet gezegd) een mensch van wat? tenzij men de voorkeur geeft aan de opvatting van oereuëng als nadere bepaling van peuë, zoodat de waarde der vraag is: wat aan mensch zijt gij? Evenzoo vraagt men panè oereuëng gata (1) een mensch van waar zijt gij? zonder dat men zeggen kan, dat het vragende bijwoord panè, van waar? hier bijvoegelijk ter bepaling van het zelfstandig naamwoord oereuëng dient. Ook in dit geval kan men aan eene van twee genitiefverbindingen denken: een mensch van waar? of van waar der menschen? De meeste opmerkingen, die hierboven betreffende sòë gemaakt werden, gelden ook van peuë, zoodat wij hier met opheldering door eenige voorbeelden kunnen volstaan. Peuë njang srōt (of rōt) lam mòn boenòë, wat (was) het dat zooeven in den put viel? peuë-peuë tapadjōh baròë? tapeugah sabòh-sabòh. wat hebt ge gisteren allemaal (wat en wat hebt ge gisteren) gegeten? deel het een voor een mede; peuë-peuë njang tablòë di peukan? wat is het allemaal, dat gij op de markt gekocht hebt?

Na peuë srōt di boebōng boenòë, er is iets, dat (er is, wat) zooeven van het dak is gevallen; na peuë lōn keumeung peugah ba' gata er is iets, dat (er is, wat) ik u wil mededeelen. In beide zinnen kan op peuë ook njang volgen; daarmede wordt meer nadruk gelegd, bijv. na peuë njang lōn keumeung peugah ba' gata zal men bij voorkeur zeggen als men bij iemand, die aanvankelijk weinig lust toont op verzoek van den spreker mede te gaan, nader aandringt. Le peuë tamòng lam neumat gòb njan, er is veel, dat valt binnen zijn gebied; dit peuë lōn poeboeët oerò njòë weinig is hetgeen ik van daag het uitgevoerd;

(1) Even gebruikelijk als gata oereuëng panè?

hana peuë lōnbri keu gòbnjan ik heb niets om hem te geven („er is niet wat ik hem geven kan"). Niets wordt alleen dan door hana peuë uitgedrukt, wanneer het gevolgd wordt door een werkwoord, waarbij peuë als onderwerp of als voorwerp behoort of door een bij peuë als onderwerp behoorend praedicaat; anders zegt men: hana sapeuë (1) of hana sapeuë na. Om het vetatieve niets uit te drukken, wordt in de hier genoemde gevallen hana door bè's vervangen.

Meung bè's (ook wel samengetrokken moebè's) peuë mara singòh lōnteuka, indien er niets is dat verhindert, kom ik morgen; bè's na srōt sapeuë, dat er niets valle.

Hana peuë zonder meer beteekent: het is niets, het komt er niet op aan, bijv. men zegt tot iemand, tegen wien men door onhandigheid aan loopt: bè's beungèh, hana lōnsadja, wees niet boos, ik deed het niet met opzet. Het antwoord luidt: hana peuë, het is niets.

Ook in den zin van: „het is goed, er is niets tegen," bijv. lōnkeumeung teumanjòng sabòh patah ba's Teukoe. Hana peuë. ik wil u eene kleine vraag doen, Teukoe! — Goed (er is niets tegen).

Bij het gebruik van peuë moet men steeds bedenken, dat dit woord ook als zelfstandig naamwoord voorkomt met de beteekenis van „zaak" of „soort" van zaken. Tot een kleederenkoopman, die zijne kleederen wil laten zien, zegt men bijv.: padoem peuë na tamè hoeveel soorten hebt gij medegebracht? Antwoord: lapan peuë of le peuë acht soorten of vele soorten. Peuë takeumeung da'wa ateuëh gòbnjan? Na limòng peuë waarover wilt gij een proces tegen hem beginnen? Over vijfderlei zaken.

In eenen zin als: le peuë ka lōnbri keu djih veel heb ik hen reeds gegeven, is het niet zeker of men

(1) Wij zullen straks zien, dat dit sa voorkomt in tal van andere woorden die dienen om volstrekt ontkennende uitdrukkingen te vormen.

te doen heeft met het onbepaalde betrekkelijke voornaamwoord peuë („veel is wat ik hem gegeven heb") of met het zelfstandig naamwoord („vele zaken, velerlei heb ik hem gegeven").

Peuë-peuë teubiët of peuë njang teubiët ba' koeala njan, geutjò' wasé lé Teukoe N. van al hetgeen uit die riviermonding gaat, heft Teukoe N. rechten. In plaats van peuë-peuë kan hier ook barangpeuë, baranggapeuë, meuranggapeuë, enz optreden. Baranggapeuë na lam roemòh njòë bè' tatjò' neem niets hoegenaamd van hetgeen in dit huis is. Bè' tapadjòh baranggapeuë eet niet zoo maar alles zonder onderscheid. Peuë wordt bovendien, evenals het Javaansche apa, als vragend bijwoord gebruikt: peuë tatoeri keutji' gampōng njòë kent gij den keutji' van dit dorp? peuë hana boe lòm gata? hebt gij nog niet gegeten? peuë gata njang pèh geundrang boenòë? waart gij het, die zooeven op de trom sloegt? In deze beteekenis heeft peuë natuurlijk geen zinaccent; wel daarentegen, waar het als vragend bijwoord de waarde heeft van ons: „hoe, hoe zou het?" Si Gam ka pajah that. Peuë hana pajah, ka djidja' beungòh kòn tò' an seupōt hana piōh. Si Gam is zeer vermoeid. Hoe zou hij dat niet zijn, hij heeft van den morgen tot den avond geloopen zonder te rusten.

Dit laatste bijwoordelijke peuë komt vooral naar aanleiding van ontkenningen en vragen te pas. Van de ontkenning is het zooeven gegevene een voorbeeld; vraagt iemand: waar van daan? (panè?), dan zegt men op dezelfde wijze peuë panè? d. w. z: wat moet dat „waar vandaan?" hoe kunt ge dat nog vragen? Naar aanleiding van bevestigende zinnen drukt panè diezelfde soort van verwondering uit: panè siribèë hoe komt ge eraan, dat het duizend zou zijn? panè djipoebeuët hoe zou hij onderwijs geven?

Peuë boeët, letterlijk „wat werk?" wordt veel gebezigd in den zin van: „tot welk doel, waartoe?" en dan, daar peuë zijn accent verliest en door eenen lipklank gevolgd wordt, samengetrokken tot poeboeët, dat dus formeel niet te onderscheiden is van het werkwoord der IVe klasse, gevormd van boeët met het voorvoegsel peu (poe). Het bijwoord poeboeët is synoniem met keupeuë, tot wat? waartoe? Poeboeët tadjaˢ keunan? waartoe gaat gij derwaarts?

Leupeuë, welks eerste bestanddeel (leu) ik niet weet te verklaren, dient als bijwoord meestal ter uitdrukking van zekere ergernis of verrassing. Men geeft iemand, die herhaaldelijk, tot vervelens toe daarom gevraagd héét, wat tabak met de woorden: njòë leupeuë bakōng, nu hier hebt ge dan de tabak. Iemand laat een ander naar zijnen sirihzak zoeken, dien hij dadelijk zou gevonden hebben, als hij even rondgekeken had. De ander reikt hem den zak over en zegt: njòë leupeuë boengkōïh hier is immers uw zak. Njan leupeuë ka tōˢ daar is hij eindelijk, zegt men bij het aankomen van iemand, dien men al lang wachtte.

Ditzelfde leu wordt ook met pat en met hò aldus verbonden, maar ook dan gaat steeds een aanwijzend voornaamwoord vooraf, zoodat njòë leupat, njan leupat, djèh leupat varianten zijn van njòë pat enz. njòë leuhò enz. varianten van van njòë hò enz.

Njòë leupat, tjòˢ. Hier (ligt) het dan, neem weg. Djèh leuhò djidjaˢ. Daarheen (wij zouden zeggen: daar) gaat hij immers.

Peuë vormt met eene reeks van eenlettergrepige woorden, die in het algemeen wijze, tijd, plaats, maat (lengte, hoeveelheid), herkomst of oorzaak aanduiden, samengestelde vragende bijwoorden; daar peuë dan als eerste deel der samenstelling zijnen klemtoon verliest, neemt het den vorm pa (zie boven bladz. 217) aan. In enkele gevallen neemt

pa, waar het met zulke woordjes in verbinding treedt, eerst na of nè achter zich, en soms wordt dan achter het tweede samenstellende deel na nog herhaald: pana (panè) ɛ̀òh of pana (panè) ɛ̀òh na.

Die eenlettergrepige woordjes komen deels nog op zichzelve als zelfstandige naamwoorden voor (bijv. kri, ban) maar verscheidene ervan treft men in de tegenwoordige taal alleen in verschillende samenstellingen of afleidingen (met meu-, toe-, sa-, enz.) aan; zulke samenstellingen worden verder ook gevormd met het woord peuë zelf (moepeuë, toepeuë, sapeuë enz.), met de eenlettergrepige vraagwoorden sòë, pat, tòh, hò, en met het woordje ri, dat de gedaante aanduidt. Wij zullen, om het overzicht te vergemakkelijken, de voornaamste dier samenstellingen of afleidingen gezamenlijk bespreken. Vooraf ga ter verduidelijking één voorbeeld.

Kri duidt de wijze van zijn aan: takheun kri zeg de wijze, vertel hoe de vork in den steel zit (1). Hiervan maakt men nu de bijwoordelijke samenstelling pakri op welke wijze, hoe? Met het voorvoegsel meu vormt het een bijvoegelijk naamwoord, gewoonlijk als gezegde gebezigd: meukri „wat de wijze betreft, bepaald", „van eene (bepaalde) wijze voorzien", bijv. boeët njan ka meukri, het is al bepaald, hoe die zaak in elkaar zit, hoe het in zijn werk zal gaan; meung hana meukri talakèë panè geubri (tot iemand, die bijv. met veronachtzaming van sommige gebruiken om de hand van een meisje vraagt) als ge niet op eene bepaalde wijze (haar) vraagt, hoe zou men (ze) u dan geven?

Ook met thèë (Maleisch tahoe) weten, worden die eenlettergrepige woorden samengesteld; zij vormen dan werkwoorden met de beteekenis: de wijze, tijd, herkomst, plaats, maat (lengte, hoeveelheid) of oorzaak van iets kennen. Thèë

(1) In hikajats, dus in gebonden stijl vindt men vaak de versteende uitdrukking: kri tjit narit N. N. in den zin van: „toen sprak N. N. aldus", „vervolgens waren aldus de woorden van N. N."

verliest evenals peuë als eerste deel der samenstelling zijn accent en wordt (1) toe, dus toekri de wijze van iets, het hoe van iets weten. Hana lōntoekri, ik weet niet hoe; pakri lōntoekri, hoe zou ik weten hoe?

Sa, het telwoord der eenheid, dient tevens om gelijkheid, „een en hetzelfde" aan te duiden. In beiderlei zin komt het als eerste bestanddeel der hier bedoelde samenstellingen voor. Sakri kan beteekenen: op 'n wijze, gewoonlijk met de ontkenning: hana sakri heelemaal op geen wijze, op geen bijzondere wijze. In den zin van „op dezelfde wijze" is sakri min gebruikelijk; men zegt daarvoor saban van ban, dat met kri ongeveer synoniem is, of ook alleen sa (één): njòë ngòn njan sa tjit, dit is met dat gelijk, komt op hetzelfde neer (sama djoega). De meeste dier eenlettergrepige woorden leerden wij hierboven reeds kennen in hunne bijwoordelijke verbinding met de voorgevoegde demonstratieven njòë, njan en djéh (dit geldt van pat, hò en ban) of zoowel in deze verbinding als in die met de achtergevoegde oudere vormen der demonstratieven nòë, nan, en déh (dit geldt van djan,

(1) Zie „Atjèhsche klank- en schriftleer" in Tijdschrift v. h. Batav. Genootschap, Deel XXXV, blz. 382-3 en 422 (37-38 en 77 van den overdruk). De groote verscheidenheid der samenstellingen met toe- heeft het gebruik van thèë zeer beperkt. In een groot aantal gevallen mag men zoowel thèë als toepeuë gebruiken, bijv. Si N. ka na aneuc? hana lōntoepeuë. heeft N al kinderen? ik weet het niet. Maar wanneer naar het geslacht der kinderen gevraagd wordt, zal men al de voorkeur aan toepeuë geven, en voor de meer speciale begrippen toesòë, toepat enz. treedt thèë nooit in de plaats. Het werkwoord thèë wordt verder gebruikt voor: „zich bewust zijn van.... iets bemerken....." bijv. na neuthèë geumpa beuklam heeft U iets gemerkt van de aardbeving van nacht? Gritan bagaïh that djiploeëng, ḥandjan tathèë ka tōc het rijtuig reed bijzonder snel, voordat we het wisten (letterlijk: zonder tijd om er ons bewust van te worden) waren we al aangekomen. Geupoewòë oe roemòh hana djithèë. Men bracht (hem, nl. den dronken man) naar huis zonder dat hij 't merkte. Als bijvoegelijk naamwoord (praedicaatswoord) beteekent thèë in staat, kunnend. Peuë ka thèë aneuc gata? Ka thèë djac, Wat kan uw kind al? Het kan al loopen (peuë ka djithèë zou beteekenen: weet hij het al? of: wat weet hij al?).

ɛ̀h, ɛ̀t, doem, dit, bé). Niet elk der hier bedoelde woordjes vormt al de genoemde samenstellingen (met pa-, meu-, toe- en sa-); ook zijn er woordjes, die uit den aard der zaak alleen met de drie laatstgenoemde voorgevoegde woorden in verbinding kunnen treden, en niet met pa, daar zij zelve reeds vraagwoorden zijn. Dit geldt van peuë, dat immers een andere vorm van pa is, van sòë wie? van pat waar? tòh, welke, wat? hò waarheen? en van ri (ré), dat in plaats van pari, gelijk ons hierboven reeds bleek, siri vormt.

Wij laten thans de woordjes en hunne verbindingen volgen. De eenlettergrepige woorden heb ik met I, de pa-afleidingen met II, de meu-(moe-) afleidingen met III, de toe-afleidingen met IV, de sa-afleidingen met V genummerd.

I sòë, wie? in sommige gevallen: wat, welke? alwie iemand die, iemand om te . . . .

III meusòë, boeët njan ka meusòë men weet al wie dat werk gedaan heeft (doen zal); hana meusòë radja nanggròë njan men weet niet (niemand weet) wie in dat land koning is.

IV toesòë, sòë geukeumeung bòh keupanglima? hana sòë toesòë wien zullen zij tot panglima aanstellen? niemand weet, wien. Hana lōn toesòë kheun, ik weet niet wie het gezegd heeft.

V In plaats van eene uit den aard der zaak onmogelijke samenstelling met sa treedt sòë alleen op in: hana sòë niemand, en in het bijwoordelijke *h*ansòë, onvergelijkelijk; beide uitdrukkingen werden reeds besproken.

I peuë wat? alwat, iets dat; als zelfstandig naamwoord: soort, zaak.

III moepeuë, tapeugah dilèë areuta njang takeumeung peugala, ba' moepeuë noem eerst de zaken, die gij verpanden wilt, dat wij ze weten (dat het „wat" vaststa); hana moepeuë nan djitjarōt oelōn zonder eenige aanleiding (zonder dat bekend is, wat naam

het heeft) scheldt hij mij uit. Hana moepeuë sabab zonder eenige reden.

IV toepeuë, meunan peuneugah, njang boeët hana lōntoepeuë zoo zegt men (zoo is het zeggen), maar of het werkelijk zoo is, weet ik niet. Letterlijk: „Zoo (is) de mededeeling; de werkelijkheid (het werk, de zaak zelf) weet ik niet." Toepeuë is het meest algemeene woord voor „weten", en het kan daarom in de meeste gevallen de meer speciale in deze rubriek voorkomende werkwoorden vervangen, bijv. in plaats van het hierboven genoemde hana sòë toesòë past ook hana sòë toepeuë. Hana lōntoepeuë gadòh, ik niet wat er verloren is.

V sapeuë, 1° djih ngòn lōn sapeuë pakat (of sisapeuë of alleen sapeuë) tjit, hij en ik zijn het volkomen eens (hebben een en hetzelfde overleg). 2° na tamè boe lé gata? hana sapeuë lōnmè hebt gij rijst meegebracht? ik heb niets meegebracht. Peuë takeumeung blòë? lōndja' blòë batjoet sapeuë wat wilt gij koopen? Ik ga zoo van alles wat koopen. Na sapeuë treu' er is nog iets.

I pat (vragend en onbepaald betrekkelijk bijwoord van plaats:) waar? alwaar, waar ook. Soms nog als zelfst. naamw. bijv. djeuëb pat op alle mogelijke plaatsen, en in njòë pat enz.

III moepat, ba' moepat areuta dilèë, doedòë niba' njan tadja' peunjata pantjoeri laat eerst blijken waar het (gestolene) goed zich bevindt, daarna kunnen wij naar den dief gaan zoeken.

IV toepat, roemòh gòbnjan tatoepat lé gata (of digata)? weet gij waar zijn huis staat? Ka lōntoepat djidoeë' ik weet al waar hij zit.

V sapat, 1° hana meutjré doea dròë njan, djidoeë' pi sapat, djidja' pi sahò die twee zijn onafscheidelijk, zij verblijven op dezelfde plaatsen en gaan naar dezelfde plaatsen heen; 2° ka lōndja' mita sira,

hana sapat djimeukat ik ben al aan het zoeken geweest naar zout, maar heb het niet kunnen krijgen; ze verkoopen het nergens. Na sapat djimeukat er is wel een plaats waar zij het verkoopen. Na sapat treu' Nog ergens (er is nog eene plaats).

I tòh welke, wat (uit een zeker bepaald aantal).

III meutòh, lam kawan leumò njan keu lōn sabòh. Djeuët tapi ba' meutòh bè' tatjò' baranggatòh. Van dien troep runderen (wensch ik) er een voor mij. Goed, maar dan moet vaststaan welk (rund), ge moogt niet zoo maar onverschillig welk nemen.

IV toetòh, neubri idja keu lōn sikra'. Njang tòh? Hana lōn toetòh peugah wil mij een kain (van deze, die hier voor ons liggen) geven. Welke? Ik kan niet zeggen, welke. Ka lōntoetòh djilakèë ik weet al, welke (van eenige bepaalde zaken) hij gevraagd heeft.

I hò (vragend en onbepaald betrekkelijk bijwoord van richting:) waarheen? waarheen ook .... hòka waar?

III meuhò, hò djiboengka Si Gam? hana meuhò waarheen is Si Gam vertrokken? niemand weet waarheen (het „waarheen" is niet bepaald); hò ka rakan gata? ka lōntanjòng baranggapat, hana meuhòka waar is uw makker? ik heb het al overal gevraagd, niemand weet waar hij (gebleven) is.

IV toehò, hana lōntoehò dja' mita lé ik weet niet meer, waarheen (ik zou moeten) gaan om te zoeken. Hana lōn toehòka ik weet niet, waar (hij, zij, het) gebleven is. Ka lōntoehò djidja' ik weet al, waarheen hij gegaan is.

V Sahò, 1° zie het voorbeeld onder sapat. 2° hò takeumeung dja'? hana sahò waarheen wilt gij gaan? nergens heen. Na sahò treu', nog ergens (anders) heen. Sidròë sahò ieder naar zijn kant („een naar een kant"), dus: in verschillende richtingen; batjoet sahò (letterlijk: „een weinig aan een kant" met den zin van: „aan elken kant een weinig") ongeveer, plus minus.

I nè komt alleen zelden voor (doea nè, lhèë nè twee, drie plaatsen van herkomst), duidt in samenstellingen de plaats van herkomst aan.

II panè, panè tadja'? vanwaar zijt gij gekomen? Dit panè wordt ook veel gebezigd om verbazing of ongeloof te kennen te geven. Na siribèë dròë. Panè siribèë, meung sireutōïh pi tan. Er zijn duizend personen. 't Mocht wat (van waar?) duizend, zelfs honderd zijn er niet.

III meunè, bè' tameurakan ngòn oereuëng hana meunè-nè ga u niet afgeven met lieden van niets (wier „van waar" geheel onbekend is). Pakòn takheun hana meusòë rakan lōn? oereuëng meunè, gampōng moepat, nan meusòë. Waarom zegt ge dat mijn makker eene onbekende grootheid is? Zijne afkomst zoowel als zijne woonplaats en zijn naam zijn bekend.

IV toenè, Nja' Ali geukheun oereuëng gèt tjit, tapi hana lōntoenè (of hana lōntoenè oereuëng of asaj) men zegt, dat Nja' Ali een fatsoenlijk man is, maar ik ken zijne afkomst niet. Ka lōntoenè djitjò' ik weet al van waar hij (het) genomen heeft.

V sanè, 1° gòbnjan sanè bandoea zij zijn beiden van dezelfde plaats. 2° panè tatjò' sikin njan? hana sanè, atra oelōn van waar hebt ge dat zwaard genomen? Nergens van daan: het is mijn eigen. Na doea lhèë nè njang ka tō'. Ka abéh bandoem? Hana, na sanè treu'. De lieden (van verschillende kanten, die verwacht worden) zijn van twee of drie kanten al gekomen. Zijn dat allen? Neen, er is nog een kant, van waar (er komen moeten).

I ri (rè) ouderwetsch woord voor „uiterlijk" „gedaante", sang ri meuroea als de gedaante van een leguaan (in gedichten gezegd van leelijke vrouwen). Zoo ook als betrekkelijk bijwoord: gelijk, als. Verder in het vragende voornaamwoord siri (siré), synoniem met tòh.

II (Voor pari, dat niet bestaat, komt het boven behandelde siri = tòh in de plaats).

III meuri, Atjèh njòë ka hana meuri lé, ka lagèë nanggròë gòb Atjèh hier is haast niet meer te herkennen, het ziet er uit als een vreemd land (land van anderen); oereuëng sinòë peuë bandoem djeuët djiseumoerat? meuriri tjit Kunnen de menschen van hier allen schrijven? Dat is nog met onderscheid (d. w. z. niet allen zonder onderscheid). Rajeu' loeka gata dilèë? han, parōt-parōt hana meuri lé. Was het eene groote wond, die gij hadt? Neen, zelfs het litteeken is niet meer te zien (heeft geene gedaante meer).

IV toeri is het gewone werkwoord voor: van aanzien of omgang kennen, onderkennen. Na tatoeri Teukoe Asan? hana lōntoeri. Kent gij Teukoe Asan? Neen, ik ken hem niet. Pò Bragòë, moeka tatoeri, nan tatoesòë (schertsende zegswijze:) Pò Bragòë, zijn gezicht kennen we en zijn naam weten we. Ka lōntoeri djitjò' ik weet al, welk (van eenige bepaalde zaken) hij genomen heeft (hier staat dus toeri als het ware voor thèë siri).

V saré (sari wordt zelden of nooit gezegd) heeft den zin van gelijk, effen, vlak (letterlijk: van eene en dezelfde gedaante of vorm), bijv. tanòh njan hana saré die grond is niet effen. Van daar voorts de beteekenis: in dezelfde maat, allen gelijkelijk: sidadoe djidja' saré that, de soldaten loopen zeer gelijk. Tameuhōj saré laat ons als uit éénen mond roepen.

I kri, wijze van zijn, aard, natuur.

II pakri, het gewone bijwoord: hoe? soms versterkt met het synonieme ban: pakri ban, op wat voor manier?

III meukri, ɛòh ka gòbnjan dja' boeët, meukri that, als hij een werk onderneemt, is het steeds in orde.

IV toekri, (na het geven van een eenigszins uitvoerige opdracht:) ka tatoekri? ka hebt ge nu goed begrepen hoe? Ja. Hana lōntoekri djipeulakoe ik weet niet, hoe hij (dat) doet.

V sakri, pakri takeumeung peulakoe boeët

njan? baranggakri la'én han djeuët, njang djeuët sakri hoe wilt gij die zaak bewerkstelligen? Op welke (andere) wijze ook kan het niet, slechts op ééne manier is het mogelijk. Na sakri treu' nog op eene manier; gòh tjit keunòng, sakri treu', zoo is 't nog niet in orde, op een andere manier (tot iemand, die bezig is iets te bewerkstelligen): pakri ban gòbnjan djeunòë? hana sakri hoe gaat het nu met hem? niets bijzonders (net als vroeger).

I ban, wijze, manier; als betrekkelijk bijwoord: „gelijk, zooals"; als bijwoord van tijd: „zooeven, daar juist." Vóór woorden, die hoeveelheid aanduiden, beteekent ban de geheelheid: bandoem alle, bandoea beide, ban sabòh nanggròë het geheele land. *H*anban op geene wijze, onmogelijk, *h*anban poebla, onmogelijk te scheiden (van vechtenden) *h*anban tapeugah onbeschrijfelijk (op geene wijze kunnen we het zeggen).

II paban, op wat manier? thans minder gebruikelijk, behalve in de litteratuur en in het ouderwetsche spraakgebruik, is de uitdrukking: paban tabah of ook: tapaban-bah, wat zouden we daaraan doen! Hoe zouden we dat kunnen veranderen (bij gedane zaken).

III moeban, ongebruikelijk; waar dit zou kunnen voorkomen, wordt meukri gebruikt.

IV toeban, de natuur, den aard van iets kennen; het werkwoord is minder gebruikelijk dan het daarvan afgeleide zelfstandige naamwoord teunoeban, kennis, kunde. Pakri haj gòbnjan djeunòë, na moebeudòïh atawa na djitrōn? Hana lōntoeban lé. Hoe is het thans met hem (die bijv. ter Oostkust peper ging planten), gaat het vooruit of achteruit met hem (met zijne zaken)? Ik weet er niets meer van.

V saban, 1° gòbnjan saban that roepa bandoea, die twee gelijken sprekend op elkander; 2° in het laatste voorbeeld van sakri kan men ook saban gebruiken, in de andere niet.

I ɛ̀h lengte of hoogte, afstand, grens; als voorzetsel of voegwoord: totaan, totdat, toen; na ɛ̀hnòë ɛ̀h Oelèë Lheuë zoover als van hier tot Oelèë Lheuë. Lōnkeumeung prèh ɛ̀h tjòt oeròë, ɛ̀h djiteubiët ik zal wachten tot middag, totdat hij naar buiten komt.

II paɛ̀h na, disinòë oe gampōng Blang paɛ̀h na (of panè ɛ̀h, pana ɛ̀h, panè ɛ̀h hat, panè ɛ̀h na) djara' van hier naar Gampōng Blang, hoever is dat? paɛ̀h na tréb ka taprèh disinòë hoe lang hebt ge hier al gewacht? Singòh tadja' keunòë si'at. Panè ɛ̀h hat? Kom morgen even hier. Hoe laat? Soms wordt de vraag zelfs alleen door ɛ̀hna uitgedrukt: ɛ̀hna ka gritan apoej? ɛ̀h Indrapoeri hoever gaat de spoortrein al? tot Indrapoeri.

III meuɛ̀h, panè ɛ̀h hat djikeumeung bajeuë oetang? ka meuɛ̀h, wanneer zal hij die schuld betalen? dat is al afgesproken (bepaald). Ka keumaïh kawén aneu' Si Gam? hana meuɛ̀h lòm. Is het huwelijk van Si Gam's dochter al in orde? het is nog niet vast (of het wel geschieden zal).

IV toeɛ̀h, singòh tadja' oe peukan? hana lōntoeɛ̀h gaat gij morgen naar de markt? dat weet ik niet. Si Gam djheut that akaj. Akajdji ka lōntoeɛ̀h. Si Gam heeft gemeene streken. Zijne streken ken ik door en door (ik weet de grens ervan). Hana lōntoeɛ̀h na tréb ik weet niet hoe lang (van duur).

V saɛ̀h 1° gòb njan saɛ̀h (=saban) that akaj doeageu, zij zijn bijzonder één van zin, die beiden. In het voorbeeld hierboven: na sakri treu' kan sakri ook door saɛ̀h vervangen worden ~~worden~~ zonder verschil in beteekenis. 2° paɛ̀h na tameudja'? hana

saɛ̀h hoever wilt ge gaan? geen afstand (in 't geheel niet ver). Deze vraag en dit antwoord worden als beleefdheidsphrasen gewisseld door twee personen, die elkander op weg ontmoeten, en zijn gelijkwaardig met, maar iets fijner dan: hò takeumeung dja'? hana sahò waar gaat ge heen? nergens heen.

I ɛ̀t lengte, hoogte, afstand, die men als gering wil aanduiden: als voorzetsel of voegwoord: slechts tot aan, slechts totdat.

II paɛ̀t, disinòë oe gampōng Blang paɛ̀t na djara' (of panè ɛ̀t, panè ɛ̀t hat djara')? hoe ver is het maar van hier tot Gampōng Blang?

III meuɛ̀t, is niet gebruikelijk; in plaats hiervan treedt meunè (meuna) ɛ̀t: Si Gam paneu' that. Panè ɛ̀t? Hana meunè ɛ̀t lé. Si Gam is zeer kort. Hoe kort wel? Onbeschrijfelijk kort.

IV toenè ɛ̀t, panè ɛ̀t paneu' Si' Gam, sabé ngòn sòë? hana lōntoenè ɛ̀t hinòë. Hoe klein is Si Gam, even groot als wie? ik weet hier niemand, dien ik in kleinheid met hem gelijk kan stellen. Hana lōntoenè ɛ̀t djara' ik weet niet hoever.

V saɛ̀t kan in plaats van saɛ̀h 2° gebruikt worden Paɛ̀t na takeumeung dja'? ɛ̀tnòë mantòng of hana saɛ̀t hoever wilt ge maar gaan? Slechts tot hier, of: geen afstand (in het geheel niet ver).

I doem, hoeveelheid; als bijwoord: zooveel als, ter waarde van.

II padoem, padoem na tapèt bòh driën? hoeveel doerians hebt ge geplukt? padoem joem euntjiënnjòë? hoeveel is de prijs van dezen ring? padoem-padoem tameunapsoe, lōnpeuhasé tjit zooveel gij maar verlangt, zal ik bezorgen. Padoem-padoem oeròë treu' djikeumeung boengka over eenige dagen zal hij vertrekken.

III meudoem, gòh lòm meudoem joem lada djeunòë, siboeleuën treu[5] meuhat meudoem nu is de prijs van de peper nog niet bekend (de hoeveelheid van den prijs nog niet bepaald); over eene maand staat hij zeker vast.

IV toedoem, hana lōntoedoem oereuëng maté lam prang njan ik weet niet hoeveel (ken de hoeveelheid niet der) menschen, (die) in dien strijd gesneuveld zijn. Men zegt ook: hana lōntoedoem le ik weet niet hoeveel, hana lōntoedoem djipèt ik weet niet hoeveel hij er geplukt heeft, hana lōntoedoem djidja[5] ik weet niet met hoevelen zij gegaan zijn.

V sadoem, 1° sòë le njòë ngòn djéh? sadoem wat is meer, dit of dat? Evenveel. 2° padoem lōnbajeuë? hana sadoem hoeveel zal ik (u daarvoor) betalen? Niets (in 't geheel geene hoeveelheid).

I dit, in tegenstelling met le weinig; in tegenstelling met doem, hoeveelheid, die men als gering wil aanduiden, hoeveelheid van slechts...., slechts zooveel als, slechts ter waarde van....

II padit, padit na tateumèë padé thōn njòë hoeveel padi hebt ge maar verkregen dit jaar? N.B. vooral waar men spreekt over het bedrag van eenen oogst (peper of rijst), het aantal inwoners eener gampōng, strijders eener bende enz. geldt het voor het Atjèhsche bijgeloof als onvoorzichtig afleidingen van doem te gebruiken en worden deze vervangen door afleidingen van dit. Vergelijk „De Atjèhers", II: 47.

III meudit, padit na oereuëng lam gampōng gata? hana meudit lòm hoevele menschen zijn er maar in uwe gampōng? dat is nog niet berekend (bepaald).

IV toedit, padit na oereuëng maté lam prang njòë? hana tatoedit peugah lé hoevele menschen zijn er maar in dezen strijd gesneuveld? Men („we") kan niet meer zeggen hoeveel (de bedoeling is: ontelbaar veel). Ka lōntoedit djiteumeung ik weet al hoeveel (letterlijk: hoe weinig) hij verkregen heeft.

V sadit, 1° thōn njòë dit that djiteubiët lada rab sadit ngòn thōn dilèë dit jaar is er zeer weinig peper uitgekomen, bijna evenzoo weinig als verleden jaar. 2° padit na padé meuteumèë thōn njòë? hana sadit hoeveel padi hebt ge dit jaar verkregen? In 't geheel niets.

I bé (oebé, boebé) duidt de grootte, den omvang aan.

II panè (pana) oebé, panè oebé leumò njan? na oebé gadjah hoe groot is dat rund? Zoo groot als een olifant.

III meunè (meuna) oebé, rajeus that geudōng njan. panè oebé? hana meunè oebé lé. Dat huis (een uit den grond opgetrokken, niet op stijlen rustend huis heet geudōng) is zeer groot. Hoe groot wel? Er is niets om het mee te vergelijken (naar te bepalen).

IV toenè oebé, na tatoenè oebé aneus njan? ka rab moepinggang weet ge ook hoe groot dat meisje is? Ze draagt al bijna een lendenkleed (is bijna volwassen) of ka djikab pinggang of idja pinggang een lendenkleed past haar al (d. i. zij is ongeveer volwassen).

V sabé, 1° tapeusabé doea bòh badjèë njan. ka lōnpeusabé bit-bit, bandoea sabé neurajeus, sabé beuneurat vergelijk die twee (gouden) knoopen. Ik heb ze al nauwkeurig vergeleken, zij zijn gelijk in grootte, gelijk in gewicht. Djeuëm lōn ngòn djeuëm gata sabé. peuë *h*an sabé, ban tapeusabé lé gata. Mijn horloge is gelijk met het uwe. Hoe zou het niet gelijk zijn, gij hebt het pas gelijk gezet. 2° sabé als bijwoord beteekent ook: „altijd, voortdurend": djitjarōt lōn sabé, hij scheldt me altijd uit; sabé meunan, zoo (gaat het) altijd.

I djan, tijd, tijdstip, hana djan lōn ik heb geen tijd. *h*andjan lōn éh ka teungeut ik had nog geen (nauwelijks) den tijd om te gaan liggen of ik sliep al.

II padjan, padjan na djitamòng roemòh gata wanneer is hij in uw huis gekomen?

III meudjan, padjan takeumeung bajeuë? ba' meudjan wanneer wilt ge betalen? laat dat vaststaan; disinòë na oereuëng meukat idja? meudjan-djan na meudjan-djan tan. Zijn hier kainverkoopers? soms zijn ze er, soms niet.

IV toedjan, na tatoedjan kapaj boengka? Weet ge den tijd, waarop het schip zal vertrekken?

V sadjan, 1° dit woord heeft het begrip van tijd grootendeels verloren, en de beteekenis „tezamen, tegelijk, met" is op den voorgrond getreden. Lōndja' sadjan gata ik ga met u mede, samen met u; sòë njan? oereuëng sadjan Pòteu wie is dat? een volgeling van Zijne Majesteit (onzen Heer, d.i. de Soeltan van Atjèh); oelōn ngòn pò djéh sadjan na kamòë ik en die baas, wij zijn te gelijkertijd geboren. 2° padjan tameudja' kalòn gritan apoej? hana sadjan wanneer wilt ge naar den spoortrein gaan kijken? Op geenen tijd (in 't geheel niet). padoem djan djidja' kapaj oe Poelò Wè? oeròë Aleuhat ngòn oeròë Raboe. kòn na sadjan treu'? op hoeveel tijden gaat er een schip naar Poelò Wè? Des Zondags en Woensdags. Is er niet nog een op een (anderen) tijd?

I kòn duidt het uitgangspunt, het begin, de oorzaak aan: dilèë kòn tō' an djinòë van vroeger af tot nu toe; tjoet kòn van klein af; di Atjèh kòn tō' Pidië van Atjèh af tot Pidië; hana djitém peugah kòn hij wil de oorzaak niet mededeelen.

II pakòn is het gewone woord voor: „waarom?" ook als betrekkelijk bijwoord. pakòn takheun meunan? waarom zegt gij aldus? hana djitém peugah pakòn djipòh adòëdji hij wil niet zeggen, waarom hij zijn jongeren broeder gedood heeft.

III meukòn, pakòn tapòh gòbnjan? meukònkeu waarom slaat ge hem? Het heeft zijn reden (oorzaak). hana meukòn-kòn djitjarōt lōn zonder eenige aanleiding scheldt hij me uit.

IV toekòn, pakòn djimòë? hana lōntoekòn waarom huilt hij? Ik weet de oorzaak niet. Ka lōntoekòn djipòh oereueng njan ik weet al, waarom hij dien man geslagen heeft.

V sakòn, 1° baròë ka tamè sikin njang *h*an djeuët lōnngoej, teuma njòë pi sakòn tjit ngòn atra baròë gisteren hebt ge mij al een zwaard gebracht, dat ik niet gebruiken kon, en nu is dit weer even slecht (van dezelfde afkomst) als dat van gisteren. 2° pakòn tadòng disinòë? hana sakòn waarom staat gij hier? om geene enkele reden („nergens om"); boeët njòë hana sakòn goena dit werk dient tot niets (heeft uit geenen hoofde nut); pakòn neutawō' sabé, kòn kalheuëh neupeugah boenòë? na sakòn treu'. Waarom ontbiedt ge mij aldoor, ge hebt mij immers zooeven alles gezegd? Er is nog iets. Hier is dus sakòn ongeveer gelijkwaardig met sapeuë.

Op dezelfde wijze, als wij dit reeds ten aanzien van sòë, tòh, ri, peuë constateerden, vormen ook de andere hier genoemde eenlettergrepige woordjes samenstellingen met barang- (beurang-, marang-, meurang-) met of zonder ga er achter; aldus ontstaan dan onbepaalde of betrekkelijke onbepaalde woorden (bijwoorden, telwoorden, bijvoegelijke naamwoorden). Zoo: barangpat (beurang-marang-, meurang-, barangga-, beurangga-, marangga-, meuranggapat) op allerlei plaats zonder onderscheid, zoo maar overal, op onverschillig welke plaats, waar ook. . . . . ; baranggahò enz., baranggané enz., baranggakri, baranggaban; van ɛòh, ɛèt en bè maakt men niet alleen barangga ɛòh, barangga ɛèt, baranggabé, maar ook baranggané ɛèt, baranggané oebé met de daarbij behoorende varianten: barang ɛòh, barangné ɛòh enz. Het zou ons thans te ver voeren, andere van deze zoo belangrijke eenlettergrepige woordjes afgeleide woorden te bespreken,

zooals de werkwoordstammen der IVde klasse (met het voorvoegsel peu- gevormd), die bij de ~~in de derde kolom~~ onder het cijfer III behandelde bijvoegelijke naamwoorden behooren, en die zoowel in den vorm peusòë, poepeuë, poepat, peutòh, enz., als in den vorm poemeusòë, poemoepeuë, poemoepat, poemeutòh voorkomen, of die behoorende bij de onder het cijfer IV behandelde werkwoordstammen der Iste klasse: peutoesòë, peutoepeuë, peutoepat, peutoetòh enz. Deze en dergelijke afleidingen komen beter bij de behandeling van het werkwoord ter sprake.

De meeste onbepaalde voornaamwoorden, die niet met de vragende identiek of daarvan afgeleid zijn, kwamen hierboven bij de persoonlijke voornaamwoorden reeds even ter sprake. Men wordt uitgedrukt door oereuëng (menschen, of de menschen), door de verkorte persoonlijke voornaamwoorden (als voorvoegsels) geu- of dji- en door gòb, dat personen, lieden, in het bijzonder „anderen" (dan de spreker) aanduidt. „Men zegt" kan luiden: oereuëng kheun „(de) menschen zeggen", geukheun en djikheun, „ze zeggen," of gòb kheun „lui, de lui, anderen zeggen". Gòb wordt het meest gebruikt, waar „de lui" of „anderen" met den spreker in tegenstelling gedacht worden: gòb kheun meunan, njang boeët hana lōntoepeuë de lui zeggen zoo, of het werkelijk zoo is, weet ik niet.

Om deze tegenstelling nog sterker te doen uitkomen, wordt gòb wel van eenen nadrukswijzer, meestal di, voorafgegaan, en door geu gevolgd: digòb é' geublòë ban njang gala', dilōn *h*an é' anderen kunnen koopen wat zij maar begeeren, ik niet. Maar in zulke zinnen heeft gòb dan ook niet meer dan zin van „men", evenmin als in: Si Amat ngòn lōn kòn gòb Si Amat is mij niet vreemd (bestaat mij bijv. in bloed- of aanverwantschap).

Geu en dji worden in den zin van „men" vaak door elkander gebruikt, maar in sommige gevallen, waar van zelf onder de „men" lieden van eenig aanzien verstaan worden,

heeft geu de voorkeur, bijv. dihinòë hana djimeutoeëng lé reunggèt Atjèh hier neemt men (nemen ze) geene Atjèhdollars meer aan; di Atjèh hana geutjò' wasé padé in Atjeh doet men (natuurlijk de hoofden) geene heffingen van het rijstgewas.

Een eigenaardig gebruik van geu = „men" verdient nog vermelding. Lieden, die men te voornaam acht om ze met gata, maar tevens, vooral wegens persoonlijke betrekking, te weinig voornaam om ze met dròëneu aan te spreken, duidt men in de 2de persoon met geu aan. Dit geschiedt bijv. door ouders jegens zulke kinderen, tegen wie zij om de hoogere positie, die zij zich door wetgeleerdheid of andere hoedanigheden in de maatschappij hebben verworven, eenigszins opzien; door mannen jegens hunne echtgenooten, die van hoogeren stand zijn dan zijzelf; door leeraars jegens leerlingen van zekeren leeftijd: geutjò' njòë sikeudjab neem (letterlijk: men neme) dit eens even aan. Wil men in die verhouding de 2de persoon met nadruk aanduiden, dan zegt men dròëgeu, „men zelf", bijv. dròëgeu njang peulakoe gij hebt het gedaan. Gijzelf wordt dan dròëgeu keudròë.

Waar de spreker onder „men" ook zichzelf begrijpt, wordt, gelijk ons reeds bleek, het uit geutanjòë verkorte ta, „we", gebruikt. Ba' oelèëbalang Atjèh ada' takeumeung lakèë baranggapeuë, *h*an djeuët *h*an tamè boengòng djaròë wanneer men van Atjèhsche oelèëbalangs iets wil vragen, moet men bepaald een of ander geschenk meebrengen.

Vooral, waar algemeene regelen of lessen der ervaring medegedeeld worden, is dit ta = men op zijne plaats, en in zulke gevallen wordt ook het volle geutanjòë wij, veelal gebezigd in den zin van „wij menschen", „de menschen". Meungnjò tapoeboeët baranggapeuë njang ka geuteugah lé oelèëbalang, kòn geupeusalah geutanjòë keuneulheuëh indien men het een of ander doet, dat de oelèëbalang verboden heeft,

straft hij ons immers ten langen laatste. Tot kinderen sprekende zal iemand zeggen: geutanjòë (njang) tjoet-tjoet, bè' sadjan oereuëng rajeu' als men nog klein is, moet men zich niet bij groote menschen voegen (letterlijk: wij, die nog klein zijn). Meungnjò tapatèh narit gòb, djeuët keu tjilaka geutanjòë als men aan de praat van de menschen geloof hecht, komt men in het ongeluk.

Het onbepaald voornaamwoord het heeft in het Atjèhsch geen aequivalent. In zinnen als: „het is koud, het is warm" wordt het onbepaalde onderwerp eenvoudig verzwegen en het bijvoegelijk naamwoord zonder meer als elliptisch gezegde gebruikt, meestal versterkt door that, zeer. Seu'oeëm that (het is) zeer warm; sidjoeë' that oeròë njòë (het is) zeer koud van daag. „Het waait" wordt uitgedrukt door „wind" angèn, „er is wind", (letterlijk „aanwezig wind") na angèn, „de wind waait" djipōt angèn of angèn pōt; waar men alleen djipōt (het of hij waait) zegt, wordt onder dji de wind verstaan, die dan ook meestal reeds tevoren genoemd is. „Het regent" luidt na oedjeuën („aanwezig regen") of alleen oedjeuën of djitōh (1) oedjeuën men loost regen, onder welke „men" de met de administratie van den regen belaste engelen verstaan worden. Niet allen geven zich echter hiervan rekenschap, en de uitdrukking is door frequent gebruik zoozeer versteend, dat men hier dji bijna met „het" gelijk zou kunnen stellen. De aanwezigheid van andere luchtverschijnselen, bijv. glanteuë bliksem, goerōh donder, wordt evenals die van angèn en oedjeuën met of zonder na geconstateerd.

In enkele uitdrukkingen wordt dji gebezigd als aequivalent voor „het" in den zin van „de toestand", „de zaak", bijv. ç̀òh geupeugah meunan, *h*an djitèm mè ba' atè lōn of *h*an djitèm padjōh (2) ba' akaj toen men

(1) Tōh loozen, heeft alleen regen en dierlijke excrementen tot voorwerp.

(2) Padjōh eten, wordt, evenals het Maleische makan, ook in den zin van treffen, passen gebezigd.

dit vertelde, wilde het er bij mij niet in, wilde het niet in mijn verstand. De bedoeling is: mijn hart (até) wilde het niet in zich opnemen (dragen, mè), mijn verstand wilde het niet slikken, maar het wordt uitgedrukt door het onbepaalde d j i het, hetgeen er in mijn binnenste is, terwijl b a' até, b a' a k a j eigenlijk beduidt: volgens mijn hart (= inzicht), volgens mijn verstand. Iemand verhaalt zijne vergeefsche pogingen om aan den kost te komen en zegt bijv. l ōn m i t a a b éh l a g èë, t a p i h a n a d j i t ém m e u t e u m e u n g ik heb gezocht op alle manieren, maar het wilde niet lukken (ontmoeten). Tot iemand, die wil vertrekken, zegt men om hem tot uitstel te nopen: o e d j e u ën r a j a het regent hard! Zijn antwoord luidt: b a' t h a t d j i l é „laat het (regenen)!"

L ōn n g òn g òb n j a n h a n a d j i m e u t o e h a, s i l a j e uë t j i t tusschen mij en hem is het geen quaestie van oud zijn, (we zijn) van denzelfden tijd. De verzwijging van het onbepaalde onderwerp is echter meer gewoon: het is niets h a n a p e uë (letterlijk: „niet aanwezig iets"); het is wel betamelijk dat ge met hem overlegt, t a m o e p a k a t n g òn g òb n j a n, p a t ōt t j i t; hier is eigenlijk de eerste zin als onderwerp van p a t ōt te beschouwen.

In andere gevallen heeft men weder andere omschrijvingen van hetgeen wij met behulp van een onbepaald voornaamwoord uitdrukken, bijv.: het suist mij in de ooren, l ōn m e u *t* o e n g - *t* o e n g (of m e u ɛ o e ɛ o e of m e u *t i t i*) t h a t g l o e n j o eë n g („mij zijn de ooren zeer besuisd, met suizing voorzien").

De aequivalenten van i e m a n d, n i e m a n d, i e t s, n i e t s, kwamen hierboven reeds ter sprake.

NADRUKWIJZERS, BETREKKELIJK VOORNAAMWOORD, LIDWOORD.

In het Atjèhsch is soms de zinbouw alleen voldoende om de betrekking uit te drukken, die wij door een betrekkelijk voornaamwoord moeten aangeven. Boenòë lōn leungò soe lagèë soe teumaga pandé pèh, zooeven hoorde ik een geluid als van koper, dat de smid klopt; njòë padé keubeuë ròt dit is (de) rijst, die de buffels aangevreten hebben. In deze voorbeelden mag wel, maar behoeft niet het betrekkelijke voornaamwoord njang (zelden jang uitgesproken) op teumaga en padé te volgen. Wordt njang in deze gevallen gebruikt, dan is het woord, waarbij het behoort, iets meer bepaald, en wordt het in tegenstelling met iets anders (bijv. met rijst, die de buffels niet aangevreten hebben) gedacht. Njan goeda Teukoe gidoeë's dilèë dat is het vroeger door Teukoe (mijnheer) bereden paard: njan goeda njang Teukoe gidoeë's dilèë wekt de gedachte op aan een ander paard, dat hij tegenwoordig berijdt. Overigens is echter njang het gewone aequivalent van ons betrekkelijk voornaamwoord, zoowel waar dit als onderwerp als waar het als voorwerp optreedt, zoowel waar het op een genoemd, als waar het op een verzwegen naamwoord terugziet.

Oelèëbalang njang mat nanggròë njòë de oelèëbalang, die dit land beheerscht; laat men hier een zwaar accent op oelèëbalang vallen, dan is de zin: „het is de oelèëbalang, die dit land beheerscht", maar liever drukt men deze gedachte door eene der volgende gewijzigde woordschikkingen uit: njang mat nanggròë njòë, oelèëbalang of nanggròë njòë oelèëbalang njang mat. Hana njang toepeuë, (er is) niet, die (het) weet, d. i. er is niemand, die het weet, zoodat deze zin synoniem is met hana sòë toepeuë. Reunggèt njang dròëneu bri keu lōn het geld, dat U mij

gegeven heeft, njang dròëneu bri reunggèt hetgeen U gegeven heeft, is geld.

De tweede (bezittelijke) naamval: „wiens" wordt ook door njang uitgedrukt, maar gewoonlijk wordt dan achter het voorwerp der grammatische bezitting nog het persoonlijk bezittelijk aanhechtsel gevoegd: oereuëng njang lōndja's oe roemòh dji baròë de persoon, naar wiens huis ik gisteren gegaan ben, njan inòng njang maté koedji baròë dat is de vrouw, wier vader gisteren gestorven is. Waar het betrekkelijk voornaamwoord een indirect object vertegenwoordigt, wordt in het Atjèhsch steeds een voorzetsel gebezigd; dit voorzetsel komt niet vóór njang, maar vóór het door den zin vereischte persoonlijke voornaamwoord te staan: aneu's miët njang ka tamarit ngòn djih het kind, met hetwelk gij gesproken hebt, oereuëng njang ka tabri pèng keu djih de persoon, aan wien gij geld gegeven hebt. In dit laatste geval mag keu djih ook weggelaten worden, gelijk zoo dikwijls in het Atjèhsch een direct of indirect voorwerp der handeling verzwegen wordt, wanneer het spreker en hoorder even duidelijk voor den geest staat. Lōn njang hana geutoepeuë asajlōn ik, wiens afkomst men niet kent; gata njang ka geutjò's areutateu gij, wiens goed men weggenomen heeft. Ook in deze beide voorbeelden mag het persoonlijk achtervoegsel (lōn en teu) weggelaten worden.

Waar njang als onderwerp of voorwerp optreedt in eenen zin met een werkwoord als gezegde, daar neemt het geheel de plaats in, die in eenen hoofdzin aan het persoonlijk voornaamwoord zou toekomen: djipeugèt roemòh hij maakt een huis, (oereuëng) njang peugèt roemòh (de persoon,) die een huis maakt. Het heeft daar dus inderdaad de functie van ons betrekkelijk voornaamwoord. Is de afhankelijke zin een naamwoordelijke, dat wil zeggen een, waarin ook het gezegde een naamwoord is, dan kan men njang ook steeds door ons

betrekkelijk voornaamwoord weergeven, al staat het niet volkomen vast of de grammatische waarde van beide woorden dezelfde is: teungkoe njang malém de (een) teungkoe, die geletterd (is), roemòh njang reulòïh het (een) huis, dat bouwvallig (is). Daar men in zulke zinnen in het Atjèhsch, gelijk in andere Inlandsche talen, onderwerp en gezegde eenvoudig naast elkander plaatst en niet met een werkwoord als *zijn* verbindt, zou men bijv. roemòh njang reulòïh door „het bouwvallige huis" vertalende, njang als aequivalent van ons bepalende lidwoord kunnen beschouwen, of waar ons bepalende lidwoord niet te plaatsen is, njang eene tegenstellende bepaling kunnen noemen: een bouwvallig huis, in tegenstelling met een niet bouwvallig, een gaaf, een klein, een ongeriefelijk huis of dergelijken. Immers, waar roemòh reulòïh een exemplaar aanduidt van de soort „vervallen of afgebroken huizen", wijst roemòh njang reulòïh op een exemplaar van de soort „huis", hetwelk zich onderscheidt door de hoedanigheid van vervallen of afgebroken te zijn. Boenòë lōndja' mita roemòh dròëneu, hana lōntoepat, teuma njang na meuteumeung roemòh reulòïh sabòh daarstraks ben ik naar uw huis wezen zoeken, ik wist niet waar het lag, en het eenige dat ik gevonden heb, was een vervallen huis (een bouwval). Njòë kajèë roemòh reulòïh dit is hout van een afgebroken huis, njan kajèë roemòh njang reulòïh dat is hout van het (genoemde) afgebroken huis, hana lōntém blòë roemòh njang reulòïh een vervallen huis wil ik niet koopen (een ander, een niet vervallen huis, wel).

In vele andere gevallen, waar njang optreedt, laat het zich echter niet of hoogstens zeer gedwongen door ons betrekkelijk voornaamwoord weergeven. Njang peuneugah meunan, njang boeët hōm het gerucht (is) zoo, de werkelijkheid dat weet ik niet. Njang goeda ka lōnblòë, njang gritan gòh een paard heb ik al gekocht, een rijtuig nog niet. Zooals men ziet, worden

hier de zelfstandige naamwoorden peuneugah, boeët, goeda, gritan door njang eenigszins bepaald, meer in het bijzonder onder de aandacht van den hoorder, met iets anders in tegenstelling gebracht; dit is inderdaad de functie van njang in de meeste gevallen, zelfs waar dat andere, tegengestelde slechts vaag gedacht en niet vermeld wordt. De bepaling is dus vaak een andere, dan die wij door het bepalende lidwoord uitdrukken: njang goeda is niet „het paard", maar „wat een (of het) paard betreft". Of het door njang aangewezen zelfstandig naamwoord in dien zin bepaald of onbepaald is, blijft onbeslist en hangt van den samenhang af.

Zeer frequent gaat njang vooraf aan bijvoegelijke naamwoorden, die als attributen optreden. Wil de Atjèher over „goede menschen" spreken, dan zal hij gewoonlijk oereuëng njang gèt zeggen, door njang de aandacht vestigen op de eigenschap als die van een of meer individuën. Het eenvoudige oereuëng gèt duidt eene categorie van menschen aan, namelijk „lieden van stand", d. w. z. vrijen in tegenstelling met slaven of voornamen in tegenstelling met geringen. In het algemeen kan men zeggen, dat het naast elkaar stellen van een zelfstandig naamwoord met zijn bijvoegelijk naamwoord zonder meer eene soort, klasse of categorie (of een of meer exemplaren daarvan) pleegt aan te duiden, aan welke in haar geheel de genoemde hoedanigheid eigen is, zonder dat men op deze laatste bijzonderen nadruk laat vallen. Oereuëng toeha, eigenlijk „oude menschen", beteekent ouderlingen, lieden van veel levenservaring, ook al zijn zij jong in jaren, die het bestuur eener gampōng vormen, een hoofd met hunnen raad ter zijde staan, enz. Al naar den samenhang kunnen deze beide woorden die geheele klasse of wel *eenen* of ook *den* (reeds genoemden) ouderling aanduiden. Oereuëng njang toeha daarentegen is, al naar hetgeen het zinverband medebrengt, een bedaagd persoon, bedaagde personen of de bedaagde personen.

Oereuëng tjhi', oorspronkelijk hetzelfde als oereuëng toeha beteekenende, wordt gewoonlijk voor „vader" gebezigd; oereuëng njang tjhi' is echter hetzelfde als oereuëng njang toeha. Oereuëng rajeu' groote lui, iemand van de groote lui, de voorname lui; oereuëng njang rajeu' voorname personen, een, de voorname persoon of personen in tegenstelling met minderen. Idja lambajōng purperkleederen, een of meer exemplaren, het of de exemplaren van de purperkleederen genaamde soort; idja njang lambajōng, een of het purperkleurig kleed, (de) purperkleurige kleederen. Tanòh mirah roode aarde als soortbegrip; tanòh njang mirah (toevallig of regelmatig) roodgekleurde aarde. Lada poetéh is de als „witte peper" bekende handelswaar; lada njang poetéh witkleurige peper. In gevallen als deze laatste is de kracht van njang deze, dat het of de eigenschap als toevallig en dus der opmerking waardig voorstelt of dat het bijv. het purperkleurige kleed, de roode aarde, de witte peper, in tegenstelling met kleederen van andere kleur, met zwarte aarde, met zwarte peper noemt. Onder boeët djheut (slechte daad, misdaad) wordt gewoonlijk ontucht verstaan; boeët njang djheut is eene misdaad, de misdaad of (de) misdaden (1). De vraag, of het zelfstandig naamwoord en zijn attribuut zich aldus taalkundig verbonden hebben tot een nieuw begrip, laat zich steeds gemakkelijk beantwoorden met behulp der proef, of het bijvoegelijk naamwoord zich door een bijwoord laat bepalen of niet. Oereuëng toeha that beteekent: „zeer oude lieden", waar oereuëng toeha geen that achter zich duldt, duidt het „ouderlingen" aan. Die uitdrukkingen, die een aldus samengesteld nieuw begrip

(1) Onze uitdrukkingen oudeheer (= vader), grootelui, roode aarde of roodaarde, Pruisisch zuur, groene kaas, enz. laten zich hiermede het best vergelijken. Wij maken door het verschillende accent (de oudehéér = de vader, de óúde heer = de heer op leeftijd) hetzelfde onderscheid, dat in het Atjèhsch door het gebruik of het weglaten van njang ontstaat.

te kennen geven, kunnen in haar geheel door njang bepaald worden, bijv. njang oereuëng toeha ka hana lé di gampōng geutanjòë, ouderlingen zijn er niet meer in ons dorp.

Maar ook waar zulk eene innige verbinding niet heeft plaats gehad, denkt men toch bij de opeenvolging van zelfstandig en bijvoegelijk naamwoord zonder njang meer aan het geheel der met die eigenschap voorziene personen of zaken, terwijl de bijvoeging van njang de eigenschap meer tot eene individueele stempelt en de daarmede bedeelde personen of zaken stelt tegenover andere, die haar missen. In verband hiermede begrijpt men van zelf, dat de gevallen, waarin het attribuut van een zelfstandig naamwoord door njang bepaald wordt, veel talrijker zijn dan die, waarin dit woord wordt weggelaten.

Gaat njang aan bijvoegelijke naamwoorden vooraf, die niet bij een zelfstandig naamwoord behooren, of waarvan het zelfst. naamw., als reeds bekend, verzwegen wordt, dan heeft het diezelfde tegenstellende en dus eenigszins bepalende kracht, en laat het zich meestal beter door ons bepalende lidwoord dan door ons betrekkelijk voornaamwoord wedergeven. Zoo bijv. 1° waar op een vroeger genoemd zelfstandig naamwoord teruggezien wordt: tatjòˢ njang mirah neem het roode (kleed bijv., wanneer van kleederen sprake is geweest), 2° waar het bijv. naamw. door njang zelfstandig gemaakt wordt, bijv. njang gèt gèt njang djheut djheut lōnkheun ik noem het goede goed, het slechte slecht; njang itam bèʼ takheun poetéh het zwarte moet gij niet wit noemen; njang na bèˢ tapeutan, njang tan bèˢ tapeuna verklaar niet het bestaande voor niet bestaande en omgekeerd, d. w. z. vertel geen leugens. 3° waar njang de bepaalde persoon of zaak tegenover andere stelt, die dezelfde eigenschap bezitten, doch in minderen graad, zoodat het bijv. naamw. bij ons in den vergelijkenden of overtreffenden trap komt te staan, bijv. njòë ngòn djéh sòë njang

gèt, wat is het beste (beter), dit of dat, deze of gene? njang gèt tadja' hareukat, het beste is, dat gij eene kostwinning gaat zoeken (1).

In sommige der hier genoemde gevallen is het gebruik van si met dat van njang zeer verwant, hoewel altijd daarvan onderscheiden. Zelfst. naamwoorden, zoowel gemeene als die, welke op zichzelf reeds eigennamen zijn, worden door si tot eigennamen gestempeld: Si Bintang, Si Boeleuën, Si Akoeb, en dit bepalende si, dat op geringheid van de aangeduide persoon duidt, wordt bij iets voornameren door pò (baas, meester, „Herrinn", meesteres), bij meer deftige lieden, die evenwel geenen ambtstitel hebben, door nja' of tjoet (beiden oorspronkelijk „klein" beteekenend) vervangen. Enkele voorbeelden zijn er, waarin si een gemeen zelfst. naamwoord bepaalt, zonder het tot eigennaam te maken, bijv. si pantjoeri, zoowel als scheldwoord: dief! als ook „de dief, de dieven". Dja' keunòë, haj si pantjoeri, kom hier, gij dief! si pantjoeri ka geudròb, den dief (of: de dieven) heeft men reeds gevat.

Meer verwant zijn si en njang vóór bijv. naamwoorden. Ook hier kan si tot vorming van eigennamen dienen, bijv. Si Boenthò' (boenthò' rond van aangezicht) en dan geldt het hierboven van pò, nja' en tjoet gezegde; maar even dikwijls dient het om iemand geringschattend of scheldend als bezitter eener eigenschap aan te duiden, bijv. si brō' leelijkert of de leelijkert, si djheut deugniet (ondeugende), si boedō' melaatsche, maar si geeft hier toch eene dergelijke tegenstellende bepaling als njang. Aldus gevormde scheldwoorden kunnen ook in den aanroep of de toespraak gebruikt worden, terwijl waar si met zelfst. naam-

(1) Vergelijking van den graad der eigenschap kan ook zonder njang plaats hebben: njòë ngòn djéh sòë gèt? njòë ngòn djèh gèt djéh, maar zij wordt dan iets zwakker en wordt het best door den vergelijkenden trap vertaald: welke is beter, deze of gene? gene is beter dan deze (vergeleken met deze).

woorden eigennamen vormt, de aanroep zonder si plaats heeft (Bintang!). In enkele ouderwetsche verhalen en zegswijzen vervult echter si vóór bijv. naamwoorden bijna geheel de functie van njang. Zoo is er een mondeling overgeleverde haba si gèt ngòn si djheut „verhaal van den goede en den slechte", en een spreekwoord luidt: njang keumeung keutjoet doea dròë oereuëng, si oentōt ngòn si boerōt tweeërlei menschen verlangen naar kleinheid (1), de aan beenzwelling lijdende en de liesbreukige. Ba' si maté peuë na, njang takira ba' si oedéb wat is er bij den doode of de dooden (te verwachten), op den levende (de levenden) moet men rekenen. Dit gebruikt van si is in de tegenwoordige taal echter beperkt.

De verwantschap in gebruik van si en njang komt ook bij de zelfstandig of bijvoegelijk gebruikte aanwijzende voornaamwoorden uit. Njang kan vóór de meeste der boven behandelde demonstratieven optreden. Njang njòë, — njan, — djéh laten zich vergelijken met de ten onzent in dialect voorkomende woorden: de deze, de dieë, de gene. Zij zijn weder meer in tegenstelling met het overige bepaald dan de demonstratieven alleen. Terwijl njòë, njan, djéh antwoord geven op vragen als sòë? en peuë? dikwijls ook op tòh? of siri? geven njang njòë enz. meer speciaal antwoord op de vraag: njang tòh? of njang siri (2)? (Maleisch: jang mana? de welke?

(1) De bedoeling is, dat iedereen in de wereld naar grootheid streeft, welke waarheid men te scherper in het licht wil stellen door de uitspraak, dat alleen de twee genoemde zieken, die kleinheid (respectievelijk van been en testikels) wenschen, daarop eene uitzondering maken.

(2) Daar sòë en peuë geheel in het algemeen vragen: wie? en wat? eigenen zij zich niet tot bepaling door njang, zooals tòh en siri, die met het oog op eene bepaalde categorie, getal enz. vragen. Toch hoort men njang sòë en njang peuë zeggen, maar dan in den zin van ons: de wie? de wat? gevraagd door iemand, die een deel van het gesprokene niet goed verstaan heeft Hetzelfde geldt van njang vóór verschillende vragende bijwoorden, die dan bijvoegelijk worden: njang pat,— hò,— pakri, — panè, — padjan? die waar? die waarheen? die hoe? die van waar? die wanneer?

Vóór njòë, njan en djéh nu kan si de plaats van njang weder innemen, en het verschil bestaat alleen in de geringschattende beteekenis, die aan si ook hier eigen is; ook de daarstraks genoemde woorden pò en nja' kunnen, al naar mate van de achting, die de spreker aan de 3e persoon schuldig is, op die plaats voorkomen. Daarentegen kan wel njang, maar niet si, aan de aanwijzende woorden van hoedanigheid, tijd, plaats, richting, grootte enz. voorafgaan. Njang meunòë, njang meunan, njang meudéh de zoodanige enz., njang djeunòë, djanan, djandéh die van nu, van destijds enz. of: wat betreft nu, dan, toen; njang hinòë, hinan, hidéh die van hier, daar, ginds, of: wat hier enz. betreft; njang ɛ̀òhnòë, ɛ̀òhnan, ɛ̀òhdéh de zóólange enz.

Ook hier is meestal eene tegenstelling bedoeld: njang meunòë djeuët een zoodanige of de zoodanige kan (dienen bijv.) d. w. z. een andere niet; njang hinòë hana hier is er geen (misschien elders wel). Niet altijd kan men dus njang in deze verbindingen met het bepalende lidwoord vertalen, maar nog veel minder met het betrekkelijk voornaamwoord.

Vóór de persoonlijke voornaamwoorden geeft njang weder nadruk met tegenstelling te kennen: njang oelōn hana oelōntoepeuë wat mij betreft, ik weet het niet, njang gata bè' tadja' gij moet niet gaan (m. a. w. laat dat aan anderen over), njang djih hana djitém peugah wat hem betreft, hij wil (het) niet zeggen; ba' that ka djipeu'ét soerat, njang djih ka lōntoepeuë *h*an djiwòë al heeft hij ook een brief gezonden (om zijne thuiskomst aan te kondigen, is de bedoeling), hij zelf komt niet thuis, dat weet ik al (zoo spreekt eene vrouw over haren in de onderhoorigheden verblijvenden man).

Hier is njang gelijkwaardig met den nadrukwijzer di, en treedt soms gezamenlijk hiermede op. Men kan in de gegeven voorbeelden njang door di of door njang di vervangen; ook njang keu (keu=ten aanzien van....) kan die plaats innemen

Di vestigt nadruk op het onderwerp, soms ook op het vooraangeplaatste voorwerp van eenen zin: Di gòb alèh na, di lōn hana anderen misschien wel, ik niet; di gòbnjan hantòm geudja' moeprang wat hem (ZE.) betreft, hij is nog nooit ten strijde getrokken; di gòbnjan gòh lòm lōnkalòn hem (ZE.) heb ik nog niet gezien. Eene enkele maal wordt ook het naamwoordelijk gezegde door di met nadruk voorzien; bijv. iemand, die met te weinig geld naar de markt gezonden is, zegt: njang na ba' lōn tjit sireunggét sagaj, njan séb keu breuëh, teuma tòh di eungkōt, tòh di gambé-bakōng alwat ik bij me heb is een dollar, dat is voldoende voor de rijst, maar wat (is) er dan voor de visch, wat voor gambir en tabak? letterlijk: welk (geld) is visch, welk gambir en tabak? Is het gezegde een werkwoord, dat een bepaald, direct of indirect voorwerp heeft, ook al wordt dit laatste slechts gedacht en niet in den zin genoemd, dan kan voor het onderwerp lé in plaats van di gebezigd worden, maar lé komt slechts na vermelding van het werkwoord voor; di djih ka djibeuët kitab njan, of ka djibeuët kitab njan di djih of ka djibeuët kitab njan lé djih (maar niet: lé djih ka djibeuët kitab njan) wat hem betreft, hij heeft dat boek al bestudeerd; di lōn hana lōndja', hana lōndja' di lōn of hana lōndja' lé lōn ik ga (er) niet heen (waarbij aan het gaan naar eene reeds genoemde plaats gedacht wordt, zoodat er een verzwegen indirect voorwerp is). Al deze nadrukwijzers kunnen door njang vervangen worden; alleen kan njang niet, gelijk lé (1), na het werkwoord optreden.

---

(1) Dit lé komt, gelijk men ziet, dus dikwijls voor op de plaats, waar het Maleisch oleh heeft. Sommige Atjèhers stellen het daarmede geheel gelijk en beschouwen het als een verkorten vorm van oleh; zelfs schrijven zij dikwijls oeleh waar zij lé of hoogstens oelé uitspreken. Het is echter lang niet zeker, dat zij met die verklaring gelijk hebben.

In verband hiermede is het van belang op te merken, dat dialectisch (bijv. in sommige gedeelten van de IX Moekims der XXV) lé ook in verschillende andere gevallen de plaats van njang inneemt: lé gèt het goede of het beste, lé njòë de deze, lé di gòb wat anderen betreft.

Vóór de 1ste en 2de persoon der persoonlijke voornaamwoorden kunnen dus steeds njang en somtijds di en lé optreden, nooit si. Vóór de derde persoon komt ook si voor, namelijk vóór djih, vooral waar dit reeds (zie boven bladz. 177) door het aanwijzende njòë of njan tot een soort van substantief gemaakt is. Nevens njang djihnjòë of djihnjan heeft men dus het meer minachtende si djihjòë of djihnjan, deze hij daar, deze vent, die vent (1).

Ook andere bijwoorden dan de aanwijzende van daarstraks, kunnen naamwoordelijk gebruikt, door njang (niet door si) bepaald worden: njang baròë die van gisteren, of wat gisteren betreft, njang boenòë die van zooeven, njang singòh die van morgen, of wat morgen betreft, njang ka (ka = reeds) het verleden, of wat het verleden betreft, njang gòh (gòh = nog niet) het toekomstige of wat de toekomst aangaat. Njang ka, ka njang gòh, bè' lé het verledene (is nu eenmaal) verleden, wat het toekomstige betreft, (gebeure het) niet meer, njang doedòë de of het latere of wat later aangaat, njang dilèë de of het vroegere of wat vroeger betreft.

De hoofdtelwoorden, door njang bepaald, beteekenen gewoonlijk het getal als onderdeel van een bekend geheel: njang lhèë tatjò' lé gata neem gij drie ervan (namelijk van dezen hoop, van dit aantal; die drie komen door njang in tegenstelling met de overigen, die de aangesprokene niet moet nemen); njang limòng dròë

(1) Lé djihnjòë, lé djihnjan wordt alleen in het zooeven bedoelde dialect gezegd.

lōnngiëng, njang peuët dròë treu^{s} (1) hòka teuma? vijf van hen zie ik, maar waar zijn nu de overige vier? njang lhèë njòë deze drie. Vóór rangtelwoorden laat njang zich dikwijls door ons bepalende lidwoord vertalen: njang phōn de eerste, njang keudoea de tweede, maar ook: ten eerste, ten tweede enz. worden op dezelfde wijze uitgedrukt.

Ook bepalingen, bestaande bijv. uit een naamwoord met zijn voorzetsel, kunnen door njang geaccentueerd worden: djeuët lōndja^{s}? njang ba^{s} lōn, djeuët. Mag ik gaan? Wat mij betreft, moogt ge. Ba^{s}, het meest gebruikelijke voorzetsel voor indirecte voorwerpen, beteekent onder meer: van de zijde van . . ., wat betreft . . .; njang wijst op de tegenstelling met andere zijden, van welke bijv. in het onderstelde geval bezwaren gemaakt zouden kunnen worden. Zoo versterkt njang ook het voorzetsel keu in den zin van: aangaande. Keu peunadjōh, ateuëh peunadjōh of ateuëh keu peunadjōh beteekent: aangaande lekkernijen. Njang keu peunadjōh, ateuëh lōn wat lekkernijen betreft, (daarvoor neem ik de zorg) op mij (in tegenstelling met het overige, waarvoor anderen te zorgen hebben); hier kan men njang keu tezamen als nadrukwijzer van het onderwerp beschouwen, evenals njang di in njang di oelōn.

Men ziet dus, dat, waar njang aan naamwoorden of naamwoordelijke bepalingen als nadrukwijzer voorafgaat, somtijds si, di en lé dezelfde of soortgelijke functies vervullen, zij het ook naar het thans heerschende spraakgebruik slechts in een beperkt aantal gevallen. Ditzelfde geldt van si ook vóór werkwoorden; soms heeft deze nadrukwijzer eene eigenaardige, van die van njang ver-

(1) Treu^{s} (geheel gelijk aan het soendasche deui beteekent: nog, meer. Njang sabòh treu^{s} de (het) andere, de (het) volgende; taprèh doea oeròë treu^{s} wacht nog twee dagen.

schillende kracht erlangd; soms kan het, met gering onderscheid in beteekenis, de plaats van n j a n g vóór werkwoorden innemen.

Si h o e ë k e u b e u ë (1) komt in de bij berechting van diefstal door den oelèëbalang gebruikelijke, overgeleverde formules voor: de voorttrekker van den buffel, degeen, die den buffel leidde. Waar men over de schuld van medeplichtigen aan diefstal spreekt, zegt men vaak: si mat talòë, si pèh badjòë, si dòng keudròë, sabòh djih banlhèë die het touw (van den gestolen buffel bijv.) vasthield, die de wig (waarmede de staldeur gesloten was) wegklopte, die erbij stond (letterlijk: op zichzelf stond), één (even schuldig) zijn zij alle drie. Er bestaat een mondeling overgeleverd verhaal van si t j o e ë k e u b e u ë a n e u' o e r e u ë n g k a j a degeen die een buffel van een rijkeluiskind stal. Maar niet alleen in overgeleverde uitdrukkingen, ook in de tegenwoordige spreektaal bestaat nog de vrijheid om si op deze wijze te bezigen: Si tipèë lōn h a n a di h i n a n die mij bedroog, was daar niet tegenwoordig.

Voor werkwoordstammen van elke klasse (2) kan si op deze wijze voorkomen. Van de Iste klasse leerden wij reeds voorbeelden kennen. II: si t j e u m e u t j o e ë die steelt, gestolen heeft, de dief (3), si m e u r e u b ōt die pleegt te rooven, roover; si s e u m e u t èt die de menschen gaat halen (nl. de aanverwanten van een gestorvene gaat

(1) Zie „De Atjèhers", Deel 1, bladz.111,198; h o e ë is trekken, slepen, voortleiden van een beest.

(2) Voorloopig zij hier aangeteekend, dat het Atjèhsch vier verschillende klassen van werkwoordstammen kent: I stammen, die tevens stamwoorden, d. i. in het Atjèhsch niet voor ontleding vatbaar zijn; II stammen, van andere woorden gevormd met het invoegsel e u m na den eersten medeklinker, hetwelk soms om phonetische redenen door het voorvoegsel m e u- wordt vervangen; III stammen, van andere woorden met behulp van het voorvoegsel m e u- afgeleid; IV id. met behulp van het voorvoegsel p e u- afgeleid.

(3) Kortheidshalve wordt alleen het enkelvoud met bepalend lidwoord genoemd, maar dief, dieven, de dieven kan eveneens door si t j e u m e u t j o e ë worden uitgedrukt, en hetzelfde geldt van alle voorbeelden met si en n j a n g.

uitnoodigen om naar het sterfhuis te komen). Vooral bij deze klasse, welker deelwoord dikwijls degenen aanduidt, die de genoemde handeling als bedrijf, gewoonte, vaste bezigheid verrichten, komt de eigenaardigheid van si uit. Oereuëng tjeumeutjoeë een, de dief, dieven, de dieven; si tjeumeutjoeë (minachtend) zoo'n dief, die dief, dieven, iemand of de vent, die steelt, in tegenstelling met hem, die bestolen wordt, heelt of dergelijken; (oereuëng) njang tjeumeutjoeë drukt eveneens die laatstgenoemde tegenstelling uit maar zonder minachting. Oereuëng poemarōh eigenlijk: drijver(s), wordt in het algemeen voor jager(s) gebruikt; (oereuëng) njang poemarōh zijn òf jagers in tegenstelling met niet-jagers, òf drijvers in tegenstelling met degenen, die een ander deel der jachtwerkzaamheden verrichten, bijv. njang theun njaréng, die de netten spannen, of met de toeschouwers; si poemarōh, die jager(s) of drijver(s) wordt gezegd door iemand, die reden tot ergernis over hunne handelwijze heeft. III si meudjoedi de dobbelaar, si meutjandoe de opiumschuiver, si moemoekah die ontucht bedrijft, si moemoekah djipeugah drò̤ëdji, si pantjoeri djipeuri drò̤ëdji die ontucht bedrijft, pleegt zichzelf aan te geven, de dief zichzelf te doen kennen, d. w. z. beide ondeugden verraden zich gewoonlijk; si meugeundrang, de muzikant (1). IV si peukaroe die onrust sticht, den boel in de war stuurt, si peugala de pandgever (als hij bijv. valsche steenen of andermans goed in pand gegeven heeft), si peukalōt die hindert, plaagt (bij het werk bijv.). Bij sommige dezer uitdrukkingen brengt men

(1) Eigenlijk de geundrang- (handtrom-) slager, maar de drie muzikanten, van welke een met de fluit (soeléng), twee met de handtrom, Atjèhsche feesten en optochten naar heilige graven ter vervulling van geloften plegen op te luisteren, heeten allen oereuëng of si meugeundrang. Si meugeundrang hana geupeusés oe roemòh de muzikanten laat men (wegens hunne geringheid) niet binnen (letterlijk: boven) komen.

wel eens zekere verzachting aan door pò in plaats van si te zeggen: pò meutjandoe, pò meudjoedi.

In deze voorbeelden kan steeds njang de plaats van si innemen, maar het spraakgebruik maakt tusschen beide het volgende verschil: 1° si komt alleen zelfstandig voor en wijst niet op een voorafgaand naamwoord terug, dus men kan zeggen oereuëng njang meureubōt (lieden, die rooven, de lieden, die rooven, die geroofd hebben, roovers — in tegenstelling met anderen —, de roovers), niet oereuëng si meureubōt. 2° si heeft steeds den zin van geringschatting of van ergernis; wordt het dus bij wijze van uitzondering met een werkwoord verbonden, dat geene afkeuringswaardige of ergerlijke handeling aanduidt, dan geven bijomstandigheden daartoe aanleiding, bijv. si poemoebeuët njan die (bedoeld is: die vervelende, lastige enz.) onderwijzer. 3° uit den aard der zaak zijn de gevallen, waarin si gebruikt kan worden, zeer beperkt, terwijl njang vóór elk werkwoord of naamwoord kan staan.

Daar het actieve deelwoord in het Atjèhsch door den werkwoordstam zonder meer wordt aangeduid (oereuëng djaʾ gaande menschen, oereuëng poemoebeuët onderwijzende menschen), terwijl bij de vervoeging diezelfde werkwoordstam de persoonlijke voorvoegsels aanneemt, is het moeielijk uit te maken, of in si tjeumeutjoeë of njang tjeumeutjoeë si en njang de plaats der persoonlijke voorvoegsels dan wel de plaats der door deelwoorden bepaalde zelfstandige naamwoorden innemen, of er bijv. eigenlijk staat: „de stelende" (1) of „die steelt". Zelfs al moest men si en njang als betrekkelijke voornaamwoorden beschouwen, dan nog zou de werkwoordsvorm als deelwoord opgevat kunnen worden, daar immers een koppelwoord onbekend is; njang of si tjeumeutjoeë zou dus kun-

(1) Dit de geldt voor de gevallen, waarin de bepaling door si en njang overeenstemt met de kracht van ons bepalend lidwoord, maar gelijk ons bleek, kan ook eenvoudig een geaccentueerd «stelende" (tegenover: niet stelende, helende enz.) de juiste vertaling zijn.

nen zijn: die stelende (is). Voor de Atjèhsche taal op zichzelve, die geene middelen bezit om het bedoelde onderscheid uit te drukken, bestaat de vraag natuurlijk niet, en in de meeste gevallen verdient het aanbeveling njang als onderwerp van afhankelijke zinnen door ons betrekkelijk voornaamwoord te vertalen, te meer daar deze vertaling de eenig mogelijke is, waar njang als voorwerp in zulke zinnen optreedt: oereuëng njang (ka) geupòh de man, dien men ter dood gebracht heeft. Toch is het goed, zich de vraag voor oogen te stellen, vooral in verband met het veelvuldig gebruik van njang en si op plaatsen, waar zij door ons betrekkelijk voornaamwoord niet weergegeven kunnen worden.

Zelfs in het laatstgenoemde geval kan njang soms door si vervangen worden, en even aannemelijk als de verklaring van njang en si als voorwerpen in een afhankelijken zin is dan die, waarbij de geheele zin geacht wordt door njang of si bepaald en als tot een zelfstandig naamwoord gemaakt te zijn.

Niets is in het Atjèhsch meer gewoon dan de verzwijging van een direct object, waar dit uit het redebeleid kan worden opgemaakt. Als antwoord op de vraag naar den toestand van eenen gevangene, zegt men: ka geupeulheuëh men heeft reeds losgelaten, niet: ka geupeulheuëh djih of gòbnjan. Zinnen als deze kunnen dus als beschrijving van den toestand, als logisch praedicaat van de te voren reeds genoemde of gedachte personen of zaken gelden, en, door si of njang bepaald, nog niet genoemde of gedachte personen of zaken, die in zulk eenen toestand verkeeren, aanduiden.

Somtijds komt si vóór zulke zinnen voor, die reeds door njang bepaald zijn, of, als men wil, njang tot voorwerp hebben, bijv: men kan tot iemand, die naar twee personen zoekt, van wie de een den ander sloeg, zeggen: si njang djipòh na, si pòh ka djiploeëng, degeen, dien hij sloeg, is er, die sloeg is al weggeloopen.

Typisch is echter si alléén, eenen zin bepalende of als voorwerp daarin optredende, zoo dat het geheel eenen scheldnaam vormt. Si geupòh, letterlijk: dien men ter dood brengt of gebracht heeft, wordt gebezigd in den zin van: galgebrok; evenzoo si geusoela, dikwijls verkort tot si soela, van soela spietsen; si geutjang, van tjang hakken, neervellen, si geutòb van tòb steken, stooten (met een reuntjōng of een speer bijv.), si geuta^{s} van ta^{s} houwen (met een zwaard of sikin bijv.) (1).

Geupab madjih beteekent: men neukt (de lui neuken) zijn moeder; si geupab ma, si geupab binòë (echtgenoote), si geupab binòë mbah (echtgenoote des vaders) en verscheidene in vorm hiermede overeenstemmende synoniemen zijn de meest gewone scheldwoorden.

Al zulke uitdrukkingen kunnen door aneu^{s} voorafgegaan worden (aneu^{s} si geupòh), waardoor de aangesprokene als kind van eenen ellendeling gescholden wordt, echter met dezelfde bedoeling als wanneer aneu^{s} wordt weggelaten. De tot dusverre genoemde scheldnamen worden meestal jegens mannen gebezigd, en wel inzonderheid door hunne ontevredene echtgenooten; tot vrouwen zegt men meer si geutjeukië^{s} van tjeukië^{s} worgen, in water met een tegen de keel geklemde bamboe of rotan doen stikken, eene straf, die speciaal op ontuchtige vrouwen werd toegepast, of het daarmede synonieme si geutaròn. Hoe zeer deze uitdrukkingen in haar geheel als zelfst. naamwoorden gelden, blijkt o.a. uit hare bepaling door adjectieven: si geupòh paléh: ellendig galgebrok! of dat ellendige galgebrok.

Men ziet, ook hier is het gebruik van si in vorm aan dat van njang gelijk, maar heeft het spraakgebruik, wat frequentie en beteekenis aangaat, de ons reeds bekende grenzen getrokken.

---

(1) Men zegt ook si maté geutjang, — geutòb, — geuta^{s} enz. dien men ter dood hakt, steekt, houwt enz. en verder si maté teulhòïh die door verrekking zijner ledematen sterft, verrekkeling.

Wat njang aangaat, valt nog een en ander op te merken. Wij zagen reeds, dat het met of zonder keu (in den zin van „aangaande") de beteekenis van „aangaande" hebben kan. Zoo kan het ook vóór werkwoordstammen voorkomen, die dan de plaats van onbepaalde wijs innemen. Njang keu peugèt (men kan hier ook ateuëh peugèt of ateuëh keu peugèt zeggen) lōn-angkèë, meung ka tapeuna kajèë mantòng, wat het maken betreft, dat neem ik op me, als gij maar voor hout zorgt. Soms bepaalt het zulk een naamwoordelijk gebruikte onbepaalde wijs op dergelijke wijze als ons bepalend lidwoord: njang dja' padjan? wanneer (is nu) het gaan? njang kheun, bè' oebah het spreken (d.i. het eenmaal gesprokene) worde niet veranderd!

Waar njang eenen geheelen zin determineert, kan men het dikwijls — dit zagen we hierboven — door ons betrekkelijk voornaamwoord als voorwerp van den zin vertalen.

In andere gevallen kan dit echter niet, en zou men oppervlakkig ziende eer geneigd zijn, in njang ons voegwoordje „dat" te zien: njang ka djidja' lōntoepeuë dat hij al gegaan is, weet ik. Toch is die verklaring — al mag de vertaling onberispelijk zijn — niet juist, want 1° zulk een voegwoord, dat eenen geheelen zin tot naamwoord maakt, is in het Atjèhsch overbodig; al vertaalt men het Maleische bahwa of bahwa sasoenggoehnja, dat ter vertaling van een Arabisch „dat" dienst doet, in het Atjèhsch door bit-bit (1), in de levende taal is dit bit-bit even ongebruikelijk als zijn Maleisch origineel, en men zegt eenvoudig lōntoepeuë ka djidja' ik weet (dat) hij al gegaan is; 2° ook hier is njang steeds eene tegenstellende bepaling, en treedt het alleen dan op, wanneer de spreker aan eene tegenstelling denkt of deze laat volgen, bijv. in den aangehaalden zin ligt op-

(1) »In waarheid", dus evenals het Javaansche satoehoené, dat ook een Arabisch »dat" (إِنَّ, أَنَّ) pleegt te vertegenwoordigen.

gesloten, dat de spreker niet weet, of de persoon in quaestie al teruggekeerd is (njang ka djiwòë, hōm of hana lōntoepeuë). Op verschillende wijzen moeten wij dikwijls dat zinnen determineerende njang wedergeven: njang djikheun hana moemoesōh, njang lam batén na njeum na hij zegt wel dat hij geen vijandschap (met een of ander besproken persoon) heeft, maar inwendig vermoed ik dat hij ze koestert. Hier staat in onze taal voor de twee tegenover elkaar gestelde njang, eens *wel*, eens *maar* en de klemtoon van „zegt".

Djikheun njang hana moemoesōh kan men niet zeggen; hier ware njang niet slechts overbodig, maar misplaatst.

Uit een zuiver Atjèhsch oogpunt beschouwd, worden dus njang, si, di en lé het best gekenschetst als nadrukwijzers van verschillende kracht en verschillend gebruik, zooals deze hierboven beschreven werden. Gaat men van ons spraakgebruik uit, dan kan men zeggen, dat vooral njang, dialectisch ook lé en met zekeren ongunstigen bijsmaak soms si den dienst doen van het betrekkelijk voornaamwoord, hetwelk in het Atjèhsch op geen andere wijze uitgedrukt, wel somtijds geheel verzwegen kan worden.

Verder stemt de bepalende kracht van njang (dialectisch ook lé) en in enkele gevallen si, ook wel eens met die van ons bepalend lidwoord overeen, maar dan altijd zoo, dat tegelijk eene tegenstelling bedoeld wordt.

Ons bepalend lidwoord wordt overigens in het Atjèhsch òf niet uitgedrukt en de omstandigheid, dat men over eene bepaalde, bekende persoon of zaak spreekt, alleen uit het verband der rede opgemaakt, òf de bepaling wordt tot eene aanwijzende (njòë, njan, djéh) versterkt. Of pantjoeri ka geudròb beteekent: den dief (de dieven) heeft men al gevangen, dan wel: men heeft al een dief (dieven) gevangen, blijkt uit de woorden niet, maar alleen uit het redebeleid. In het geval van onbepaaldheid moge men bij

voorkeur zeggen: ka geudròb pantjoeri, dit achteraan geplaatste object kan toch evenzeer op den dief (de dieven) wijzen.

Het toonlooze telwoord voor de eenheid: „een, 'n," dat men wel het onbepaalde lidwoord neemt, kan in het Atjèhsch door alle gebruikelijke telwoorden voor de eenheid, die dan een zwak of geen accent hebben, worden uitgedrukt. Die telwoorden komen even dikwijls vóór als achter het woord dat zij bepalen, dus: pantjoeri, sidrò̈ë pantjoeri of pantjoeri sidrò̈ë een dief, roemòh, sabòh roemòh of roemòh sabòh een huis, idja, sikra' idja of idja sikra' een kleed, enz.

VERBETERINGEN

Bladz. 157 (14), regel 2: njòë hò, (2) lees: njòë hò (2),
„ „ , noot (1), regel 4, lòn doeë^{s} tjit lees: lōndoeë^{s} tjit.
Bladz. 158 (15), laatste regel: gata lees: gata (2).
„ „ de tweede noot in plaats van (1), met (2) te nummeren.
Bladz. 160 (17), regel 28: djéh nè lees: djéh nè).
„ 163 (20), regel 17: blanōë lees: blanòë.
„ 165 (22), regel 4: ròenan lees: roenan.
„ „ „ , regel 16: djin òë lees: djinòë.
„ 170 (27), regel 2: djéh lees: déh.
„ „ , regel 20: Maleische, hier moet de komma wegvallen.
Bladz. 171 (28), regel 9: dòeb lees: doeb.
„ „ „ , regel 13: bòe lees: boe.
„ 173 (30), regel 6: ditnóë lees: ditnòë.
„ 178 (35), regel 2: pò njan lees: pò njòë, pò njan.
Bladz. 189 (46), regel 19: moemeudja lees: moemeudja^{s}.
Bladz. 196 (53), regel 23: mòë lees: moe.
„ 200 (57), regel 1: in he lees: in het.
„ 204 (61), na regel 2 in te voegen: In het vragende sòë pò wiens, verliest sòë dikwijls zijn accent en wordt dan verzwakt tot seupò; sòë pò of seupò roemòh njan wiens huis is dat?
Bladz. 204 (61), regel 23: lònkeu lees: lōnkeu.
„ 206 (63), regel 15: dja^{s}keudròë lees: dja^{s} keudròë.

Bladz. 216 (73), regel 1: zieh lees: zich.

„ „ „ „ 3: v. o.: welke lees: welk.

„ 217 (74), regel 6: v. o. meuranggi lees: meuranggari.

Bladz. 218 (75), noot: anderen lees: ouderen.

„ 231 (88), regel 2: v. o. worden worden lees: worden.

„ 236 (93), regel 5: v. o. barangganè ɛ̀ét lees: barangganè ɛ̀òh, barangganè ɛ̀èt.

Bladz. 237 (94), regel 2: in de derde kolom lees: onder het cijfer III.

Bladz. 248 (105), onderaan de welke? lees: de welke?)

TEMPEL-RUÏNE PENATARAN

PLATTEGROND VAN DEN HOOFDTEMPEL

Schaal 1:300.

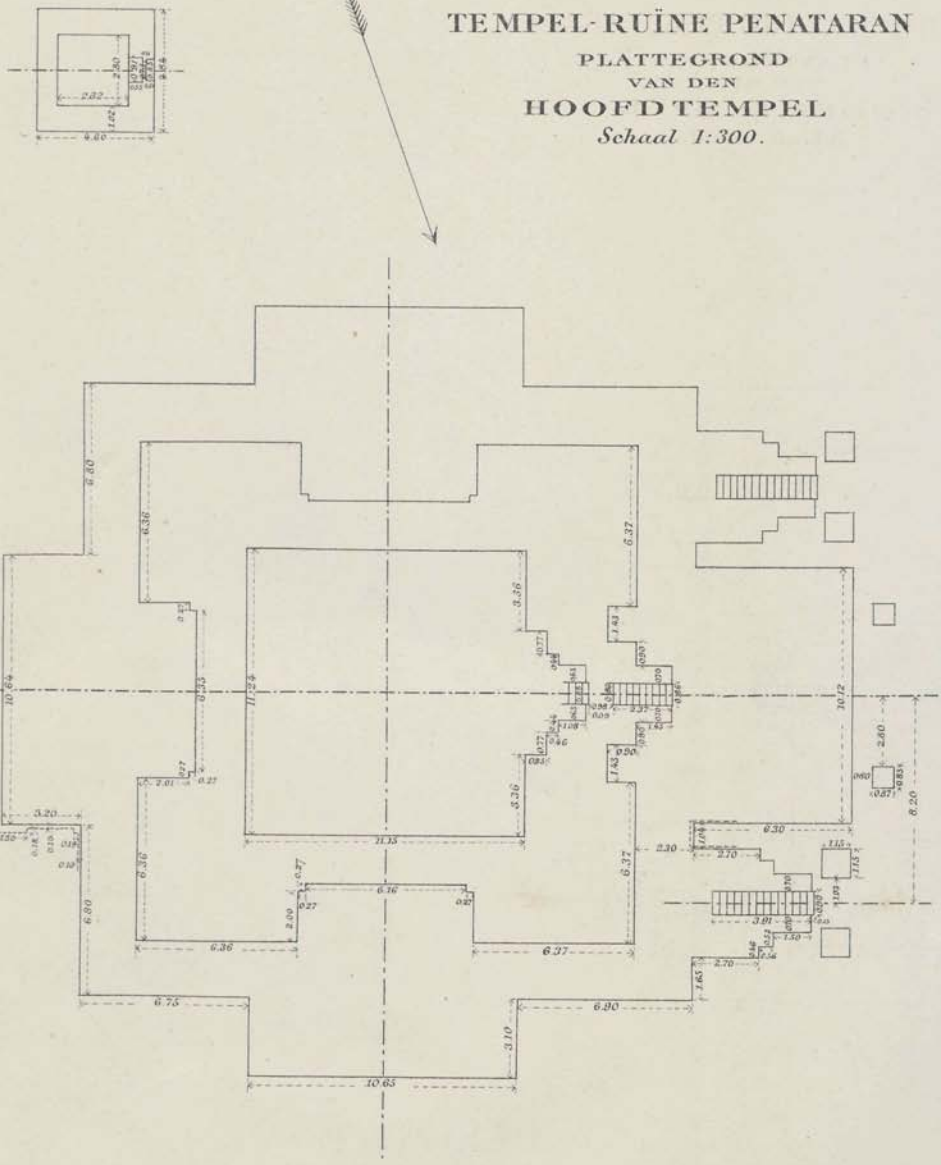

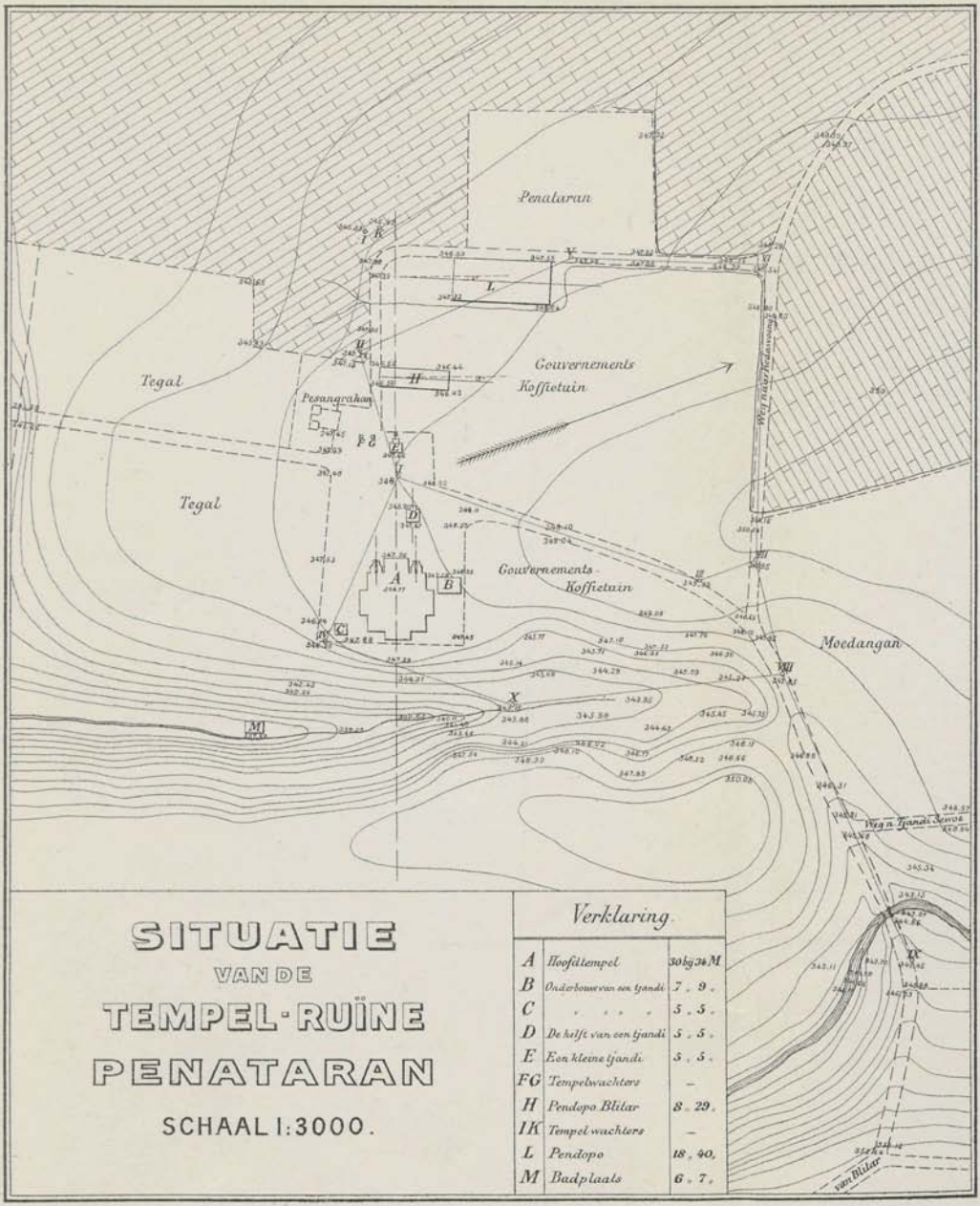

SITUATIE
VAN DE
TEMPEL-RUÏNE
PENATARAN

SCHAAL 1:3000.

Verklaring.		
A	Hoofdtempel	30 hg 26 M
B	Onderbouw van een tjandi	7 . 9 .
C	. . . .	5 . 5 .
D	De helft van een tjandi	5 . 5 .
E	Een kleine tjandi	5 . 5 .
FG	Tempelwachters	–
H	Pendopo Blitar	8 . 29 .
IK	Tempel wachters	–
L	Pendopo	18 . 40 .
M	Badplaats	6 . 7 .

DE RUINEN VAN PANATARAN.

AANTEEKENINGEN

VAN

J. ANDRÉ DE LA PORTE en J. KNEBEL

(met situatie-kaart en platten grond.)

Woes mangkânâ Sri Boepaṭi
Djâjâbâjâ tjinaritâ
ngantarani djagad kabèh
dadjâ ngoejoeni boewânâ
moengsoeh mangsah soemembah
misoewoer ing prang pinoendjoel
saksat papakoening djagad
en hij en niemand anders is de
schepper van Tjandi Panataran.
(De Javaan van Kediri bij het zien van de Tjandi)

De noordelijke weg van Blitar, heenvoerende door de sawahs van Bendogrit, Tanggoelsari, Sajangan, Djatimalang Djiwoet, Klampok, Karanganom, Legok, Bendogrowong, over een atstand van 8 paal, westelijk ombuigende naar de koffietuinen en die, over een afstand van een kwart paal volgende, brengt ons bij de Tjandi Panataran, waarover, in het merkwaardig werk van onzen leermeester P. J. Veth, het volgende wordt aangeteekend (1):

„De merkwaardigste ruine in Kediri is Tjandi-Panataran, in het district Blitar aan den Z. W. voet van den berg Keloet.

Van dit prachtige met bas-relief bedekte gedenkteeken heeft de heer van Kinsbergen niet minder dan 86 fotogram-

(1) P. J. Veth, Java II, pag. 106 seqq.

men vervaardigd, die het ons in al zijne bijzonderheden doet kennen.

De vorm is eigenaardig en verschilt zeer van dien der gewone Siwa-tempels op Java; maar ofschoon hij eenige toenadering tot dien van Bâråboedoer vertoont, zou men hier te vergeefs naar sporen van Boeddhadienst zoeken.

De grondvlakte is een vierkant, waarvan elke zijde 36 schreden lang is.

In het midden van elke zijde springt eene rechthoekige voorbouw uit van 16 schreden. De westelijke voorbouw heeft aan weerszijden trappen, die naar het bovenvlak voeren.

Maar op dat vlak verrijst een kleinere, wederom vierkante verhooging, waarvan de vier hoeken eenigermate als bastions vooruitspringen.

Een enkele trap, in het midden der westzijde van dit tweede vierkant, voert naar den omgang van een derde, wederom kleiner en zonder vooruitspringende deelen.

Er loopt dus een terras rondom de beide verhoogingen, zoodat men er aan alle zijden omheen kan gaan, terwijl een trap, die zich aan den vorigen aansluit, naar het bovenvlak van het gansche gebouw voort, in welks midden men een vierkanten put ontwaart van 7 voet lengte en breedte.

Om den put is een muur van 3 voet dikte, aan de andere zijde begrensd door een smalle diepe groef, waaruit andere putten van 4 voet lengte en 3 voet breedte naar den rand van het vlak uitspringen.

Het bouwwerk, dat eenmaal boven deze putten verrees, is thans geheel verdwenen, maar vormde, naar alle waarschijnlijkheid, den eigenlijken tempel, met zijkapellen aan de kleinere putten beantwoordende.

De trappen zullen dus rechtstreeks naar den mede naar het westen gekeerden ingang van dien tempel hebben gevoerd.

Een en ander wordt bevestigd door de vergelijking van den met Tjandi Panataran zeer overeenkomende Tjandi Toempang in Malang.

Overigens zijn langs de wanden van de drie vierkanten

en hunne uitspringende deelen overal bas-reliefs aangebracht.

Die van het benedenste vierkant bevatten een reeks van voorstellingen aan de Râmâ ontleend; wat het onderwerp der overige is, is nog niet uitgevorscht.

Op een verminkt beeld, voor den tempel geplaatst, heeft men het jaartal 1269 gelezen, overeenkomende met 1347 n.C; doch het jaartal eener andere bij dezen tempel gevonden inscriptie voert zijn ouderdom minstens 3 eeuwen hooger.

In den omtrek van Tjandi Panataran vindt men nog vele andere oude overblijfselen, als sporen van voortempels, van een beschreven steen en van beeldwerk, verspreid, allen besloten binnen een ringmuur, die eene ruimte van ongeveer een vierkanten paal moet hebben omtrokken."

Zulke beschrijvingen hebben eene tweeledige waarde: eensdeels als de reproductie eener opname, anderdeels als opwekking tot eigen beschouwing, die weer nieuwe beschrijvingen uitlokt en daarmee de bestaande aanvult.

Wij nu, die telkens in de gelegenheid waren, om de ruïnen van Panataran te bezoeken, zullen een verslag geven van onze opname en wel de beschrijving van wat door ons werd aangetroffen in 1892 en 1893.

Het nog bestaande dan gaf het volgende te zien:

1° een Çiwa-tempel, waarvan nog drie terrassen aanwezig zijn en waarvan het opgaand muurwerk geheel of gedeeltelijk is ingestort.

2° de onderbouw van een tempeltje, rechts achter den hoofdtempel;

3° de helft van een tempeltje, links voor het hoofdgebouw;

4° een bijna onbeschadigd tempeltje, van gelijke afmetingen als de beide voorgaande, in de as van het hoofdgebouw, ± 45 meter er voor;

5° een bijna onbeschadigde pendopo, een weinig links van de as van den hoofdtempel en 21 meter voor het in 4° genoemd tempeltje gelegen;

6° overblijfselen van een badplaats, in het ravijn, ten zuiden van den hoofdtempel gelegen;

7° twee groote deurwachters, staande op 138 meter voor het hoofdgebouw;

8° twee kleinere deurwachters, staande op 48 meter voor het hoofdgebouw. (1).

Hoofdtempel en kapellen zijn omgeven door koffietuinen, die slechts 45 bij 48 meter om het hoofdgebouw onbegroeid laten, zoodat het licht, door het loover der dadap-boomen getemperd, van boven invalt op de grijze steenmassa en aldus zeer ten goede komt aan den eersten indruk van den bezoeker. (2)

Voeg daarbij den eenvoud der lijnen, waartusschen de nog onbeschadigde reliefs sprekend uitkomen, en de afwisseling in de aangebrachte versiering, en ge hebt de vraag beantwoord, waarom dan toch het minst ontwikkeld oog door dat bouwwerk wordt aangetrokken.

*
* *

Na dankbaar melding te hebben gemaakt van den arbeid van den hoofdingenieur J. W. IJzerman (beschrijving der oudheden nabij de grens der residenties Soerakarta en Djocjakarta, met atlas) en van het werk van Dr. J. Groneman (Tjandi Prambanan op midden-Java, na de ontgraving, met lichtdrukken) gaan we over tot de beschrijving der deelen.

De hoofdtempel bestaat uit drie terrassen. (Zie platte grond). Het onderste, waartoe twee smalle trappen toegang geven, heeft den vorm van een regelmatig kruis, met zijden van ruim 10 meter en eene rechthoekige uitbouwing van 6,80 meter zijde in elk der uitspringende hoeken.

Het tweede, dat men door een enkele trap in het midden bereikt, is vierkant, met zijden van ongeveer 19 meter,

(1) Zie voor de beschrijving van deze deurwachters W. P. Groeneveldt Catalogus der Arch. verz van het Bat. Gen. pag 67 seqq

(2) Daar de tuinen weldra worden afgeschreven en de grond aan de bevolking zal worden teruggegeven, zal ook dat licht-effect spoedig met de nieuwe ontginning verdwijnen.

terwijl, in het midden dier zijden, de ommuring over ruim 6 meter lengte 2 meter naar binnen springt.

Het bovenste terras, dat men weder door een enkelen trap in het midden beklimt, is vierkant met ruim 11 Meter zijde en heeft, evenals dit bij de andere terrassen het geval is, eene uitbouwing, waarin de trap is aangebracht.

Op dit bovenste terras stond vermoedelijk een vertrek met een gewelf afgedekt. (1)

Een put, die in het midden van dit terras gevonden wordt, wettigt dit vermoeden. (2).

Verder komen er op 4 plaatsen in ieder der beide terrassen zulke putten voor en werd om enkele hiervan de eerste laag steenen nog aangetroffen van de kapel die daarboven gestaan moet hebben.

Wat bij den eersten blik het oog het meest weldadig aandoet, is zeker de schoone afwisseling in horizontalen vorm der drie terrassen en het geleidelijk afnemen van hunne hoogte, gevoegd bij eene zoo vol beteekenis aangebrachte versiering.

Bestaat het ornament van het onderste terras uit medaillons met dierfiguren, diep gelegen tusschen rechthoekige paneelen; maakt deze onderbouw een krachtigen zwaren indruk; geven de eenvoudige doorloopende banden onder en boven de reliefs van het tweede terras iets rustigs, iets ernstigs, de zoo terecht lichte behandeling van het hoogste terras had niet beter uitgedrukt kunnen worden dan door het ontbreken van sterk sprekende horizontale lijnen en meer nog door het verschil in grootte en hoogte-ligging en door

---

(1) Zooals vroeger reeds werd opgemerkt, heeft Tj. Toempang veel overeenkomst met Tj. Panataran in Kediri. Doch hier is ook een deel van den tempel zelven blijven staan, n.l. de poort, het portaal en een gedeelte van de muur, zoodat het geheel tot opheldering van den bouw van Tj. Panataran kan strekken (Veth II pag. 115).

(2) Deze put, die bij ons eerste bezoek geheel overdekt was met puin en struikgewas, werd door ons bloot gelegd en de beschrijving van Prof. Veth juist bevonden.

het beurtelings vooruitspringen der afwisselende naga's en singa's.

Hoeveel schooner nog zal de aanblik van dezen tempel geweest zijn, toen een sierlijk bewerkt gebouwtje met ranke spits het bovenwerk kroonde.

Vermoedelijk toch had dit vertrek, waarin het godsbeeld stond, een vorm, overeenkomende met die van het onbeschadigd tempeltje, dat op 45 meter voor het hoofdgebouw staat.

Eene vergelijking van de profilering van den door den heer IJzerman beschreven Tjandi Kali-bening, waarbij het zware, gedrukte van den onderbouw duidelijk spreekt, brengt ons tot het vermoeden, dat de bovenbouw, indien die te Panataran bestaan heeft, veel lichter moet geweest zijn dan die van Kali-bening, en men heeft zich deze slechts geplaatst te denken op het derde terras van Panataran, om tot de overtuiging te komen, dat, bij het instorten van een dergelijken bovenbouw, de onderliggende lijsten en reliefs er betrekkelijk niet zoo gunstig zouden zijn afgekomen, als dit bij Panataran het geval is.

Eene vergelijking van den horizontalen vorm der beide genoemde tempels leidt ons tot de vraag: waarom te Kalibening breede trappen aan alle vier zijden, en te Panataran slechts een of twee trappen, zoo smal, dat men elkaar niet passeeren kan?

Te Panataran is geen plaats voor komenden en gaanden, die te offeren hadden en van de offerplaats terugkeerden.

Alleen het eerste terras zou, door de aanwezigheid van twee trappen, kunnen gediend hebben voor een plechtigen omgang, maar dan waren allicht die trappen iets breeder gemaakt dan die van het tweede en derde terras, en waar alle zichtbare deelen van het gebouw versierd zijn, had dan ook naast de trappen eenig beeldhouwwerk niet ontbroken.

Doch de geringe breedte, de gladde wanden aan weerzijden en de weinig gemakkelijke op- en aantrede doen ons veeleer denken aan wat bij een groot woonhuis „diensttrappen"

genoemd wordt en hier uitsluitend gebezigd voor de sewa's en sogata's en verder dienstpersoneel van den tempel. (1)

Evenals nog heden ten dage te Penang in een Hindoetempel slechts de tempeldienaar de heilige ruimte binnentreedt, om van de daar tronende godheid voor den bezoeker een bloempje te vragen, dat door haar, slechts na eene vergoeding in zilvergeld, wordt afgestaan uit den krans die hals en borst versiert, zoo zal ook hier slechts de priester zijn opgegaan naar het heiligdom, om het offer te brengen van den geloovige en het geneeskrachtig offerwater, dat, na het beplengen van den linggam, uit de tuit van de yoni afdroop (?), als berkat voor den geloovige aftebidden.

Een bekwamere hand dan de onze moge aan onze schets de inlichtingen toevoegen, die de stemming van het bouwerk ophelderen: — eene kwestie, die door onze bloote beschouwing niet kan worden opgelost.

Gaan we dus over tot de beschrijving van constructie en bewerking.

Voor zooverre wij door graving hebben kunnen nagaan, staat de hoofdtjandi op een grondslag van gebakken steen (2), en verheft zich, in den genoemden kruisvorm, uit vierkante, goed-behakte trachiet-blokken (3) het plint van het eerste terras, verdeeld in drie deelen van afnemende hoogte, waarvan de twee bovensten door een bandje gescheiden zijn, terwijl wederom een smal bandje den overgang vormt van het plint naar het dragend profiel, een flauw ojief.

Een terugspringend platvierkant, voorafgegaan en gevolgd door twee bandjes, scheidt het ojief van een breeden platten

(1) Séwâ en Sogâtâ — belijders of priesters van Çiwa en van Boeddha (zie Cohen Stuart, Brâtâyoedâ).

(2) Hoe vreemd het ons voorkome, men schijnt hier de tempels van trachietblokken op een grondslag van gebakken steen te hebben gesteld. Ook de zoo even beschreven tempel draagt daarvan de sporen. (Veth, Java II, 110).

(3) Of het moest augiet—hoornblende—andesiet zijn,

(Dr. R.D.M. Verbeek bij Dr. Groneman, Tj. Prambanan pag. 3).

band, die, ruim 0.80 meter hooger, nogmaals voorkomt en tusschen welke banden, op afstanden, van 0.80 meter, met reliefs versierde rechthoekige paneelen zijn aangebracht.

De overblijvende vakken zijn door een tweemaal inspringenden band verdiept en in het midden van deze caissons springen ronde medaillons tot eenige centimeters buiten het vlak der paneelen.

Op de breede platte banden volgt weer een terugspringend platvierkant met bandjes; daarna weder een ojief een deklijst dragend, die bestaat uit twee platte banden door bandjes gescheiden en afgesloten door een ojief, met een bandje als overgangsprofiel naar de afdekking van het terras.

Vierkante behouwen steenen vormen weder den vloer, goed sluitend tegen elkander gelegd, zonder specie, evenals dit bij de steenen van het opgaand muurwerk het geval is.

De twee trappen, die aan de westzijde, 8.20 meter uit de as van het gebouw gelegen, tot het eerste terras toegang verleent, zijn 0.90 meter breed; elke trede uit één trachietblok gehouwen en diep gelegen tusschen twee massieve trapleuningen, die ieder in een spiraal eindigen. Deze spiraal draagt eene vlakke plaat, met opstaande hoeken, vermoedelijk de plaats van een beeldje, en is aan de voorzijde met een driehoekig ornament versierd, terwijl een plaat met opstaande hoeken, gedragen door drie verspringende vlakke platen den spiraal aan de onderzijde steunt.

Onder laatstgenoemd draagprofiel zijn aan de voorzijde kleine vierkante holten uitgebeiteld, waarin vazen staan, die wellicht bloempotten voorstellen. (1).

De trapleuningen zijn, zooals reeds gezegd, aan de binnenzijde geheel glad; over de buitenzijde loopt de genoemde spiraal door, terwijl een deklijst met ojief en bandje, als hierboven, de bovenzijde afsluit.

Deze leuningen sluiten niet geheel bij het hoofdgebouw zelf aan, doch zijn de voortzetting van een uitbouw, die

(1) Op de achterzijde van de 4 Kala-beelden vóór de trappen vindt men dergelijke vazen, waarin lotus-planten geteeld worden en waarover later.—

2.70 M. voorsprong heeft, en waarbij het verspringen der lijsten de bedoeling van den bouwmeester vertolkt: dit gedeelte als trappenhuis, als een gebouwtje met bijzondere eischen te beschouwen, niet behoorend tot de dragende deelen van het gebouw, waardoor eene lichtere behandeling der profilering en lager plint worden gemotiveerd.

Ook bij de pilasters op de hoeken komt dit verspringen der lijsten voor, doch hier heeft men, door tusschenvoeging van twee versierde banden, de profilering juist zwaarder gemaakt, om de bijzondere bestemming van deze hoofdpilasters, als dragers van beelden of andere ornamenten, zooals nog op een der hoeken gevonden werd, weer te geven.

Op het eerste terras moet, zooals reeds gezegd, een gebouwtje boven ieder der vier putten gestaan hebben, dat, naar de overgebleven steenen te oordeelen, 2.60 Meter binnenwerks had.

Dit is dus ongeveer de grootte van de gebouwtjes, die nog voor en naast den tempel zijn overgebleven.

De profilering van het tweede terras bestaat uit een laag plint met bandje; daarboven een ojief en platte band, ieder tusschen twee bandjes; terwijl wederom een smal bandje het overgangs-profiel vormt naar den versierden platten band, die onder en boven de reliefs voorkomt.

Op den bovensten versierden band volgt weer een overgangsprofiel, een platte band en een ojief, ieder tusschen twee bandjes, en eindelijk een bandje als overgangsprofiel naar de deklijst, die bestaat uit een breeden platten band en een ojief met een bandje als overgangsprofiel naar de afdekking van het tweede terras.

De trap naar dit terras ligt in de as van het gebouw en bestaat uit tien treden, van nagenoeg gelijke hoogte; iedere trede uit twee gelijke trachietblokken.

De bewerking is als bij de trappen van het eerste terras. In de vier hoeken komen weder putten voor, vermoedelijk vroeger eveneens door gebouwtjes overdekt.

De profilering van het derde terras bestaat uit een in drie banden verdeeld plint, gevolgd door een versierden platten band, die onder elk der naga's naar voren springt en waarop de pooten dezer dier-figuren rusten.

De afwisselend hier tusschengelegen singa's springen geheel vrij van het lijstwerk uit het muurvlak naar voren; ook is de kop van deze beelden geheel vrij onder de deklijst gelegen, terwijl de naga's deze lijst met kop en voorpooten dragen.

Aldus worden aangetroffen:

aan de noordzijde: 7 naga's en singa's,
aan de oostzijde: 7 naga's en singa's,
aan de zuidzijde: 7 naga's en singa's
aan de westzijde: 6 naga's en singa's,

aan de laatstgenoemde zijde dus een minder dan aan de overige zijden en wel omdat hier de trap de plaats van een der dierbeelden inneemt.

Slechts de eerste drie banden zijn van deze bekrooning overgebleven.

Uit de vormlooze puinmassa, die daar boven ligt en die van het instorten van den hoofdtempel op het derde terras haar ontstaan te danken heeft, was slechts met moeite het profiel van dit lijstwerk terug te vinden.

De trap naar dit terras ligt in de as van het gebouw en bestaat uit 8 treden, van nagenoeg gelijke hoogte; iedere trede uit één lang en één kort trachietblok.

De put in het derde terras heeft belangrijk grooter middellijn dan de acht andere putten, zoodat ook het gebouw hier boven belangrijk grooter afmetingen moet hebben gehad dan de tempeltjes op het eerste en tweede terras, en als hoofdtempel, te midden van de acht kleinere kapellen en hoog daarboven uitstekende, een waardig effect zal gemaakt hebben.

Wat de bestemming dier putten betreft, wagen we geen uitspraak.

Wel blijkt ons, dat deze put het werk is van de oorspronkelijke bouwmeersters en geenszins het resultaat van in den wilde brekende goudzoekers. (1)

Maar of nu die putten hebben gediend ter wegvloeiing van het offerwater? we weten het niet, want nergens ontmoetten we een yoni-vormig voetstuk, dat aan het overgieten van het godsbeeld met water denken deed (2).

Of die putten hebben gediend tot het bijzetten van urnen met menschelijke asch? we weten het evenmin: het was ons door omstandigheden niet vergund het onderzoek dier putten voort te zetten tot algeheele ontgraving.

Of ze misschien hebben gediend als uitgespaarde kokers, ter verificatie voor het optrekken der wanden; dan wel ter besparing van steenbouwers-arbeid? (3) het een is mogelijk als het ander, maar waar bekwameren zich hebben teruggetrokken uit den doolhof der hypothesen; na gezet onderzoek geen keuze wisten te doen tusschen het meer of minder waarschijnlijke, daar achten we ons niet bevoegd, iets te uiten wat maar zweemt naar beslissing.

Genoeg, dat we hebben gewaardeerd wat vóór ons over dat onderwerp werd gedacht en geschreven.

Denkt men zich thans, bij de keurige resten die onze tjandi nog te zien geeft, het ontbrekende gereconstrueerd en de beelden teruggebracht op de plaatsen, waar ze thans ontbreken, dan beaamt men volgaarne, dat de bouwmeesters van Panataran een meesterstuk hebben gewrocht.

Doch ook hier wordt met leedwezen ontwaard, wat reeds door den heer IJzerman werd opgemerkt bij enkele basreliefs van de tempelgroep van Prambanan, bij eenige ornamenten van Tjandi-sewoe en in grootere mate bij Tjandi Loemboeng: volgens de gebruikelijke werkwijze der Hindoebouwmeesters werd eerst het lichaam des tempels onversierd

(1) J. W. IJzerman, beschrijving enz. pag. 42.
(2) J. W. IJzerman " pag. 62.
(3) J. W. IJzerman " pag. 69. seqq.

opgetrokken en eerst daarna het ornament uitgebeiteld. (1)

Op verschillende plaatsen zijn reeds hier de omtrekken van lofwerk en versiering aangegeven; men was als het ware bezig met de verdere afwerking, toen de arbeid plotseling en voor goed gestaakt werd. (2)

Ook hier kan het zijn voorgekomen „dat de werklieden, die de laatste hand aan de opsiering van den tempel legden, plotseling in hun arbeid onderbroken zijn" (3)

Ook hier worden we herinnerd aan de opmerking van den ingenieur Pet, omtrent het gebruiken van kleine stukken steen en van het lapwerk bij T. Sela-Gria, dat de bouwvallen uit den Hindoetijd, onder leiding van zeer goede architecten, zijn opgericht door zeer middelmatige Javaansche werklieden, die reeds toen, gelijk zij nog heden doen, een gebrekkig stuk hout liever oplapten dan het ongebruikt te laten liggen (4).

Ook bij Panataran zal eene nauwkeurige beschouwing verschillen ontdekken in de afmeting der lijsten; in de op- en aantrede der trappen, die bij geene enkele trede dezelfde is en waarbij het verschil als het ware door de bovenste trede wordt ingehaald, altemaal kleinigheden, die het geoefend oog op rekening brengt van bouwmeesters, die niet altijd de beschikking hadden over geoefend werkvolk.

Wat bijzonder opvalt bij alle Hindoe-bouwwerken, die we te zien krijgen en wat ook weer Tjandi Panataran te zien geeft, is het opstapelen der steenblokken.

Bij ons zullen twee rijen steenen zoodanig op elkander geplaatst worden, dat elke steen van de bovenrij met het midden komt te liggen op elke vereeniging van twee steenen in de benedenrij, en het komt ons voor, dat daarmee vol-

---

(1) Het gevoelen van professor Veth, uitgesproken in zijne beschijving van Tj. Singosari (Java II, 110) dat de tempels van boven naar beneden bebeiteld werden, wordt door den heer Groeneveldt niet gedeeld (bezoek van 3 Maart 1893).

(2) J. W. IJzeman, beschrijving enz pag. 75.

(3) ibidem, pag. 97.

(4) bij Veth, Java II, pag, 69.

komen wordt voldaan aan de eischen der symmetrie en hechtheid, bij den Hindoe-bouw heeft men dit heelemaal niet noodig geacht.

't Is, alsof in de opvatting dier bouwmeesters dergelijke eischen van de steenrijen onderling geen recht van bestaan hadden.

Het kan ook zijn, dat, door het slijpen der steenen, de vereeniging van steen en steen zoo volmaakt sluitend was en er, noch door den vorst, die het bouwwerk liet uitvoeren, noch door de architecten, die met den bouw belast waren, ooit bevroed is, dat hun werk een werk der eeuwen was en dat eenmaal de inwerking van klimatologische invloeden en de aardbevingen zouden vaneenrijten en zichtbaar maken, wat oorspronkelijk als gietwerk door hen werd afgeleverd.

Vóór den hoofdtempel staan, twee aan twee, links en rechts van de trappen, vier beelden, voorstellende Çiwa als Mahakala met çakti.

Van Zuid naar Noord onderscheiden als A, B, C en D, vinden we, vóór den trap aan den zuidkant bij A. de knots rechts en de çakti links, bij B. de knots links en de çakti rechts, en evenzoo, voor den trap aan den noordkant bij C. de knots rechts en de çakti links, bij D. de knots links en de çakti rechts.

A. B. C. en D. staan ieder met eene vierkante pen in een steenblok van 0.28 M. hoogte en hebben (of liever: hadden, want van A. is slechts de onderste helft overig) een hoogte van 1.9 M. waaronder gerekend is de hoogte van het voetkussen, door doodshoofden omzoomd en dat, één met het beeld, in het steenblok geplaatst is.

De gezamenlijke hoogte boven den grond van beeld en voetstuk bedraagt dus 2.18 M. Op het midden van het steenblok aan de voorzijde leest men bij A. B. C. en D. het jaarcijfer 1269, overeenkomende met ons jaar 1347.

Worden nu de overblijfselen der beelden gereconstrueerd tot één beeld, dan krijgen we:

een tweearmig beeld, dus zonder de gewone attributen (drietand, bidsnoer, vliegenwaaier) (1).

Het heeft een woest en vreeselijk gelaat, met uitpuilende oogen, vooruitstekende tanden en zware, hoogopgekamde, naar achter overhangende en versierde haarkrullen, dat achter het hoofd tot een schijf is opgemaakt en de gewone glorie verbeelden moet, terwijl enkele lokken over de schouders afvloeien.

Om het voorhoofd loopt een diadeem.

Het doodshoofd in de haartooi en het derde oog in het voorhoofd konden, door de beschadiging der beelden, niet worden opgespoord. De ooren zijn versierd met keurig-gebeitelde oorhangers.

De hals, waarop een viertal gelukstrepen zichtbaar zijn, is omhangen met een dubbel snoer; daaronder een rijk-bewerkt sieraad, dat, afhangende van de schouders, de geheele borst bedekt.

Van den linker schouder over de borst, langs de rechterzijde en zoo terug over den rug, niet gespannen, doch met bochten neerkronkelend over de rechterheup, een slang als oepawita, waarvan de kop op den linker schouder uitkomt.

De bovenarmen zijn voorzien van rijkbewerkte sieraden als banden; de polsen dragen versierde ringen.

Om het midden een buikband en daaroverheen een sjerp met over het midden der beenen, afhangende slippen, alles versierd en kunstig gebeiteld.

Beneden den gordel een paar breede banden, die in de lenden groote strikken vormen.

Het rijk-versierde kleed dat aan den buik wordt opgehouden en gedekt door een sieraad met dierenkop en tressen, daalt af tot aan de voeten en is wel is waar sterk gespannen over dij, knie en scheenbeen, doch wordt tevens (2) tusschenbeens, in zware en bevallige plooien saamge-

(1) Bij de beschrijving hadden we één oog gevestigd op de beelden zelve en één oog in den Catalogus van den Heer W. P. Groeneveldt, pag 2 en pag 32 seqq.

(2) Wat dus bij den heer Groeneveldt in de door hem beschreven beelden afzonderlijk voorkomt, vinden we hier vereenigd.

nomen, terwijl die plooien links en rechts aan de achterzijde worden herhaald.

De enkels dragen kunstig-bewerkte banden, in een driehoekig sieraad op de wreef uitloopend.

De çakti, die ruim een derde van de hoogte van den god bereikt, is gedost in kwistig goden-ornaat en, behalve met borstsnoer en agraaf, ook met een viervoudig kralensnoer afs oepawita getooid.

De achterzijde der beelden, waarvan de fotogrammen aan den heer Groeneveldt werden aangeboden, gaf den heer Dr. Brandes aanleiding tot de volgende nota: (1).

„Op A ziet men onderaan twee honden met den snoet naar elkander toegekeerd op hun achterste zitten.

Iets hooger vliegt een gans met een stok in den bek, waaraan, aan ieder der uiteinden één, twee schildpadden hangen, die de punten van den stok met hun bek vasthouden.

Rechts onder dezen ziet men nog een brullend of blaffend dier, dat met den bek open zit, maar niet wel te herkennen is, terwijl links laag naast het hondenpaar nog een apesnoet is op te merken.

Op B ontwaart men onderaan een krokodil of leguaan, die zijn kop heeft verloren, doordat het beeldwerk is beschadigd en daarboven ziet men weder den gans, doch nu zonder stok en zonder schildpadden.

Op C aanschouwt men een rund met een grooten bult (punuk) op den rug, een kaaiman (baija) op zijn rug dragende. Links boven den kop van het rund is een olifantskop als ornament.

Op D ten laatste loopt een soort hert, met enkelvoudige rechte hoorns weg, of voor een landman uit, die, aan een stok over zijn schouder, een schildpad draagt.

Alles van deze afbeeldingen is mij niet duidelijk.

Zoo b. v. op A. dat brullend of blaffend dier en de apesnoet en op C. de olifantskop. Het tweetal honden op

(1) Opgenomen in de notulen van het Bat. Gen. van K. en W.

A. kan opgevat worden als vol verwondering opziende naar het natuurwonder, dat boven hen in de lucht is waar te nemen.

Doch ook het feit, dat men daar op A. maar één gans en twee schildpadden, niet twee ganzen en één schildpad vindt, verdient opmerking evenals ook D. aanleiding geven zou tot het stellen van verschillende vragen.

De afbeeldingen zijn overigens, en vermoedelijk ook ten opzichte van de juist genoemde quaestieuse punten, mits men de bedoeling er van kon vatten, vooral daarom belangwekkend, omdat zij illustraties zijn van, ten minste bij de Javanen, zeer bekende verhalen, die, zooals hier blijkt, — de beelden dragen toch aan de voorzijde zooals reeds opgemerkt is, het jaarcijfer 1269 — reeds in de 14e eeuw A. D. bij hen zich in algemeene bekendheid konden verheugen, terwijl zij tevens in het licht stellen, dat onder de reliefs aan de onde bouwwerken op Java het bekende steenen tafreel van de twee ganzen met de schildpad aan de Tj. Mendoet, vgl. Wilsen in Tijdschr. Ind. T. L. en V. van N. I. XX, 182 (A. 2) niet het eenige voorbeeld is van eene illustratie van dien aard.

In het voorgaande is van A. de verklaring gegeven en ook reeds op de merkwaardige afwijking gewezen.

Wat B te aanschouwen geeft schijnt, doch de rangschikking A, B, C en D kan een louter toevallige zijn, het vervolg van A te wezen. De gans vliegt alleen voort, nadat de schildpadden door hun praatzucht hun bek geopend hebben en daardoor gevallen zijn. Verder schijnt de krokodil, die hier alleen voorkomt, het begin te zijn van het verhaal, dat door enkel tafereel eenvoudig doch karakteristiek gekenschetst is op C.

Dit verhaal, in varianten zeer verspreid, b. v. men kent het uit Engelsch-Indië en uit de Minahasa in zeer afwijkende vormen, komt voor in het door Amongsastra bewerkte dierenfabelboek, dat algemeen bekend is onder den naam van het boek van den Kañcil, doch door een der afschrijvers terecht geheeten wordt Soerat kañcil kidang sapanung-

gilanipoen, men zie n. l. het 4e verhaal in de tweede afdeeling van dat boek, of 13e in het boek, dit in zijn geheel genomen en loopt van zang X, 1—XV, 8.

Voorts treft men het aan in de jongste, zeer verloopen nieuw-Javaansche bewerking van de Tantri, n. l. de Tjantri, die bij Winter in zijn Zamenspraken I, bl. 353 en 369 vermeld is onder den naam van Bajan Boediman, men zie in dat geschrift zang XXIII. In het kort is het beloop van het verhaal naar de beide redacties als volgt:

Kañcil X. I—XV, 8.

Aan den kant van een rivier stond een groote boom op het omvallen. Daaronder ging eens een baya (kaaiman) liggen slapen. Door den wind wordt de boom omgestort, zoodat de baya bekneld raakt, op zijn rug gedrukt door den boom, die met eenige wortels nog aan den grond vast bleef zitten. Nu was die plek een plaats waar vele dieren, o.a. de kañcil kwamen drinken, de reden dan ook waarom de baya haar had opgezocht.

Terwijl de baya daar ligt, komt de kañcil er.

Hem roept de baya, die al geruimen tijd had liggen jammeren, om hulp aan.

Meewarig als de kañçil is, wil deze wel helpen, maar ziet geen kans het zelf te doen.

Hij roept de hulp in van een banṭeng, die ook aan die rivier komt drinken en baden wil.

Eerst laat hij hem daarin begaan en zegt hem dan wat er aan de hand is.

Moeielijk zal het niet zijn, zegt de kañcil, als er bezwaar wordt gemaakt, omdat de boom zoo groot en zwaar is; als de nog vastzittende wortels worden doorgebeten, zal het water den boom wel medevoeren.

De baya wordt zoo van den boom bevrijd, maar inmiddels is zijn eetlust opgewekt; hij verzoekt, dat met hem, om den weldaad te voltooien, nu ook in het water dragen zal.

Ook dit geschiedt.

Door telkens te beweren, dat de banṭeng nog niet ver-

genoeg gegaan is en dieper water moet zoeken, zal de baya kunnen zwemmen, weet deze zijnen helper te brengen op een terrein, waar hij hem zal kunnen overmeesteren en de banṭeng zich niet zal kunnen verdedigen.

Dan laat hij ook hooren, wat hij eigenlijk met zijn smeeken om verdere hulp bedoeld heeft.

Maar daarmede is de banṭeng zoo maar niet tevreden, want dat is grove ondank.

Hij zegt zich evenwel te zullen schikken, als een scheidsrechter uitgewezen hebben zal, dat de baya zijn gang mocht gaan.

Zij bevinden zich beiden midden in de rivier.

De eerste scheidsrechters worden door de rivier geleverd.

De stroom voert niet lang daarna een takir poṇtang (een in den vorm van een schuitje en met pennetjes vastgestoken blad, dat b.v. als bord gebruikt wordt) tot in hun nabijheid.

Die takir wordt aangeroepen om de zaak uit te wijzen.

Hij schildert hun echter hoe ondankbaar hij zelf behandeld is, eerst zeer gewaardeerd, toen hij nog gebruikt moest worden, maar later zoo maar weggeworpen en aan zijn lot overgelaten, en hij drijft voorbij.

Hetzelfde doet een kukusan (mandje om rijst te stoomen) en een mat (kĕlasa) en het gevaar, waarin de banṭeng verkeert, wordt ernstiger, er schijnt geen ontkomen meer aan te zijn. De kañcil heeft echter den banṭeng niet in de steek gelaten. Wat hij met woorden niet had kunnen uitrichten, toen de banṭeng zich pas van het gevaar bewust werd, zal hij door daden zien te doen.

Wel is hij weggeloopen, maar dat was om zijn vriend den kidang op te zoeken, aan dezen de zaak te vertellen en hem te vragen te hulp te komen.

Als beiden bij de rivier gekomen zijn, wordt ook de kidang uitgenoodigd scheidsrechter te zijn.

Zich van de dommen houdende, zegt deze over de zaak niet te kunnen beslissen, als hem niet aanschouwelijk wordt voorgesteld, hoe de zaak zich in haar geheel heeft toegedragen.

Het spelletje moet nog eens van voren afaan gespeeld worden. Zoo weet hij den baya weer op de oude plaats te krijgen en den banṭeng op den vasten wal.

Dan zegt hij, dat het hem goed is, als men het drama nog eens wil afspelen, doch dat het als de banṭeng dat niet verkist, ook goed is, dat het niet gebeurt.

De baya is woedend en belooft den kidang wel op te zullen eten, in plaats van den banṭeng.

Tjantri XXIII.

Een kaaiman was op een ondiep stuk land, dat in den regentijd (rĕṇḍĕng) onder water stond, maar in de katiga droog liep, onder een hellenden kĕṇḍal-boom bekneld geraakt.

Een buffel met een hooge punuk (de bult tusschen den nek en den hals) hoort hem schreeuwen, en helpt hem op zijn verzoek en beloften, van onder den boom uit.

Ook draagt hij hem, die beweert niet te kunnen gaan, op zijn verzoek in het water, en op zijn herhaald verzoek tot midden in de rivier. Ook daar wil de baya zich niet van den rug laten glijden, als hij niet eerst geproefd heeft hoe des banṭengs vleesch wel smaakt (jen tan wruh ing rasanira).

De banṭeng legt zich daar niet bij neder; zulk een ondankbaarheid is ongehoord; de baya mag het aan verschillende personen vragen; als hij (de banṭeng) het mis had dan mocht hij zijn gang gaan.

De scheidsrechters, die aangeroepen worden, zijn een takir poṇṭang en een kalasa gombro (gĕmbro), die langs hen voorbij komen drijven, doch slechts op ondankbaarheid kunnen wijzen.

De kidang, die ook opdoemt, als de banṭeng nog eenig uitstel heeft gekregen, neemt op zich de zaak uit te maken. Alles moet hem echter worden voorgedaan (zooals het zich heeft toegedragen).

De baya wordt weer onder den kĕṇḍal gelegd, en de banṭeng krijgt de opdracht zich weg te spoeden; soort bij soort, daar komt de uitspraak van den kidang op neer, een ieder blijve op zijn eigen terrein.

Hier ter plaatse mogen wij over het verhaal niet uitvoeriger worden.

De afbeelding D herinnert aan een episode van het raamverhaal van het tweede boek van het Pañcatantra: de kraai, de muis, het hert en de schildpad, nl. die waarin het hert, door zich aan den landman, die de schildpad gevangen had, te vertoonen en langzaam voor hem uit te loopen, dezen verleidt de schildpad neer te leggen om zich van het grootere wild meester te maken, zoo doende aan de muis gelegenheid gevende de banden van de schildpad stuk te knagen, zoodat deze weder in vrijheid komt.

In het raamverhaal van het tweede boek van het Pañcatantra is de antilope Citrāngga in een net vastgeraakt, zonder dat nader wordt medegedeeld, hoe of waarom dat geschied is. Zijne vrienden de kraai Laghupatanaka, de schildpad Mantharaka en de muis Hiranyaka zien hem op den gewonen tijd niet komen.

Zij gaan hem zoeken en vinden hem gevangen op een plek vrij ver van water verwijderd.

De rat weet nog bij tijds het net stuk te bijten, als de jager nadert om te zien wat hij gevangen heeft.

Maar terwijl nu Citrāngga ontvlucht, is dit aan Mantharaka, die op den vasten wal zich niet snel genoeg kan bewegen, niet mogelijk.

Nu raakt deze gevangen.

Slechts door een list zal hij te redden zijn.

Citrāngga vóór den jager, die de schildpad gebonden meedraagt, uitgaande, leidt dezen naar een water, doet of hij neervalt van vermoeienis en bezwijkt.

Om de bedriegerij te volmaken, gaat Laghupatanaka boven op Citrāngga zitten en hem pikken.

Hierdoor wordt de jager er toe gebracht Mantharaka, de schildpad, neer te leggen, meenende, nu toch zijn vangst te kunnen doen.

Snel bijt nu Hiranyaka (de muis) de banden door, waarmede Mantharaka gebonden was

Deze ontkomt in het water.

Citrāngga springt op, als de jager naderbij komt en ijlt weg, terwijl de kraai wegvliegt en de muis zich al geborgen had.

Tot zooverre Dr. Brandes (1).

Die nu het werk van Dr. R. D. M. Verbeek, Oudheden van Java, pag. 273, inziet, vindt daar onze kala-beelden als rakshasa's genoteerd; — eene vergissing, die door den heer W. P. Groeneveldt volgenderwijze wordt toegelicht:

„Sommige dezer beelden, bij welke het karakter van Çiwa minder duidelijk uitkomt, werden vroeger als tempelwachters beschouwd, maar ze naderen zoo geleidelijk tot de andere en vertoonen zooveel kenmerken van godenbeelden in het algemeen en van Çiwabeelden in het bijzonder, dat ze zonder aarzeling naar deze afdeeling mogen worden overgebracht (2)".

*
* *

Om nu terug te keeren tot de bovengenoemde met reliefs versierde rechthoekige paneelen en medaillons, op de wanden van de hoofdtjandi, bieden we de opsomming aan van hetgeen bij ons laatste bezoek in October 1893 werd aangetroffen.

We vonden dan aan de Noorderzijde 21 medaillons en 27 paneelen (de paneelen zullen later worden beschreven).

De medaillons zijn gevuld met een ornament, dat van de staart der dieren uitgaat, en geven de volgende dieren te ontdekken:

2 njambé's, 2 muizen, 2 krokodillen,
2 marmotten(?), 2 rhinocerossen, 2 paarden,
2 onbekende dieren, 2 egels, 2 katten(?),
2 konijnen(?) en 1 fabelachtig dier.

Aan de Oostzijde worden aangetroffen 18 medaillons en 23 paneelen, terwijl de medaillons de voorstelling aanbieden van:

(1) Notulen van het Bataviaasch Genootschap.

(2) W. P. Groeneveldt, Catalogus pag. 32.

2 rhinoceros-vogels (rangkok), 2 sawah-vogels (tjangak),
2 wibbelhoenders (gĕmak), 2 pauwen,
2 onbekende vogels, 2 dlémoekan's,
2 ganzen, 2 boschhanen en 2 eenden.

Aan de Zuiderzijde worden aangetroffen 21 medaillons en 27 paneelen, en in die medaillons de volgende dieren:

2 duiven, 2 papagaaien (bètèt), 2 uilen,
2 gazellen (kantjil), 2 bokken, 2 herten,
2 ? , 2 wilde stieren (banteng), 2 vuurspuwende draken,
2 reebokken (kidang) en 1 onbekend dier.

Aan de Westzijde worden aangetroffen 6 medaillons en 7 paneelen, waarvan de medaillons eene voorstelling geven van de volgende dieren:

2 olifanten, 2 karbouwen en 2 koeien,

terwijl in het trappenhuis alsnog voorkomen 7 medaillons en 10 paneelen, waarvan de medaillons de volgende dieren bevatten:

2 ezels, 2 wibbelhoenders (gĕmak), 2 egels (landak) en 1 damhert.

Na de lezing nu van de Råmå (in de uitgave van de firma G. C. T. van Dorp, Samarang 1884) gaan we over tot de beschouwing van de 94 paneelen en meenen die alsdan volgenderwijze te moeten verklaren: (te beginnen met de Z. O. zijde, en zoo oostelijk op).

PANEEL No 1.

Praboe Soegriwå met zijn patih Anålå,
voornemens van de grot Kiskĕndå, met al zijne poenggawa's en apen-troepen, op te trekken naar Råmå, om te beraadslagen over de opsporing van Dèwi Sintå.

PANEEL No 2.

5 apen-boepati's,
geleide van Praboe Soegriwå, om hunne opwachting te maken bij Råmå op den berg Maliawan.

PANEEL No 3.

De apen-boepati Kapidjĕmbawan (?), als boven.

PANEEL No 4.

Drie apen-soldaten,

van het geleide van Praboe Soegriwå, op marsch naar den berg Maliawan.

PANEEL No 5.

Acht apen-soldaten, als bij No 4.

PANEEL No 6.

Råmå en zijn broeder Laksmånå.

Nadat ze met Praboe Soegriwå plannen hadden beraamd, om Dèwi Sintå optesporen, besloten ze den aap, Raden Anoman naar Ngalĕngkå af te vaardigen, met een ring voor Dèwi Sintå, als bewijs van herkomst.

Als geleide worden hem meegegeven drie apen-boepati's: Anggådå, Anilå en Kapidjĕmbawan, een iegelijk met zijne troepen.

PANEEL No 7.

Raden Anoman,

vertrekkende van den berg Maliawan naar Ngalĕngkå, zooals hij werd afgevaardigd door Råmå, ter opsporing van Dèwi Sintå.

PANEEL No 8.

De apen Raden Anggådå, patih Anilå en Kapidjĕmbawan,

als reisgenooten van Raden Anoman. Toen ze den berg Mahèndrå hadden bereikt, sloegen ze daar hun tijdelijk verblijf op, en zette R. Anoman de reis voort naar Ngalĕngkå. (?)

PANEEL No. 9.

vijf apen-soldaten (behoorende bij 6, 7, en 8).

PANEEL No. 10.

Raden Anoman,

na zijn vertrek van den berg Mahèndrå voortschrijdende door het luchtruim.

PANEEL No. 11.

Raden Anoman,

heenschrijdende door het luchtruim, boven de zee, waar hij door den dĕnåwå Kaṭaksini wordt opgehapt, ontsnapt en den reus doodt.

PANEEL No. 12.

Raden Anoman,

nadat hij den dĕnåwå Kaṭaksini heeft verslagen, zet hij zijn reis door het luchtruim voort.

PANEEL No. 13.

Raden Anoman,

toen hij Ngalĕngkå bereikt had, ging hij 's nachts het koninklijk paleis binnen en doorsnuffelde alles, om Dèwi Sintå op te sporen, doch vond haar niet.

PANEEL No. 14.

Praboe Dåsåmoekå en zijne twee gemalinnen,

zooals ze binnen den kraton begluurd worden door Raden Anoman, die zoekende is naar Dèwi Sintå.

PANEEL No. 15.

Raden Anoman,

toen R. Anoman tot aan den morgen had doorgezocht en Dèwi Sintå niet vond, beklom hij een någåsari-boom in het park Argåsokå, en, toen het reeds dag geworden was, ontwaarde hij Dèwi Sintå in het park, en zag, dat Praboe Dåsåmoekå daar ook binnen kwam, voortwandelde naar de plaats, waar Dèwi Sintå zich bevond, haar aanhaalde, doch geen bijval vond . . . . . en toen weer het park verliet.

PANEEL No. 16.

Praboe Dåsåmoekå, (als No. 15)

PANEEL No. 17.

Dèwi Sintå en Dèwi Tridjåtå.

PANEEL No 18.

Dèwi Sintå, Dèwi Tridjåtå en Raden Anoman.

Toen Praboe Dåsåmoekå het park weer verlaten had, verscheen Raden Anoman voor Dèwi Sintå; deed verslag van zijne zending en bood haar den ring aan van Råmå,

die door haar werd aangenomen. Verder vernam ze de lotgevallen van Råmå.

Ten slotte gaf ze aan Anoman een brief en haarnaald ter bezorging aan Råmå mee (Op het bas-relief zit Dåsåmoekå nog onder den boom.)

PANEEL No 19.

Dèwi Sintå en Dèwi Tridjåtå.

Na de opwachting bij Dèwi Sintå haalt Anoman het park Argåsokå onderste boven. Dèwi Sintå trekt zich, na het vertrek van Anoman, terug en bidt, dat Råmå overwinnaar moge zijn tegen Praboe Dåsåmoekå.

PANEEL No 20.

Raden Anoman, als bij No 19.

PANEEL No 21.

Raden Anoman en drie dĕnåwå's.

Terwijl Raden Anoman bezig is het park te verwoesten, wordt hij door de parkwachters opgemerkt en omsingeld.

PANEEL No 22.

Raden Anoman en drie dĕnåwå's.

Zooals ze in gevecht zijn in het park.

PANEEL No 23.

Raden Anoman en drie dĕnåwa's.

De drie dånåwå's worden in den strijd tegen Anoman gedood.

PANEEL No 24.

Een poort en een dĕnåwå.

Toen de poortwachter zag, dat Raden Anoman het park verwoestte, en de dĕnåwå's in den strijd tegen Anoman waren gevallen, ging hij zelf op de vlucht.

PANEEL No 25.

Een dĕnåwå,

die op den loop gaat om te rapporteeren aan Praboe Dåsåmoekå.

PANEEL No 26.

Praboe Dåsåmoekå en een dĕnåwå.

De gevluchte portier deelt aan Praboe Dåsåmoekå mee,

dat er een aap is, die het park verwoest en reeds een aantal dĕnåwå's gedood heeft.

PANEEL No 27.

Een dĕnåwå

ontvangt de opdracht van Praboe Dåsåmoekå, om den aap, die Argåsokå verwoestte, te laten omsingelen.

PANEEL No 28.

Twee dĕnåwå's

op marsch, om Raden Anoman te vangen.

PANFEL No 29.

? Dĕnåwå, als bij No. 28.

PANEEL No 30.

Raden Anoman.

Nadat de op hem afgezonden dĕnåwå's zijn gedood, of op de vlucht gejaagd, beklimt Raden Anoman de poort.

PANEEL No 31.

Raden Anoman en drie dĕnåwå's.

Zoodra Anoman verneemt, dat de dĕnåwå's in aantocht zijn, om hen te omsingelen, gaat hij hun tot den strijd te gemoet.

PANEEL No 32.

Twee dĕnåwå's om Raden Anoman te vangen.

PANEEL No 33.

Raden Anoman, twee dĕnåwå's en een olifant.

De twee dĕnåwå's worden door Anoman gedood en de aanval wordt verwoed voortgezet.

PANEEL No 34.

Twee dĕnåwå's,

die op de vlucht worden gejaagd. (zie 31)

PANEEL No 35.

Twee dĕnåwå's,

die op de vlucht worden gejaagd. (zie 31)

PANEEL No 36.

Raden Anoman en twee dĕnåwå's,

met elkander in strijd (zie 31)

PANEEL No 37.

Drie dĕnåwå's, die meehelpen om Raden Anoman te omsingelen (zie 31).

PANEEL No 38.

Twee dĕnåwå's,
die op de vlucht slaan. (zie 31)

PANEEL No 39.

Praboe Dåsåmoekå en twee onderdanen (dĕnåwå).

Twee dĕnåwå's geven den Praboe kennis, dat men niet bestand is tegen de krijgswoede van Raden Anoman. De rijksgrooten worden ontboden.

PANEEL No 40.

Een poenggåwå-dĕnåwå en drie ondergeschikte dĕnåwå's.

Afgevaardigd door Praboe Dåsåmoekå, om bijstand te verleenen in het vangen van Raden Anoman.

PANEEL No 41.

Een poenggåwå-dĕnåwå, om de omsingeling van Raden Anoman te leiden.

PANEEL No 42.

Zes dĕnåwå-soldaten, om Raden Anoman te omsingelen.

PANEEL No 43.

Zes dĕnåwå-soldaten, om Raden Anoman te omsingelen.

PANEEL No 44.

Raden Anoman en een poenggåwå-dĕnåwå.

Met elkander in strijd, waarbij de poenggåwå het onderspit delft.

PANEEL No 45.

Drie mindere dĕnåwå's, op de vlucht geslagen door Raden Anoman.

PANEEL No 46.

Raden Indradjit en een mindere dĕnåwå.

Raden Indradjit te hulp gesneld, om Raden Anoman te omsingelen schiet een pijl op hem af.

PANEEL No 47.

Raden Anoman.

De pijl van Raden Indradjit treft Anoman in de dij en toch zet hij het gevecht met woede voort.

PANEEL No 48.

Raden Anoman.

Afgemat van den strijd, rust hij een oogenblik.

PANEEL No 49.

Drie dĕnåwå's die na het vernieuwen van den strijd door Anoman worden gedood.

PANEEL No 50.

Raden Indradjit en dĕnåwå-troepen.

Toen Raden Indradjit met zijn schieten op Anoman geen doel getroffen had, trok hij weer ten strijde, te paard, en vergezeld van dĕnåwå-troepen en schoot daarop den pijl Någåpåså op Anoman af.

PANEEL No 51.

Raden Anoman en twee dĕnåwå's.

Raden Anoman in een boom; daaronder twee dĕnåwå's, die hem wenschen te vangen. Op dat oogenblik schiet R. Indradjit zijn pijl af (No 50) waardoor Anoman getroffen wordt.

PANEEL No 52.

Vier dĕnåwå's en Raden Anoman.

Getroffen door den pijl Någåpåså valt Anoman zoo lang als hij is uit den boom en wordt door de dĕnåwå's gegrepen.

PANEEL No 53.

Raden Indradjit, een poenggåwå en vijf dĕnåwå's.

Terwijl Anoman daar neerligt, omkronkeld door de någåpåså, (No 52), wordt hij door vijf dĕnåwå's opgenomen, om te worden weggebracht naar Praboe Dåsåmoekå.

PANEEL No 54.

Raden Indradjit, Praboe Dåsåmoekå, twee dĕnåwå's en Raden Anoman.

Toen Raden Anoman voor den vorst gebracht was, werd hij door hem uitgescholden en werd door Praboe Dåsåmoekå bevel gegeven, om hem te dooden. Anoman staat hem trotsch te woord en scheldt terug. P. Dåsåmoekå is woedend en geeft aan zijne omgeving bevel, om Anoman te verbranden.

PANEEL No. 55.

Raden Indradjit,

die bevel geeft aan zijne troepen, om Raden Anoman, overeenkomstig den last van Praboe Dåsåmoekå, te verbranden.

Raden Anoman wordt nu omwikkeld met de vezels van den arèn-boom en daarna met olie overgoten, terwijl er hout wordt samengebracht voor een brandstapel.

PANEEL No. 56.

Raden Indradjit en een dĕnåwå met een fakkel.

Nu wordt door R. Indradjit gelast, om met de verbranding te beginnen.

PANEEL No. 57.

De brandstapel van R. Anoman en vijf dĕnåwå's.

Het vuur vlamt op in laaien gloed en de dĕnåwå's vluchten.

PANEEL No. 58.

Praboe Dåsåmoekå.

Toen R. Anoman begon te branden, keerde Praboe Dåsåmoekå naar den kraton terug.

PANEEL No. 59.

Raden Anoman.

Toen Anoman reeds in brand stond en de vlammen zich naar alle kanten verspreidden, vloog Anoman door zijn tooverkracht op naar het luchtruim, het vuur steeds van zich afschuddende, tot boven het paleis van Ngalĕngkå. Dat paleis raakt in brand.

PANEEL No. 60.

Praboe Dåsåmoekå met zijne beide gemalin-

nen en vier hofjuffers, die, toen de kraton in brand geraakte, werden opgeschrikt en op de vlucht gingen.

PANEEL No. 61.

Raden Anoman.

Toen de kraton was afgebrand, ging Anoman naar Taman-sobå, om zijn opwachting te maken bij Dèwi Sintå, om afscheid te nemen.

PANEEL No. 62.

Raden Anoman, Dèwi Sintå en Dèwi Tridjåtå.

Raden Anoman neemt afscheid van Dèwi Sintå en keert terug naar de pasanggrahan van Maliawan.

PANEEL No. 63.

Raden Anoman.

Na het afscheid van Dèwi Sintå, neemt Anoman den terugtocht door het luchtruim en bereikt den berg Mahéndrå, waar hij de poenggåwå's aantreft die op hem wachten.

PANEEL No 64.

Raden Anoman, Kapidjĕmbawan, Raden Anggådå en patih Anilå.

Toen Anoman de poenggåwå's te Mahéndrå ontmoette, vertelden ze hem alles, wat er voorgevallen was tijdens hij te Ngalĕngkå vertoefde. Na 't verhaal keerden ze gezamenlijk naar den berg Maliawan terug.

PANEEL No 65.

Raden Anoman, Batårå Råmå en Raden Laksmånå.

Bij zijn terugkeer van Ngalĕngkå, maakte Anoman zijn opwachting bij Batårå Råmå en bood hem ring en brief van Dèwi Sintå aan.

PANEEL No 66.

Praboe Soegriwå en twee poenggåwå's.

Na de terugkomst van Raden Anoman droeg Praboe Soegriwå aan zijne poenggåwå's en hun krijgsvolk op, om den bouw te leiden van een dam in zee, die dienen zou als weg naar Ngalĕngkå.

PANEEL No 67.

De apen-poenggåwå's Kapidjĕmbawan en patih Anilå.

Ten tijde van het uitrukken der troepen, om een dam te leggen.

PANEEL No 68.

Raden Anggådå, als bij No 67.

PANEEL No 69.

Praboe Soegriwå en bålå wanårå.

Van Maliawan vertrokken, om tegenwoordig te zijn bij het leggen van den dam.

PANEEL No 70.

Twee bålå wanårå.

Voor het dragen van steenen, voor het bouwen van den dam.

PANEEL No 71.

Raden Laksmånå en Raden Wibisånå.

Toen R. Wibisånå, jongere broeder van Praboe Dåsåmoekå van Ngalĕngkå was weggegaan, ging hij in dienst bij Råmå en stelde daarop met R. Laksmånå een nauwkeurig onderzoek in naar het bouwen van den dam.

PANEEL No 72.

Zes bålå wanårå, steenen aandragende voor den dam.

PANEEL No 73.

Raden Anoman en Raden Anggådå, die bergen aandragen, om den dam daarmee te voltooien.

PANEEL No 74.

Vijf apen-poenggåwå's.

Nadat de dam voltooid was, vertrokken de poenggåwå's van Maliawan naar Ngalĕngkå.

PANEEL No 75.

Praboe Soegriwå en een poenggåwå.

Op reis van Maliawan naar Ngalĕngkå.

PANEEL No 76.

Raden Laksmånå en Raden Mabisånå.

Op de terugreis van Waliawan naar Ngalĕngkå. (No 75)

PANEEL No. 77.

Vier dĕnåwå's, hofgrooten van Ngalĕngkå, die hun opwachting maken.

PANEEL No 78.

Praboe Dåsåmoekå, een dĕnåwå en drie hofjuffers.

Toen Praboe Dåsåmoekå zitting hield, vernam hij, dat Batårå Råmå reeds was opgetrokken tot aan Pontjåwati. De vorst gaf daarop bevel, hem ten strijde te gemoet te trekken.

PANEEL No 79.

Zes dĕnåwå's, die bevel hebben ontvangen, om ten strijde te strekken tegen de apen.

PANEEL No 80.

Zes dĕnåwå's, optrekkende tegen de apen. (No 79)

PANEEL No 81.

Vier dĕnåwå's, optrekkende tegen de apen. (No 80)

PANEEL No 82.

(Vier) dĕnåwå's, optrekkende tegen de apen. (No 81)

PANEEL No 83.

Vier dĕnåwå's, en zes apen, in strijd. (No 82)

PANEEL No 84.

Twee dĕnåwå's, en twee apen, in strijd (zie hierboven).

PANEEL No 85.

De aap Kapidjĕmbawan en een dĕnåwå, in strijd (idem)

PANEEL No. 86.

Patih Anilå en drie dĕnåwå's, in strijd (idem)

PANEEL No. 87.

Praboe Soegriwå, twee apen en drie dĕnåwå's, in strijd (idem)

PANEEL No. 88.

Raden Anggådå, vier apen en vijf dĕnåwå's, in strijd (idem)

PANEEL No. 89.

Patih Anilå, die zich zal gaan meten mat patih Prahastrå van Ngalĕngkå.

PANEEL No. 90.

Patih Prahastrå en een dĕnåwå.

Op het punt om ten strijde te trekken, worden ze tegemoet getreden door patih Anilå. (No. 89)

PANEEL No. 91.

Een dĕnåwå, die patih Prahastrå op zijn tocht ten strijde volgt.

PANEEL No. 92.

Praboe Soegriwå, Kapidjĕmbawan en R. Låksmånå, ter bevechting van Koembåkarnå van Ngalĕngkå. R. Laksmånå schiet een pijl af op Koembåkarnå.

PANEEL No. 93.

Raden Koembåkarnå en achttien bålå-wanårå.

R. Koembakarnå wordt door alle apen tegelijk bestormd en getroffen door den pijl van Laksmånå (No. 92)

PANEEL No. 94.

R. Anggådå, één apenpoenggåwå en één bålåwanårå die Koembåkarnå insluiten.

Wat in die 94 paneelen wordt voorgesteld, moge worden nageslagen in de Råmå, en wel bij het bezigen van de door ons gebruikte uitgave van bl. 123 — bl. 372; — het zou kunnen zijn, dat de vergelijking van anderen leidde tot een andere en betere interpretatie der bas-reliefs, dan door ons wordt voorgesteld.

Moge dat waar zijn.

Maar moge dan tevens de geest vaardig worden over een der bekwame orientalisten, die Indië ten huidigen dage rijk is, ter voortzetting onzer aanteekeningen van 1893.

Wij gaven bloot de inventarisatie van een verwaarloosden boedel (de treurige restanten uit den strijd van koffie tegen kawi) en het was ons, door overplaatsing, niet vergund den arbeid voort te zetten en te voltooien.

Aan anderen de uitlegging der bas-reliefs op de terrassen; voortzetting der ontgravingen; het in teekening brengen der opstanden en doorsneden, en alles wat bijdragen kan tot eene bouwkunstige waardeering der tempel-ruinen en hare geschiedenis.

Panataran, 1893.

Mangoenbratan, 1899.

UIT OUDE NOTARISPAPIEREN I.

DOOR

Dr. F. DE HAAN.

Zoekende naar oude huurcontracten, in de hoop dat deze eenig licht zouden verspreiden omtrent de vroegere verhouding tusschen landeigenaren en opgezetenen, vonden wij in de papieren van notaris Reguleth een inventaris van den boedel van Isaac de Saint Martin, Raad Ordinair van Indië en Sergeant-majoor (commandant van het Bataviaasch garnizoen), opgemaakt den 17en, 18en en 19en Mei 1696.

Dergelijke inventarissen zijn er natuurlijk zeer vele, zoowel van zeer poovere boedeltjes als van de enorme schatten, door Gouverneurs-Generaal nagelaten; staat er eens iemand op, die aan een ezelsgeduld het talent paart, om dergelijke stof te verwerken, dan zullen deze en andere notarieele minuten het leven van een lang verdwenen geslacht Batavianen voor het nakroost kunnen doen oprijzen.

De inventaris nu der nalatenschap van Saint Martin biedt op zich zelf niet veel buitengewoons aan; wat den persoon des overledenen betreft bespeurt men, dat hij zekere liefhebberij had voor 't verzamelen van allerlei wapentuig en de destijds zoo gewilde Ambonsche zeehorentjes en schelpen waarvan zelfs een catalogus aanwezig was, dat hij aan natuuronderzoek deed, zooals blijkt uit het bezit van drie microscopen, en eenig verstand had van sterrenkunde: immers hij bezat twee astrolabiums, eenige globen en een quadrant. Eenig meer licht ontvangt men door de vermelding van zes kasten met boeken „soo in de hebreeu'se, grieckse, Latijnse, nederduytsche als france taele" en wel 286 folianten, 428

quartijnen, 323 octavo's, 510 duodecimo's. Het is niet onmogelijk, dat dit eene bibliotheek is geweest, zooals geen Raad van Indië er in den tijd der Compagnie eene tweede heeft bezeten.

Maar hoogst opmerkelijk is het stuk dat op een nieuw vel op dezen inventaris volgt en dat wij hieronder letterlijk afdrukken.

Register van (1) alle zoodanige boeken en manuscripten van Inlandse taalen als in den boedel en de bibliotheek van den Ed^e heer Isaak de St. Martin ordinaris raad en sergiant majoor van N^l-India zijn bevonden; dewelke in gevolge vande welgegeven ordre van haar E^dl hoog agtb^re bij resolutie van den 16^e April deses jaars door de Executeuren Cornelis Chasteleijn, Samuel Hoorn, Rijkus van Kester en Jan Arentzoon broer, nevens deze werden overgegeven aande Expresse daar toe gecommitteerde Heeren Claas Alebos en Christoffel van Swol te weten sodanig als deselve door d'eerw. pred^t Leydecker en Sr Mutter opgegeven zijn.

Arabische, persische, maleijtse, Javaanse en macassaarse boeken als

N° 1. een Javaanse roman in het maleijts vertaald, genaamd tsiarangh Kolijna, zijnde 3 deelen alle in folio.
2. een tractaat handelende vande muhammedaanse philosophie in 't maleijts d^o.
3. de psalmen davids in het arabis, in folio.
4. een maleijts boek, wegens de verkiesinge van de goede en quade tijden, mitsgaders vande geneeskunst, philosophie, en astrologie, in folio. Item nog een diergelijk boek in oct.
5. een alcoran in het arabis en maleijts.

(1) Deze twee woorden heeft de notaris doorgeschrapt en vervangen door *Comen nu nog.*

6. een maleijts boek van de muhammedaanse regts geleertht in folio.
7. de historie van hamsa in het maleijts.
8. do van alexander de groot. do
9. taadzie al Selatien, of de kroon der koningen in het maleijts.
10. de maleijtse historie van Isma Jetiem zijnde daarvan twee deelen.
11. de cronijk der maleijtse koningen. zijnde 2 maal.
12. do in octo zijnde 2 deelen.
13. de kennisse der muhammedaanse religie int maleijts.
14. de maleijtse historie van pandawa. zijnde 2 maal.
15. een maleijtse cronijk van de aatchijnse koningen. 2 maal.
16. de historie van mas wijla kasomma int maleijts.
17. een verklaringe over de muhammedaanse regtsgeleerdheijt, zijnde int arabis en maleijts.
18. de historie van Indra patra of den razenden roeland in het maleijts.
19. drie Javaanse boeken.
20.
21.
22. de historie vanden persiaansen koningh Isbaah, maleijts.
23. een maleijtse verklaringe over de muhammedaanse wetgeleerdheijt.
24. een Javaans tractaatje.
25. de historie van Joseph int maleijts.
26. een Javaans tractaat.
27. een briefboek van afgaande en aankomende maleijtse brieven van en aan de ho. regeringe van India.
28. een historie van Kellila en dunna zijnde het voorbeeld der oude wijzen int maleijts.
29. hekaijet badie al Zamaan. Int maleijts. zijnde een verhaal van oude tijden.

30. een tractaat vande philosophie int maleijts.
31. taadzie al selatien int maleijts.
32. maleijtse wetten en statuten.
33. } twee Javaanse boekjens.
34. }
35. een Javaanse letter kunst.
36. gendzie al chafij ofte den verborgen schat zijnde een beschrijvinge vanden hemel in het maleijts.
37. de historie vanden Siamsen koningh maharadja bissoe wijradja int maleijts.
38. d° van maha radja mel deta kawatsie. d°.
39. een tractaat wegens de huwelijx wetten maleijts.
40. montak el taijoer of de samenspraak der vogelen. In't maleijts.
41. de maleijtse historie van Isma Jatiem.
42. een verhandelingh vande muhammedaanse regtsgeleerdheijt.
43. een Javaans tractaat.
44. een beschrijvinge vande helle. Int maleijts.
45. afgaande maleijtse brieven door de hooge regeringe van India ten tijde vande heer gen[l] Speelman zal[r] aande aanleggende koningen gesz.
46. een discoers tusschen den koningh van bantham en capt. Jonker in het maleijts.
47. articulen van vrede tusschen den koningh van macassar en de heer Speelman int maleijts.
48. diverse tractaten in een gebonden, zoo vande geneeskunst, kruijdekennis etc[a] int maleijts.
49. geslagt-register der Coningen van macassar d°.
50. statuijten van bantham door Sultan aboe nassr gemaneert. Int maleijts.
51. gendzie al chafij. maleijts.
52. een tractaat wegens het regt der erffenissen arabis en maleijts.
53. het vervolgh van het geslagt der bantamsen koningen tot Sultan aboe nassr. d°.

54. hockm kanaen of de grond wetten der muhammed. Int maleijts.
55. een Javaans tractaat.
56. gendzie al chafij. Int maleijts.
57. een macassaars boek.
58. de kennisse der muhammedaanse relige, arabis en maleijts.
59. } twee Javaanse boeken.
60. }
61. de historie vanden persiaansen koning asbaah int maleijts.
62. palendok dsienaka of reijntje de vos int maleijts.
63. een bondel van diverse afgaande en aankomende maleijtse brieven, mitsgaders eenige contracten door en aan de hooge regeringe vande omleggende vorsten gesz.
64. een Javaans tractaat.
65. een Javaans of malabaars woorde boek.
66. een geslagt register van radja bonij. Int maleijts.
67. een stuk van muhammed hanafiehs boek.
68. de bantamse statuijten in het Javaans met een maleijtse letter gesz. door aboe nassr g'emaneert.
69. } twee javaanse boekjes.
70. }
71. de historie van radja bisman. Int maleijts.
72. een geslagt register der macassaarse koningen int macassars. in folio.
73. hockm kanoen. Int maleijts.
74. een tractaat vande muhammedaanse vasten d°.
75. Ilm al saloek off een onderwijs om vrindschap te maken. Int maleijts.
76. een bondel van diverse Javaanse geschriften.
77. diverse maleijtse woorden verklaringe int hollands.
78. maleijtse gramatica door de Jager zalr.
79. een stuk van een maleijts woordenboek.

80. een ontwerp van een persiaans woordenboek. door de Jager.
81. een geslagt register der bougijse vorsten. Int maleijts.
82. een woordenboek maleijts en hollands door Hurnius.
83. een bondel van diverse maleijtse en persische geschriften door de Jager.
84. eenige stucken en brocken van maleijtse woordenboeken.
85. 86. 87. 88. vier onvolmaakte woorden boeken maleijts, en hollands.
89. een maleijts psalm-boek met een hollandze letter gesz.

Mallabaarse en singalese boeken te weten

1. een mallabaars woorden boek in quarto zijnde hollands en mallabaars.
2. d° in folio twee deelen. zijnde mallabaars en hollands.
3. een mallabaarse gramatica.
4. een bondel Singalese en malabaarse geschriften.
5. een Singalese gramatica.

Portugese boeken.

1. drie deelen portugees en mallabaars artsenij-boek. geschreven.
2. een portugees gesz. medicijn-boek.
3. een beschrijvinge van west India.
4. de historie van portugaal 2 deelen.
5. arta talmudica.
6. vier oude brief boeken.
7. een tractaat handelende van veele zaken.
8. een tractaatje wegens den aard eeniger kleijne diertjes.

deze boeken pretendeert d° Leijdecker hem toe te behooren

9. Een maleijts en hollandse vocabulaar.
10. Eenige brieven in 't latijn, nederduijtsch en maleijts aan d° Leijdecker gesz. door d'heere Storm uijt Amboina.
11. Een maleijtse geschreven boek.
12. een maleijts geschreven boek, 'tgene S^r. Mutter segt hem toe te behooren.

Batavia In 't Casteel den 4en mey a°. 1696. (1)

Zooals men boven ziet, is de lijst waarvan het bovenstaande eene copie is, opgemaakt door den bekenden Orientalist, Dominé Melchior Leydecker en eenen Mutter, (Cornelis Mutter, die Dagr. 22 Sept. 1696 als translateur voorkomt) naar aanleiding van eene resolutie van G.G. en Raden, d.d. 16 April 1696. In de vergadering van dien dag kwam het overlijden van Saint Martin, dat op den 14^en had plaats gegrepen, ter sprake, en werd het vermoeden uitgedrukt dat in zijne nalatenschap „niet alleen veele boeken, papieren en caarten, den dienst van d'E. Comp: concernerende, maar ook verscheyde manuschripten soo inde nederduytse als verscheyde indiaansche talen, rakende den godsdienst en politie (2) der inlandse volkeren, hare historien, inlandse gewassen etc, als daar omtrent van veel curieusheyt en ondersoek geweest zynde" zouden worden gevonden, waarom aan de executeuren-testamentair werd gelast „alle deselve sonder eenige verminderinge 'tsy origineel of in copye onder behoorlyken inventaris over te leveren aan den eersten oppercoopman deses Casteels, Claas Alebos en den Coopman en Eerste Clerq onser Secretarie Christoffel van Swol, dewelke tot het overnemen van deselve bij dezen werden gecommitteert."

(1) Deze regel is door den notaris doorgehaald.

(2) Staatswezen.

Een zeventiende-eeuwsch Raad van Indië die aan Oostersche talen doet is zulk eene zeldzaamheid, dat wij hier wel een oogenblik bij Saint Martin's ontwikkelingsgang mogen stilstaan, voor zoover die nog is na te gaan.

Isaac de Saint Martin werd geboren omstreeks 1629; het Dagregister zegt sub 14 April 1696 dat hij dien dag stierf „in een ouderdom van ongevaer 67 jaeren". Volgens Tachard (1) die hem in 1685 aan de Kaap ontmoette, was hij baron; hij hoorde waarschijnlijk thuis in Béarn, althans in zijn testament (2) benoemt hij tot universeel erfgenaam zijn broer Gratian de Lostal, woonachtig te Oléron in Béarn. Hij schijnt als soldaat naar Indië te zijn gegaan (3); in archiefpapieren hebben wij hem 't eerst ontmoet anno 1662 (4) als luitenant te Batavia; twee jaar later vinden wij hem terug als provisioneel kapitein te Colombo (5) en vernemen wij tevens, dat hij „regtsgeleerde" was. Bovendien is hij Commissaris Politicus bij den Kerkeraad te Colombo geweest (6), wat misschien in verband staat met de Hebreeuwsche boeken in zijne bibliotheek. In 1672 werd hij van Ceilon overgeplaatst naar Batavia (7) en na den verdienstelijken Poleman in 1679 (8) tot den hoogsten militairen rang, dien van Sergeant-majoor, in de wandeling „majoor", d.i. commandant van het Bataviasche garnizoen, verheven.

---

(1) Tachard, Reis na Siam, vertaald door G. V. Broekhuizen, Amsterdam 1687, p. 126.

(2) Te vinden in de papieren van notaris Dionys van Es, 16 April 1696.

(3) Valentijn, deel V, 2e stuk, Beschrijvinge van de Kaap der Goede Hoope p. 135 zegt dat Saint Martin samen met Hendrik Adriaan van Reede, den lateren Commissaris-Generaal, soldaat is geweest.

(4) Bij eene acte gepasseerd door notaris Huysman op 19 Juli 1662, behelzende de huwelijkshe voorwaarden van Adriaan Schimmelpenning van der Oye, teekent Saint Martin, luitenant in dienst der Cie.

(5) Resolutie 15 Aug. 1664 Hij wordt bevorderd tot kapitein.

(6) Valentijn V, Bijzondere Zaaken van Ceylon, p. 416.

(7) Bij Resolutie van 16 Dec. 1672 werd kapitein Saint Martin, die reeds den 12en Nov. van Ceilon was gekomen, onder den Majoor Poleman binnen 't kasteel geplaatst (hetgeen eene onderscheiding was).

(8) Resolutie 8 November 1679.

Bij zijne krijgsdaden, die niet zeer schitterend zijn geweest, hebben wij ons hier niet op te houden; wij willen alleen aanstippen dat zijn getalm in den Bantamschen oorlog hem zoo euvel werd genomen, dat hij zijn ontslag moest vragen en repatrieerde, doch dat hij in 1685 als Raad Extraordinair van Indië terugkwam.

Van meer belang is, dat zijn „perfecte taalkunde en goeden ommeganck met die natie", namelijk inlanders, de Regeering wel bekend was (1); zij noemt hem elders (2) „taalkundig in het lesen en schrijven als mede in den ommegank met die natie (*hier wordt van Bantam gesproken*), geoeffent", zoodat zelfs, toen hij als chef eener expeditie tot ontzet van den Bantamschen Sultan Hadji werd uitgezonden, de brieven, welke namens de Regeering hem voor dien vorst werden overhandigd, eenvoudig in het Nederlandsch waren opgesteld; men rekende er op, dat Saint Martin die onderweg wel zou kunnen vertalen (3). Maar men had hiermee een wissel op zijne taalkunde getrokken, die niet gehonoreerd werd; want een paar weken later zien we hem reeds jammeren (4) „dat alle de daar (*te Bantam*) voorkomende Malleytse brieven altoos juyst niet volkomen off na den regten zin konden werden begrepen", waarom hem toen de koopman Herbert de Jager werd nagezonden, die, naar 't schijnt, eene beter verdiende reputatie als Orientalist genoot. Doch ook later werd nog zijne benoeming tot President van Heemraden (5) gemotiveerd met de vermelding zijner „taalkunde en groote ervarentheyt in en omtrent deze omlanden." Wat zijn persoon betreft, Valentijn die een hekel aan hem schijnt te hebben gehad, verhaalt (6) dat hij „in al zijn doen en zelf in zijn spreeken zeer langzaam was." Nog heden hebben wij overigens een souvenir

(1) Deze woorden komen voor in Resol. 30 Jan. 1682.
(2) Resol. 2 Maart 1682.
(3) Resol. 5 Maart 1682.
(4) Resol. 26 April 1682.
(5) Resol. 30 Jan. 1687.
(6) Valentijn deel IV, 1e stuk, pag. 223.

aan Saint Martin in den naam Kemajoran, het Majoorsland. (1)

Wij noemden zooeven Herbert de Jager, wiens naam ook in den catalogus van Saint Martin's geschriften voorkwam. Het is mogelijk, dat over dezen geleerde geschriften bestaan die ons onbekend zijn; alleen wat Leupe omtrent hem heeft uitgegeven in de Bijdragen (Nieuwe Volgreeks 4e deel, 1862, bladz. 17 e. v. en Derde Volgreeks 4e deel, 1869, bladz. 67 e. v.) kwam onder onze oogen. Bovendien kan men Van Troostenburg de Bruijn's Biographisch woordenboek van Oost-Indische predikanten naslaan en het reeds gedrukte Dagregister van 1663, sub 4 Juli en 9 Oct. en dat van 1664 sub 28 Maart. Wij verwijzen verder naar Valentijn, deel V, Beschrijvinge der kust van Choromandel, pag. 63; zelfde deel, Beschrijving van Persien, pag. 220 e. v., pag. 249, 269, 270 en in het zelfde deel, Bijzondere zaaken van Ceylon, pag. 200. De talen die volgens deze mededeelingen van Valentijn door Herbert de Jager werden verstaan waren Sanskriet, Perzisch, Singaleesch. Men heeft verder verschillende vertalingen van Maleische stukken van hem, en de Resolutie van 26 April 1682 noemt hem „boven andere int lesen en schrijven der Arrabische, Malleytse en andere deser Oostersche vremde taalen geverseert."

Behalve in deze Resol. wordt hij o. a. genoemd in die van 30 Jan. 1682 (betreffende eene zending naar Ternate), 4 Febr. 1682 (zending naar Makasser) en 7 Sept. 1683 (idem naar Perzië). Merkwaardiger is die van 10 Sept. 1683

(1) In Resol. 1 Augustus 1684 wordt land van hem vermeld, een half uur boven 't fort Jacatra. Met dergelijke afstanden moet men het niet te nauw nemen; zoo gold Mr Cornelis gewoonlijk 3 uur van de stad. Dit land is waarschijnlijk hetzelfde dat bij een erfbrief van 5 Mei 1686 aan hem door de Compagnie werd verkocht, ofschoon dit in dien erfbrief een *uur* van de stad heet te liggen, boven de fortres Jacatra. Hij bezat dit laatste land reeds te voren, zegt de erfbrief, zonder wettige overdracht van de zijde der Regeering. Den naam „Kemajoran" heb ik 't eerst ontmoet in eene Resolutie van Heemraden van 12 December 1722; dit land behoorde destijds aan Jacobus Wittenbeek, en heet aldaar te liggen in de buurt van Meester Cornelis en Tjampaka Poeti. Men denke bij den naam Kemajoran vooral niet aan een Majoor-Chinees of den „Majoor der inlandsche militairen", die beiden van veel later dateeren.

welke spreekt van „sijn tegenwoordigh employ tot onderwijsinge van eenige der Eerw. predicanten in de grondige kenisse der Arabische en Maleytsche talen tot nutte voortsettinge van de Maleytse godsdienst." Het meest treft ons echter de Resolutie van 7 April 1693, om „den oppercoopman Herbert de Jager, in zijne hooge Jaeren tot kranksinnigheyt vervallen zijnde, voortaan te laten behouden ofte genieten zijne gagie, om daarvan door Weesmeesteren gealimenteert te werden, dog het oppercoopmans costgeld en randsoen, dat hij tot nog toe mede genoten hadde, te doen afschrijven en inhouden." Wel wordt bij eene Resolutie van 11 September daaraanvolgende gezegd dat hij „eenigsints van sijne kranksinnigheyt gebetert" is, maar, bedriegt ons geheugen ons niet, dan wordt dit in latere Regeeringsbesluiten die wij niet hebben kunnen terugvinden, weer tegengesproken.

Hoe het zij, 't lijkt wel alsof Saint Martin, en misschien anderen, zich van een gedeelte zijner papieren hebben meestergemaakt. Valentijn zegt dat deze in 1697 naar Nederland zijn gezonden, hoewel alleen De Jager zelf er uit had kunnen wijs worden.

Ten slotte rest ons nog de vraag, wat er van Saint Martin's manuscripten is terecht gekomen.

Hieromtrent zijn enkele sporen voor een nauwgezet onderzoeker te vinden. Men leest namelijk in eene Resolutie van 18 April 1715 dat aan Dominé Van der Vorm op zijn verzoek zullen worden afgegeven „sodanige inlandse boecken en geschriften uyt seeckere kist die uyt de nalatenschap van den Heer Raad Ordⁿ van India Isaac de Stᵉ Martin zalʳ ter generale secretarye berust en in de Arabise, Persiaense, Maleydse en andere Oosterse taelen zijn beschreven" en wel, om met behulp daarvan een Perzischen brief te vertalen, waarmee de Regeering geen raad wist. En tien jaar later wordt bij eene Resol. van 13 Juli 1725 aan de vier predikanten, die aan de Maleische versie van den Bijbel werkten, als mogelijk hulpmiddel de catalogus der papieren

van Saint Martin opnieuw overgegeven „onaangesien bij die Catalogue zeer weynige stukken concerneerende materie van Theologie bekend staan".

Waar die manuscripten eindelijk beland zijn? Wij weten het niet; maar een paar feiten en eenige fantasie zouden de mogelijkheid kunnen doen opperen, dat er enkele in de verzameling van het Bataviaasch Genootschap van K. en W. zijn geraakt. De feiten zijn als de volgende:

Ruim dertig jaar nadat wij die handschriften het laatst vermeld vonden, heeft ook Dominé Mohr met zijn collega Van de Werth een Maleischen bijbel in het licht gegeven (zie Van Troostenburg de Bruyn, De Hervormde kerk in Nederlandsch Oost-Indië, pag. 416). Wij achten het, in verband met die bijbeluitgave, niet onmogelijk, dat er manuscripten van Saint Martin in Mohr's bezit zijn geweest, want er is ten allen tijde met dergelijke papieren, hetzij die aan de Compagnie of bepaalde colleges behoorden zeer vreemd geleefd. Om een voorbeeld te noemen: eene oude resolutie van G. G. en Raden vermeldt het wonderlijk feit, dat de origineele resolutiën uit den tijd van den G. G. Brouwer lang na diens dood voor den dag zijn gekomen bij de vendutie der nalatenschap van een of ander obscuur persoon.

Nu heeft Mohr's schoonzoon, de Raad van Indië David Johan Smith, in 1780 aan het Bat. Genootschap eene kostbare verzameling manuscripten in Oostersche talen ten geschenke gegeven, (zie het Voorbericht van het 2e deel der Verhandelingen, 2e druk, pag. 3), die hij wellicht van zijn in 1775 overleden schoonvader had geërfd.

Men ziet het — meer dan eene hypothese is 't niet, dat er nog heden handschriften van den Sergeant-majoor in 's Genootschaps bibliotheek kunnen berusten. Slaagt iemand er in, deze hypothese te bevestigen door ontdekking van ons onbekende feiten, het zal ons aangenaam zijn.

Batavia 6 October 1899.

OVER EENE OUDE LIJST VAN MALEISCHE HANDSCHRIFTEN.

DOOR

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

Zij die belangstellen in de geschiedenis van de studie van het Maleisch hebben reden om Dr. F. de Haan dankbaar te zijn voor zijne verhandeling „Uit oude Notarispapieren I," (1) waarin eene oude en merkwaardige lijst van Maleische handschriften is gepubliceerd. Het zij mij vergund in de volgende bladzijden het belang dier publicatie in het licht te stellen.

Handschriften kunnen waarde hebben uit meer dan één oogpunt. Het bestaan van verschillende manuscripten van een litteratuurproduct kan van groot nut zijn voor de tekstcritiek, ter vaststelling van de juiste lezing, ter emendeering van fouten, of ter versterking van de waarschijnlijkheid eener conjectuur. In dit opzicht mogen Maleische manuscripten niet vergeleken worden met de handschriften der Klassieken, ook niet met Arabische, zelfs niet met Syrische. In een Maleisch handschrift toch is zoo vaak de copiist tevens medeauteur, en zijn min of meer willekeurige veranderingen, uitweidingen en verkortingen uiterst frequente verschijnselen. Daardoor wordt het dikwijls moeilijk de verschillende redactiën vast te stellen van een Maleisch geschrift; zijn er echter voldoende kenmerken om werkelijk verschillende redactiën te onderscheiden, dan zal men toch bijna nooit exemplaren van geheel dezelfde woorden vinden. Niet-

(1) Zie pag. 297 e. v. van dit deel.

tegenstaande deze negatieve eigenaardigheden blijft het toch een onafwijsbare eisch bij de bestudeering van een Maleisch litteratuurproduct, vooral waar het om den vorm te doen is, zooveel handschriften als mogelijk is onderling te vergelijken. Vroeger werd dit te veel uit het oog verloren, en daarom zijn de oudere Maleische tekstuitgaven dikwijls zoo gebrekkig, want gewoonlijk gebruikten de uitgevers één handschrift.

Maar ook voor andere doeleinden kan een verzameling handschriften haar nut hebben; voor de litteratuurgeschiedenis bijvoorbeeld. Een stel van verschillende manuscripten kan ons bekend maken met vervormingen van een geschrift in verschillende tijden of in verschillende streken, of wel het bestaan van een handschrift in een of anderen tijd kan van belang zijn voor de vaststelling van den tijd waarin een verhaal of gedicht ontstaan is, waartoe, behalve de wetenschap van het bestaan alleen, ook interne evidenties kunnen meewerken.

En in dit opzicht kan de beteekenis van het voorkomen van eenig manuscript in een bepaalden tijd groot zijn; immers de Maleische letterkunde is een nog zoo weinig bekend terrein, nog zoo ontzaglijk veel wacht daar op onderzoek. Vandaar dat een eenvoudige inventaris van eene verzameling Maleische handschriften van groote waarde kan zijn, laat staan een beredeneerde lijst van titels of een systematisch ingerichte catalogus, zooals die van de Maleische handschriften der Leidsche Universiteitsbibliotheek, in het voorgaande jaar door Dr. H. H. Juynboll uitgegeven, een boek dat eene afzonderlijke bespreking overwaard is.

Catalogi van handschriften-verzamelingen en optellingen van titels van Maleische werken zijn er vele, en van verschillende tijden. Een zeer merkwaardige opgave van Maleische geschriften — merkwaardig zoowel wegens den tijd van bewerking, 1736, als wegens de betrekkelijk volledige optelling en de markante titels — is de lijst vervat in de „Maleische boekzaal van boeken door Maleiers geschreven" welke gevonden wordt achter de bewonderenswaardige

„Maleische Spraakkunst, uit de eige schriften der Maleiers opgemaakt" van George Hendrik Werndly.

Laat mij eenige regels uit de „voorreden" overschrijven, om te doen zien welke moeite de vervaardiging der boekzaal den braven predikant gekost heeft. Op bl. LXVII lezen wij: „De boekzaal van de boeken der Maleiers heb ik „opgemaakt uit den gedrukten Catalogus der boeken, door „den Eerw. Petrus van der Vorm nagelaten, gelijk die te „Batavia openlijk verkocht zijn; voorts uit de lijst der „Maleische boeken, welke de Eerw. *François Valentijn* onder „de Ambonsche zaken van den Godsdienst, bladz. 16, verhaalt „zelf bezeten te hebben. Hierbij heb ik nog een lijst van „boeken en papieren, door den Edelen Here *Isaak de St. „Martin* nagelaten, welke boeken te Batavia in een kist ter „Sekretarye van Hunne Edelens zonder eenig gebruik leggen. „Verder heb ik zelf ook een lijst gemaakt van de Arabische, „Maleische en Javaansche boeken, nagelaten door den Eerw. „*Hermannus Kolde de Horn*, die des Heren kudde eerst in „Ambon en daarna tot 't jaar 1719 te Batavia geweid „heeft . . . . . En eindelijk heb ik mijnen eigen boekschat „daarbij gebruikt, en het gestelde daar uit opgemaakt, „hopende, dat zulks veel dienst zal toebrengen aan de genen, „die deze taal willen leren."

Als een zijner bronnen noemt Werndly eene lijst van Isaak de St. Martin, en die lijst, tot nog toe onbekend, heeft de heer De Haan ons bekend gemaakt, en met die vrucht van zijn arbeid heeft hij de beoefenaren der Maleische letterkunde aan zich verplicht, en niet het minst hen die belang stellen in de geschiedenis van de beoefening der Maleische taal en litteratuur. Uit de volgende bladzijden zal men zien dat, behalve de gepubliceerde lijst, nog veel in het artikel van den heer De Haan voorkomt dat aanleiding geeft tot opmerkingen in verband met den ontwikkelingsgang der Maleische studien. Zoo dient dan dit opstel om hetgeen de publicatie van den heer De Haan leert aangaande de historie van de beoefening van het Maleisch nader uit

te werken, zoodat men deze bijdrage een naschrift kan noemen op het eerste nummer van „Uit oude notarispapieren."

Wij lezen in den aanvang van de genoemde studie dat de predikant Leydecker en Sr. Mutter de lijst hebben opgemaakt; na de vermelding der lijst noemt de auteur deze twee mannen nader: „Dominé Melchoir Leydecker en eenen Mutter."

Wie die Mutter was vind ik nader aangeduid in het derde lidt van Werndly's „Boekzaal van de Maleische boeken, door Europeërs in die tale geschreven". In de tweede paragraaf van dit „lidt" lezen wij: „Dat nu een zoo ge-„wigtig werk, als de overzetting van den Bijbel is, als „zijnde van de uyterste aangelegenheit, op 't allernaauwkeu-„rigst diende overzien te worden, om daar omtrent niet op „een mensch alleen te vertrouwen, is eene zaak buiten alle „tegensprake, en van de Indische kerken altijd zo begrepen. „Ten dien einde is al in 't jaar 1698 de overziening van „den Eerw. Kerkenraadt voorgeslagen, zijnde daartoe be-„noemd *D. Petrus van der Vorm* en de boekhouder *Cornelis „Mutter;* doch door 't vertrek van dezen boekhouder naar „'t vaderland is zulks uitgesteld gebleven."

Gaan wij thans over tot de lijst zelve; aan de bespreking der Maleische werken mogen enkele opmerkingen over de geschriften in andere talen, in die lijst genoemd, voorafgaan. Het Javaansch was den beiden opstellers blijkbaar vreemd. Titels van werken noemen zij niet, behalve bij No. 1, waar hun een maleische vertaling den titel van een Javaansch Pandji-verhaal deed kennen. Ook het Javaansche schrift was hun niet bekend; immers bij No 65 is sprake van een „Javaans of malabaarsch woordeboek", het woordje *of* is hier beslissend.

Met „malabaars" is bedoeld de taal die tegenwoordig Tamil genoemd wordt, welke taal in de 17e eeuw door verscheidene Hollanders, in dienst der Compagnie, beoefend werd; van Hollanders zijn bijbelvertalingen en spraakkunsten welke tot de oudste „Leistungen" van Europeanen in het Tamil behooren.

Uit het Tamil zijn enkele woorden in het Maleisch overgegaan; volgens de opgaven der woordenboeken een tachtigtal. Of de in de lexica als Tamil opgegevene woorden werkelijk alle uit die taal, en niet uit andere Dravidische talen, stammen, valt te betwijfelen; evenwel, nog onbekend met het Tamil zal ik mij wel wachten gissingen te wagen. De kennis die H. N. van der Tuuk van die taal gehad heeft schijnt zich beperkt te hebben tot het kunnen opzoeken in een woordenboek, en wellicht zelfs dat nog niet, want ik heb aanwijzingen die het waarschijnlijk maken dat hij vele zijner Tamil-etymologieën in zijne uitgave van het woordenboek van H. von de Wall dankte aan den Engelschen geleerde Rost.

Ook eenige litteratuurproducten zijn uit het Tamil in het Maleisch overgegaan. Wij weten dat ᶜAbdoellāh bin Abdilqādir Moensji den pantjatanderan uit het Tamil in zijne moedertaal bewerkt heeft, en het schijnt dat het verhaal van den held Rama, de ḥikajat Sri Rama, terug gaat op een Tamil origineel, althans voor zoover enkele in den tekst voorkomende Tamil vormen van eigennamen tot zulk eene veronderstelling het recht geven. (1)

Aan het slot der lijst worden eenige Perzische handschriften vermeld van De Jager. Zeer waarschijnlijk heeft deze het Perzisch — of, zooals men toen zeide, het Persiaansch — beoefend uit hoofde van de practische belangen van de kennis dier taal. Immers een, en wellicht meer dan een, gezantschap is door hem naar Perzië geleid, en het Perzisch was in dien tijd de officieele taal van Noordelijk- en Midden Hindoestan. Tal van in het Perzisch gestelde brieven en tractaten zijn in het koloniaal archief te 's Gravenhage aanwezig. Onder eenige oude papieren van het Bataviaasch Genootschap bevindt zich een gedeelte van het bekende gedicht Goelistān van den beroemden Perzischen dichter Saᶜdī in het Hollandsch vertaald door een onbekende. Zouden

(1) Zie Dr. H. H. Juynboll: Eene Episode uit het Oud-Indische Rāmāyana enz. in de Bijdr. v. h. Kon. Inst v. d. T. L. en V. K. van N. I. 1899 bl. 66.

deze papieren deel uitgemaakt kunnen hebben van den in No. 83 genoemden „bundel van diverse Maleytse en perzische geschriften door De Jager"?

Gaan wij thans over tot de bespreking der Maleische manuscripten. Hetgeen daarover mede te deelen is kan dienstbaar gemaakt worden aan de bëantwoording der vraag, waar de in den inventaris genoemde boeken beland zijn, en of de gissing dat een deel daarvan in de verzameling van het Bataviaasch Genootschap terecht gekomen is op goede gronden rust.

Een tweetal factoren kan bij de bëantwoording der gestelde vraag in aanmerking komen: wat de lijst van De Saint Martin's handschriften ons leert in verband met gegevens door andere dergelijke lijsten aan de hand gedaan, en wat de geschiedenis van de aanvulling der manuscriptenverzameling van het Bataviaasch Genootschap aan het licht brengt.

Wanneer men met vrucht twee of meer catalogi van manuscripten wil vergelijken, om te zien of er werken in de eene verzameling voorkomen welke in de andere ontbreken, is het zaak dat de opgegeven titels de werken met voldoende duidelijkheid omschrijven. En in dit opzicht is de lijst van 1696 zeer gebrekkig. Titels als „een tractaats handelende van de muhammedaanse plilosophie", „een maleyts boek van de muhammedaanse regtsgeleertheit", „de kennisse der muhammedaanse religie" zijn zoo vaag, dat ze onmogelijk als punten van vergelijking der lijst van De Saint Martin met andere lijsten kunnen dienst doen. Gelukkig zijn niet alle titels zoo weinig zeggend. Er komen titels van geschriften voor die in andere verzamelingen niet te vinden zijn, terwijl zeer bekende, in vele bibliotheken aanwezige, werken bij de gewone titels genoemd worden. Bij de laatstgenoemden is onderscheiding, en daardoor vergelijking, zeer moeilijk, of onmogelijk, omdat omtrent den inhoud of den tekst niets medegedeeld wordt; de eenige aanknoopingspunten zijn opgaven omtrent afmeting en aantal bladzijden, zoo die in

beide de vergeleken catalogi aan te treffen zijn. En ook in dit opzicht is de lijst van De Saint Martin zeer onvolkomen.

Eene vergelijking met andere catalogi kan dus niet veel opleveren. Maar gelukkig komen in onze lijst titels voor van werken die zeer zelden worden aangetroffen, en dit kan ons den weg wijzen.

Bij no. 1 vinden wij den roman „tsiarangh Kolijna" in folio. Werndly noemt dit geschrift, onder No 44 van zijne boekzaal: „de historie van Tjarangkolina". En nu is het merkwaardig dat, zoover bekend, dit werk alleen te vinden is in de verzameling van de Royal Asiatic Society te Londen. In den catalogus dier verzameling, door H. N. van der Tuuk opgesteld, te vinden in de Bijdragen tot de Taal-Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, 3e volgreeks 1e deel, 1866, staat onder No 14: حكاية چارغ كلين, in folio.

Een ander boek dat mede alleen in genoemde verzameling te vinden is, en tevens in onze lijst voorkomt, is een verhaal van Badīᶜoe'l Zamān, een fragment van den roman van Heer Ḥamzah. In de lijst toch, onder No 29 lezen wij: „hekaijet badie al Zamaan. . . . . zijnde een verhaal van oude tijden", en in den catalogus van de Royal Asiatic Society, onder No 56, een werk, op welks rug staat Badiulzaman Anak Hamzah. De bewerker voegt er verder bij „Het begin behelst de lotgevallen van بديع الزمان, die de zoon genoomd wordt van *Hamzah*, daarna worden de lotgevallen verhaald van zijnen vader en van 'Umar Maja met wiens dood het verhaal eindigt".

Een bijzonder handschrift, van geheel anderen aard als de beide voorgaande is No 47 der lijst „articulen van vrede tusschen den koningh van macassar en de heer Speelman". En in den catalogus van de Royal Asiatic Society komt onder No 34, V voor: het „verdrag tusschen admiraal Speelman en Hasanu-ddīn, koning van Gowa en andere hoofden van Mangkasar".

Het is nu geen stoute gissing meer om aan te nemen

dat sommige der in de lijst genoemde manuscripten zijn terecht gekomen in de verzameling van de Royal Asiatic Society te Londen. Een nadere vergelijking kan dienen om deze veronderstelling te bevestigen. Een zeer vage titel is die van No 4 der lijst: wegens de verkiesinge van de goede en quade tijden, mitsgaders van de geneeskunst, philosophie en astrologie in folio. Maar in den genoemden catalogus komen onder No 33 en 34 vele fragmenten voor van enkele bladzijden, alle in folio, welke handelen over „de omineuse hoedanigheden der maanddagen, die naar 't bijgeloof bijzondere namen dragen", „de zeven omineuse tijdstippen", „over omineuse dagen", „omineuse gebeurtenissen op iederen dag der maand te verwachten", en verschillende andere kleine fragmenten van dergelijken aard.

Zooals wij boven reeds zeiden, zijn deze en vele dergelijke titels der lijst óf te vaag, óf zoo veelvuldig voorkomenden werken toebehoorende dat, zonder andere aanduidingen, vergelijking onmogelijk is. Doch, hoe weinige die aanduidingen in de lijst ook zijn, enkele kunnen toch van dienst zijn om onze hypothese dat handschriften uit De Saint Martin's lijst in Londen terug te vinden zijn te steunen. Van den Tādjoe's Salāṭina komen twee exemplaren in de lijst voor, en twee in den catalogus: van de geschiedenis van Ismā Jatīm twee in de lijst en twee in den catalogus. Van de „Cronyk der maleytse koningen" komt een tweetal in de lijst voor, en een drietal in den catalogus; hier dus geen overeenkomst, maar terwijl in de lijst van datzelfde werk nog een exemplaar in octavo voorkomt, heeft de Londensche verzameling er een in „klein 4 to". In No 16 van de lijst wordt „de historie van mas wijla kasomma" genoemd; in No 26 van den catalogus heet in het overeenkomstige werk de held van het verhaal dikwijls: Sira Pandji Wila Kasuma. Het bekende boek der wijsheid, de ḥikajat Kalilah dan Daminah, wordt in No 28 der lijst genoemd „een historie van Kallila en dunna", ik vermoed dat dit laatste een schrijffout is voor dimna, gelijk Werndly ook

van Dimnah spreekt, en in den catalogus van London is eveneens sprake van een دمنه وكليله حكاية en niet دمينه.

Dit moge volstaan. De laatstgenoemde punten van overeenkomst zijn op zichzelf van geringe beteekenis, doch zij krijgen waarde in verband met het feit dat enkele werken, in de lijst voorkomende, alleen in de verzameling der Royal Asiatic Society terug te vinden zijn.

Nu moet nog opgemerkt worden dat al de handschriften der Royal Asiatic Society die hier genoemd werden behooren tot de verzameling van Raffles, zoodat thans de vraag gesteld moet worden of manuscripten uit de nalatenschap van De Saint Martin in het bezit kunnen gekomen zijn van Raffles.

Ik geloof dat het opstel van den heer De Haan ons eenige gegevens aan de hand doet, die aanleiding geven om bovenstaande vraag in bevestigenden zin te beantwoorden.

Wij lezen dat na De Saint Martin's overlijden in eene vergadering van den Gouverneur-Generaal en raden de opmerking werd gemaakt dat er vele belangrijke oostersche handschriften in zijne nalatenschap te vinden zouden zijn. Den executeuren-testamentair werd daarop gelast een inventaris op te maken en de boeken zelve over te geven aan den eersten opperkoopman van het Kasteel en den Koopman en eersten klerk der Secretarie.

Zou het mogelijk geweest zijn zulke maatregelen te nemen indien de manuscripten De Saint Martin's eigendom geweest waren? Men zou geneigd zijn de verklaring van dat feit daarin te zoeken dat de handschriften het eigendom der Compagnie konden geweest zijn, aan De Saint Martin afgestaan ter bevordering zijner taalkundige studiën.

In dit licht beschouwd zou begrijpelijk worden dat onder De Saint Martin's „nalatenschap" zich papieren van De Jager bevonden.

En de draad die hier zichtbaar is wordt voortgezet. Wij vinden immers eene resolutie van 1715 vermeld, volgens welke aan den predikant Van der Vorm op zijn verzoek

moesten worden afgegeven „sodanige inlandse boeken en geschriften uyt seeckere kist die uyt de nalatenschap van den Heer Raad Ordᵉ van India Isaac de Saint Martin zalʳ ter generale secretarye berust". En tien jaar later, bij eene resolutie van 1725, wordt aan „de vier predikanten die aan de Maleische versie van den Bijbel werkten, als mogelijk hulpmiddel de catalogus der papieren van Saint Martin opnieuw overgegeven."

Maar deze redeneering zou historisch onjuist zijn. Naar de heer De Haan mij verzekerde, was het in die dagen de gewoonte dat de Compagnie beslag legde op alle aanteekeningen Indië betreffende welke in de nalatenschappen harer dienaren gevonden werden. Zulke zaken beschouwde zij als haar eigendom. Zoo werden ook de handschriften van De Saint Martin geannexeerd; het behoeft ons dus niet meer te verwonderen als Werndly mededeelt dat de bedoelde boeken en papieren te Batavia in een kist ter Secretarie lagen.

Het is een vaststaand feit dat de Compagnie in die dagen de studie der Inlandsche, Malabaarsche en Singaleesche talen met kracht bevorderde. En de vruchtbaarste bëoefenaars dier talen waren kerkelijke personen; geen wonder, want de verbreiding van den christelijken godsdienst werd van het hoogste belang geëacht, en daartoe was kennis van land en taal en volk onmisbaar. Een menigte bewijsplaatsen voor deze zaak is te vinden in het 7ᵉ hoofdstuk van Van Troostenburg de Bruyn's *De Hervormde Kerk in Nederlandsch Oost-Indië*; bij de overgroote keuze van bewijsplaatsen is aanhalen uit dat hoofdstuk een onbegonnen werk, degeen die in deze zaken belangstelt wordt naar het boek zelf verwezen. Buitendien waren in die dagen—tempora mutantur — de predikanten niet alleen de voornaamste verbreiders des christendoms en, als zoodanig, de beste bëoefenaren der oostersche talen, zij waren ook de vertegenwoordigers van de wetenschap, van den gestudeerden stand in Indië. Dit is in goede overeenstemming met enkele

der aangehaalde plaatsen uit Dr. De Haan's opstel: de papieren gaan van den een op den ander; de Compagnie beschikte er over ter bevordering der taalkundige studiën, voornamelijk met het doel om, door vermeerdering van de kennis der talen door de heidensche en Mohammedaansche volken gesproken, het werk der propaganda vruchthaarder te maken.

Wanneer thans duidelijk is dat De Saint Martin's papieren regeeringseigendom geworden zijn, is het zeer verklaarbaar te achten dat vaak het gebruik maken van die documenten door de Compagnie aan taalkundigen, predikanten en anderen, kon toegestaan worden. Thans rest nog de vraag: hoe kwamen de manuscripten te Londen? En wanneer wij mogen aannemen dat de handschriften van De Saint Martin, die in eene kist ter Secretarie lagen, eigendom der Compagnie, en later van het gouvernement waren, dan is de beantwoording der vraag niet moeilijk.

De koloniën zijn in handen der Engelschen overgegaan, de litterarische eigendommen van het gouvernement kwamen ter beschikking van het Engelsche bestuur. De Luitenant-Gouverneur Generaal Raffles, de ijverige geleerde, heeft uit de verzameling der Secretarie zich handschriften toegeëigend; deze maakten thans deel uit van de verzameling van Raffles, welke collectie later in de bibliotheek van de Royal Asiatic Society is overgegaan. En zoo verklaart zich het feit dat er zulk eene opmerkelijke overeenkomst is tusschen verschillende nummers van den catalogus der Maleische Manuscripten van de Royal Asiatic Society en een gedeelte van de boeken voorkomende in de lijst van De Saint Martin.

Laat ons thans zien of het onderzoek volgens de tweede methode: het nagaan van de geschiedenis van de verzameling Maleische Handschriften toebehoorende aan het Bataviaasch Genootschap, onze redeneering steunt dan wel verzwakt.

De registers op de „Notulen van de Algemeene en Bestuurs-

Vergaderingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen", en daarvan de rubriek „Handschriften" kunnen ons enkele gegevens verschaffen om een antwoord te geven op de gestelde vraag.

Uit die registers zien wij dat in 1864 in eene vergadering van het Bataviaasch Genootschap werd medegedeeld dat ter algemeene secretarie eene verzameling Maleische handschriften aanwezig was, die voorzoover den bibliothecaris bekend was, daar niet werd benut, zoodat hij in overweging gaf de regeering te verzoeken die verzameling te willen afstaan aan het genootschap. Aldus werd besloten, maar aan dat verzoek kon geen gevolg worden gegeven „omdat zulks tot ongerief zou strekken van de met de behandeling der inlandsche zaken belaste ambtenaren ter Algemeene Secretarie."

In het volgend jaar kwam het bestuur des Genootschaps op de zaak terug, en herhaalde zijn verzoek; een jaar later was nog geene beslissing in deze zaak gevallen, zoodat men zich wederom tot de regeering wendde. Spoedig volgde nu het antwoord dat de vroeger opgegeven redenen zich ook ditmaal verzetten tegen de inwilliging van het verzoek om de ter Algemeene Secretarie berustende Maleische en Arabische handschriften aan het Bataviaasch Genootschap ter bewaring af te staan.

In 1867 besloot de directie om aan de regeering eene opgave dier manuscripten te vragen, ter opname in 's Genootschaps tijdschrift. Dat verzoek werd ingewilligd; de opgave der titels komt voor in deel V der Notulen op bl. 41 en volg.

Evenwel, eenige jaren later, in 1880, werden bij besluit van 18 Januari, No 25, de bedoelde handschriften aan het genootschap in bewaring gegeven. Over de verzameling werd een rapport gemaakt door den ambtenaar voor de beoefening der Indische talen Mr. L. W. C. van den Berg. Dat rapport vindt men afgedrukt als bijlage II in deel XVIII der Notulen. Wanneer men de opgave der titels,

in genoemd rapport vervat, nauwkeurig vergelijkt met die van dertien jaren vroeger, dan bespeurt men een vrij belangrijk onderscheid, voornamelijk doordat verschillende handschriften, en daaronder niet de minst belangrijke, in de opgave van 1867 voorkomen, doch in die van 1880 ontbreken. Hoe het zij, de verzameling is aan het Genootschap ter bewaring afgestaan. Later kwam het Genootschap door schenking in bezit van enkele manuscripten, waaronder vrij oude, die waarschijnlijk vroeger tot de verzameling der Secretarie behoord hadden.

Onder deze verzameling, zoowel als onder die welke het eigendom van het Bataviaasch Genootschap is, zijn vrij oude manuscripten, die zeer wel tot de collectie van De Saint Martin kunnen behoord hebben, en welker titels wel is waar niets bewijzen door hunne vaagheid, maar ook niet als argumenten tegen de bedoelde mogelijkheid kunnen gebezigd worden. Zekerheid is er echter niet. En om alle middelen om tot die zekerheid te komen te beproeven, heb ik de Maleische handschriften van het Bataviaasch Genootschap één voor één doorgezien, d.w.z. die nummers uit den catalogus van Cohen Stuart die daarvoor in aanmerking kwamen, en alle nummers die na 1871 ingekomen zijn. Het is immers mogelijk dat een naam, een vermelding van datum, een of andere Hollandsche of Latijnsche inscriptie de herkomst van het manuscript zou doen kennen. Het zoeken was echter te vergeefs; in geen enkel handschrift werd iets dergelijks aangetroffen.

Hoewel het dus alleszins mogelijk is dat in de verzameling van het Bataviaasch Genootschap zich handschriften bevinden welke tot de collectie van De Saint Martin behoord hebben, een bewijs daarvoor schijnt niet aanwezig te zijn.

Daar nu van dezen kant niets blijkt te strijden tegen mijne veronderstelling dat een deel der besproken manuscripten door bemiddeling van Raffles te Londen is terecht gekomen, verkrijgt die gissing meer en meer zekerheid.

En wegens de waarde der oude lijst op zich zelf, èn wegens de gegevens die zij ons aan de hand doet om op te merken dat het „habent sua fata libelli" ook op Maleische handschriften van toepassing is, scheen mij het artikel van Dr. De Haan een naschrift alleszins waard te zijn. Op die wijze toch kan het door hem medegedeelde nog in een ander licht beschouwd worden.

OMINA ET PORTENTA,

DOOR

DR. J. BRANDES.

In zijn Verslag over het eiland Bali zegt Friederich op bladz. 49 van deel XXIII der Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen, dat wat de Balineezen over tijdrekening weten, vervat is in het werk, dat Wariga Garga geheeten is. Denzelfden naam vinden wij eenige bladzijden verder nog eens herhaald, als hij melding maakt van nog een paar andere boeken van almanakachtigen aard, die intusschen niet meer in gebruik zouden zijn, nl. de Sundari trus en de Sundari bungkah.

De beide passages luiden aldus:

„De tijdrekening is eene tweevoudige: de Indische en de Balinesche. Al wat zij daarover weten, is bevat in een werk genaamd Wriga Garga. Dit werk is zamengesteld uit Indische en Polynesische bestanddeelen en moet evenals de overige litteratuur op Java ontstaan zijn, daar wij alleen op dat eiland eene bijna gelijke tijdrekening vinden".

En bl. 55: „Buiten de Warga Garga, die zooals gezegd werd, geheel uit Indie afkomstig is (zie boven), bestaan er nog twee werken over den Kalender, die echter thans niet meer gebruikt worden en wel Soendari troes en Soendari boengka(h). Daar ik ze nog niet te zien krijgen konde, kan ik weinig over dezelve mededeelen".

Zooals men ziet, zijn zij op een belangrijk punt met elkander in strijd. In de eene wordt gezegd, dat het boek samengesteld is uit Indische en Polynesische elementen, en in de andere, dat het geheel van Indischen oorsprong is. Men

heeft hier een van de vele voorbeelden in dat verslag, waarbij Friederich blijk geeft eigentlijk te spreken van zaken, die hem niet goed bekend zijn. Trouwens het meeste van het door hem medegedeelde had hij slechts van hooren zeggen. Dit feit heeft men bij het lezen van genoemd verslag steeds in het oog te houden. Met er uitdrukkelijk op te wijzen zou Friederich zijn verslag van grooter waarde hebben doen zijn, dan nu het geval is, nu de niet kundige lezer niet gewapend is tegen allerlei onjuistheden, onvolledigheden, onnauwkeurigheden. In dit bijzondere geval zegt hij wel is waar, aan het einde van dit (het laatste) gedeelte van zijn niettegenstaande de vele dergelijke fouten intusschen toch hoogst belangrijk opstel, dat hij niet in het bezit is van een hdss. van de Wariga Garga, maar door de wijze van zeggen in het voorafgaande, waarin ook stellingen worden verkondigd, die van geen inlander afkomstig kunnen zijn, is men in den waan gebracht, dat eigen studie, gebaseerd op kennis van den tekst, den grondslag vormde van het medegedeelde. Voor het oogenblik is dit een zaak van minder beteekenis. Wij haalden de passages slechts aan om te laten zien, dat de Wariga, een rijk complex van allerhande pericopen van almanakachtigen aard, ook onder den titel Wariga Garga bekend is of was, al blijft de gewone benaming ook te zijn Wariga, zonder meer.

Van alle boeken onder de Javaansche litteratuur die over tijdrekenkunde handelen of met tijdsverdeeling in verband staan, is de Wariga buiten kijf het belangrijkste. De compilatie of beter misschien de encyclopaedie van regels, soms geheel in den vorm van formulen, is rijker dan ieder ander geschrift van dezen aard, gedeeltelijk intusschen ook ongeregelder, en bevat onder anderen ook wicheltabellen en opgaven van te verwachten zaken, voorteekenen, voorspellingen. Niet ten onrechte wordt het boek op Bali zeer hoog aangeslagen, ook al geeft men er vermoedelijk voornamelijk om de laatste soort van opgaven bovenal de voorkeur aan. Dit namelijk is af te leiden juist uit den reeds

gereleveerden naam, dien de Wariga daar ook droeg of nog draagt, Wariga Garga.

Hoe hoog de Balineezen het boek aanslaan, blijkt vooral uit het vervolg van de tweede, reeds aangehaalde passage van Friederich's verslag: „De Pandita in Taman zeide, dat deze werken (Sundari tĕrus en Sundari bungkah) jonger dan de Wariga en op Java vervaardigd zijn, daarentegen de laatste (de Wariga Garga) in Indië (Kling). Zij zijn in vroeger tijd in gebruik geweest, maar de Balinezen houden derzelve aan het oude en naar hunne meening uit Indië stammende. De Wriga Garga schijnt dan ook wel uit den tijd des rijks van Daha (Kediri) te dagteekenen, van waar onze priesters afkomstig zijn, en welk rijk zij, naar wij gezien hebben, dikwijls met Indië verwisselen en Baratawarsa noemen"; en hoezeer zij zulk soort voorspellingen achten, weer uit den naam Wariga Garga, want de naam Garga komt geenszins toe aan de Wariga in haar geheel, of aan verschillende harer onderdeelen, als een complex of geheel bijeengenomen, hij behoort slechts bij één wat langere pericope, die begint met *Bhagawân Gargga sumanggraherikang utpâta*, zooals uit *utpâta* blijkt, loopende over voorteekenen.

Deze pericope vindt men in enkele hdss. aan het begin van een zeker aantal bladen, die dan de cijfers 1, 2, 3, enz. dragen, en dit laaste feit kan hebben medegewerkt om den naam Garga, als kenmerkend voor de geheele verzameling, op de Wariga in haar geheel over te dragen, evenals ook de namen Sundari tĕrus en Sundari bungkah ontleend zijn aan het begin der teksten, van welken ik den eerste tot nog toe slechts bij stukken en brokken zag, en de laatste ook op Java door mij terug gevonden is.

De lezer vindt hieronder het bedoelde gedeelte van de Wariga, dat dan de aanleiding heeft gegeven de Wariga ook Wariga Garga te noemen; daarnevens ook het vervolg erop, waarvan het niet zeker is of het, al loopt het ook over soortgelijke zaken, er altijd bij heeft behoord, in dien

zin, dat beiden op denzelfden tijd en uit dezelfde bron zouden zijn overgenomen. Handelt het eerste gedeelte over *utpâta*, het vervolg spreekt over hetgeen *megha's* (wolken) voorspellen, en *wangkawa's* (schijnsels), over den *pariweṣa* (kring om de zon), den *somagraha*, (maansverduistering), enz., en de *phalawadha's* (profijtvernietiging) van sterren in verband met de maan. Het spreekt van zelf dat er nog wel meer soortgelijke stukken in de Javaansche literatuur, waarin wichelarij cum annexis over het algemeen sterk vertegenwoordigd is, aangetroffen worden, maar geen dier stukken, behoudens de Durmanggala lawan çubhamanggalaning paprangan, die hier eene afzonderlijke vermelding verdient, draagt, als het stuk in quaestie, zoo duidelijk het kenmerk van van Hindu oorsprong te zijn.

Het was daardoor dat het vooral mijn aandacht trok, en ik meende er ook anderen bekend mede te moeten maken, al kon het mij met de mij beschikbare of bekende literatuur nog niet gelukken het Hindu prototype er van te ontdekken.

Ten einde een ander onnoodig zoeken te besparen, zal ik hier opgeven wat ik kon vergelijken.

Ṛgweda. Çâṁkhâyanagṛhyasûtra, V, 5—11, uitg. van H. Oldenberg, met duitsche vertaling, Indische studien, XV, engelsche vertaling van id., Sacred books of the East, XXIX.

Ṛgweda. Âçwalâyanapariçiṣṭa, IV, 11—22, uitg. Bibliotheca Indica; komt zoo goed als woordelijk overeen met het gedeelte in de Ṣaḍwiṁçabrâhmaṇa, vgl. Speyer, in Bijdr. T. L. en V.K. v. N. Ind, 4e volgr., III, bl. 197.

Sâmaweda. Ṣaḍwiṁçabrâhmaṇa of Adbhutabrâhmaṇa, 1—12, uitg. door A. Weber, in zijn Zwei vedische Texte über Omina und Portenta, in Abh. Kön. Ak. v. Wis. Berlin 1858; duitsche vertaling, ibid.

Witte Yajurweda. Pâraskaragṛhyasûtra, 19—21, uitg. van S. B. Speyer, in Bijdr. T. L. en Vk. van N. I., 4e volgr., III, bl. 193.

Atharwaweda. Kauçikasûtra, 93—136, uitg. van M. Bloomfield, Journ. Am. Orient. Soc., XIV, doch ook van Weber, in Zwei vedische Texte, enz., waarin ook een Duitsche vertaling.

Atharwaweda. Pariçiṣṭa (67), nl. de Adbhutaçânti, 1—36, uitg. door A. Weber in Zwei vedische Texte, enz., met duitsche vertraling.

Atharwaweda, Pariçiṣṭa(71), nl. de Âuçanasâdbhutâni, uitg. door J. T. Hatfield in Journ. Am. Or. Society, XIV, met Engelsche vertaling.

Warâhamihira, Bṛhatsamhita, 46, ed. Kern, in Bibliotheca Indica, engelsche vertaling in Journ. As. Society, New Series, VI, 57. (1)

Wat de inkleeding aangaat vertoonen de twee laatste teksten een groote overeenkomst, de laatste zelfs een geheele. Daar begint de pericope toch met: „*Yán Atrer utpâtán Gargaḥ prowâca tán aham wakṣye*, de voorspellingen van Atri omtrent voorteekenen welke Garga uiteenzette, die zal ik (nu) bespreken. (2)

De Auçanasâdbhutâni begint als volgt: „Narada came into the presence of Ucanas Kâwya and asked him concerning the portents which have to do with the sky, the atmosphere and the earth, and said: „When ever an ill-omened occurrence takes place in sacrifices, or in the case of beasts and birds, when things not human speak out, or when stationary things move; so also when there are abortive births, or when flesh and blood fall in showers; when flames break out without there being a fire, and when vehicles (suddenly) move; when weapons gleam, and when a withered fig-tree grows; when images, altars

(1) Deze niet voltooide vertaling van Warâhamihira's Brhatasamhita vindt men in Journ. As. Soc, New Series, IV, 430; V, 45, 231; VI 36, 279; VII, 81.

(2) De vertaling van Prof. Kern luidt anders, „I am going to treat of the portents which Garga expounded to Atri"; vgl. Speyer, Sanskrit syntax, 132. De Javaansche zin (zie beneden) loopt, zooals door mij vertaald werd, doch zou ook opgevat kunnen worden in een trant als Prof. Kern's overzetting.

and pictures cry out or give forth sounds; when wells or pools flame or give forth sounds; or fishes, serpents, birds or juices rain down; when weapons shine, or especially when they give forth sounds; when the fruits and flowers of trees appear at an undue season; also when palaces, mountains, royal dwellings, and walls shake, and when without cause musical instruments sound and give forth tones; and whatever other prodigies of strange nature come to pass, o son of Bhṛgu, tell me truly in regard to the result of them and its time. The Sage Uçanas proceeded to set forth to Nârada, having rightly made inquiries the three sorts of portents."

Hier zijn leerlaar en leerling, om zoo te zeggen, Ucanas en Nârada, niet Garga en Atri, van wie Garga bekend staat als een der voornaamste, en (naar de veronderstelling) ook oudste zegslieden voor de astronomie (of -logie), met Parâçara, wel beschouwd, de openbaarder der astronomie. Voor Garga's plaats als zoodanig leze men bl. 29 en volgg. van de voorrede door Prof. Kern geschreven bij zijne editie van de Bṛhatsamhita van Warâhamihira.

Maar al is nu de voorstelling in het stuk van de Wariga eenzelfde (?) als in het geschrift van Warâhamihira, „Bhagawân Garga verzamelde de voorteekenen, die hij bij Bhagawan Atri geleerd had, hij vatte ze in 't kort te zamen, nam ze naar hun aard soort voor soort, enz.", toch vindt men, waar het de voorteekenen in hun opsomming zelf betreft, iets geheel anders. Zij zijn eigenaardig gesystematiseerd, zooals zij dat bijv. ook zijn in de Ṣâḍwimçabrâhmaṇa, waar zij geclassificeerd zijn op de namen der goden, Indra, Yama, Waruṇa, enz., tot wie men zich in de betrekkelijk mantra's ter expiatie richten moet. Als voorbeeld vinde daarvoor hier de 5e § een plaats, die luidt: „Nach der westliche Gegend wende sich (zum Sühnopfer), wem an seinem Getreide auf dem Feld oder in der Scheuer Schäden zu Tage kommen, oder verschiedenartige Plagen,

Mäuse, Grillen, Ameisen, Bienen, Maulwürfe, Würmen, Heuschrecken, Mader und dgl. mehr. Alle diese zu sühnenden unheilverkündenden Anzeichen sind dem Waruṇa geweiht. Mit dem Sprüche: mit Ghee beträufelt, opfere en eine im Topfe gekochte Gabe, spende dazu fünfmal Ghee mit den fünf Sprüchen: dem Waruṇa Heil! dem Gebieter der Gewässer Heil! Ihm der den Strick in der Hand fürht Heil!" u. s. w. Zoo vindt men daar ter plaatse, behalve een paar inleidende §§, achtereenvolgens, onder opgaven tot welke wereldrichting of afdeeling de omineuse zaken behooren, opgesomd wat gerekend moet worden te behooren tot het Oosten en beheerscht te zijn door Indra, die daar de regent is, tot het Zuiden, waar Yama heerscht, en zoo vervolgens tot het Westen met Waruṇa, het Noorden met Waiçrawaṇa, de Aarde met Agni, de Lucht met Wâyu, den Hemel met Soma, den Opperhemel met Wiṣṇu, den Onderwereld met Rudra, en alle (overige) windstreken met Sûrya (1), een samenvatting en groepeering, die men, zooals Weber aanwijst en aantoont, t. a. pl., terugvindt in de Adbhutaçânti.

In de Wariga gaat de verdeeling van een geheel ander punt uit. De verschijnselen zijn gesplitst in *zes* afdeelingen, die ieder afzonderlijk toegewezen zijn aan telkens twee elkander opvolgende maanden van het luni-solaire jaar, hier op Javaansche wijze benoemd met de ranggetalbenamingen als volgt:

(1) De heerschers der windstreken enz. zijn hier wel beschouwd dezelfden als men gewoonlijk op Java en Bali vindt genoemd, vgl. bijv. Not. B. G. 1898, bl. 140, maar de streken, waarover zij heerschen, zijn gedeeltelijk anderen.

O.	Indra,	Indra.	O.
Z.	Yama.	Yama.	Z.
W.	Waruṇa.	Baruna.	W.
N.	Waiçrawaṇa.	Kuwera.	N.
Aarde.	Agni.	Agni.	ZO.
Lucht.	Wâyu.	Bâyu.	NW.
Hemel.	Soma.	Candra.	NO.
Opperhemel.	Wiṣṇu.		
Onderhemel.	Rudra.		
Overige windstreken.	Sûrya.	Sûrya.	ZW.

9, 10 Cetra, Weçâkha;
(11), (12) Jyeṣṭa, Âṣâḍa;
1, 2 Çrâwaṇa, Bhâdra;
3, 4 Asuji, Kârtika;
5, 6, Mârgaçira, Poṣya;
7, 8 Mâgha, Phâlguna.

Daarbij is niet het oog gericht op de kwade zijde der voorteekenen, men heeft juist den goeden kant ervan in het oog gevat, en er wordt ons medegedeeld welke voorteekenen het heil der wereld bewerken, bij welke voorteekenen men er zeker van zijn kan, dat de wereld welvaren zal, *swastang rât*, als zij zich in die en die maand vertoonen; slechts als het anders is, of als die zelfde voorteekenen zich in andere maanden voordoen, dan staat het anders met de zaak en heeft men allerlei rampen te wachten. In waarheid dus is ook deze tabel, hoewel een schijnbare schaal van goede voorteekenen, er ook een van zeer dreigend uiterlijk, daar de opgesomde zaken in 5 van de 6, of 10 van de 12 gevallen, waarin zij zich vertoonen, allerlei onheil voorspellen.

Uit het voorafgaande blijkt dat het ware prototype van de pericope in de Wariga in de Sanskrit-literatuur nog niet terug gevonden kon worden, maar men mag veronderstellend dat de zaak daarmede nog geenszins uitgewezen is. Al werd er voorshands van zulk soort stukken nog niet meer ter sprake gebracht, zonder twijfel omvat die literatuur nog vele andere gedeelten van grootere of kleinere geschriften, of kleinere geschriftjes, waarin dezelfde zaken besproken worden, en in dien geest meen ik, dient er in de eerste plaats gewezen te worden op nog anderen van die Atharwapariçiṣṭa, van welken de Adbhutaçânti en de Auçânasâdbutâni hierboven vermeld konden worden. Men behoeft slechts de titels dier stukken aan te zien om de overtuiging te krijgen, dat er nog anderen onder zijn, die evenzeer over voorteekenen loopen, bepaaldelijk de vrij talrijke, als de laatsten in dien bundel opgenomenen. Een ieder kan zich daarvan

overtuigen door de lijst te raadplegen, die J. T. Hatfield mededeelde in het Journ. of Am. Or. Society, XIV, bl. CLVI, en die hier in haar geheel overgenomen wordt.

1. Nakṣatrakalpa.
1[2]. Paippalâdamantrâh.
2. Râṣṭrasamwarga.
3. Râjaprathamâbhiṣeka.
4. Purohitakarma.
5. Puṣyâbhiṣeka.
6. Piṣṭarâtryâḥ Kalpa.
7. Ârâtrika.
8. Ghṛtâwekṣaṇa.
9. Tiladhenuwidhi.
10. Bhûmidâna.
11. Tulâpuruṣadânawidhi.
12. Âdityamaṇḍala.
13. Hiraṇyagarbhawidhi.
14. Hastirathadâna.
15. Açwarathadânawidhi.
16. Gosahasradânawidhi.
17. Hastyaçwadîkṣâ. I.
18. Hastyaçwadîksâ. II.
18[2]. Râjakarmasâmwatsarîyam.
18[3]. Wṛṣotsarga.
19. Indramahotsawa.
19[2]. Brahmayâga.
20. Skandayâga.
21. Sambhâralakṣaṇa.
22. Araṇilakṣaṇa.
23. Yajñapatralakṣaṇa.
24. Wedilakṣaṇa.
25. Kuṇḍalakṣaṇa.
26. Samillakṣaṇa.
27. Sruwalakṣaṇa.
28. Hastalakṣaṇa.

29. Jwâlâlakṣaṇa.
30. Laghulakṣahoma.
30². Bṛhallakṣahoma.
31. Koṭihoma.
32. Ganamâlâ.
33. Ghṛtakambala.
34. Anulomakalpa.
35. Asurîkalpa.
36. Uchuṣmakalpa.
37. Samuççayaprâyaçcittâni.
38. Brahmakurçawidhi.
39. Tadâgâdiwidhi.
40. Pâçupatawratawidhi.
41. Samdhyopâsanawidhi.
42. Snânawidhi.
43. Tarpaṇawidhi.
44. Çrâddhakalpa.
45. Agnihotrahomawidhi.
46. Uttamapaṭala.
47. Warṇapaṭala.
48. Kâutsawyaniruktanighaṇṭa.
49. Caranawyûha.
50. Candraprâtipadika.
51. Grahayuddha.
52. Grahasamgraha.
53. Râhucâra.
54. Ketacâra.
55. Ṛtuketulakṣaṇa.
56. Kûrmawibhâga.
57. Maṇḍalâni.
58. Digdâhalakṣaṇa.
58². Ulkâlakṣaṇa.
59. Widyullakṣaṇa.
60. Nirghâtalakṣaṇa.
61. Pariweṣalakṣaṇa.

62. Bhûmikampalakṣaṇa.
63. Nakṣatragrahotpâtalakṣaṇa.
64. Utpâtalakṣaṇa.
65. Sadyowṛṣṭilakṣaṇa.
66. Goçânti.
67. Adbhutaçânti.
68. Swapnâdhyâya.
69. Atharwahṛdaya.
70. Bhârgawîyâni.
70^2. Gârgyâni.
70^3. Bârhaspatyâdbhutâni.
71. Auçânasâdbhutâni.
72. Mahâdbhutâni.

Onder dezen trekt vooral de Gârgyâni de aandacht, hoewel het te bout zou zijn de verwachting te koesteren, dat in dat geschriftje onze Wariga-pericope zijn waren tegenhanger vinden zou. Zooals de zaken staan, nu deze teksten nog alleen in handschriftt te raadplegen zijn, is het hier in Indië ondoenlijk zich te vergewissen omtrent den waren inhoud dezer tractaatjes. Sanskrit-handschriften bezitten wij hier niet en zijn hier dus niet toegankelijk. Het moet aan een ander worden overgelaten een nader onderzoek in te stellen, als hij daartoe in de gelegenheid is, of men moet zelf haar afwachten, tot tijd en wijle men ze zelf ergens anders zal kunnen gaan inzien, of de betrokken stukken worden uitgegeven. Ten opzichte van de Atharwapariçiṣṭa is de wenschelijkheid er van reeds meer dan eens te kennen gegeven, wie weet of men ze niet reeds spoedig in druk zal kunnen raadplegen.

Het werd boven reeds gezegd dat de pericope uit de Wariga, die hier gereproduceerd wordt, samengesteld schijnt te zijn, in dien zin, dat hij bestaat uit een op zich zelf afgerond hoofdstuk met een vervolg of aanhangsel er bij, waarvan het volstrekt niet zeker is, dat het er altijd heeft bij behoord. Dat hoofdstuk zelf is, zooals men reeds weet, in den mond gelegd van Garga. Met het vervolg is dat niet het geval.

Ook bestaat dit uit verschillende stukken, waarvan men al evenzeer zeggen kan, dat zij bijeen geplaatst werden, omdat zij over zaken van verwanten aard liepen, maar ieder ook op zich zelf hadden kunnen voorkomen. Ook maakt het den indruk, dat die stukken, althans gedeeltelijk, niet behoorlijk afgerond zijn. Deze indruk wordt nog verhoogd, doordat eenige uitdrukkingen niet direct te verstaan, misschien wel direct onverstaanbaar zijn, maar daarmede is hier rekening gehouden. Maar als men een opsomming ziet als die over de *pariwesa* (kring om de zon), die, zonder eenig inleidend woord, zoo met de deur in huis valt, en van de 15 dagen van de maandhelft er dan maar 6 noemt (3, 8, 12, 13, 14 en 15), dan komt men er, naar mijne meening, al is het niet noodig dat iedere tabel ook alle mogelijke termen bevatten moet, of moet rondloopen, terecht toe te veronderstellen, dat zulk een stuk niet in zijn geheel is overgenomen, of niet gaaf is overgeleverd, op de een of de andere manier geleden moet hebben.

Een moeielijkheid van anderen aard is, dat men niet altijd weet op welk standpunt men zich heeft te plaatsen bij de toepassing van het gereleveerde. Dit is een ongerief, dat men bij het lezen van Wariga, en andere geschriften van soortgelijken formule-achtigen vorm, veelvuldig ondervindt, er wordt, het zij in alle bescheidenheid gezegd, af en toe een zekere dosis scherpzinnigheid vereischt om, zelfs al is men niet verstoken van mondelinge toelichting, het bedoelde te vatten, het aangetroffene tot klaarheid te brengen. Bij de laatste afdeeling bijv., die handelt over conjuncties van de maan met een ster (of sterrebeeld), of sterren, zal het ongetwijfeld niet onverschillig zijn met welke ster, ook al vestigt men de aandacht zooals van zelf spreekt uitsluitend op de groote sterren, dat zijn die, welken bij een zwakke nevel toch zichtbaar blijven, of men, terwijl de anderen dan te flauw worden om ze te onderscheiden, nog goed zien kan, als men den hemel toevallig ziet door een mousseline of

dun gazen stuk doek. Ook in die afdeeling is de tekst of geschonden of onvolledig, want men vindt daar achtereenvolgens gesproken van boven, beneden, Noord, Zuid, (niets), Oost, Noord-West, Noord-Oost, Zuid-Oost, Noord en Zuid, Oost en West, Zuidwest, waarin West overgeslagen is, en Zuidwest, minstens dadelijk achter Noord-West en Noord-Oost, enz. genoemd had moeten worden. Welk sterrebeeld of welke sterrebeelden bedoeld is, is mij niet bekend.

Dat op zulk soort zaken, als in dit vervolg nog genoemd zijn, door de Hindus evenzeer gelet werd, blijkt primo uit de vele sanskrit-termen, die men er in aantreft, maar verder ook o. a. uit Warâhamihira's Bṛhatsamhita, waarvan hier de hoofden der hoofdstukken, waarin dat boek verdeeld is ten gerieve van den lezer nog volgen, met de vertaling van Prof. Kern er naast, voor zoover als diens vertaling loopt, maar hoezeer ook naar den inhoud verwant, rechtstreeks verband tusschen de overeenkomstige afdeelingen van dat geschrift en de Wariga is niet te constateeren.

1. Upanayanâdhyâyaḥ, IV, 430.	Introduction.
2. Sâmwatsarasûtram.	Astrologer's Vademecum.
3. Adityacâraḥ.	The Sun's course.
4. Candracâraḥ.	The Moon's course.
5. Râhucâraḥ.	Rahu's course.
6. Bhâumacâraḥ.	The course of Mars.
7. Budhacâraḥ.	The course of Mercury.
8. Bṛhaspaticâraḥ, V, 45.	Jupiter's course.
9. Çukracâraḥ.	The course of Venus.
10. Çaneçcaracâraḥ.	Saturn's course.
11. Ketucâraḥ.	The course of comets.
12. Agastyacâraḥ.	The course of Agastya (Canopus).
13. Saptarṣicâraḥ.	The course of the Seven seers (Great Bear).
14. Kûrmawibhâgaḥ.	Division of the globe.

15. Nakṣatrawyûhaḥ.	Allotment of animate and inanimate objects to the asterisms severally.
16. Grahabhaktayah, V. 231.	Countries, people and things belonging to the domain of each planet.
17. Grahayuddham.	Planetary conflict.
18. Çaçigrahasam âgamaḥ.	Conjuntion of Moon and planets or stars.
19. Grahawarṣaphalam.	The years presided over by each of the planets and their results.
20. Grahaçrnggâṭakam.	The planetary triangle.
21. Garbhalakṣaṇam.	Pregnancy of the clouds.
22. Dhâraṇâ.	Pregnancy of the air.
23. Prawarṣaṇam.	Prognostics for the quantity of rainfall.
24. Rohiṇîyogaḥ.	The Moon's conjunction with Rohiṇi.
25. Swatiyogaḥ.	The Moon's conjunction with Swâti.
26. Byâṣâḍhîyogaḥ.	The Moon's conjunction with Aṣâḍhâ.
27. Wâtacakram.	The windcircle.
28. Sadyowṛṣṭilakṣaṇam.	Foretokens of instant rain.
29. Kusumalatâdhyâyaḥ.	Prognostics from flowers and plants.
30. Sandhyâlakṣaṇam.	The signs at dawn and twilight.
31. Digdâhalakṣaṇam.	The glow at the horizon.
32. Bhûmikampalakṣaṇam.	Signs of an earthquaka.
33. Ulkâlakṣaṇam.	Foretokens from meteors.
34. Pariweṣalakṣaṇam.	Signs of halos.
35. Indrâyudhalakṣaṇam.	Signs of rainbows.
36. Gandharwanagaralakṣaṇam, VI, 36.	The phenomenon termed an Aerial city (Fata Morgana).

37. Pratisûryalakṣaṇam.	Mock suns.
38. Rajolakṣaṇam.	Haze.
39. Nirghâtalakṣaṇam.	Typhoons.
40. Sasyajâtakam.	Prognostics for the growth of crops.
41. Drawyaniçcayaḥ.	Classification of natural products.
42. Arghakâṇḍam.	Prognostics for the rising or lowering of prices.
43. Indradwajasampat.	Festivity of raising Indra's banner.
44. Norâjanawidhih.	Lustration ceremony.
45. Khañjanadarçaṇam.	Sight of wagtails.
46. Utpâtalakṣaṇam.	Portentous phenomena.
47. Mayûracitrakam.	Miscellaneous.
48. Puṣyasnânam.	Royal inauguration ceremony.
49. Paṭṭalakṣaṇam.	Signs of gold diadems.
50. Khanggalakṣaṇam.	Signs of swords.
51. Anggawidyâ.	Art of soothsaying.
52. Piṭakalakṣaṇam.	. . . . .
53. Wâstuwidyâ, VI, 279.	On architecture.
54. Dagârgalam.	On the exploration of water-springs.
55. Wṛkṣâyurwedaḥ.	Culture of trees.
56. Prâsâdalakṣaṇam.	Description of various tempels.
57. Wajralepaḥ.	On diamond plaster.
58. Pratimâlakṣaṇam.	Description of idols.
59. Wanasampraweçaḥ.	Solemn ingress into the forest.
60. Pratiṣṭhâpanam.	Setting up of statues.
61. Golakṣaṇam.	Signs of cows.
62. Swalakṣaṇam.	Signs of dogs.
63. Kukkuṭalakṣaṇam.	Signs of cocks.
64. Kûrmalakṣaṇam.	Signs of tortoises.
65. Châgalaksaṇam. VII. 81.	Signs of goats.
66. Açwalakṣaṇam.	Signs of horses.

67. Gajalakṣaṇam. Signs of elephants.
68. Puruṣalakṣaṇam. Signs of men.
69. Pañcamahâpuruṣalakṣaṇam. Signs of the five great men.
70. Strîlakṣaṇam. Signs of women.
71. Wastrachedalakṣaṇam. Omens from slits of garments.
72. Câmaralakṣaṇam. Signs of chowries.
73. Chatralakṣaṇam. Signs of umbrellas.
74. Strîpraçamsâ. Praise of women.
75. Sâubhâgyakaraṇam. Winning of affection.
76. Kândarpikam. Erotical remedies.
77. Gandhayuktiḥ. Preparing of perfumes.
78. Pumstrîsamâyogaḥ. Union of man and wife.
79. Çayyâsanalakṣaṇam. Signs of couches and seats.
80. Wajraparîkṣâ. Trying of diamonds.
81. Muktâphalaparîkṣâ. Trying of pearls.
82. Padmarâgaparîkṣâ. Trying of rubies
83. Marakaṭaparîkṣâ. Trying of emeralds.
84. Dîpalakṣaṇam. Symptoms of lamps.
85. Dantakâṣṭhalakṣaṇam. Tokens of toothsticks.
86. Miçrakâdhyâyaḥ.
87. Antaraçakram.
88. Çakunarutam.
89. Çwacakram.
90. Çiwârutam.
91. Mṛgaceṣṭitam.
92. Gawenggitam.
93. Açwaceṣṭitam.
94. Hastînggitam.
95. Wâyasarutam.
96. Çâkunottarâdhyâyaḥ.
97. Pâkâdhyâyaḥ
98. Nakṣatraguṇâḥ.
99. Tithikaraṇaguṇâḥ.
100. Wiwahaṇakṣatralagnanirṇayaḥ.

101. Nakṣatrajâtakam.
102. Râçiprawibhâgaḥ.
103. Wiwâhapaṭalam.
104. Grahagocaraḥ.
105. Nakṣatrapuruṣawratam.
106. Upasamhâra.
107. Anukramaṇî.

Eene vertaling van den tekst van de hier ondervolgende pericope uit de Wariga te geven, acht ik eensdeels overbodig, nl. voor zoover die gedeelten betreft die gemakkelijk zijn te verstaan, anderdeels ontijdig en onmogelijk. Ik kon slechts twee hdss. vergelijken en dezen gingen op de lastige punten, de onverstaanbare gedeelten en woorden, die men, ter waarschuwing zij dit hier even vermeld, in het woordenboek van wijlen Dr. van der Tuuk te vergeefs zal zoeken, geheel samen. De uitdrukkingen zijn termini technici, waarvan men de waarde zou kunnen gissen, maar daarbij zich ook deerlijk zou kunnen vergissen.

Bhagawân Gargga, sumanggraherikang utpâta ulihniran pangaji ring bhagawan Atri, sinangsiptinara ikang utpâta, apiṇḍabhâwa ri jâtinya, nihan wyaktinya,

yan hana gĕlap tanpa sangkan hudan, liṇḍu, patĕr, âditya kalangan, candra kalangan, hudan lĕbu, adityâbâng ri kâlanya sumurup, kâlanyan mĕtu kunang, lĕmbwamuk, manuk amangan ryyanaknya, mwang sarwwa paçu, sapi, kĕbo, celeng, asu, itik, hayam, salah kitanika rowangnya, pinakalakinya, pinakastrînya, anaknya mijil, salah wĕtu, wuta, salah rupa kabeh, yan mangĕne leknya, ka 9, ka 10, swastang rat phalanya, yan lyan sangkerika wĕtunya, maharis ikang rat, prabhu winâça, paryyalarang, tikus, mwang ulĕr amangan iriya.

nyan waneh âdityâmaṇḍala kuning tejanya, pañcatârâ gĕlĕh tejanya, daçadeçâpanas dumilah tejanya, tanpasangkan apuy çabda kumĕtĕr tanpakaraṇa, lĕbu mĕlĕk dening hangin, sangkirṇna gagana, kadi ta sikara ikâ kabeh, yan pangĕne leknya Jyeṣṭha, Aṣâḍha, swastang rat, yan mangkana,

lyan sangkerika wĕtunya, maharis ikang rat, hudan tan hana mwang pari tan dadi, malara sang prabhu, musuhnirâkweh, prang hana.

nyan waneh, wangkawa salah kilat, tan pasangkan hudan, lwah malit hilinya, gunung guntur, yan mangĕne leknya, ka 1, ka 2, swastang rat, lyan sangkerikâ maharis ikang rat, sabsab makweh ikang wwang kaniṣṭamadhyamottamâkweh mati, dening kuris, mwang pilĕg mising urĕm panas tis larati laranya,

nyan waneh, wwang tumampak, grahaṇikândhyawahya katon, ikang nakṣatra pañcatara ri rahina, amarĕk ing âditya, yan wĕngi umarĕk ing wulan, çabdaning wastu tanpakaraṇa, kadyangganing suling, kidung, çabda manangis i pârçwani gunung karĕngö, mwang pari ro songsu tiga songsu, mwang hanojraka, manak mapang kunang, makĕmbang mawwah atĕhĕr apupus, nyu mapang, nyu tunggal mĕtu rwa witnya wwahnya tan swajâti, ri mulanika, mangkana tang pisang matud, rwa tĕlu mamunuh witnya, rwanya salah rupa tanpa karuparupanya mula, ika ta kabeh yan mangĕne leknya, ka 3, ka 4, swastang rat, lyan sangkerika, harohara ikang rat, yan mangkana sarwwa tinaḍah malarang, mantri bahuḍaṇḍa mwang purohita, duhka, prabhu winâça inupaya dening duṣṭa dûrtta, wadwa hulun milag, manguměluměl ing tuhanya.

nihan waneh ikang wastu matis lagi momor, wastu mapanas lagi matis, kidang katon alayung, mwang gagak salah uni, yakṣa rakṣasa, katon angidungidung, yan mangĕne leknya, ka 5, ka 6, swastang rat, yan lyan sangkerika maharis ikang rât, sabsab pralaya lara kuris, akweh wwang kaniṣṭamadhyamottama pĕjah rare pinakadinya.

nihan waneh, kawanda katon manakbi, manak tiga ikang kuḍu purupuru, trĕguku, kitiran mwang sapi kĕbo, manak tĕlu, lima, pitu, mwang sungunya tĕlu, lima, pitu, patah, mapang, salah rûpa, salah wulu, salah suku, tanpakarûparûpanya, mûla, mangkana asu celeng, manak tunggal, yan mangĕne leknya, ka 7, ka 8, swastâng rat, yan mangkana, lyan sangke-

rika, harohara ikang rat, pari mapuṇḍat tan dadi, hudan salah tibâ, hangin salah paran, abisyuh wagyutpâta, anyaridwal, parahu bahitra jong kasasar, kalĕbutan siddha yatra,

kunang yan tĕkaning lahru, sakweh umah katunwan, wwah sĕrĕh tan dadi, kunang yan tĕka ring hudan, iwak sagara tan hana, sawah tan dadi, tikus magalak, amangan pari, ika ta kabeh salwiring utpâta tĕka ri masanya maharis ikang rat, kajar denya, ling bhagawan Gargga, kayatnakĕna de sang bujangga, kapagĕhakĕna de sang prabhu, marapwan swasta ikang rat mwang bhuwana, marapwan ikang tahun dadi, amurah sarwwa tinuku.

Prathama kâla, hana m e g h a, hlrĕng nirtalaka kadi meru nihan tang rupanya, atawa hudan ring wĕngi, wiṣṭaya, hudan akweh, kâyawighna;

yan sĕsĕk ikang megha, tĕhĕr mahirĕng, mûṣika mwang walang makweh;

yan sĕsĕk ikang meghâputih, bhaya tang pakṣi, mwang sarwwa manglayang winâça ikâ;

yan ahĕning ikang megha bhaya ikang iwaking lwah, akweh ewĕh, lan adulur prang puharanya, haywa tan prayatna sang bhujangga, hor, prabhedanikang utpâta, kayatnakĕna tĕmĕn.

Hana w a n g k a w a mĕtu saking dakṣiṇa, paçcima, uttara, pûrwwa, sang senapati, sang sthâpaka, sang mantri winâçajarnya.

yan hana wangkawa, kadi tangan, agnibhaya mwang pralaya puharanya.

yan hana wangkawa mĕtu saking dikwidik, sang prabhu winâça halanya.

yan hana wangkawa mĕtu sangking bañu pari ring rat, ahala.

yan hana wangkawa mĕtu saking kayukayu laraning wwang puharanya.

yan hana wangkawa mĕtu sangking hunur, prang puharanya.

Yan aṣṭami, tritiya wĕtuning p a r i w e ṣ a doṣa sang prabhu halanya.

yan dwadaçi wĕtuning pariweṣa, umah wikara, kaḍatwan kunang.

yan ring trayodaçi wĕtuning pariweṣa, wwang cala.

yan ring caturdaçi wĕtuning pariweṣa, stri sang prabhu malara.

yan ring pañcadaçi, wĕtuning pariweṣa, tahun alara.

pariweṣa ngaranya, aditya kalangan.

Nihan kengĕtakĕna, yan kalaning somagraha, saptadiwaça halanya, yan hana hudan lĕbu, krĕpawada, yapwan senawada, corabhaya, yan nirghâta, indracapa, ḍaṇḍakâra, asat kapuhara denya.

yapwan grahayuddha, ketu kunang, kĕbi, prang puharanya.

Nyan phalawadhaning wintang sami lawan wulan, pangawruhanta halanya, lawan hayunya.

hana wintang i ruhur i sor ikang wulan, tumpang mesi, nga., rahaywajarnya, swasta ikang rat.

yan i ruhur tang wulan, i sor ikang wintang, mulumpa, nga., rahayu yan mangkana, hudan makweh.

yan loring wintang ikang wulan, wulaka, nga., hudan umalang, rahayu ika.

yan kiduling wintang ikang wulan, abang tejanya, suluh samaya, nga., lahru puharanya.

yan wintang agĕng lumiput ing wulan, tinut ka, nga., wiṣṭi prâṇabhaya, prayatna ta kita, hana wiku winâça, yan lumakwabuburwan malih kita.,

yan wetaning wulan tang wintang, rumakĕt ing wawaning wulan, mabang tejanya ruhur agĕng, talun katunwan, nga., bhaya ikang kaḍatwan, katunon adulur çatru tĕka, kuněng mâsanya, makahingan tĕlung lek, tanawe.

yan ring bâyabya ikang wintang, ring pungkuring wulan, prabhu winâçâjarnya, wunuh, durmmanuṣa, nga., sangang lek tka puharanya.

yan ring aiçanyekang wintang, suwiṣṭi nga., haywa lungâdoh sakeng sthâna, wyadhika puharanya.

yan ring agneya ikang wintang, çatru makweh puharanya,

yan lor kidul ikang wintang, wulan ing tĕngahnya, pĕjah

inusungusung, nga., tan wurung pĕjah purohita sang prabhu, wiṣṭi kajar denya, atawa sang mapatih bahuḍaṇḍanira pĕjah, bhaya sang prabhu, yan mangkana.

yan wetan kulwan ikang wintang, munggwing tĕngah ikang wulan, pikulaning wangkay, nga., wiwiṣṭinya, makweh sabsab, sang rajaputri bhaya puharanya,

yan neritîkang wintang, sasiki pungkurnya, anwal kĕṇḍĕng, nga., mrĕtyu pralaya wyâkula, ri sang rajaputri mwang mantri, samanya janmanya kunang bañu malit ajarnya, ikang pari malarang, kbo, sampi, celeng larang, yeka puharanya.

Ikikang (lees itikang) wintang maparĕk lawan wulan, prayatnakĕna tĕmĕn ika.

Weltevreden, December 1899.

J. Brandes.

OPGAVE

VAN JAVAANSCHE WOORDEN, DIE IN DE RESIDENTIE TEGAL IN GEBRUIK ZIJN EN VERSCHILLEN VAN HET JAVAANSCH IN SOLO.

DOOR

J. KNEBEL.

Hoe zou men dat zeggen in het Soloosch? — was, bij het houden van de policie-rol in 1894 en 1895 te Pamalang, telkens de vraag aan den veel-belezen Mas Santaprawira en de gevraagde bleef zelden in gebreke daarop antwoord te geven.

Die antwoorden werden opgeteekend, doch ik achtte de woordenlijst, die langzamerhand ontstond, niet belangrijk genoeg ter publicatie.

Na de uitgave evenwel van de gewaardeerde studie van den heer A. H. J. G. Walbeehm, over het dialect van Japara begin ik te bevroeden, dat mijne aanteekeningen nuttig kunnen zijn, al ware het alleen als een bescheiden bijdrage voor den geleerde, die te eeniger tijd het voorbeeld van den heer Walbeehm wenscht te volgen en een studie te maken van het dialect van Tegal.

Anĕḍå oelam sangking tiang ingkang tĕmbé ḍateng sangking sagantĕn oetawi laoetan — daarvoor bezigt men in Pamalang *oedjoer-oedjoer* en *bilih*, in Tegal en Brebes *alang-alang*.

voor *siti-sabin* bezigt men *sabin* en ook *pĕtjal;*

voor *satĕngah bahoe* bezigt men *satĕngah bahoe*, doch ook *saloepit* en *salĕpat;*

voor *oranånå* (botĕn wontĕn) bezigt men *botĕn wontĕn*,

doch ook *langka* (dat ook Bantamsch-Javaansch is, zie Wdb) en *téö-téö* (ꦤꦴꦁꦏꦴ꦳²);

voor heerendienstplichtige (titiang gogol ingkang njanggi pĕdamĕlan nagari) bezigt men:

in Tegal *koeli* No. 1, 2, 3 en *djanggol;*

in Pamalang *sikĕp, noměr, èrdinĕs;*

in Brebes *girik, lègĕr* (verbastering van heerendienst-*legger*).

voor *kĕsoepèn* (lali) bezigt men *klĕpjan* (ꦏꦭꦺꦥꦗꦤ꧀) *èplĕng* (ꦄꦥꦭꦺꦁ) en *kèmĕngan* (ꦏꦺꦩꦺꦁꦔꦤ꧀)

voor *tani* (tiang ingkang pagesanganipoen sangking taněman) bezigt men *tani, tanos* en *tetanèn;*

voor *mĕnåmå* bezigt men in Pamalang *déjan* (ꦤꦺꦗꦤ꧀);

voor *sĕnadjan mĕngkonowå* bezigt men in Pamalang *ĕmboewa* (ꦄꦺꦩ꧀ꦧꦸꦮ);

voor *bandjoer, batjoet, noeli* bezigt men in Pamalang *daroeng;*

voor *kĕrtas* bezigt men in Pamalang *dloewang;*

voor *katjoe* bezigt men in Pamalang *boentĕl*; *saptangan,* in Brebes *djimpo, tjrètèt* (ꦕꦿꦺꦠꦺꦠ꦳) in Tegal *sĕsĕmbet* (dat trouwens in het Woordenboek voorkomt in de beteekenis van vod, oude lap);

voor *soesoer* bezigt men in Tegal *sisig;*

voor *pasah* bezigt men in Tegal *pangoeng* (niet te verwarren met pĕngoeng).

voor *djĕnang* bezigt men in Tegal *dodol*;

voor *nglontjong* (ꦔꦭꦺꦴꦤ꧀ꦕꦺꦴꦁ) bezigt men in Tegal *ngéndong.* (ꦔꦤꦺꦤ꧀ꦝꦺꦴꦁ)

voor *soewé* bezigt men in Tegal *dangdĕng* (ꦝꦔꦝꦺꦁ)

voor *di-ngagahi* bezigt men in Pamalang *galangi, di-adjangi, di-tètèhi*;

voor *koeroe* bezigt men in Pamalang *gĕring,* dat in het Wdb. reeds is opgenomen als de poëtische uitdrukking voor agring;

voor *ratan, dalan* bezigt men in Pamalang *gili, dlanggoeng*;

voor *lombok* bezigt men in Pamalang *mèngkrèng*;

voor *soetik, gĕting* bezigt men in Pamalang *wadè, nadjis, djĕmbĕr, njĕtil*;

voor *djĕblog* bezigt men in Pamalang *bĕlok*;

voor *djĕmèk* bezigt men in Pamalang *bĕnjèk*;

voor *rĕgĕd* bezigt men in Pamalang *kotor*;

voor *sing-barès* bezigt men in Pamalang *sing-èntrès*;

voor *maöni, natjad* bezigt men in Pamalang *mojok* (ꦩꦺꦴꦗꦺꦴꦏ꧀)

voor *brambang* bezigt men in Pamalang *bawang*;

voor *patjĕrèn* bezigt men in Pamalang *tjombèran*;

voor *widjikkan* bezigt men in Pamalang *kobokan*;

voor *bĕnik* bezigt men in Pamalang *kantjing*;

voor *rikat* bezigt men in Pamalang *gagèjan*, in Tegal *lĕtjĕng*, in Brebes *kĕbat*;

voor *loemakoe* bezigt men in het gebergte *nonèt-nonèt* (ꦤꦺꦴꦤꦺꦴꦠ꧀[2]);

voor *adja* bezigt men in het gebergte *ontong*;

voor *tjikbèn* bezigt men in Pamalang *èndah* en *èmèn* (ꦩꦺꦤꦺꦤ꧀);

voor *di-soegoeh* sĕgå bezigt men in Pamalang *di-ingoni*, in Tegal *di koekoerĕn*;

voor *tlèdèk* bezigt men in Tegal *ronggèng*;

voor *di-ĕntèkakè* bezigt men op het gebergte *di-soenattakĕn*;

voor *bioeng* bezigt men op het gebergte *ĕmĕng* en *ĕmong*, in Pamalang *ĕmbok* en *ĕmbong*;

voor *di-wasoeh* bezigt men in Pamalang *di-koembah*;

voor *di-adjang* bezigt men in Pamalang *di-pagang*;

voor *ngadèt* (van een zeker grondwoord *kadèt* dat in het Wdb. niet voorkomt, doch ook hier in Madioen gebezigd wordt) bezigt men in Pamalang *ngoetil*;

voor *kĕsèd* bezigt men in Pamalang *gĕmbèng*;

voor *pĕtĕl*, taběri bezigt men in Pamalang *srĕgĕp*;

voor *njlèwèng* en *tambeng* bezigt men in Pamalang *dĕngdĕng*, in Brebes *bĕsoer*;

voor *di-bělitoek* bezigt men *di-djebloeg, di kěmplang* en *gěplak*;

voor *tjětil* en *koeměd* bezigt men in Pamalang *goedjih, mědit* en *dridjis*;

voor *aměm, wandan kènděl* bezigt men in Pamalang *koeměd, bolěm*;

voor *kěrěngan* bezigt men in Pamalang *toekarran*;

voor *mlěboe* bezigt men in Pamalang *mandjing*;

voor *ěndoek* en *ěbèng* bezigt men in Pamalang *entoel*;

voor *tolé* bezigt men in Pamalang *koeloep*;

voor *ngombé* bezigt men in Pamalang *nginoem*;

voor *woeroe* bezigt men in Tegal *měnděm*;

voor *mlakoe-lakoe* bezigt men in Tegal *gěntajangan, klojongan, srijabban, majěng-majěng*;

voor *salěwěngan* bezigt men in Tegal *gěntojongan*;

voor *kăprijé* bezigt men in Tegal *kěprimèn* en *kěpribèn*;

voor *disik* bezigt men in Tegal *dihin*;

voor *asrěp* bezigt men in Tegal *aděm, anjěb* en *atis*;

voor *sădélă engkas* bezigt men in Tegal *sădela maning*;

voor *děling* bezigt men in Tegal *ěpring, bangbět* en *bangboe*;

voor *lantjingan* bezigt men in Pamalang *sroewal* en *katog*; op het gebergte *bongkong*;

voor *gěmah, tětéla* bezigt men in Pamalang *prětéla* en *terang*;

voor *di-boeroe* bezigt men in Pamalang *di-ojok* en *di-oedag*;

voor *lěgi* bezigt men in Pamalang *manis*;

voor *bénto* (niet voorkomende in het Wdb=bodo) bezigt men in Tegal *komplo*, in Pamalang *bodo*.

voor *ngibing*, dat volgens Wdb. temboeng doesoen is, doch in Solo en de mantjanagara, dus ook in Magetan als kråmåinggil gebezigd wordt) bezigt men in Tegal *djogěd*;

voor *djoen* bezigt men in Tegal *boejoeng*.

MANGOENBRATAN, September 1899.

AANVULLING VAN HET OPSTEL OVER „OUDE WONINGEN IN DE STAD BATAVIA",

VAN DEN HEER H. D. H. BOSBOOM,

DOOR

DR. J. BRANDES.

Onder de opstellen in den laatsten tijd in het Tijdschrift voor Ind. T., L. en Vk. verschenen neemt een eerste plaats in het zoo lezenswaardige, leerzame en tot verder onderzoek opwekkende stuk van den Heer H. D. H. Bosboom over „Oude Woningen in de stad Batavia," zie deel XL, bl. 542 — 570. „Tijd en gelegenheid ontbraken (hem) om *meer* nasporingen te doen dan die waarvan de resultaten in hoofdzaak vermeld" werden, en hervat kan het onderzoek niet worden, doordat de Heer Bosboom naar Europa ging. Ik twijfel er niet aan of velen der lezers van zijn stuk zullen met mij het betreurd hebben, dat door die omstandigheid ons de verdere voorlichting van den schrijver omtrent zijn onderwerp ontbreken moet, maar ik meen ook in zijn geest te handelen door mededeeling te doen van nog een paar bijzonderheden bepaaldelijk van een paar der door hem beschreven panden, die hem ontgingen, of niet opgemerkt konden worden, bijv. omdat er een deur gesloten was op het oogenblik dat hij de woningen bezocht, en ik heb daarbij voorop te stellen, dat de bedoelde huizen door mij niet opzettelijk zijn opgenomen, wat zonder twijfel, vooral als men de permissie erlangd mocht hebben ook de bovenverdiepingen te bezoeken, nog menige bijzonderheid aan het licht brengen zou.

De eerste bijzonderheid betreft de plaats van de trappen in de beneden „binnengaanderij" in de huizen aan de Kali

besar west, die door den Heer Bosboom onder de letters A, B, C en D uitvoeriger beschreven werden. Terwijl in D in de hal nog een derde trap, nl. in den noord-west hoek, gevonden wordt (wat een zaak van ondergeschikt belang is, want ook deze trap is nieuw), verdient het opmerking dat overigens in een tweetal dezer huizen, B en D, de trappen zich bevinden in het achterste gedeelte van de „binnengaanderij", waar men ze in A en in C daarentegen aantreft in het voorste. Op zich zelf schijnt dit niets bijzonders te zijn, te minder omdat al de vier hier genoemde trappen oud zijn, en die van de huizen A en C in het bijzonder als zoodanig gereleveerd moesten worden, omdat zij rijk voorzien zijn van snij- of draaiwerk, dat nog laat zien hoe het indertijd geschilderd en verguld was. Zij trekken daardoor voor alles de aandacht, maar zoo ook de oogen af van wat daarnevens deze ook verdient te trekken, de plekken in die gaanderijen, die men er de leelijke plekken van zou kunnen noemen. Den blik opslaande naar den zolder aan die zijde van die gaanderijen in die beide genoemde huizen, waar de trappen niet staan, ziet men dat het balkenstelsel van de zolders gebroken is, en dat juist zoo, dat men oogenblikkelijk de overtuiging krijgt, dat vroeger uit die gebroken plekken een trap naar beneden in de gaanderij afdaalde, met andere woorden, dat oorspronkelijk de trappen, die uit die gaanderijen naar boven voerden, zich in het achtergedeelte, niet in het voorgedeelte bevonden. In het huis A was vroeger de plaats van de trap aan de zuidzijde van de hal, achter of bewesten de kleine binnenplaats. In het huis C vond men een trap, die overeenkwam met die van het huis B, maar in tegenstelling daarmede met het beneden gedeelte rechts en het bovengedeelte links.

Voor de juistheid van dit laatste kan meer aangevoerd worden, en daarmede komen wij tot een tweede of tot andere bijzonderheden. Als men de hal van het huis C intreedt en zonder zich te laten afleiden, den blik gericht

houdt op den tegenover gelegen achterwand van deze gaanderij, dan valt het spoedig op, dat behalve de beide deuren gelijkvloers, die de gelegenheid geven naar achteren door te gaan, zich midden boven deze deuren nog een derde bevindt, die om zoo te zeggen als een groot (pakhuis) zolderluik in de lucht hangt. Toch ziet men dadelijk, dat die opening en die deur daar niet nieuw zijn aangebracht. Zij is geheel in overeenstemming met de lijnen en de orde van het overige timmerwerk, en moet zich daar oorspronkelijk reeds bevonden hebben. Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat men haar op de een of andere wijze kon bereiken met een trap. Hoe, blijkt bij verder rondzien spoedig en duidelijk. Keert men zich een weinig naar links, dan ontwaart men in het groote muurvlak Zuid op de hoogte van de zooeven besproken in de lucht hangende deur, die een dubbele is, vlak tegen den hoek aan, nog een deur, een enkele, die evenzeer in de lucht hangt, maar beklommen, geopend en doorgegaan, ons toegang geven zou in het tweelingspand naast C, nl. B, een bijzonderheid waarop straks terug gekomen wordt. De breedte van die deur is juist de breedte van een behoorlijk bordes of balkon, zooals men in B kan vinden, en indertijd zich ook in C aan het einde der binnengaanderij onder die dubbele bovendeur bevond, en van waar eensdeels een trap verder naar boven voerde, aan de zuidzijde, anderdeels een korter dito, aan de noordzijde, leidde tot het bordesje, dat zich nog op dit oogenblik voor de opkamer (N. W.) laat zien. Uit de gaanderij de trap opgaande kon men van het bordesje de opkamer ingaan, maar ook verder klimmen tot op het balkon, van waar men de achterbovenkamer (insteek) kon bereiken, maar door de deur in den hoek ook het nevenpand kon binnengaan; door de trap aan de zuidzijde op te loopen kwam men van daar ook op de bovenverdieping. Wat de Heer Bosboom, t. a. pl. bl. 551, zegt: „de kleine achtertrap, toegang gevende tot het verhoogde vertrek (de opkamer),

uitziende op de achterste binnenplaats, is van steen en stellig nieuw; de steenen leuning er van draagt een Chineesch ornament", is volkomen juist, maar zonder eenigen twijfel bevond zich oudtijds op die zelfde plek een ongeveer even groot, even hoog bordes met een korte er toe opleidende trap in 't Oosten, en een voortzetting van dat trapje verder, in 't Zuiden.

Gelijkvloers vindt men, zooals uit de teekeningen van onzen voorlichter blijkt, aan de achterzijde van het huis drie afdeelingen, die iets lager liggen dan de vloer van de binnengaanderij, en waarvan er twee, nl. die op de achtergaanderij uitkomen, gelegenheid geven op het achtererf te gaan. Alle drie deze afdeelingen hebben aan de achterzijde, waar zij op het achtererf uitkomen, zeer breede kozijnopeningen, en de noordelijkste heeft een blinden muur, waar zij paalt aan de kelderkamer, die zich onder de opkamer bevindt, zoodat het vermoeden rijst, dat deze vertrekken, althans twee er van, het middenvertrek en het noordelijkste, ook tot wagenkamer kunnen gediend hebben, omdat het er allen schijn van heett dat zij tot huiselijk gebruik niet ingericht zijn geweest. De reden? De tusschenverdieping (insteek).

Uit het voorafgaande bleek, dat men deze, uit de hal, door middel van de trap en het balkon in de hal kon bereiken. Ook als men de opkamer ingaat, is dit mogelijk. Aan de achterzijde van deze kamer vindt men een deur, die langs eenige treden brengt in een achtervertrek, gelegen boven de noordelijkste benedenafdeeling, en dat behalve deze deur, er nog twee andere heeft, een aan de zuidzijde en een aan den achterkant.

Gaat men nu eerst de eerste dezer twee laatste deuren door, waarvoor men weder een paar treden heeft te klimmen, dan komt men in een groot, vierkant, maar vrij laag vertrek, waarin men nu behalve de deur, die men doortrad, en die aan de noordzijde ligt, 1° ziet een deur vis à vis de genoemde, aan de zuidzijde, waardoor men al evenzeer als door de deur op het balcon in het huis B kon komen;

2° een deur aan den Oostkant; en 3° twee vensters, ramen, schuiframen, die uitzicht geven op het achtererf. Dat de deur aan den Oostkant leidde op het balcon in de binnengaanderij behoeft wel niet gezegd te worden.

De andere deur in het vertrek achter de opkamer, trekt direkt zeer de aandacht. Zij is zeer breed, zij bevindt zich in een kozijn, breed zooals ook de openingen van die beneden achterruimten zijn, bestaat uit vier bladen, en zou ons, zoo zij niet gesloten was, brengen op een zeer diep, over de heele breedte van het huis zich uitstrekkend balkon, een open bovenachtergaanderij, die onder de vensters van de groote vierkante insteek doorloopt, en zoo met deze kamer een complex vormt, dat in dit huis, naar het voorkomt, de meest aangewezen plek moet zijn geweest om er te huizen, daar men met den Heer Bosboom veronderstellen mag, dat de slaapkamers van de bewoners gezocht moeten worden op de bovenverdieping, waar nu de kantoren zijn.

Ik zou hierover, namelijk over de plaats waar men eigentlijk huisde, wel uitvoeriger willen zijn, vooral omdat de juist geopperde meening in flagranten strijd is met het positieve, en unieke bericht van Stavorinus, waaraan de Heer Bosboom ons herinnerde, maar onthoud mij daarvan, omdat het mij wenschelijk schijnt eerst meer berichten te verzamelen omtrent de verdere verdeeling in vertrekken der huizen en hunne verhoudingen, ja het zelfs wenschelijk zou achten dat wat er nog staat, geregeld, zij het ook loopend, eerst opgenomen wordt.

Waar wel de aandacht op gevestigd worden mag, of eigentlijk al reeds is, is dat de perceelen B en C niet alleen tweelingshuizen zijn, maar dat zij ook wat men noemt zijn doorgeslagen, in overeenstemming met het vermoeden van den Heer Bosboom, dat zij indertijd de Academie der Marine hebben geborgen. Deden zij dit werkelijk, en dat schijnt niet alleen hoogst waarschijnlijk, dan kan van deze beide huizen een goed stuk geschiedenis worden geschreven,

daar zij ook een geruimen tijd tot Heerenlogement hebben gediend.

De opmerking van den Heer Bosboom over de rottingramen bevestigen de genoemde huizen voor een gedeelte nog volkomen. T. a. pl., bl. 566, staat „De drie schrijvers, die omtrent de inrichting der huizen iets, zij 't dan ook weinig, mededeelden, Valentijn, Salmon en Stavorinus, maken melding van rotting-ramen; dit zullen wel raambekleedingen geweest zijn als thans nog voor stoelzittingen worden gebruikt; die rottingramen werden echter zeker niet in de voorgevels, doch aan de binnenplaatsen en wellicht in de achtergevels aangetroffen, daar Heydt, in zijne nauwgezette teekeningen der straten en grachten van Batavia, steeds ramen met ruiten of tralies afbeeldde." In deze huizen vindt men, als ik mij niet bedrieg, juist in overeenstemming met het door den Heer Bosboom veronderstelde, niet aan de voorzijde, maar wel in de ramen der binnengaanderij en die op het achtererf uitzien, de bovenste rij der ruiten niet met glas, maar met ijzergaas, met behoorlijke mazen, gevuld, men denke aan het „gaze. . . ramen" van Salmon.

Doch „gaze .... ramen" zijn geen rotan-ramen, en het bewijs zou dus slechts ten deele geleverd zijn. Men mag het betwijfelen, dat het nu nog afdoend geleverd zal kunnen worden. Het materiaal, rotan, is, tenzij onder bijzondere omstandigheden, waarin het gespaard wordt en geheel veilig staat, in den vorm waarin het tot het vervaardigen van zulke ramen werd aangewend, onsterk en zeer vergankelijk.

Het is de vraag of er nog wel een enkel raam van dien aard uit vroeger tijd bestaat behalve dat, wat men vindt in de Portugeesche Buiten-kerk (de Stads-Kerk), waar men achter den preekstoel, aan den kant der consistorie, de open ruimte luchtig en licht, maar toch afgesloten vindt met een grof rotan vlechtwerk, denkelijk wel het laatste restant van zulk eene afsluiting, dat een nader bekijken wel verdient, en de eenige oorzaak van het in stand blijven

ervan zal dan ook wel de veilige plaats zijn, waar het zich bevond. Maar of het zeer oud is, is de vraag. J. A. Duurkoop vertelt toch in zijn bekroond antwoord op de vijfde, door het Bataviaasch Genootschap uitgeschreven, algemeene prijsvrage (Welke zijn de oorzaken der meesten, vooral epidemique of gewone ziektens van Batavia, inzonderheid van de rotkoortze! En welke zijn de geschiktste middelen, die tot voorkominge en tot genezinge derzelve, voortaan moeten worden aangewend?), Verh. Bat. Gen., II, bl. 493, dat van 1780 is, het volgende: „Sedert dertig jaren en daarboven (dus ± 1750) is men begonnen de lucht en de opdampingen binnen 's huis te besluiten, door het gebruiken van glazen raamen en inzonderheid van schuifkozijnen. Voor dezen plagt men niet dan rotting raamen, die de lucht laaten doorspeelen, te gebruiken, en toen men al glas liet inzetten, deed men echter de bovenvensters los maaken om dezelve, zelfs bij nacht, te kunnen open zetten. Maar niets heeft eindelijk den doortocht der lucht meer gestremd, dan de Engelsche schuifraamen, vooral dezulke die alleen van onder naar boven, en halfwegen kunnen opgeschooven worden". Men ziet dat ± 1780 de rotan ramen misschien wel algemeen in onbruik waren geraakt, en zou ik vermoeden, dat Duurkoop in zijn tijd, of tijdens het schrijven van zijn stuk, het aanbrengen van gazen ruiten, in den bovensten rand der vensters, nog niet in toepassing had zien brengen. Dat intusschen in zijn tijd het gebruik van rotan ramen nog niet geheel was afgeschaft, blijkt uit de beschrijving van het gezondheidsétablissement te Tjipanas, door Hofhout, Bataviasche, historische, geographische, huishoudelijke en reis-Almanach, enz. (± 1788), ook al zou het gebruik zich toenmaals reeds beperkt hebben tot bamboe woningen of huizen. „Op de tweede verdieping van het Hospitaal, zegt hij, bl. 120, was maar een vertrek, het welk de geheele lengte en breedte van het gebouw besloeg, rondom met houten vensters, van rotting gevlochte ramen, en geschikt voor de overige Zieken, die daar op Kadels

(Jav. kaṭil, rustbank, oorspr. uit Engelsch-Indië) en goed Beddegoed gelogeerd werden." De gebouwen van dit établissement waren alle van hout, zie t. a. p. boven aan de bladzijde.

Ten slotte zij er hier nog op gewezen, dat zich in de door den Heer Bosboom niet bezochte woning, waar de firma Burt Myrtle & Co. zetelt, evenzoo Kali Besar West, in de balustrade van het trapbordes, volgens des Heeren Bosbooms verwachting, onder een grave(?)-kroon, een monogram bevindt, dat ik nog niet heb kunnen oplossen, en mij dan ook eenigszins misteekend schijnt. Het snijwerk van dit monogram is grof, evenzeer als dat van de trapleuning.

DWERGHERTVERHALEN UIT DEN ARCHIPEL.

SUNDASCHE VERHALEN.

MEDEDEELING VAN R. KERN.

Eenige jaren geleden werden door Dr. Brandes in dit Tijdschrift [1]) dwerghertverhalen uit den Indischen Archipel, met name Javaansche en Maleische verhalen medegedeeld en besproken. In een noot wees de schrijver op 't algemeen voorkomen dezer verhalen in den Archipel en in een gedeelte van Achter-Indië (Kambodja, Annam). Er is verwantschap tusschen al deze verhalen, waarschijnlijk oorspronkelijke eenheid. Om deze te kunnen aantoonen, moet men beschikken over veel materiaal en moet de verwantschap der dwerghertverhalen in de verschillende talen onderling nauwkeurig zijn nagegaan. Schrijver meent geen onnut werk te doen, iets toe te voegen aan 't materiaal, dat voor een vergelijkende studie dienen kan, door iets over Sundaasche dwerghertverhalen mede te deelen.

't Was te verwachten, dat de Sundasche verhalen 't meest overeenkomst zouden vertoonen met de Javaansche. Dezelfde verhalen als in de „Sĕrat kantjil" van Amongsastrå, althans 't 1e gedeelte, de eigenlijke kantjilverhalen, en in de Samarangsche uitgave, komen ook voor in 't Sundaasch. Een anderen inhoud hebben ze niet en toch, ook voor wie de Javaansche verhalen kent, behouden ze een groote aantrekkelijkheid om den levendigen en natuurlijken verhaaltrant. Ze zijn uit 't volkskarakter voortgesproten, bij alle volken van den Archipel 't meest een weerspiegeling van

1) 1894, Deel XXXVII.

hun eigen innerlijk en dat maakt dat de inkleeding even-veel opmerkzaamheid verdient als de inhoud. En tot waardeering en recht begrip van aard en karakter van inlandsche volkeren zijn ze daarom van bijzonder gewicht en een bestudeering in haar verschillende uitingen overwaard. Bij 't op schrift stellen verliezen de verhalen veel, omdat dan de voordracht, één der voornaamste faktoren, die 't verhaal aantrekkelijk maken, wordt gemist. In hoogere mate dan voor de Javaansche geldt dit voor de Sundasche verhalen, immers, de Sundanees is natuurlijker en minder beschaafd, wat zich weer uit in de literatuur.

Een verzameling dwerghertverhalen als 't boek van Amongsastrå of in 't Maleisch de Hikajat Pĕlanduk djinaka bestaat in 't Sundaasch niet. 't Looze dwerghert verkrijgt een plaats in de gedachte door 't luisteren naar dongeng's, korte fabels, waarin de streken van 't hert worden verhaald. Soms worden er eenige aaneengerijd. Die fabels leven voort van geslacht op geslacht, de een doet er wat bij, de ander wat af, maar de kern blijft dezelfde. In elk dorp zijn personen te vinden, bij hun dorpsgenooten bekend, als zoo goed te kunnen vertellen. Van de dongeng's die ze kennen, zijn er veelal enkele van 't dwerghert.

Bij alle dwerghertverhalen komt 't karakteristieke zeer uit, nl. hoe de zwakke en nietige weet te zegevieren over den sterke en overmachtige door 't verstand.

Onder de dieren, welke somtijds voor den kantjil in de Sundasche verhalen in de plaats treden, is de voornaamste de schildpad. Deze is om haar onbeholpenheid wèl geschikt 't kontrast te doen uitkomen tusschen lichamelijke weerloosheid en overwinning door list, en de leering, welke er voor de hoorders uit te putten valt, is dus dezelfde als bij de verhalen, waarin 't dwerghert optreedt.

't Overzicht van den tekst van Amongsastrå volgende, zooals dat door Dr. Brandes wordt gegeven, zien we, dat 't *zesde* verhaal: 't Dwerghert, de rivier overstekende op de ruggen van krokodillen, 't *zevende*: Hij wordt gegrepen

door een krokodil en weer losgelaten, juist zoo in 't Sundaasch bestaan; dat in 't 1e, 2e, 3e en 4e verhaal de schildpad in de plaats treedt van den kantjil en de aap in de plaats van tijger en hond. In het 8e verhaal is de kantjil de verliezende partij en in 't 9e gaat hij, beschaamd, aan den haal en krijgt een nieuw ongeluk, waar hij zich echter uit weet te redden. In 't Sundaasch treedt noch peutjang, noch schildpad in de plaats, maar de tijger, en 't 9e verhaal is dan ook onbekend. Vreemd is 't in 't Javaansch hier de kantjil te zien verliezen en zijn vervanging in 't Sundaasch door een tijger is wel zoo bevredigend. Met 't 5e verhaal toont overeenkomst een geschiedenis van 't dwerghert met den rhinoceros.

De lotgevallen van den kantjil, die verteld worden in de editie van Dorp en niet voorkomen in 't boek van Amongsastrå, zijn mij in 't Sundaasch niet bekend.

In de Hikajat Pĕlanduk djinaka ed. 1885 komt als slot een strijd voor tusschen de olifanten en de mieren, waarbij de pĕlanduk een ondergeschikte rol speelt. Als de strijd nl. is afgeloopen, tracht hij de overwinnaars zooveel mogelijk te benadeelen. In 't Sundaasch is deze strijd ook bekend, maar van de tusschenkomst van den peutjang wordt niet gerept. 't 1e Verhaal beschrijft, hoe de pĕlanduk den strijd beslecht tusschen de tijgers en de geiten; er bestaat een Sundaasch verhaal hoe een bok en een geit zich een tijger van 't lijf houden, maar beide verhalen zijn in den grond zoo verschillend, dat de overeenkomst waarschijnlijk toevallig is.

Eindelijk vertelt 't *zevende* verhaal van den Hikajat pĕlanduk djinaka, ed. 1893, hoe de pĕlanduk wraak neemt op den aap, die door een zwerm wespen, welker nest hij stukgemaakt heeft, gestoken wordt. Een dergelijk verhaal bestaat in 't Sundaasch van de schildpad en den aap, dat bij vrij veel verschil, ook genoeg overeenkomst vertoont, om een verwantzijn aan te nemen.

Buiten de bovengenoemde, bestaan in 't Sundaasch nog

andere dwerghertverhalen, die noch in de Javaansche, noch in de Maleische uitgaven voorkomen.

Een eigenaardigheid, die in veel Sundasche dongengs voorkomt, is dat er ten slotte gewoonten, eigenschappen of teekens van dieren mee verklaard worden.

't Volgend verhaal is eigenlijk een aaneenschakeling van tafereelen, die doorgaans afzonderlijk worden verteld.

In 't 1e gedeelte laat de peutjang zich onbehoorlijk uit over een tijgerin. Als 't deze ter oore komt, gaat ze, zoodra ze den peutjang ziet, hem achterna, achtervolgt hem tot in zijn woning, een holle arenstam, ruim genoeg voor den peutjang, maar waarin de tijgerin blijft steken, zoodat ze vóor- noch achteruit kan en jammerlijk omkomt.

In 't 2e gedeelte komt de peutjang aan een rivier en wordt door een krokodil bij zijn poot gegrepen. Hij beduidt dien echter, dat 't niet zijn poot, maar zijn wandelstok is. Beschaamd laat de krokodil den gewaanden stok los, om in den poot te bijten. Maar nauwelijks heeft hij losgelaten, of de peutjang zet 't op een loopen. Vrg. Sĕrat kantjil 7.

De krokodil zint op wraak en spreekt met zijn kameraden (met hun *zevenen*) af, den peutjang te verdelgen. Op zekeren dag ging deze slapen op een eilandje in de rivier, waar hij door de droge bedding van den rivierarm aan eéne zijde van 't eiland gekomen was. De bandjir komt opzetten en nu kan de peutjang niet meer van 't eiland af. De krokodillen rekenen al op een zekeren buit. De peutjang wijst erop, hoe moeilijk 't is zijn lichaam eerlijk onder hen te verdeelen en praat zoo mooi, dat de krokodillen aan hem opdragen, ieders aandeel in zijn lichaam vast te stellen. Eerst laat hij ze een rij vormen van 't eiland naar den wal en van den een op den ander springend komt hij over deze levende brug behouden op den vasten wal. Luid bespot hij de krokodillen. Vrg. Sĕrat kantjil 6.

Toch is hij niet gerust, nu zoowel de tijgers als de krokodillen tot vijand te hebben, en zoekt een veilige wijk-

plaats. In 't bosch ontmoet hij een miereneter, die hem aanraadt daar te blijven, waar krokodillen noch tijgers (die liever zich ophouden in struikgewas en kreupelhout) hem verontrusten zullen. Dankbaar volgt hij dien raad op en leeft vreedzaam in 't bosch.

Tekst:

Aja hidji sakadang peutjang, boga imah dina bogor kawung parat, sosobatan djeung maung anakan. Tuluj sakadang peutjang sasandjan [1]) ka imah maung, njampak, euweuh; ngan aja anakna bae. Sakadang peutjang nanja ka anak maung, pokna: „Sakadang maung! kamana indung sija?" Walon anak maung: „Teu aja, keur balangsijar." Sakadang peutjang balik deui ka imahna. Isukna sasandjan deui, sawab aja noe pĕrlu; datang ka imah maung, njampak, euweuh deui, ngan aja anakna bae. Ditanjakeun: „Kamana indung sija, maung?" Pokna: „Teu aja, keur balangsijar." Sakadang peutjang keuheuleun, geus duwa kali ngandjang njampak, euweuh-euweuh bae; pusing peutjangteh, tuluj ngomong ka anak maung, pokna. „Handjakal katjida, indung sija euweuh; lamun aja, indung „sija tangtoe ditjolok budjurna ku iteuk (gewoonlijk luidt „dit: indung sija rek diewe); bongan, sok njaba bae; su„gan getek budjur." Sanggeusna ngomong, tuluj sakadang peutjang balik ka imahna. Tidinja indung maung datang ka imahna; anak maung tjatjarita ka indungna, pokna: „Indung! aja sakadang peutjang ngandjang, geus duwa „kali nanjakeun ka indung." Tjek indungna: „Aja bedja „naon, tjĕnah [2])?" — „Ditanjana ka kulamah, teu aja pibe„djaeun naon-naon, ngan pokna, lamun indung kasampak „ajamah, budjur indung rek ditjolok ku iteuk, bongan sok „njaba bae, sugan garetek budjur; kitu tjek sakadang peutjang." — Indung maung, ngandenge tjarita anakna kitu, ambĕk, nguněk-nguněk ka sakadang peutjang, rasana dihinahina. Tuluj indung maung mapatahan ka anakna: „Isuk-

1) Javanisme: bij iemand aanloopen.

2) In de spreektaal gebruikt, z. v. a. tjĕkna.

„mah, ana datang deui sakadang peutjang, pupulihkeun, „indung euweuh, njaba; ari kami rek njumput, ngintip, „naha bĕnĕr omong sakadang peutjang kitu. Lamunna ĕnja- „teh, goreng katjida, ku aing rek diudag, upama beu- „nang, tĕrus dihakan".

Isukna sakadang peutjang ngandjang deui ka sakadang maung, nanjakeun deui ka anak maung: „Kamana indung sija?" Koe anak maung diwalon: „Teu aja, keur njaba" Tjek sakadang peutjang: „Bo! handjakal katjida, lamun aja ditjolok ku iteuk budjurna. „Barang keur ngomong kitu, sakadang peutjang digĕbah ka indung maung, sarta tĕrus diudag. Sakadang peutjang lumpat tarik sakalumpat-lampit, tina ngarasa ngomong lalawora, kaduwana sijeun dihakan. Tĕrus asup ka imahna, kana bogor kawung parat. Sakadang peutjang ti djĕro imahna ngalelewaän molototan djeung ngabĕnjengan. Si maoeng beuki tambah-tambah ambĕkna, geus hanteu djeung pikiran deui, tĕroes maksa asoep kana bogor kawung; ngan bisa asup sapotong sĕmĕt tjangkengna, Sawab sĕrĕg, kadjĕro teu bisa, kaloewar teu bisa; sakadang peutjang, awas neuleu ka sakadang maung sawankuja (1) bidjil ti sabeulah deui, tuluj budjur maung ditjolokan ku iteuk djeung koe sukuna, barina ngomong: „Tah! sakadang maung, masing maneh gagah rongkah oge, ari ngadjudjur napsu, ngumbar amarah, beunang ditjolok budjur ku kami, ku nu sakijeu leutikna: asal kami badeur djeung boedak sija lain ka maneh."

(Een andere lezing van dit gedeelte, waarbij de tijgerin, als zij bekneld zit, door 't dwerghert wordt verkracht, toont treffende overeenkomst met een episode uit den Reinaard.)

Onze tekst luidt verder:

Eta sakadang maung nĕpi kapaehna dina bogor kawung. Tidinja sakadang peutjang luntang-lantung, teu boga imah, katambah-tambah gĕr hoedjan gĕde; lulumpatan neangan keur ngijuhan, da imahna dieusi bangke maung. Datang

(1) Sawankuja, voor- noch achteruit kunnen.

pikirna nalangsa djeung bari rantjutjud (1) ingĕt kana lampahna katukang, mangsa barang tjek bapa: „Ulah sok ngomong lalawora, ngaganggu kalampah batur", tĕmahna ku aing karasa, tiris teu bogah imah lantaran polah sorangan.

Tidinja tuluj sakadang peutjang njaba neangan pitĕmpateun ka nu djauh, sawab geus ngarasa tangtu dipikamusuh ku anak maung nu paeh indungna tea. Njilib (2) ka sisi tjai djeung rek nginum; barĕngan tjrub katjai, sukuna digegel buhaja. Sakadang peutjang ngarendjag djeung ingĕt ngomong dina pikir; „Bo! bakal tjilaka doraka ti maung." Geus kitoe datang pikiran, nanja ka sakadang buhaja: „Naon pĕrluna sakadang buhaja ngegel kana suku urang?" Tjek buhaja: „Pĕrlunamah, maneh rek dihakan." Tjek sakadang peutjang:" Atuh, salah, nu matak urang tjitjing, hanteu njĕri; ari rek ngahakanmah kudu ngegel kana suku atawa kana awak, bĕt silaing ngegel kana iteuk; suku urangmah ijeu, beh girang, barina dikutjubuk (3) kana tjai sukuna titukang barina ngera-ngera. Sakadang buhaja rek pindah ngegelna; barang lesot, sakadang peutjang luntjat kadarat barina djĕdjĕroan suka ati reh leupas tina bahja.

Sakadang buhaja nguněk-nguněk katjida, hajang ngahakan, ku sabab diera-era dibobodo, tuluj ngumpulkeun baturna tudjuhan (4), badami ngakalan sakadang peutjang: „mĕgat ana rek nginoem, kudu tjĕrĕk, urang hakan ku tudjuhan; sanadjan pintĕr oge, ari diragĕmanmah, tangtu beunang."

Hidji mangsa sakadang peutjang tunduh katjida, teu pati heës, sawab rea karisi; manggih hidji nusa, beulah tikaler tjaina saat; njilib didinja, tĕrus heës tibra. Digirang hudjan gĕde gĕr tjaah teu kanjahoan; nusa meh kabeh kakeueum, tinggal saeutik deui, nu dipake heës, barang ingĕt, buhaja geus ngarogrog kasakadang peutjang; buhaja geus suka-ati

(1) De spelling rantjutjut in Coolsma's Woordenboek is niet juist.

(2) Njilib = njingkir, op zij gaan, uit den weg treden.

(3) Ngutjubuk, in 't water plassen, kletsen.

(4) 't Getal 7 speelt een groote rol in alle peutjang-verhalen.

kabeh, sarta tĕrus susumbar: „Ajeuna maneh, sakadang „peutjang, geus nĕpi ka djangdji, tangtu dihakan ku „sarerea." Sakadang peutjang ngadjawab: „Geus tangtu „pisan; nu matak kami tjitjing dina nusa oge hajang „dihakan ku maneh tinimbang dihakan ku anak maung". „Buhaja tambah pĕrtjaja „Tapi kami rek nanja, sabab „teu kaharti. Tjoba, kami sakijeu leutikna, rek dihakan „ku maneh sakitu galĕdena; kami sangeuk diparĕbut- „keun. Tĕrkadang, upama aja nu teu kabagean, djadi „paseja djeung pada batur silaing, lantaran parĕbut radjĕki „sa-eutik." Tjarek sakadang buhaja: „Bĕnĕr, malah batur „kami, euweuh nu daek ngabagikeun." Tjek sakadang peutjang: „Geus tangtu pisan pĕrkara nu ngabagiteh, beurat „katjida, sawab ijeu ngabagi pĕrkara daging: leutik sawareh, „kudu ditambahan ku dagingna sorangan, da daging urang- „mah geus diteureuj ku maraneh; manasimah [1]) manusa, „ana babagi, make leungeun, ditjarĕkĕlan heula, gampang „mulangkeun nu gĕde, nambahkeun ka nu leutik. Ari „manehmah, tangtu djol-djol diteureuj bae djeung lamun „gĕde sawareh, urang teu suka, tangtu diamuk beuteung si- „laing." Sakadang buhaja pikirna beuki susah kabeh; geus kitu tuluj ngomong: „Ajeunamah bagikeun ku sakadang „peutjang bae sorangan, sĕbutan naon bagiannana sa-urang „sa-urang". Tjek sakadang peutjang: „Lamun kitumah, „alus katjida, hade, urang nu ngabagikeun, tapi kudu nu- „rut parentah kami". Tjek sakadang buhaja: „Hade, „kami rek nurut". Tidinja sakadang peutjang marentah „ka sakadang buhaja: „Ajeuna kudu ngadjadjar tina ijeu „nusa nĕpi ka sini." Tuluj buhaja ngadjadjar. Sakadang peutjang njongtjlo dina hulu buhaja kahidji bari ngomong: „Tah! silaing kabagi hulu urang." Luntjat deui kana hulu bahaja kaduwa: „Tah! silaing kabagi pingping urang „katuhu". Luntjat deui kana hulu buhaja katilu: „Tah! „silaing kabagi pingping urang kentja." Luntjat deui kana hulu buhaja kaopat: „Tah! silaing kabagi leungeun urang

1) Gesteld, bij voorbeeld.

„sabeulah katuhu". Luntjat deui kana hulu buhaja kalima: „Tah! silaing kabagi leungeun urang sabeulah kentja." Luntjat deui kana hulu buhaja kagĕnĕp: „Tah silaing „kabagi bobokong urang." Luntjat deui kana hulu buhaja katudjuh: „Tah! silaing kabagi beuteung urang djeung tai urang." Luntjat kadarat satakĕr tanaga, datang ka ngisingan maneh, ragrag taina kana hulu bahaja, tĕrus djĕdjĕroan, berag, berag, reh bisa leupas tina balahi, nu sakitu gĕdena.

Tatapi sakadang peutjang geus kaluwar oge tina bahjana, hanteu pĕgat-pĕgat inggis risi sawab djadi boga doewa musuh, nja-eta sakadang maung djeung sakadang buhaja. Mikir neangan tĕmpat nu pikeun salamĕt, supaja ulah papanggih djeung musuhna. Dĕmi datang kana hidji leuweung, manggih sakadang peusing keur heës, letahna dikaluwarkeun, digĕmbrong sireum, geus rea sireumna nu ngaregelan kana letahna; njaring, letahna diĕlokkeun, [1]) sireum kateureuj kabeh. Dideuleukeun bae ku sakadang peutjang, sarta ngomong sadjĕroning ati: „Bo! nja sĕnang katjida, lamun sarupa kitumah, neangan pahal [2]) teh"; tatapi adat sakadang peutjang, tjilimit ka baturmah, hanteu leungit. Sakadang peusing digĕbah; bari ditondjok ku sukuna sakadang peusing geuwat morongkol. Tina kasabarannana, sakadang peutjang seuri, bĕt aja adat nĕpi ka kituna; lamun kami ditondjok ku batur tangtu ngalawan. Tidinja sakadang peutjang nanja alon, pokna: „Sakadang peusing, tjing lugaj heula, urang rek nanja." Sakadang peusing, ngadenge sora alon, tuluj lugaj sarta nanja ka sakadang peutjang, pokna: „Bageja, sakadang peutjang! aja pikĕrsaeun naon manggihan ka kaula?" Walon sakadang peutjang: „Satĕrangna kaula rek guguru kasalamĕtan sabab boga duwa musuh, sakadang maung djeung sakadang buhaja." Sakadang peusing ngahuleung hookeun, reh neuleu waruga [3]) peu-

1) Ngĕlok, terugdeinzen, gaan, bv. na eerst geluurd te hebben. Ngĕlokkeun, terugtrekken.

2) Levensonderhoud.

3) Lichaam, omvang.

tjang sakitu leutikna, boga musuh, nu sakitu sarantosana. Sakadang peusing kĕbat nanja ka sakadang peutjang: „Ku„maha asal-asalna, nu boga musuh?" Tuluj sakadang peutjang njarita, titi pisan — kawantu pintĕr — ti awal nĕpi ka ahir. Sakadang peusing, sanggeusna ngadenge tjarita lalampahannana sakadang peutjang, tuluj ngomong, pokna: „Tah, „sakadang peutjang, silaing geus sampe pintĕr sarta tjoekoep, „tapi ati silaing masih kabawa ku hawa kapintĕran; watĕkna, „nu pintĕrteh sok rĕsĕp ngaganggu ka nu bodo; eta „ajeuna kudu ditjĕgah, kudu dirangkĕp djeung kasabaran, „ulah nadjur napsu, bisi tjara si Bĕlang wajungjang, an„djing Ratu Galuh baheula: [1]) gĕlut djeung banteng; „sanadjan pintĕr oge, da puguh leutik, potong sihungna „sabeulah, djadi kasusahan. Lain tjara nu sabar, hanteu aja musuhna."

Sakadang peutjang ngahuleung ngadengekeun papatah sakadang peusing kawantu dasar geus pintĕr, niat reh dilampahkeun. Sakadang peusing ngilik, parangi sakadang peutjang masih aja susahna; kĕbat mamatahannana: „Ari „pĕrkara musuh, sakadang peutjang, nu katukang, gampang! „ulah ditagonan, tatapi kudu singkahan; sakadang peutjang „kudu nĕmpat di leuweung kolot; nu lantjar tjaang, di „handap, awas deudeuleuan, supaja bisa ati-ati, moal papang„gih djeung sakadang maung, sawab sakadang maungmah „kabĕtahna dina leuweung ngora tĕgal kaso djeung eurih; ari „keur nginoem, sakadang peutjang, rea sirah tjai laleutik tur „bĕrĕsih, moal aja sakadang buhaja." Tidinja sakadang peutjang pikirna geus goembira, reh dituduhkeun kana tĕmpat pisirnaeun, sarta ngawalon ka sakadang peusing, pokna: „Noehoen, noehoen!" bari atjrig-atjrigan [2]), sarta tuluj amitan ka sakadang peusing, rek imah-imah di leuweung kolot.

Nu pintĕr tjampur djeung nu sabar, tĕrus djadi salamĕtna. Tamat.

---

1) Zie De Kalang-legende, volgens Tegalsche leziug, vert. in 't Jav. door J. Knebel in Tijdschr. B. G., deel XXXVII.

2) Atjrig-atjrigan, huppelen, springen.

De volgende vijf verhalen worden vaak verteld, vermengd met de geschiedenis van den aap en den schildpad, die pisang gingen planten. Dit laatste verhaal is zoo verbreid, dat schrijver geneigd is te gelooven, dat 't niets te maken heeft met de vijf episoden, waarvan vier in Javaanschen, één in Maleischen tekst, als dwerghertverhalen bekend zijn, maar alleen met deze laatsten verhaspeld is, omdat de hoofdpersonen dezelfde zijn. Wellicht is de vervanging van kantjil en tijger door schildpad en aap in 't Sundaasch mede een gevolg van de algemeene bekendheid der geschiedenis van aap en schildpad, die pisang gingen planten. Zoo is ook in 't boekje: „De aap en de schildpad," door den Heer Holle uitgegeven, 't verhaal van de schildpad en den tijger (die verbrandt, uit wiens beederen de schildpad een fluit verkrijgt) met de andere verhalen dooreengewerkt; schrijver is 't slechts als een afzonderlijk verhaal ter oore gekomen.

Na verhaald te hebben, hoe de aap in de maling is genomen bij 't pisangplanten en boos van den schildpad 1) gescheiden is, gaat de verteller voort:

De aap zoekt den schildpad weer op en vindt hem bij een bijennest, de gong van Batara Guru, zooals hij zegt. De aap wil er met alle geweld op slaan, krijgt ten slotte zijn zin op voorwaarde den schildpad eerst een eind weg te slingeren en wordt deerlijk gehavend.

De schildpad wordt gevonden door een landman, die juist een feestmaal geven wil en daarvoor den schildpad best gebruiken kan, die opgesloten wordt tot hij geslacht zal worden. Daar komt de aap en maakt zich vroolijk over den schildpad, die hem zoo bedot heeft. Maar deze beduidt hem, dat hij gaat trouwen met een mooi meisje. De aap wordt nieuwsgierig, wil in de plaats treden van den schildpad, wat deze dan grootmoediglijk toestaat. Als de landman, die eens een kijkje komt nemen, den aap

(1) Schildpad moet hier mannelijk genomen worden, zooals onder nader blijkt.

vindt in plaats van den schildpad, wordt hij woedend en de aap ontkomt slechts door zich dood te houden.

Weer ontmoet hij den schildpad, zg. den buikband van Batara Guru bewakend. Inderdaad is 't een slang. De aap krijgt vergunning, hem om te doen en wordt bijna gekraakt.

In 't volgend tafereel, treft de aap den schildpad aan, gezeten bij dwars over elkaar liggende houten. De schildpad noemt ze de hindĕsan (handweefmolen) van Batara Guru. De aap mag ze, na eenig gepraat, betasten en knelt zijn vinger.

Bij de nu volgende ontmoeting houdt de schildpad de wacht bij een welriekend geneesmiddel van Batara Guru. De aap vraagt er een beetje van; als 't hem ten slotte wordt toegestaan en hij ruikt eraan, blijkt 't drek te wezen.

De aap sterft ten slotte, na een scène als in den tuin van den landman, in de rotandoorns, de schildpad zit intusschen veilig in 't water.

Tekst:

Tuluj leumpang eta monjet, neangan si kadang kuja; kapanggih keur nungguan tiwuan. Ditjĕluk ku si kadang monjet: „Kadang kuja! huk! keur naon silaing?" Tjek kadang kuja: „Alah puguh! keur dititah nungguan goöng „kabujutan, kagungan Batara Guru 1)." Tjek monjet: Dewek nabeuh atuh, euj!" — „Ah, ĕmboeng! bisi ditja„rekan ku Batara Guru." — „Abong!" tjek monjet, — „Heg „bae! supaja dewek alungkeun heula." Lung, si kuja dialungkeun, geus kitu eta goöng ditakol ku kadang monjet: brĕngĕngĕng, bari diseureudan awakna tareurak ku tiwuan, teu kongsi paehmah.

Si kuja kapanggih ku nu rek hadjat. Tjek nu rek hadjat: „Lah! kabĕnĕran, rek hadjat, atjan boga pilaukeunnana, aja „kuja gĕde, moal kongsi meuli munding, ijeu bae, kuja gĕde."

Tĕrus dibawa kasisi pakarangan, dikandangan; geus kitu kadang monjet ngĕnĕseun, pedah dibobodo; gantjangna

1) Patra guru staat geschreven.

njusul ka si kadang kuja; kapanggih dina kandang. Tjek monjet: „Puwas si kadang kuja dikurungan: bonggan [1])! „ngabobodo ka dewek". Tjek kuja: „Ari silaing! lain di- „kurungan teu puguh-puguh, da rek dikawinkeun djeung „nu geulis." — „Na, ěnja?" tjek monjet. „Ěnja!" tjek kuja, „geura, ěngke dituduhkeun". Lar, liwat nu ka tjai. Djangdji awewe bae, nu rada alus. Tjek si kuja: „Tuh! tuh! geu- „ning, kadang monjet! sakitu gindingna." — „Keur urang „bae, kadang kuja!" — „Nadjis, da geus hajangeun ka „urang!" — „Abong, euj!" — „Kitu, nja kitu [2]), tapi urang „kudu dialungkeun." Lung, si kuja dialungkeun, bus, ka- dang mondjet asup kana kurungna. Barang kari sapeuting deui kana dipeuntjit, diteang; barang katendjo ganti, tjek nu neang: „Lah! ajeuna mah bět ganti pilaukeunteh, nja „gěde, nja munčl [3]), daging wungkul manan kujamah, da- „gingna ngan sabeulah." Gantjangna kadang monjet mikir: „Bět, aing rek dipeuntjit; kumaha akalna, sangkan sala- mět diri kami." Tuluj bae manehna papaehanan, letahna mele, matana měrěm, awakna heuras, sarta digurumut si- reum ateul. Ari isukna tjek nu boga hadjat: „Barudak, „geura ringkus, geura peuntjit monjetteh." Bral, pada mawa balerong, bědog keur meuntjit. Barang katendjo: „Bědul! „geuning, geus bangkar, geus paeh; pitjeun bae, pitjeun, „pitjeun! keur naon?!" Lung bae, dipitjeun; teu make lauk, nu hadjatteh, ngan meuntjit hajam bae sakira-kirana, tamba luput teuing [4]).

Katjaritakeun deui, eta monjet tuluj mapaj si kadang kuja, ditjělukkeun ku si kadang monjet: „Kadang koeja, „huk, keur naon didinja?" — „Keur dititah nungguan sa- „buk Batara Guru." Tjek monjet: „Mana?" — „Tuh, „geuning! tjoreleng." — „Euleuh! nja bae, alus, dewek „ngadjaran, kadang kuja." — „Embung! bisi ditjarekan ku

1) Bonggan is 't zelfde als bongan.

2) Onvertaalbaar, z. v. a. toe dan maar; 't zelfde als heg, seg.

3) Munčl = Lintuh.

4) Tamba luput teuing, er was niets anders om te slachten, er zat niets anders op.

„Batara Guru." — Abong, euj!" — „Kitu, nja kitu, tapi „dewek alungkeun heula!" Lung, dialungkeun si kadang kuja, pek dipake eta sabuk, bĕs seuseut narik ku maneh wani rek pĕgat tjangkengna; kadang monjet bisa utjul, teu kongsi paeh. Sa-ĕnja-ĕnjana lain sabuk eta, oraj wĕlang.

Tĕrus deui neangan sikadang kuja eta monjet; kapanggih keur nungguan kai pagĕrit. Ditjĕluk ku kadang monjet: „Kadang kuja, huk! keur naon silaing didinja? — „Keur „nungguan hindĕsan Batara Guru." — „Tjik, dewek nja- „gap." — „Ulah! bisi ditjarekan ku Batara Guru." — „Abong, „euj!" — „Heg! tapi dewek kudu dialungkeun heula". Lung, dialungkeun si kadang kuja, ninggang kana patjilingan. Gantjangna eta kai pagĕrit [1]) ditjagap ku kadang monjet, ngan kahĕmped [2]) bae ramona; bisa oedar, teu paeh.

Tĕrus deui neangan si kadang kuja, kapanggih di patjilingan. Tjek kadang monjet: „Keur naon, kadang kuja?" — „Keur nungguan ijeu ubar seungit, kagungan Batara Guru." Tjek monjet: „Dewek menta sa-eutik." — „Ĕmbung, bisi „ditjarekan ku Batara Guru" — „Abong, euj!" Tjek kuja: „Kitu nja kitu, tapi dewek alungkeun heula!" Lung, di alungkeun kana tĕgal hoë, ngan tikait gegebengna [3]) ujan-ajun bae. Katjarita eta monjet ngadjadjal ubar tea. Ari di ambeuan bahu tai, da ĕnja tai, lain ubar seungit. Gantjangna tĕrus njusul deui si kadang kuja, kapanggih keur ajun-ajunan dina uneuk. Tjek si kadang monjet; „Seug, sijah! [4]) si kadang kuja, modar, kakait ku uneuk." —, Ĕm, silaing mah! lain kakait; puguh urangteh rek dikawinkeun djeung poetri geulis, supaja di ajun heula." „Dimana rek direndengkeun ditjokot, dimana poetrina?" tjek monjet. „Hih! tara ditembong-tembong!" — „Atuh! dewek bae nu

---

1) Bedoeld zijn een paar houten, schuin over elkaar, eenigszins gelijkend op den hindĕsan, handweefmolen, die tegen elkaar schuiven, er daardoor geluid geven, als ze door den wind worden bewogen.

2) Ngahĕmped of ngagĕped, knellen.

3) Gegebeng = biwir.

4) In de spreektaal emphatisch gesproken voor sija·

„didinja." — „Ĕmbung, da kabita ku alusna." — „Abong!" tjek monjet, „kitu nja kitu, tapi dewek alungkeun kana leuwi nu djĕro." Lung, si kuja di alungkeun kana leuwi: „Pek, silaing geura ngagantung," Tuluj ngadangdanan maneh; eta uneuk dikaitkeun kana beuheungna, garawil ngagantung, tuluj modar.

Sakabehna djalma-djalma pĕrlu oge neangan akal sapĕrti kitu nu matak salamĕt kana diri. Eta sababaraha kali tjilaka, tina bisana, rea akalna, kadjadiannana nja salamĕt pandjang umur tulujtumuluj.

't Nu volgend verhaal is dezelfde geschiedenis als bij ons de haas en de egel. De tijger noodigt de slak uit om 't hardst te loopen. Deze vraagt uitstel, hoogstens *zeven* jaar minstens *zeven* maanden, 't laatste wordt haar toegestaan. Na verloop van den termijn en nadat de slak herhaaldelijk heeft verklaard den strijd niet aan te durven, begint ze, als 't ware gedwongen, den strijd over *zeven* heuvelen. Doch vantevoren had de slak met haar stamgenooten afgesproken, dat bij elken heuvel zich één posteeren zou. Telkens als de tijger voorbij kwam, zouden ze roepen, dat ze er al waren. Zoo geschiedt. De tijger, in de meening, dat de slak hem aldoor voor is, loopt hoe langer hoe harder en zich bijna dood. Beschaamd zegt de tijger, aan 't eindpunt gekomen, nooit meer een plaats te zullen kiezen boven de slak of haar te zullen vertreden. „En dat is de reden, dat de tijger den grond krabt, „als hij zijn behoefte doen wil of zich gaat legeren, om te „zien of er ook slakken zijn."

Tekst:

Djaman baheula aja hidji maung djeung hidji tenggek 1). Sakadang maung ngadjak patarik-tarik lumpat ka sakadang tenggek. Djawab tenggek ka maung. „Heg, kadang „maung! tapi urang menta tempo, djauh tudjuh tahun, „deukeut tudjuh bulan." Tjarek sakadang maung: „Heu- „beul teuing, kadang tenggek; tudjuh tahunmah; ditem-

(1) Tenggek of Tetenggek = slak, huisjesslak.

„poan bae tudjuh bulanmah ku urang." Tjek sakadang tenggek: „Seg atuh! geura balik, kadang maung, urang „rek badami djeung batur urang; ngan dimana geus aja „tudjuh bulan ti waktu ijeu kudu datang kadijeu, ulah „kongsi diteang ku urang."

Tidinja bral kadang maung balik ka tĕmpatna; sakadang tenggek tuluj ngumpulkeun baturna; djul djol, djul djol; dina waktu harita tenggek ngadĕgkeun radja; nu djadi radja, nja eta nu diadjak patarik-tarik lumpat ku maung. Tjarek radjana: „Ajeuna barudak, sakur nu datang „kadijeu, urang rek ngabedjakeun kasusah: kamari aja „sakadang maung ngadjak patarik-tarik lumpat; ajeuna „kumaha pĕtana urang? udjabon bisa lumpat sapĕrti maung „atawa bisa miheulaän, teu kaungkul sakalieun ngan urang „mĕtakeun tarekah djeung akal bae. Ajeuna aja batur gĕ- „nĕpan, kudu ngabagi sapasir sewang, katudjuh urang „didijeu. Nu pangdjauhna mah, geura mangkat ti ajeuna „moela, mangke dimana geus aja tudjuh bulan ti waktu ijeu „kudu pada ati-ati. Upama maung, kadang gĕgĕroan ku „silaing kudu tembalan, tapi nu nembal kudu nu hareu- „peunnana. Kumaha lamun kitu mĕtana, „rĕmpug djeung batur-batur sadajana?" Tjek radjana Djawab batur-ba- turna: „Rĕmpug pisan, pĕrkawis eta sĕdja diestukeun pisan „beurang peuting."

Tidinja bral marangkat arindit, pada ngabagi tĕmpat sapasir sewang. Barang kira lima powe deui kana tempo eta maung, sakadang tenggek geus pada nĕpi, pikirna: „Geura, djĕbul, sakadang maung!"

Gantjang geus djĕdjĕg tudjuh bulan sakadang maung djol datang ka sakadang tenggek. Sadatang-datang, sa- kadang maung nanja ka sakadang tenggek, tjek sakadang maung: „Kadang tenggek, urang nu matak datang kadijeu, „rek nanjakeun djangdji bareto, urang ngadjak patarik- „tarik lumpat. Silaing menta tempo djauh tudjuh, tahun „deukeut tudjuh bulan; ari ku urang ditempoan tudjuh „bulan, ajeuna geus djĕdjĕg tudjuh bulan."

Sakadang tenggek mikir pidjawabeun, geus lila pok ngadjawab kijeu pokna: „Eh sakadang maung, pĕrkara eta „djangdji teu pisan poho kaula, nu matak ti bareto nĕpi „ka ajeuna ogen 1) tjitjing didijeu tunggu sarta batur kaula „geus ditanja, tapi sumawonna batur teu aja sahidji nu „sanggup kana eta pĕrkara, nadjan kula pribadi teu sang„gup sakalieun; menta timbangan sampejan bae. Tji„tjing soteh, ngan ingĕt kana djangdji bae. Ari pĕrkara „lumpatmah teu sanggup, sakijeu nja rupa kuring sakijeu nja „bangun kuring, sumawonna bisa lumpat njusul sampejan, „leumpang ge maksa. Tjĕk paribasa: njĕlap dina tjeuli ge, „moal katara tina leutik badan kuring. Ari sampejanmah „sakitu djangkungna, sakitu djagdjagna, sarta suku opat, „paingan bae ungkulan".

Tidinja sakadang maung ambĕk ka sakadang tenggek: „Naha sakadang tenggek tjidra sanggup; bareto geus sang„gup ditempoan tudjuh bulan, ajeunamah urang moal beu„nang dikitu; boh kuwat, boh hĕnteu, haju bae urang „mangkat." Tjek kadang tenggek: „Eh, kadang maung! „ari teu aja timbangan mah ka kuring, moal kumaha." Tjek maung: „Teu, teu rek nimbang, bareto geus ditempoan „ku kami tudjuh bulan, ajeuna menta deui timbangan, ku „kami moal ditimbang." Tjek kadang tenggek: „Haju, „atuh!" Prung, kadang maung lumpat, ari kadang teng„gekmah tjitjing bae didinja. Si kadang maung durukduk-durukduk 2), meunang sapasir ngarandĕg, pek gĕgĕroan, pokna: „Kadang tenggek?" — „Teng, dihareup." Tuluj deui, rĕp deui: „Kadang tenggek!" — „Teng, dihareup." Meunang duwa pasir. Tuluj deui durukduk-durukduk: „Kadang tenggek!" — „Teng, dihareup." Meunang tilu pasir, dina pasir kaopat, pasir kalima djeung pasir kagĕ„nĕp nja kitu deui. Tuluj deui durukduk-durukduk: „Ka„dang tenggek!" — „Teng, dihareup." Rĕg eureun: „Ĕngke, „kadang tenggek, rek eureun heula." Kadang maungmah

(1) Ogen = oge.

(2) Er van door gaan, hollen.

waktu harita ge geus ripuh, ari kadang tenggekmah sĕnang bae, pira 1) tjitjing wungkul; sakadar ari digĕroan, nembalan.

Didinja rada pusing, pokna: „Haju, balik deui katu-„kang." Tjek tenggek: „Haju kadang maung! sakumaha „harĕp silaing beakkeun, ulah pulang atah-atah." Gantjang-na durukduk durukduk,pok gĕgĕroan, pokna: „Kadang teng-gek!" — „Teng, dihareup." Meunang sapasir. Tuluj deui du-rukduk-durukduk: „Kadang tenggek!" — „Teng, dihareup," Meunang duwa pasir. Ari satulujna nĕpi ka meunang lima pasir, nja kitu keneh bae. Tuluj deui durukduk-durukduk: „Kadang tenggek!" — „Teng, dihareup." Didinja geus beuki ripuh bawaning hajang nĕpi kana urut manehna mimiti, wani ngalangsur asod-asodan 2); barang nĕpi kana pasiran, nu di-pake mimiti lumpat, barang djopak, paeh ngan ukur bisa ngomong sakijeu: „Euh, kadang tenggek, urang ngan ajeuna „bae kijeu lampah, kahareupmah moal deui-deui, malah lamun „silaing aja dihandap, diluhur urang, moal wani ngaluhuran „ngalalangkahan". Mana nĕpi ka ajeunana, upama maung rek kiih atawa rek ngising atawa rek heës, sok tjatjakar heula, pamirkirna bisi aja tenggekan di taneuh atawa dina kalakaj, sabab bareto geus tobat moal ngaluhuran ngalalangkahan.

Tah! ku sakabeh barudak kudu djadi ingĕt, boh di sato, boh di djalma, ulah kena djagdjag, ulah kena gagah rongkah. Kena-kena, kadang tenggek, kitu rupana, diteang, moal aja akalna, moal aja tarekahna, tatapi kitu kadjadian-nana. Di sato, di manusa ge aja nu gagah tĕrus djeung eusina, nu gagah omong wungkul. Tampolana nu tjitjing, aja nu tjitjing katutulujan aja nu tjitjing, lain satjitjing-tjitjingna, sok radjeun aja kadjadiannana. 3)

Op dezelfde wijze als 't dwerghert zich ontdoet van den reus, die zijn visch opat in 't boek van Amongsastrå, weet

1) Alleenlijk, niets dan.

2) Asod-asodan = doodvermoeid, uitgeput.

3) De beteekenis is: Bij de pakken neerzitten heeft geen nut, maar stilzitten met een bedoeling kan zijn nut hebben.

de peutjang in een Sundasche fabel zich te bevrijden van den rhinoceros.

De rhinoceros maakte dag aan dag de badplaats van 't dwerghert troebel. Dat begon 't dwerghert te vervelen. Zoodra hij zich vergewist had, wie de boosdoener was, zon hij op wraak. Hij vertelt aan den rhinoceros, dat weldra een zondvloed zal komen, waardoor alle dieren zullen omkomen. Alleen voor hemzelve is 't gevaar niet groot, omdat hij klein is en zich wel zal weten te bergen. Maar de grooten zullen sterven. Nu wordt de rhinoceros bang. 't Dwerghert weet raad en zal hem zeggen, wat te doen, om 't leven eraf te brengen, mits de rhinoceros precies doet, wat hij zegt. Deze stemt toe en op aanwijzing van 't dwerghert bindt hij zich in rotan, die bevestigd wordt aan een boom, al vaster en vaster tot de rhinoceros er ten slotte van sterft.

't Dwerghert danst van plezier. Terwijl hij zoo rondhuppelt, komt hij met zijn aars op een boomstronk terecht. Bij dwergherten staat die nl. altijd open en daardoor komt 't, dat een dwerghert altijd met de staart tusschen de beenen loopt.

Tekst:

Djaman baheula aja hidji peutjang djeung hidji badak, gawena ngan mumusuhan bae. Kadang peutjang boga tampian; saban-saban rek ka tjai nginum, kiruh-kiruh bae. Tjek peutjang: „Naon manusana eta, nu sok ngiruh tam-„pian kami? kumaha akalna, sangkan kapanggih nu djail „kana tampian kami?"

Dina hidji mangsa kadang peutjang ngintip; barang eukeur papanasna djol eta badak kadinja; ku kadang peutjang teu dikijeu-kijeu, ngan ukur dileret bae, sabab atjan kapikir piakaleunnana. Tidinjamah balik bae mikir, saban powe, saban peuting. Barang geus kapikir, tĕrus mĕgat deui dina djalan pibalikeunnana. Barang keur balik dipĕgat, kakara patembongan ge geus ngĕtĕtĕr [1]) si kadang peutjang, nendjo badak siga kitu gĕdena. Pok ditanja ku

1) Ngĕtĕtĕr = beven, rillen.

badak, tjek badak: „Ku naon silaing ngĕtĕtĕr?" Djawab peutjang: „Puguh, urang boga kasusah." Tjek badak: „Kasusah naon?" Tjek peutjang: „Urang geus „meunang undang-undang ti radja urang, dawuhannana, „bakal gagat 1) runtuh kai, eunjeuh imah, datang angin „pujuh, matak kabur sato nu gĕde, nu leutik, tatapi hĕnteu „pati susah, ari urang mah; babari sakalieun awak so„ranganmah, ngan susah soteh ku batur nu galĕde awakna, „pohara badanna, urangmah njĕlap." Tjek badak: „Ku„maha pĕtana ari urang." Tjek peutjang: „Ah! pamang„gih urangmah tisukur lamun digugu, sukĕr lamun teu „digugu ku silaing." Tjek badak: „Kumaha akalna." — „Gampang da rea hoë ijeu ngabulĕn maneh bae ku „hoë." Tjek badak: „Kumaha mĕtakeunnana?" „Kijeun," tjek peutjang, „geura pek bae ngalaän hoë sing rea, ku „kami ĕngke di papatahan mĕtakeunnanamah."

Tidinja ngan dĕrĕkdĕk-dĕrĕkdĕk kadang badak ngalaän hoë. Barang geus loba, tuluj njarita ka peutjang. Tjek peutjang: „Haju djeung urang." Barang datang pek ngagegel tjongona opat puluh leundjeur, puhuna ditjangtjangkeun kana kai nu panggĕdena; ngan pek bae eta hoë nu opat puluh leundjeur dibeulitkeun kana kai djeung kana awakna, rĕkĕtĕk-rĕkĕtĕk ngagulingkeun maneh, supaja djadi tarik. Tjek peutjang: „Geura, gidĕgkeun". 2) Digidĕgkeun ku badak. Tjek peutjang: „Kurang pageuh!" ngan rĕkĕtĕk-rĕkĕtĕk ngagulingkeun maneh. „Tjik, gidĕgkeun deui." Hĕnteu obah. Tjek peutjang: „Pageuh ajeu„namah, moal kabur. Puwas ajeunamah kadang badak „modar moal bisa neangan hakaneun; bonggan, sok ngiruh „tampian kami."

Tidinja kadang peutjang djidjimprakan: „Tangtu kadang badak moal hirup deui." Luluntjatan, ngan katjolok bae liang taina ku tunggul leutik, nu matak, ari peutjang, sok njawĕt bae.

1) Gagat = arek.

2) Ngagidĕgkeun, met de schouders wrikken.

Eta liang taina molongpong, saumurna tara aja rapĕtrapĕtna.

In 't Sundasche verhaal van de olifanten en de mieren komt wel is waar 't dwerghert niet voor, maar omdat in 't overeenkomstige Javaansche verhaal hij terloops wordt vermeld, zij volledigheidshalve ook de Sundaneesche dongeng medegedeeld.

De koning der olifanten wilde optrekken tegen den koning Nambrud der mieren.

Zoodra deze dat vernam, ging hij den koning der olifanten tegemoet en daagde hem uit tot een gevecht, over een maand te houden. Dit werd aangenomen. In den tusschentijd liet koning Nambrud een grooten kuil graven, die van boven werd toegedekt, zoodat 't onzichtbaar was.

Toen nu, na verloop van een maand de olifanten op de mieren lostrokken, vielen zij in den kuil, die voor hen gegraven was en de meesten kwamen jammerlijk om. De vorst der olifanten onderwierp zich.

Sedert loopen de olifanten met 't hoofd gebogen, bang te zullen trappen op mieren.

Tekst:

Djaman baheula aja hidji radja gadjah, teuing ku gagah sarta leuwih gĕde djeung rea balad.

Dina hidji mangsa tuluj kumpulan gadjahteh nja-eta hajangeun ngabadamikeun ngarurug ka radja sireum. Radja gadjahteh nimbalkeun ka balad-baladna, pokna: „Eh! ajeuna, „balad sakabeh kumaha upama ngarurug ka radja sireum, „kumaha upama ngarurug ka radja sireum?" Sanggĕm balad-baladna: „Ngiringan abdimah".

Tidinja eta radja gadjah tuluj ngitung powena anu hade bakal indit ngarurug tea. Barang geus tĕpi ka waktuna arindit, tuluj indit, radjana angkat ti pangpajunna, sarta ngaruksak baladna radja sireum. Ari eta radja sireum tea ngaranna radja Nambrud djeung waktu harita sasatoan barisa ngomong, nabina masih keneh kangdjĕng nabi Sulaeman.

Tidinja ponggawa-ponggawa radja sireum tuluj lapor ka radja Nambrud sarta geus kadangueun, jen ditumpĕs ku gadjah. Djawab radja Nambrud: „Keun! ajeuna urang „dek nĕpungan radja gadjah;" Harita keneh tuluj indit sarta geus patĕpung djeung radja gadjah sarta radja „sireum ngomong, pokna: „Eh, radja gadjah urang hĕnteu „suka balad-balad urang diruksak ku balad sampean". Djawab gadjah: „Hĕnteu meunang teu suka". Atuh! radja Nambrud teh ngamběk sarta ngomong pokna: „Upama „urang, teu asup omong sakitumah, pendekna dina „tanggal hidji boelan hareup maneh ditangtang pĕrang ku urang". Djawab radja gadjah: „Hade."

Harita radja Nambrud tuluj indit, balik ka imahna, sarta tĕrus nimbalan ka baladna, jen kudu njijeun piruwang, nu leuwih gĕde sarta leuwih djĕro djeung ulah pisan katara, taneuh ti luhurna kandĕlna kudu sakaki.

Tidinja harita keneh tĕrus njijeun piruwang; ku tina rea baladna eta njijeun piruwang geus anggeus.

Katjaritakeun radja gadjah piduwa-poweeun deui ka pĕrang geus indit masanggrahan. Tidinja barang geus tĕpi ka waktuna pĕrang, tuluj radja gadjahteh ditangtang, sarta tjitjingna, sireum ti kulon, gadjah ti wetan, ari ti tĕngah piruwang tea. Tidinja balad-baladna radja gadjah ngudag ka sireum mĕnĕran kana piruwang tea. Atuh! gadjah-gadjahteh asup kana piruwang, kira tilu parapatna nu paeh.

Ari sasesana nu teu asup kana piruwang tea, dek nulungan, tapi teu tulus, sabab ditjarek ku radjana ari njarekna kijeu: „Eh, balad-balad! montong ditulungan, sabab maneh „moal kuwat, tjatjakan aing oge hĕnteu wani, pendekna „ajeunamah kuduh saboleh-boleh tobat ka radja Nambrud".

Tidinja radja gadjah njampeurkeun ka radja Nambrud! bari ngomong, pokna: „Eh radja Nambrud! ajeuna abdi „sĕdja taluk sarĕng sadajana balad-balad." Djawab radja Nambrud: „Hade atuh!" Tidinja tuluj bae baralik deui ka saimah-imahna.

Tah! ti harita nu matak gadjah, ari leumpang, sok tungkul bae, sabab sijeuneun nintjak sireum.

Tot slot volgen eenige peutjang-verhalen, die in de Javaansche en Maleische verzamelingen niet voorkomen.

't Dwerghert was boos op den wilden stier (banteng), omdat die zijn kind had doodgetrapt en wilde wraak nemen. Hij zoekt den banteng op en haalt hem over mede te gaan, om voedsel te zoeken. 's Avonds komen zij aan een waterval, waar ze zullen overnachten. Ze komen overeen, dat de banteng boven 't dwerghert zal liggen, de eerste is bang, in 't water te storten, als hij 't onderste ligt. Maar 's nachts, als de banteng in diepen slaap is, staat 't dwerghert op en gaat boven liggen. Hij duwt den banteng op zij, die in 't water rolt en sterft. 't Einde is een loflied op 't dwerghert.

Tekst:

Dina hidji waktu kadang peutjang neangan hakaneun djeung pamadjikannana, anakna ditinggalkeun. Ari datang ka imah, anakna geus paeh, katintjak ku banteng. Tjek peutjang: „Kumaha akalna, hajang ngabinasakeun si ka„dang banteng, ngĕnĕs teuing anak kami wani modar pi„san, kaluluh ku kadang banteng." Tuluj disusul kadang banteng ku kadang peutjang. Barang prok papanggih, kadang banteng nanja ka kadang peutjang, pokna: „Kadang „peutjang, neangan naon?" Djawab peutjang: „Keur boga „kasukĕr, euj." Tjek banteng: „Sukĕr ku naon?" Djawab peutjang: „Puguh! uprak-apruk ti isuk, teu mang„gih kahakanan." Tjek banteng: „Nja kitu?" Tjek kadang peutjang: „Tapi ka urangmah, aju nu mere pituduh; „lamun silaing rek milu, dipupulihkeun." — „Arek!" tjek si kadang banteng, „dimana kudu ditapaän?" — „Moal waka „dipupulihkeun, bisi moal milu." — „Arek!" tjek banteng.— „Bohong!" tjek peutjang, „moal waka diandĕl, ari atjan „sumpah mah; wani kumaha, lamun moal bohong?" — Tjek banteng: „Daek ulah pandjang umur." — „Heg,

„ari geus kitu mah, haju, atuh! banteng, urang lalaunan „bae, supaja datang meudjeuhna mondok!" Barang datang kana tjurug, dug-dug ngarĕdĕng. Tjek kadang banteng: „Dewekmah sijeun tiguling, kadang peutjang!" — Tjek kadang peutjang: „Keun! dewek, nu ti landeuh, silaing nu „ti tonggoh." Ari kadang peutjang mah teu heës, ngadedengekeun si kadang banteng. Barang geus peuting, si kadang banteng, kĕlĕkĕr kerek, heësna tibra pisan.

Gantjangna kadang peutjang mindah ka tonggoh, djadi kadang banteng, nu ti landeuh. Pek ku manehna digudagkeun [1]) pokna: „Sĕr, kaditu, ulah deukeut teuing ka urang; „urang bisi tiguling", bari disingkirkeun ku manehna, ngan gulimpang [2]) bae kana tjurug si kadang banteng, sarta tĕrus paeh.

Tah! kitu kapintĕrannana kadang peutjang. Banteng sakitu djangkung, luhurna, sarta teu kurang pakakas; tanduk boga, suku boga, tanduk keur baris ngasik [3]), suku keur baris ngaluluh, tatapi da ku akal, nja bisa bae djeung ku tarekah datang ka paehna.

Mana ajeunana bateng djeung peutjang ragĕm, tara aja banteng nu paseja djeung peutjang atawa peutjang paseja djeung banteng, sabab geus kapok baheulana. Upama urang, hade oge sapĕrti kitu: asal goreng djadi hade, ulah asal hade djadi goreng.

De zelfde geschiedenis wordt verhaald van 't dwerghert en den rhinoceros, en dan wordt ook de tijger er nog even in betrokken. Als oorzaak van de woede van 't dwerghert wordt ook wel opgegeven, dat zijn badwater troebel werd gemaakt. Dit laatste motief doet veel dienst. Zie o. a. blz. 23. Ook in 't verhaal van 't dwerghert en den krokodil, die hem in zijn poot beet, doch hier is 't dwerghert de boosdoener.

1) Ngagudagkeun, wekken, 't zelfde als ngahudangkeun.

2) Gulimpang, neerstorten, ploffen, vrg. gĕblug, golebag.

3) Ngasik met de horens stooten, vrg. ngagadil.

De verschillende lezingen van een zelfde verhaal zijn vaak afwijkend. Ziehier bij voorbeeld een variant van bovenstaande dongeng.

't Dwerghert stort ditmaal den rhinoceros in 't verderf, omdat die zijn badplaats troebel maakt. Als de rhinoceros in den stroom is gerold, gaat 't dwerghert weg, ontmoet den tijger en maakt hem zóo bang dat die hals over kop, aan den haal gaat.

Tekst:

Aja peutjang sosobatan djeung badak. Peutjang amběk ka badak ku sawab, hidji pĕrkara sok ngiruh tjai, kaduwa pĕrkara sok meakkeun hakaneun. Tidinja peutjang ngadjak mondok ka badak. Tjeuk peutjang: „Badak! „haju, mondok djeung kaula." Tjeuk badak: „Heug! „tapi urang tonggoheun tjurug."

Tuluj arindit ka tonggoheun tjurug; ari sore keneh peutjang heësna beh landeuh, badak beh tonggoh. Ari geus peuting, peutjang pindah ka tonggoheun badak, omongna peutjang: „Badak! isĕr ka beh tonggoh, ijeu kontol urang ka„pĕntjet." Badak ngisĕr, tĕrus tiguling kana tjurug, tuluj paeh.

Tidinja peutjang ngomong, pokna: „Puwas badak modar. „Bongan! sok ngiruh tjai djeung sok meakkeun hakaneun." Tidinja peutjang indit, teu kongsi lila papanggih djeung maung kuru. Tjeuk peutjang: „Sukur pisan kaula pa„panggih djeung maung kuru; ajeuna kaula panghakan„keun badak beunang maehan kaula. Tuh! dina tjurug „masing brak pisan, tapi lamun kurang seubeuh, hade kaula „hakan ku maung kuru." Tapi ngomong kituteh bari ngĕpĕr. Katendjo ku maung kuru. Maung kuru nanja, pokna: „Ku naon peutjang ngĕpĕr." Wangsulna: „Kaula kata„gihan ngabeubeutkeun maung kuru." Tidinja maung kuru lumpat ngatjir sijeuneun nĕpi ka teu papanggih deui djeung peutjang.

In de volgende fabel treedt 't dwerghert op als beschermer der menschen tegen de dieren.

Zeven personen vernachtten in een hutje op 't veld. Omdat zij met de hoofden tegen elkaar lagen, kon de tijger, die er langs kwam, er niet uit wijs worden, wat daar eigenlijk lag. De rhinoceros, die daarna kwam, evenmin. 't Dwerghert wordt er bijgehaald, om een verklaring te geven. Dat doet hij dan ook, maar maakt èn tijger èn rhinoceros zoo bang, dat ze 't op een loopen zetten, 't dwerghert ook. Maar na een tijdje keert hij terug, waarschuwt de menschen in 't hutje en brengt ze veilig naar hun woning.

Tekst:

Aja tudjuh djalma buriteun marondok di saung djami, ngĕdĕngna pahulu-hulu. Tidinja datang maung ka saung djami, pokna maung: „Ijeu hakaneun teh, tapi hĕnteu bisa „ngahakan sabab hĕnteu njaho di ngaranna".

Datang deui hidji badak ka saung djami. Tjeuk maung: „Ijeu, badak, hakaneun, tapi kula teu bisa ngahakan, sabab „teu njaho ngaranna." Tjeuk maung ka badak: „Teang „peutjang."

Tidinja badak indit neang peutjang. Teu lila badak datang djeung peutjang. Tjeuk maung, tjeuk badak: „Peu„tjang! ijeu hakaneun, tapi kula teu bisa ngahakan, sabab „kula teu njaho di ngaran." Peutjang ngomong ka badak ka maung, pokna peutjang: „Ijeu urang-aring-urang, ari njaring tok ka urang." Tĕrus hidji badak, kaduwa maung, katilu peutjang lumpat tarik, tapi ari peutjangmah tĕrus balik deui njampeurkeun ka djalma, nu heës. Pokna peutjang: „Ijeu, harudang, rek dihakan ku maung djeung ku „badak. Lamun hĕnteu dibelaän mah ku kaula, tangtu „dihakan ku badak djeung ku maung." Eta djalma tĕrus dianteurkeun ka lĕmburna ku peutjang.

De olifanten op 't eiland Sumatra besloten eens, over te steken naar Java, waar geen groote dieren waren en daar de dieren te gaan bevechten.

Op de kust van Bantĕn gekomen hielden zij op. Daar kwam 't dwerghert aan, vragend, wat de olifanten kwamen

doen. Hij zegt ook dat zijn vorst grooter is dan de vorst der olifanten en zal 't toonen. Fluks gaat hij naar 't stekelvarken, vraagt een pen, brengt die bij de olifanten, zegt dat die pen een haar is van zijn vorst en de olifanten dus wel begrijpen kunnen hoe groot de vorst is. De vorst der olifanten wordt bang, keert met de zijnen naar Sumatra terug en daarom zijn er nu geen olifanten op Java.

Tekst:

Dina hidji mangsa radja gadjah di pulo Sumatra nimbalkeun ka hidji ponggawana, sĕdjana rĕrĕmpugan, „urang ngarurug ka pulo Djawa, karana didinja hĕnteu aja sato anu gĕde." Ari sanggĕm ponggawa-ponggawana, sĕdja ngiringan.

Barang geus nangtukeun powena anu hade, brul radja gadjahteh diiring ku sababaraha puluh abdina, njorang meuntas sĕlatan Sunda. Barang nĕpi ka pasisir Bantĕn, areureun gadjah-gadjahteh ku sabab tjarapĕeun. Teu lila torodjol aja hidji peutjang njampeurkeun ka radja gadjah tea bari ngomong: „Dek naon sampejan, anu ma„tak araja di dijeu? Ĕngke ku urang dibedjakeun ka „radja urang di dijeu nu leuwih gĕde tibatan silaing.

Barang kadenge ku radja gadjah omongan peutjang kitu, mikir manehna: „Na, ĕnja aja nu gĕde tibatan aing?" Pok nembalan ka peutjang: „Ah moal ĕnja, aja nu „leuwih gĕde tibatan aing, dina waktuna ajeuna euweuh „deui nu ngungkulan; lamun ĕnjamah, tjing, sina kadijeu, „aing hajang nendjo." Djawab peutjang: „Hade, tapi „sampejan tangtu gila ditembongan buluna oge; dagoan bae heula di dijeu sakeudeung." „Hade!" djawab radja gadjah.

Sĕmprung lumpat peutjangteh ka leuweung, gok papanggih djeung landak. Landakteh nanja: „Ku naon silaing „lumpat mani ngahehoh datang ka hareupeun urang." Djawab peutjang: „Lah, euj! tjilaka, urang ajeuna bakal „ditumpĕs ku gadjah; ari urang ngomong ka gadjah, aja „deui nu saluhureun manehna, samalahanan tjeuk urang, „tangtu sijeun sampejanteh ku buluna oge, nja-eta ku bulu

„sampejan. Ajeunamah tjing, tjabut bulu sampejan sahidji, „urang tembongkeun." — „Hade!" tjeuk landak.

Tuluj dibawa bulu landakteh ku peutjang ka gadjah barina ngomong: „Tah, bisi sampejan hënteu përtjaja, „buluna oge sagëde kitu, komo teuing anu bogana."

Barang katendjo ku radja gadjah, ngahulëng bae sijeuneun, sarta baralik deui lulumpatan ka pulo Sumatra.

Tah! ti harita, nu matak di pulo Djawa teu aja gadjah.

De tijger zwierf eens in 't bosch rond zonder eten te vinden. Hij riep den rhinoceros, den wilden stier, 't hert en den reebok bijeen om te beraadslagen, hoe zij aan eten zouden komen. De aap luisterde in 't geboomte ongemerkt toe. De tijger wees elk een deel van 't bosch aan, waarop ieder bij uitsluiting voedsel zoeken mocht. Als één 't terrein van de anderen betrad, zou hij tot straf door den tijger opgegeten worden.

Al spoedig komt de reebok op 't terrein van den tijger, gedwongen door 't te kleine stuk, dat hem toebedeeld was. Hij zal opgegeten worden door den tijger, maar weet uitstel te krijgen, tot hij wat vetter zal zijn en gaat intusschen naar den aap om uitkomst, die geen hulp geeft. Dan naar 't dwerghert, dat direkt klaar is met goeden raad. Als de tijger komt, om den reebok te verorberen, zal 't dwerghert in 't geboomte zitten en een vooruit afgesproken gesprek voeren met den reebok, dat den tijger verschrikt 't hazenpad zal doen kiezen. Zoo gezegd, zoo gedaan. De tijger gaat aan den haal en ontmoet dan den aap, die hem uit den droom helpt. Woedend keert de tijger terug, met den aap op zijn rug. Van verre roept 't dwerghert, waarom de aap hem maar één tijger brengt. Nu keert zich de woede van den tijger tegen den aap, die gedood wordt en de reebok is in veiligheid.

Tekst:

Aja maung susaheun katjida sawab geus lila teu manggih dadahareun, anu mantak harita eta maung datang hatena dir, njijeun bae akal, supaja meunang dahareun. Kijeu

pokna: „Eh batur, nu baku njaba di leuweung ijeu, badak, „banteng, untjal djeung kidang (1), kadarijeu kumpul! urang „badami", — waktu harita aja monjet di luhur kai — „ku sa-„wab baretomah urang barangdahar teu tata, ajeunamah urang „tatakeun, supaja djongdjon ngadahar milikna sorangan." Tidinja ku maung pek dibagi leuweung, make watës sarta make pĕrdjandjian, kijeu pokna: „Ajeuna badak, banteng, „untjal djeung kidang, ku sawab geus dibere watës, saha-„saha anu ngaliwat watës barang daharna, tangtu ku urang „dihukuman; ari hukumannana: dihakan ku urang, saha bae „anu boga kasalahan ngareumpak kana pĕrdjangdjian." Barĕng geus kitu, eta kidang dibagi dahareunnana ngan saeutik, didaharna oge ngan tjukup tilu powe, beak. Sa-ĕnggeusna dahareun manehna geus beak, tuluj ngakan bagian maung; atuh manehna meunang salah ku pĕrdjangdjian tadi tea. Sa-ĕnja-ĕnjanamah, anu mantak manehna dibagi da-hareun sa-eutik ku maung, nja eta supaja manehna kurang barangdaharna, pambrih ngahakan milik batur, maksudna, supaja meunang salah eta kidang, ku sawab maung hajang ngahakan kidang.

„Tah kidang, naon sawabna, anu mantak maneh ngahakan „bagian batur, naha maneh teu ingĕt kana pĕrdjangdjian? „Kapan bareto geus di djangdjikeun, saha-saha, anu wani „ngahakan kana kahakanan batur, tangtu manehna dihakan „ku urang," tjeuk maung, „ajeuna maneh, kidang kudu „tarima salah, sawab geus ngalanggar pĕrdjangdjian tadi tea. „Ajeuna ku urang rek dihakan." Kidang ngawalon, pokna: „Nja, tarima bae kuring, maung, salah, tapi kuring ajeuna „awak masih kuru, tatjan aja dagingan; rasa kuring didahar „oge, moal raos; ajeuna njuhunkeun tempo bae rek ba-„rangdahar dina milik maung. Dimana kuring geus lintuh, „tangtu raos didaharna." Maung ngidinan: „Nja hade bae! ditempoan tudjuh powe; dimana geus tudjuh powe, tangtu maneh dihakan."

Barĕng geus meunang pĕrdjangdjian kitu kidang susaheun

(1) Gewoonlijk mĕntjĕk genoemd.

pikirna, sarta bari ngomong sorangan, pokna: „Ja Allah, „nu sipat rahman rahim, tina pĕrkara ijeu muga kuring „dipasihan salamĕt." Sa-ĕnggeusna ngomong kitu, tuluj menta tulung ka monjet, pokna: „Tjing, urang tulung, „sawab rek dihakan maung." Monjet pok ngadjawab kijeu ngomongna: „Bororaäh teuing urang bisa nulungan batur, „urang oge sakijeu leutikna." Sanggeusna teu bisaeun nulung eta monjet, kidang tuluj menta tulung ka peutjang, pok deui njarita, kijeu pokna: „Peutjang, tjing, urang tulung! „urang rek dihakan maung mĕngke di powe Saptu; ajeuna „powe Rĕbo, djadi kari duwa powe deui." Peutjang pok ngomong: „Hade, ku urang ditulung, sugan bisa, tapi „silaing kudu turut parentah urang." Kidang ngawalon: „Mangga! sĕdja turut parentah, kumaha parentahteh." Tjeuk peutjang: „Ajeunamah kudu njijeun saung dina luhur kijara „pikeun dijuk urang," sĕrta bĕrdamiannana kijeu: „Maneh „tjitjing dina handapeun kijara ijeu, mĕngke, dimana maung „datang, silaing ditanja ku urang."

Tidinja maung datang rek ngahakan kidang. Ku kidang dibawa eureun dina handapeun kijara, sarta tuluj dibawa ngomong. Peutjang nanja: „Aja saha, kidang, dihandap?" — „Sumuhun, pun maung." — „Atuh! suguhan njeupah." — „Su„muhun, teu aja seureuh." — „Tjeulina bebekkeun kĕrĕwĕk." Atuh, maungteh ngarendjag, sijeuneun ku nu ngomong kitu. Si kidang ngomong deui: „Sumuhun, teu aja djambe-djambe „atjan." „Siki kontolna pĕrĕdjĕlkeun 1)." — Barĕng geus kitu, eta maung reuwaseun katjida ngadenge anu ngomong kitu, sĕrta bari nanja ka kidang kijeu pokna: „Saha etateh?" Kidang ngawalon: „Tatamu ti Magribi, pangeran sultan Magribi." — Atuh! maungteh beuki reuwaseun bae, malah harita oge tĕrus lumpat tarik katjida 2). Barĕng keur lumpat prok djeung hidji monjet, sĕrta monjet nanja: „Aja naon maung „sĕmu rusuh-rusuh teuing?" — Maung ngomong: „Aduh, „monjet! urang manggih kareuwas; tadina mah urang teh

1) Mĕrĕdjĕlkeun = uitknijpen, uitpersen, zooals een vrucht uit haar schil.
2) Op dergelijke manier verjagen een bok en een geit den tijger, die hen belaagt.

rek ngahakan si kidang, panjana teu aja tatamuna." Sa-ĕnggeusna maung njarita kitu, monjet ngomong: „Ah! „bohong, maung! sa-ĕnja-ĕnjana, anu disĕbut tatamuteh, „eta akalna si peutjang." Maung ngadjawab: „Ah, na „ĕnja, monjet?" — „Ĕnja, maung, upama maung teu pĕr-„tjaja, haju, djeung urang teang." — Tjeuk maung: „Haju „atuh! urang anteur ku silaing, upama ĕnjamah." Tjeuk monjet: „Haju!"

Eta monjet djeung maung leumpang, sĕrta eta maung tarimaeun katjida dibedjaän kitu, malah eta monjet tĕrus ditumpakkeun kana tonggong maung. Eta monjet boga rasa, aing gagah, sawab bisa tumpak maung, hĕnteu njaho piahireunnana; ari maksudna nja eta rek neang si kidang tea. Barĕng geus deukeut katembong tina luhur kijara tea, sĕrta peutjang ngomong: „Bo, kidang, tjilaka, itu maung „datang deui kadijeu, tangtu maneh dihakan ku maung, „sabab si monjet anu njijeun tjilaka." Kidang ngadjawab: „Nja moal di kumaha, ari geus nĕpi kana takdirmah." Eta peutjang waktu harita mikir neangan marga pikasala-mĕtan, supaja e a kidang ulah tulus dihakan maung. Sa-ĕng-geusna mikir kitu, eta peutjang nangtung dina luhur kijara sar-ta bari ngomong, pokna: „Hijap, si monjet! sijateh boga hutang „maung salawe teh kakara rek majar hidji." Dimana maung ngadenge sawara kitu, atuh amběk ka si monjet; eta maung boga rasa rek dipake bajar hutang. Barĕng geus kitu eta mo-njet ditjokot tina tonggong maung, sĕrta tĕrus dibeubeutkeun paeh sama sakali djeung ditjarekan ku si maung: „Heg „sija! ajeunamah sija modar bongan sija ngalĕdjokeun (1) „aing, arek dipake majar hutang."

Kidang djadi salamĕtna.

De voorraad dwerghertverhalen is hiermee niet uitgeput. Later is er wellicht gelegenheid, nog meer verhalen mede te deelen.

(1) Ngalĕdjokeun, beliegen, om den tuin leiden.

BLADVULLING.

EEN HOFREIS NAAR MATARAM OM EN BIJ 1648 A. D.,

MEDEDEELING VAN Dr. J. BRANDES.

Zooals bekend is, is wat men bij Valentijn, Oud- en nieuw Oostindien, IV, 1e stuk, bl. 30, vindt over de zoogenaamde (tol)poorten van den Mataram, in overeenstemming en ontleend aan de in 1666 te Dordrecht verschenen „Javaanse reijse" van Rijckloff Volckertsz van Goens, vgl. ook Bijdr. T. L. en Vk., IV, bl. 302, of den legger daarvan, terwijl de bijzonderheden grootendeels bevestigd worden door de verslagen van andere hofreizen, waarover mededeelingen voorkomen bij de Jonge, Opkomst enz., in deel IV, V en VI. Niet onaardig is het daarmede te vergelijken hetgeen een gedeelte van de groote Babad Bantĕn, vgl. Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXVII, 426 en Pararaton, bl. 112 en volgg., behelst (zang XLVII — XLIX), waarover hieronder een referaat volgt. Men houde in het oog, dat de steller iemand uit Bantĕn was, en dat het geschrift, waaraan deze mededeeling ontleend wordt, naar alle waarschijnlijkheid ± 1662/63 A. D. geschreven werd..

(XLVII). Met het voorafgaande (hier niet nader te noemen) feit, dat plaats had in dik karĕngĕ tataning sang nata ardja (dikarĕngĕ tata wisaja sang nata), = 1560 (A. D. 1638?), viel samen hetgeen met Tjirĕbon gebeurde (de pa-Tjirĕbon, of pa Garage).

De vorst van Mataram was heer over geheel Java, van Blambangan in het Oosten tot en met Krawang in het Westen, alleen Soerasowan (Bantĕn) was aan hem niet

onderworpen, en van de hem onderhoorige vorsten was alleen de ratoe van Tjĕrbon, Panĕmbahan Pakoengwati (= Tjĕrbon), vrijgesteld van het seba, omdat hij de goeroe van den Soesoehoenan van Mataram was geweest (4), doch reeds meer dan eens was hij uitgenoodigd te Mataram te komen. Toen hij ten slotte daaraan gevolg had gegeven, brak daar een hevige ziekte uit, die eerst ophield met zijn vertrek. Daarop zond in de maand Ramĕlan de Soesoehoenan geschenken naar Garage met de boodschap, dat hij, de Soesoehoenan, tot hem (den Panĕmbahan) wilde komen, waartegen deze vele bezwaren maakte, hij wilde liever zooals vroeger weer naar Mataram gaan.

De Panĕmbahan was toen al oud. Zijn zoon, Pangeran Adiningkoesoema, die al overleden was, had een zoon nagelaten, Pangeran Rasmi, dien de Panĕmbahan, omdat hij zooveel van hem hield, bestemd had, zijn eventueelen opvolger te worden, onder den naam Panĕmbahan Adining koesoema.

Dien kleinzoon had hij doen beloven om zich niet in de zaak te mengen, als na zijn dood, de Soesoehoenan van Mataram Bantĕn zou willen onderwerpen.

Toen nu later (12) Panĕmbahan ratoe naar Mataram ging, werd hij daar statig ingehaald, met olifanten en paarden met vergulde tuigen, en door zeven bĕḍaja's. De Soesoehoenan bewees hem de eer hem op één rij met hem op de siti inggil te laten zitten. Doch ook nu sloeg hij het voorstel van dezen om op zijn beurt hem in Tjĕrbon te komen bezoeken, weer af (15). De hem toegezonden stoet werd hem ten geschenke gegeven. Ook nu brak er in Mataram weer een ziekte uit, die op dezelfde wijze ophield, toen hij weer heenging.

Na zijn dood volgde hem zijn kleinzoon op, die op zijn beurt later naar Mataram ging. Op een feestmaal voerde hem de patih van Mataram, Toemĕnggoeng Singaranoe, dronken. Hij deed hem verder de mededeeling, dat er een voorspelling was, dat Java niet groot kon worden

zoolang er twee manen of twee zonnen schenen (Mataram en Bantĕn), en polste hem of hij niet genegen was den sultan van Bantĕn over te halen zich te onderwerpen. In zijn dronkenschap nam de pangeran van Tjĕrbon het op zich Bantĕn onder Mataram te brengen, en gaat zelfs zoover te betoogen, dat dat voor hem zelf noodig is. Hem worden uit Mataram drie gezanten medegegeven, mannen van geringe afkomst, Rudjit nala, Djawiring en Sajang panĕngah. Zelf voegde hij er Satjadimarta aan toe.

Te Soerasowan (Bantĕn) gekomen, worden deze lieden gehuisvest in de Pabejan Karang Antoe. De Sultan (van Bantĕn) verzamelt al zijn rijksgrooten, de poenggawa's, de warga's (sĕntana's), de najaka's, de poetra's, de mantri's, de bĕbĕkĕl's en de loeloerah's.

Twee der ponggawa's, ki Naranata en ki Narawangsa, mochten eerst verschijnen, als de drie gezanten van Mataram er zouden zijn. De drie gezanten worden ontboden en overhandigen den brief. De Sultan vraagt wat de toemĕnggoeng (patih) en zijn broeder (van Tjĕrbon) nog verder verlangen dan deze inhoudt (32). Zij zeggen, dat de patih slechts vriendschap wil, omdat Mataram en Bantĕn beide op Java liggen. Pangeran Arja Oepapatih vraagt hun wat er aan schort, dat er geen boepati's zijn gevonden, zooals de gewoonte tusschen vorsten is, en merkt op dat Singaranoe (de patih) zeer wel vriendschap kon sluiten met Toemĕnggoeng Wiranoetama. De gezanten antwoorden, dat hij dat juist wil, want dat hij gaarne zou zien, dat er onafgebroken maandelijks, of met de seizoenen, van weerszijden, tusschen Mataram en Bantĕn, gezantschappen zouden gaan (35), om zoo eenstemmig te worden. Na een lang discours, worden zij gegastreerd, en komen Narawangsa en Naranata om hun toeren(?) te laten zien, waarover Djawiring versteld staat, zoodat hij Bantĕn's (er staat Mataram's) grootheid bewondert.

(XLVIII). Eenigen tijd later vertrekt Djawiring weder. De Sultan zendt nu op zijn beurt tegelijk met hem gezanten naar Mataram, om de geloofwaardigheid van Djawiring te

onderzoeken. Kijahi Mijah met de mantri's Bagoes Dja(ng)ga, Agoes Toblo en ki Tjilipaṭi zijn de gezondenen, die een brief medenemen van Mas Dipaningrat. Gezamentlijk gaan zij naar Samarang, waar Djawiring (en zijn gezellen) hen achterlaten, om vooruit naar de bovenlanden te gaan (5).

De gezanten van Bantĕn moeten te Samarang wachten; 10 dagen, ja een halve maand zijn zij daar, vóór er iemand uit Mataram komt. Dan worden zij gehaald door 100 man, waarop zij te paard 's morgens van Samarang mogen vertrekken. Omstreeks den middag komen hun nog meer lieden met mondvoorraad te gemoet en na een dag reizens bereikt men de eerste poort, Ampel. Daar moeten zij hun intrek nemen bij ki Najapatra, den chef der 100 poortwachters daar ter plaatse. Voortdurend worden zij zeer goed onthaald, maar zij moeten er een week blijven voor er weder lieden komen om hen verder te brengen (13). Na een tocht van een etmaal bereiken zij de tweede poort, Salĕmbi, waar Raksaprana over 400 man staat. Na verloop van weer een week worden zij vandaar afgehaald. Agoes Djangga en zijn drie makkers ontstellen van het krijgshaftige voorkomen der gezondenen, die er nog verschrikkelijker uitzien dan de lieden, die hen vroeger reeds begeleid hadden. Nu worden zij naar Tadji gebracht, waar zij gehuisvest en onderhouden worden, als te voren. De 1000 man, die daar liggen, stonden onder Ki Bagoes Pati. Na weer een week worden zij weer gehaald, om nu in een dag gebracht te worden tot de stadspoort, die geleḍegan heet, en de poort van de darparagi (aloen-aloen) is. Zij werden afgehaald door Wirakĕrti, en deze was het nu ook, die hen huisvesten moest. Bij hem vinden zij alles in gereedheid gebracht, o.a. vinden zij er bĕḍaja's en een gamĕlan (31), en geregeld worden zij dagelijks door vier elkander afwisselende personen bediend.

Wirakĕrti zeide tot Tjilipaṭi (ook Tjilipantoen), dat hij den toemĕnggoeng (patih) vragen wilde, wat hij nu verder wilde, en hij vroeg hunne namen, als er hem naar gevraagd mocht worden. Dezen en hun rangen worden hem medegedeeld.

Een etmaal blijft Wirakĕrti uit. Dan teruggekomen, spreekt hij hen aan met warang (kai warang), waarop Tjilipaṭi zegt hem zoo ook te zullen antwoorden.

Na een maand eerst komt er iemand van den rijksbestierder, met een imponeerend uiterlijk, om hun te melden, dat zij door den patih geroepen worden, en nu spoedig met Wirakĕrti moeten komen (37). Mijah en zijn gezellen maken zich daarvoor gereed, terwijl zij afspreken, dat als er een moeht worden gedood, de anderen met hem zullen sterven.

Op een paseban van Toemĕnggoeng Singaranoe zit het stampvol. De vier mannen (van Bantĕn) houden zich op alles voorbereid, want de volte en de orde was angstverwekkend. Wirakĕrti begreep wat er in hen omging en riep: Menschen gaat wat op zijde, geeft den gasten een plaats. Men schikt een beetje op, en de Bantĕnners gaan bij elkander zitten. Singaranoe vraagt hun, wat hun verlangen is, dat zij gekomen zijn, en wat zij zijn, poenggawa's of mantri's. Tilipaṭi antwoordt, dat zij (groote) kooplieden zijn, terwijl hij zelf over de paminggir chef is en men hem binnen de koṭa den rang van mantri toekent, en dat hij de vertrouweling is van den patih van Soerasadji (Bantĕn). De patih vraagt dan, hoe talrijk de wadya van Bantĕn is, hoeveel laksa's (10000), kĕti's (100000), en hoeveel 100 sĕntana's er zijn, naar de mantri's en de poenggawa's, en hoeveel boepati's aan Soerasowan onderworpen zijn Kiai Mijah zegt het, en Agoes Toblo voegt daar nog aan toe, dat de najaka's meer dan 100, ongeveer anderhalf honderd, eer meer dan minder, bedragen, dat de adipati's van de Lampoengs, die aan Soerasadji onderhoorig zijn, niet geteld kunnen worden, maar dat de noordelijke grens van dat land Toelangbawang is. Men zeilt van daar naar het zuiden, en dan naar het westen, en als men dat bedaard doet, dan komt men in een maand te Solebar (Benkoelen). Iedere maand komen er poenggawa's en boepati's om beurten met hun troepen op audientie, want telkens als er gestreden moest worden, dan werden zij er mede belast. Ook was er

nog volk in het gebergte naar Malangkaboe en Palembang toe, en de eigenlijke Bantënners waren niet te tellen, dat was nog nooit geschied, maar als er wat te doen was, dan kwamen zij allen op. Singaranoe vindt Bantën groot, maar vraagt hun ook, hoe zij Mataram vinden. Mijah zegt dat daarmede niets te vergelijken is, zelfs vergeleken met Makasar of Boegis wint Mataram het verreweg. De patih vraagt dan verder of hij vindt dat er in Mataram veel of weinig stoutmoedige tijgers zijn (matjane ingkang agalak; dit is dubbelzinnig, want er worden tegelijkertijd tijgers en krijgers bedoeld). Mijah zegt: Er zijn er zeker veel als men geheel Mataram bij elkander neemt, waaraan Agus Djangga nog toevoegt: Zonder twijfel zijn er zeker veel tijgers in Mataram, maar in Bantën ook, al is dat maar een klein landje; er zijn bij ons vele stoutmoedige tijgers, men kan ze niet omsingelen, en zijn man-eaters. Singaranoe zegt: Gij hebt mij begrepen; ik erken het geheel, Bantën kan men niet uitputten. Het discours loopt zoo voort, zonder dat men voor elkander onderdoet of het elkander afwint. Men leidt ze het land rond en Wirakërti brengt hen op een Zaterdag op de darparagja (aloen-aloen) om hun de sasapton te laten zien. Zij staan verbaasd over de menigte paarden en ponggawa's. Het was er zoo stopvol, dat als men er van zijn makker gescheiden raakte, er niet aan te denken was om hem te zoeken.

Niet lang daarna gaan zij over Samarang weer terug naar Bantën (64), waar zij behouden aan komen. Enz.

Van het vervolg releveeren wij hier alleen nog dat deze tocht plaats had in kesah anoenggang pangkoer tata joen djoerit (kesah anoenggang tata ardjajoen djoerit), = 1750 (A. D. 1648?).

ISLAM UND PHONOGRAPH

VON

Dr. C. SNOUCK HURGRONJE.

I.

Die Fetwa's, d. h. die Gutachten muhammedanischer Schriftgelehrten, welche gewöhnlich in der Form von Antworten auf bestimmte Fragen erscheinen, enthalten schon seit Jahrhunderten für den in der muhammedanischen Gesetzeswissenschaft einigermaassen Bewanderten sehr weinig Neues. Das Neue ist ja vom Bösen und in den älteren Werken über das Gesetz sind alle Prinzipien und die meisten denkbaren Detailfragen mit einer Autorität entschieden, an welcher zu rütteln dem Muhammedaner fast als Unglaube gilt. Den heutigen Mufti's — und als solche gelten nicht bloss amtlich angestellte, sondern alle Gelehrte, deren Spruch in ihrer Umgebung entscheidendes Gewicht hat — bleibt also nicht viel Anderes übrig als festzustellen, in welches Kapitel der Gesetzbücher eine an sie gerichtete Frage gehört und diese möglichst mit den *ipsissimis verbis* der vom unfehlbaren Consensus längst als maassgebend bezeichneten Gesetzesgelehrten von früherer Zeit zu erledigen.

Nur wenn die Frage sich auf ganz neue Sitten, weltliche Institute, Moden oder Erfindungen bezieht, tritt die Wirksamkeit des Mufti's aus den engen Schranken des Nachschreibens und Kompilirens heraus, aber auch in solchen Fällen gelingt es ihm doch bei leidlicher Belesenheit und erprobtem Spürsinn meistens, einen Text ausfindig zu machen, auf welchen er eine Schlussfolgerung basiren kan, die nicht den Verdacht erregt, als hätte er eigener Einsicht irgendwelchen Spielraum gegeben.

Dennoch sind die Fetwa-sammlungen in praktischer Hinsicht unendlich wichtiger als die systematischen Handbücher für die Gesetzeskunde. Auch die letzteren beschränken sich darauf, schon Gesagtes zu wiederholen, und nur der Ehrgeiz oder die Gewinnsucht der Autoren sind im Stande den Büchermarkt immerfort mit neuen Kompilationen dieser Art zu bereichern. Die Fetwa's aber, welche während einer gewissen Periode in irgend einem muhammedanischen Lande abgefasst wurden, gewähren dem aufmerksamen Leser ein lichtvolles Bild vom Leben und Treiben der dortigen Gesellschaft (1), namentlich wenn er sie mit den selten fehlenden Streitschriften zusammenhält, zu denen die wichtigeren Gutachten Anlass geben.

Das Sachen- und Obligationenrecht sowie das Strafrecht des Islams sind seit Jahrhunderten wesentlich nur Gegenstände des Studiums; als solche verdienen sie unsere Beachtung, aber für das wirkliche Leben hat ihre Bedeutung immermehr abgenommen. Es gibt aber zu allen Zeiten und Orten Fromme, welche, wenn es ohne allzu grosse Schwierigkeiten geht, in ihren Privatgeschäften gern jenem kanonischen Rechte Rechnung tragen. Solche sind es, die bei angesehenen Schriftgelehrten über die Lehren des Gesetzes Auskunft einziehen. So wird man in einem muslimischen Lande, wo Versicherungskontrakte üblich werden, immer auch Fetwa's verbreitet finden, in welchen solche Geschäfte dem strenge untersagten Hasardspiele gleichgesetzt werden. Alle lokalen Handelsbräuche, Arten des Darlehns, der Verpfändung, Vermiethung usw. findet man in den Anfragen der Wissensbedürftigen erwähnt, manchmal detaillirt beschrieben, und die Fetwa's entscheiden mit

(1) Man vergleiche z. B. die diesbezüglichen Ausführungen in meinem „*Mekka*", namentlich Band II, S. 238 ff., 245, die Belehrung über den in den englischen Straits Settlements getriebenen Sklavenhandel, welche das von mir in der *Zeitschrift der deutschen morgenl. Gesellschaft*, Bd. XLIV, S. 395—402 veröffentlichte Fetwa enthält, und meine hauptsächlich auf Fetwa's basirte Abhandlung über das Institut der Verjährung im muslimischen Recht in dieser Zeitschrift, Bd. XXXIX S. 431—457.

Belegen aus der Gesetzeslitteratur, in welche der fünf Gesetzlichen Kategorien (1° Pflicht, 2° Anempfohlenes, 3° Erlaubtes, 4° Tadelnswerthes, 5° Verbotenes) jede Handlung hineingehört. Beliebte abergläubische Bräuche, Volksspiele und ähnliche Belustigungen, die Weise in der man Familienfeste feiert, neue Kleidungsmoden, Speisen, Getränke und Genussmittel werden der gleichen kritischen Prüfung unterworfen. Die im engeren Sinne religiösen Pflichten, ferner das Familien- und Erbrecht, sind immer und überall unter den Gegenständen der Anfragen um Fetwa's am reichlichsten vertreten, denn auf diesen Gebieten herrscht das göttliche Gesetz nahezu unumschränkt. Solche Fetwa's dienen also hauptsächlich dazu, der Unwissenheit derjenigen abzuhelfen, deren Lebensumstände ein eigenes Studium nicht ermöglichen, und man ersieht nebenbei daraus, welche Theile des Gesetzes die Bewohner des Landes am lebhaftesten beschäftigen, welche Ketzereien oder Missbräuche dort am meisten gepflogen werden und über welche Rechtsfragen die lokalen Gelehrten getheilter Ansicht sind.

Zur richtigen Abschätzung der Bedeutung der bezeichneten Responsa darf man auch solche Motive nicht ausser Acht lassen, die im Hintergrund wirken und aus dem Inhalt der Fragen und Fetwa's selbst nur selten ersichtlich sind. Es versteht sich von selbst, dass der eines Fetwa's bedürftige Laie manchmal auch nicht im Stande ist die *Frage* richtig zu redigiren; aus seinen mündlichen oder schriftlichen Mittheilungen entnimmt der Mufti seine Meinung und gibt der Anfrage die richtige Form. Es kommt aber auch häufig vor, dass ein Schriftgelehrter aus eignem Drang eine Zeitfrage in der nun einmal üblichen Form von Frage und Antwort behandelt; in solchen Fällen ist der Anfragende (der überhaupt nur selten namhaft gemacht wird) eine fiktive Persönlichkeit oder es werden ganz unbestimmt „verschiedene Wissensbedürftige" von dem Mufti auf die Bühne geführt um als Anlass zu seinem Fetwa zu dienen.

Dies geschieht zunächst, wenn der Gelehrte in seiner Umgebung gesetzlich verpönte Sitten und Bräuche beobachtet, deren Umsichgreifen er steuern wil, namentlich wenn derartige Missstände von solchen Personen, welche der öffentlichen Meinung als Vertreter der Gesetzeskunde gelten, durch Gutheissung oder wenigstens durch Schweigen gefördert werden. Ist denn die erörterte Frage irgendwie diskussionsfähig, so bleibt der Streit selten aus, und es folgen einander eine Reihe von Fetwa's und ähnlichen Abhandlungen, die manchmal ebenso viele persönliche Angriffe als Argumente enthalten.

Etwas skeptisch angelegte Geister behaupten sogar, dass hie und da eine ziemlich müssige Streitfrage eigens dazu auf die Tagesordnung gebracht wird um dem unabhängig von derselben vorhandenen Neid und Hass zwischen konkurrirenden Gelehrten Luft zu machen.

Ein klassisches Beispiel für einen solchen Streit findet sich, zwar einseitig aber doch mit genügender Vollständigkeit documentirt in der Sammlung der Fetwa's des Leitsternes aller späteren schâfi'itischen Rechtsgelehrten, des Aḥmad ibn Ḥadjar (1). Im Anfange des dritten Bandes jener Sammlung erzählt der mekkanische Grossmeister, wie eines Tages im Jahre 1554 n. C. ein gelehrter Sajjid aus Aden zu ihm kam um ihn über die Richtigkeit eines von dem schâfi'itischen Mufti von Zebîd (in Südarabien) Abdarraḥmân ibn Zijâd, erlassenen Gutachtens zu befragen. Ibn

(1) Ibn Ḥadjar's *Tuḥfah* und ar-Ramli's *Nihâjah* (beides Commentare zum Minhâdj) sind bekanntlich als die Gesetzbücher der heutigen Schâfi'iten zu betrachten. Nach dem Tode dieser beiden Gelehrten (Ibn Ḥadjar + 1567 in Mekka, ar-Ramli + 1596 in Cairo) haben ihre Schüler die von ihnen ertheilten Fetwa's gesammelt und nach den gewöhnlichen Kapiteln der muhammedanischen Gesetzbücher geordnet. Die Fetwa's von Ibn Ḥadjar bilden ein vierbändiges, 1891 in Cairo gedrucktes Werk; auf dem Rande sind die weniger umfangreichen Fetwa's von ar-Ramli gedruckt. Diese Sammlung ist seitdem in der Bibliothek jedes schâfi'itischen Schriftgelehrten zu finden, obgleich theoretisch das Fetwa an Autorität dem Ta'lîf (einem systematisch angelegten Werke wie Tuḥfah und Nihâjah) nachsteht.

Zijâd behauptete nämlich in seinem Fetwa, die von gewissen Schuldnern zum Nachtheil ihrer Gläubiger gepflogene List, alle ihre Güter durch Schenkung u. s. w. zu veräussern, sei verdammenswerth, und die bezüglichen Schenkungen u. s. w. seien ungiltig. Gegen diese allerdings für die Moralität des Mufti's von Zebîd günstig zeugende Ansicht bringt nun Ibn Hadjar als unerbittlicher Kasuist ein ganzes Heer von Argumenten ins Feuer. Das Fetwa, welches sich jetzt am Eingange des dritten Bandes der Sammlung findet, ist schon nicht das erste, denn es ist darin bereits vom Widerspruch die Rede, zu welchem Ibn Ḥadjar's frühere Bemerkungen Ibn Zijâd gereizt hatten; diesmal sollte der berühmte südarabische Zeitgenosse *ad terminos non loqui* gebracht werden. Die Argumentation Ibn Ḥadjar's für die vollkommene Rechtsgiltigkeit der besagten Veräusserungen, trotz ihrer Bedenklichkeit in moralischer Hinsicht, ist für die schâfi'itischen Rechtslehrer späterer Zeit maassgebend geworden. Ibn Zijâd liess sich aber nicht von deren Richtigkeit überzeugen, sondern schrieb eine Reihe von polemischen Abhandlungen gegen Ibn Ḥadjar, die wir jetzt bloss aus Andeutungen und Citaten des Letzteren in seiner zweiten Abhandlung gegen den Mufti Zebîds kennen. Diese zweite Abhandlung folgt in der Fetwasammlung der ersteren auf den Fuss.

Schon das erste Fetwa Ibn Ḥadjars ist an manchen Stellen sehr heftig, aber in der Einleitung nennt er doch den Ibn Zijâd „unseren Freund, den wissenden und (nach seiner Wissenschaft) handelnden Imâm, den Mann hohen Strebens, der gleichsam ein lebendiges Argument und ein nachzuahmendes Beispiel ist, den Vollkommenen u.s.w." und betont er, dass „der Widerspruch gegen einen Vollkommenen, indem man einen vereinzelten ihm entschlüpften Fehler nachweise, seine Vollkommenheit nicht verringere und keinen Anlass gebe ihm die ihm zukommende Ehre vorzuenthalten und seine Vorzüglichkeit zu verneinen, weil eben nur des Trefflichen Irrtümer gezählt werden, u.s.w."

Zwischen Mai 1555, in welchem diese erste Abhandlung

Ibn Ḥadjars geschrieben wurde, und November 1556, wo er die zweite abfasste, sank das Maass der Vorzüge Ibn Zijâds in der Schätzung Ibn Ḥadjars auf den Nullpunkt herab. Die Prosa genügte dem mekkanischen Altmeister nicht mehr um den Mufti Zebîds als einen unwissenden, verlogenen Scheingelehrten darzustellen; gereimte Prosa und Verse wechseln sich ab mit juristischen Subtilitäten um das Todesurtheil über Ibn Zijâd Laien und Gelehrten verständlich zu machen. Zwar heisst es auch hier in der Einleitung: die grössten Männer haben sich wegen der Wahrheit gegen einander ereifert und sogar die frommen Chalifen Umar und Uthmân sollen wegen einer Meinungsverschiedenheit während einiger Zeit einander nicht angeredet haben; es komme nur auf das heilige Ziel an, und grobe Worte seien oft nöthig um Ungelehrte vor Verirrung zu behüten; aber die übrigen Seiten sind voll von den schärfsten Ausdrücken des Schimpfes und des Hohnes. Nicht nur die Wissenschaft, auch die Moralität und die Rechtgläubigkeit Ibn Zijâds werden unter dem Gewichte der Argumente Ibn Ḥadjars zermalmt; seine Irrlehren seien von reinem Unglauben kaum verschieden.

Seit dem 16ten Jahrhundert ist die Wissenschaft der Gesetzeskunde anerkanntermaassen in stetem Rückschritt begriffen, und Ibn Ḥadjar, obgleich selbst nur *Muqallid* (Nachbeter früherer Autoritäten) steht den späteren Schâfi'iten als fast unfehlbarer Vermittler der orthodoxen Wissenschaft da, dem keiner es wagt zu widersprechen. Keineswegs hat dagegen der Eifer der Schriftgelehrten gegen solche Kollegen abgenommen, welche anderer Ansicht sind als sie; nach wie vor brennt bei jeder Diskussion das Feuer des Zornes um Gottes und der Wahrheit willen, und wenn die Kämpfer einander dann das ganze Qâmûs der Schimpfworte nach dem Kopfe schleudern, berufen sie sich gern auf das glänzende Beispiel der Altmeister Ibn Ḥadjar und Ibn Zijâd.

In meiner Biographie des 1886 verstorbenen Mufti's der

Schâfi'iten in Mekka (1) und in meinem „*Mekka*" (2) habe ich einige Beispiele von Diskussionen zeitgenössischer Schriftgelehrter in der heiligen Stadt gegeben. Auch wurde dort darauf hingewiesen, dass in Ländern unter muhammedanischer Verwaltung die Gewalthaber manchmal von den amtlich angestellten Mufti's Gutachten zu Gunsten ihrer Verwaltungsmaassregeln verlangen, wie auf der andern Seite die offiziellen Gelehrten wohl einmal die Hülfe der Staatsgewalt einberufen zur Beseitigung einflussreicher Gegner; formell sind es auch in letzterem Falle die Vertreter der Regierung, welche in einer, vom Mufti selbst verfassten, Anfrage diesen um ein juristisches Gutachten über die bezügliche Streitfrage ersuchen.

II.

Niederländisch-Indien enthält zwar keine Centra muslimischer Wissenschaft, ernährt sich vielmehr bloss von den Abfällen des internationalen Tisches (3), aber trotzdem liefert auch dieses Gebiet seine Fetwa's und damit zusammenhängende Streitschriften, in denen sich die geistige Bewegung der muhammedanischen Bevölkerung abspiegelt. Meistens werden sogar die namhaften Gelehrten Mekka's, Medina's, seltener Cairo's und Ḥadhramauts in solche Streitigkeiten mit hineingezogen, weil den lokalen Gelehrten die zum endgiltig entscheidenden Worte erforderliche Autorität fehlt. In nahezu allen während der vier letzten Jahrzehnten hier vorgekommenen litterarischen Kämpfen spielte der jetzt mehr als siebzigjährige Gelehrte Sajjid Uthmân bin Abdallah bin Aqîl bin Jaḥja Alawî (4) eine immer mehr hervorra-

(1) Bijdragen van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Instituut, 5de Volgreeks, II: 238 ff.

(2) Band II: 238 ff. usw.

(3) Vergl. das IVte Kapitel des zweiten Bandes meines „*Mekka*."

(4) Die Alawî's bilden den durch die ganze muhammedanische Welt berühmten ḥadhramitischen Zweig der von Ḥusein stammenden Sajjids. S. Uthmân's Grossvater Aqîl war in Mekka Haupt der Korporation dieser Sajjids (Schêch as-sâdah) und wurde vor ungefähr 50 Jahren (vergl. mein „*Mekka*",

gende Rolle. Aus allen Gegenden dieser Inselwelt wurden Anfragen um gesetzeskundige Auskunft an ihn gerichtet, lokale Zänkereien seinem Spruche unterbreitet, und kein Jahr ging vorbei, wo er nicht auch aus eigenem Antrieb lokale Sitten, Fehler der einheimischen muslimischen Gerichtsverwaltung u. s. w. nach den Maassstabe der orthodoxen Lehre einer scharfen Kritik unterzog.

Bei den muhammedanischen Rechtsfragen handelt es sich nur in seltenen Fällen über die Dogmen des Gesetzes an und für sich, denn darüber ist die erlaubte Meinungsverschiedenheit schon auf ein Weniges reduzirt; gewöhnlich ist es die Definition der gegebenen Fälle, uber welche die Ansichten getheilt sind. Dass z. B. die Musik mit ganz wenigen Ausnahmen vom Gesetze verpönt ist, lehren alle einstimmig. Gehört nun aber die bei der Majorität der Ḥadhramitischen Araber so beliebte Qambûs-musik zur verpönten, wie Sajjid Uthmân lehrt, oder zu den erlaubten Ausnahmen, wie seine Gegner behaupten? Darüber kann man in voller Aufrichtigkeit verschiedener Ansicht sein. Schlimmer wird es, wenn man, wie dies vor einigen Jahren ein javanischer Faqîh verübt haben soll, den Casus absichtlich falsch darstellt: dieser nahm ein kupfernes kesselartiges Instrument (*Kromong*) das zum javanischen Game-

Band I, S. 167) im Gefängniss des Grossscherifs getödtet. Sajjid Uthmân wurde in Batavia geboren, verbrachte aber einen guten Theil seiner Jugend in Hadhramaut (wo noch eine seiner Frauen auf einem kleinen ihm gehörenden Gute lebt) und in Mekka. Sowohl in seinem Stammlande wie in der heiligen Stadt hörte er die Vorlesungen der berühmtesten Gesetzeslehrer. Nach Batavia zurückgekehrt, beschäftigte er sich ein wenig mit Handel, mehr jedoch mit Vorlesungen über Gesetzeskunde, Dogmatik u. s. w. und mit der Abfassung von zeitgemässen kleinen Abhandlungen in arabischer und malaiischer Sprache über jene Fächer, welche er gewöhnlich auf seiner eignen lithographischen Presse druckt. Seine über jedem Verdacht erhabene Orthodoxie, sein streng religiöses Leben und seine offene Anerkennung der Nothwendigkeit einer nicht-muslimischen oberen Gewalt in diesen Ländern machten ihn in den Kreisen der Eingeborenen sowie der Europäer zu einer geliebten und geschätzten Persönlichkeit. Unter den hier ansässigen Arabern geniesst er ebenfalls hohes Ansehn, aber Neid und ähnliche unlautere Motive haben einige von seinen vornehmeren Landsleuten zu seinen Feinden gemacht.

lan-orchester gehört, mit nach Mekka, zeigte es dem Mufti der Schâfi'iten als ein zum Auftragen von Speisen dienendes Gefäss und erbat sich von diesem ein Fetwa zur Bestätigung seiner Ansicht, dass „der Gebrauch des Kromong erlaubt sei." Der Mufti fiel herein und als er sich versichert hatte, dass das Gefäss weder aus Gold oder Silber, noch aus unreinen Materialien angefertigt sei, gab er das verlangte Gutachten ab; durch die kurze allgemeine Formulirung liess sich dasselbe leicht in einem vom Mufti gar nicht beabsichtigten Sinne missbrauchen.

Ehrliche sowie unlautere Neigungen des Anfragenden oder des Mufti's können also bedeutenden Einfluss auf die Entscheidung einer Rechtsfrage oder auf das Fortdauern der Meinungsverschiedenheit betreffs derselben ausüben. Zur Beleuchtung will ich noch ein paar Beispiele aus der jüngsten Zeit anführen.

In der ausgedehnten Stadt Palembang wurde von Alters her die sogenannte Sultansmoschee zum Freitagsgottesdienste benutzt. Allmählich kamen, abgesehen von kleineren, nur für die täglichen Gottesdienste bestimmten Bethäusern, noch zwei „Freitagsmoscheen" hinzu, jedesmal nachdem genau festgesetzt war, dass diese Vermehrung nicht gegen das göttliche Gesetz verstiess. Dieses Gesetz, namentlich der in Niederländisch-Indien befolgte schâfi'itische Ritus, gestattet die Pluralität der Freitagsmoscheen an einem Orte nur unter gewissen Bedingungen (wie z.B. der Unmöglichkeit durch Vergrösserung der verhandenen Moschee dem Bedürfnisse abzuhelfen, einer bestimmten Minimalentfernung der neu zu errichtenden von der alten Moschee) und erklärt die in zwei benachbarten Moscheen abgehaltenen Freitagsgottesdienste beide für ungiltig, falls jenen Bedingungen nicht entsprochen wurde.

Vor einigen Jahren wurde nun in gewissen Kreisen der Bevölkerung Palembangs der Wunsch rege, den drei Hauptmoscheen eine vierte hinzuzufügen. Ein beliebter

Religionslehrer übernahm die Einsammlung des nöthigen Geldes und bald war ein verhältnissmässig schönes Gebaude dargestellt. Gegen mögliche Einwände waffnete man sich, indem man ein paar befreundete Gelehrte um Fetwa's anging mittels Fragen, in denen der Thatbestand nicht ganz wahrheitsgetreu mitgetheilt wurde. In solchen Fällen beruhigen viele Mufti's ihr Gewissen damit, dass ihre Antwort sich nur auf die ihnen vorgelegte Frage zu beziehen habe („*der Befragte ist der Gefangene des Fragenden*" lautet die Redensart, welche sie anzuführen pflegen) und dass sie keine Verantwortlichkeit tragen für irgendwelchen mit ihrem Fetwa getriebenen Missbrauch (1).

Die bei der Sultansmoschee angestellten Beamten wurden durch dies alles aufs Höchste entrüstet. Ihrer Ansicht nach würde ihr Freitagsgottesdienst ungiltig, wenn in der neuen Moschee ebenfalls solche Gottesdienste abgehalten würden. Zu diesem religiösen Bedenken kam noch das weltliche, dass gewisse religiöse Abgaben (Zakât, Fitrah u. s. w.), welche die Frommen der ihrer Wohnung am nächsten gelegenen Freitagsmoschee abzuliefern pflegen, wenigstens zur Hälfte von ihrem Bethause dem neuen zufliessen würden. Sie richteten eine Anfrage um gesetzeskundige Beleuchtung an Sajjid Uthmân, der, nachdem er von verschiedenen Seiten Erkundigung über die wahre Sachlage eingezogen hatte, in einem ausführlichen Fetwa den Leuten der Sultansmoschee Recht gab.

Die Palembangschen Muhammedaner sind wohlhabend und streitsüchtig; obgleich die lokale Verwaltung zur Vermeidung von Unruhen den Gebrauch der neuen Moschee für den Freitagsgottesdienst untersagte, entbrannte zwischen den beiden Parteien ein heftiger Streit, in dem auf der einen Seite Sajjid Uthmân und manche ihm gleichgesinnte

(1) Sajjid Uthmân vergleicht in einer seiner Abhandlungen dies Verfahren mit dem des Eigenthümers eines schönen Schwertes, welcher dasselbe einem bekannten Strassenräuber verkauft und sein Gewissen mit der Ausrede beschwichtigt, der Kaufkontrakt sei den Vorschriften des Gesetzes gemäss abgeschlossen worden.

arabische und einheimische Gelehrte in den Vordergrund traten, auf der andern alle Gesetzeskundigen, welche für eine gute Belohnung geschickt eingekleidete Fragen und Antworten redigirten und den Widersachern der neuen Moschee keine Art der Verhöhnung sparten.

Ein grosser Gewinn schien es für die Leute der neuen Moschee, als es ihnen gelang einen jungen, rührigen, fanatischen Schriftgelehrten aus Ménangkabau (West-Sumatra) auf ihre Seite zu ziehen. Dieser scharfsinnnige Mann, Aḥmad Chaṭîb, wohnt seit vielen Jahren in Mekka, wo er sich zuerst als Student auszeichnete und jetzt als Lehrer einen grossen Zulauf von Schülern hat. Er hat sich dort mit der Tochter eines ebenso reichen als geizigen Wucherers verheirathet; sein Schwiegervater, Çâliḥ Kurdi, erfreut sich der Zuneigung des Grossscherifs und hat auf diesen bedeutenden Einfluss. So wusste er seinem Schwiegersohne eine Anstellung bei der Moschee Mekka's zu verschaffen, welche das schon bedeutende Ansehn des jungen Gelehrten unter den Muslimen Niederländisch-Indiens noch vermehrte. Als nun die erste von Aḥmad Chaṭîb auf Bestellung gelieferte Abhandlung über das neue Bethaus von Seiten des Sajjid Uthmân energisch bekämpft war, verfasste jener Malaie ein neues ausführliches Fetwa, und die Vermittlung des Schwiegervaters erwirkte eine Zuschrift des Mufti's der Schâfi'iten sowie der officiellen Mufti's der drei übrigen Riten und einiger anderen bedeutenden Gelehrten, worin sie die Ansichten des Aḥmad Chaṭîb als richtig bezeichneten.

Es wird eben den Gelehrten Mekkas nicht leicht, in solchen Dingen dem Wunsche des Fürsten der heiligen Stadt zu widerstreben, und sie konnten sich ja damit beruhigen, dass die Antwort Aḥmad Chaṭîbs mit Bezug auf die in der Frage beschriebene Casusposition richtig war. Weil aber in der Abhandlung (unter dem Titel: *Ithbât az-zain*) zugleich Widerlegungen und sogar Schmähreden gegen Sajjid Uthmân vorkamen, machte das Erscheinen dieser Schrift, welche auf Kosten der Palembanger in Mekka in 1000 Exemplaren

gedruckt und überall in Niederländisch-Indien umsonst verbreitet wurde, auf einen Theil des Publikums den Eindruck eines vollkommenen Sieges der Partei der neuen Moschee.

Einige von den mekkanischen Gelehrten liessen sich indessen heimlich bei Sajjid Uthmân entschuldigen darüber, dass sie der Schmähschrift ihr Siegel aufgedruckt hatten. Ueberhaupt darf man auf beistimmende Erklärungen zu Fetwa's oder auf lobende Beischriften zu arabischen Werken nicht zu viel Werth legen; abgesehen von einem so kräftigen Drange wie der des Grossscherifs in unserem Falle, hat in der Regel das persönliche Element mehr Antheil an solchen Aeusserungen als das sachliche. Es ist mir einmal gelungen, von einem angesehenen, sehr selbständigen mekkanischen Gelehrten eine lobende Beischrift (*Taqriẓ*) zu bekommen zu einer Abhandlung, gegen deren Inhalt er Bedenken hatte und deren Verfasser er nicht liebte. Als er sich aber einmal aus Freundschaft zur Abfassung des verlangten *Taqriẓ* hatte überreden lassen, machte er dieses so schön, dass der naive Leser den Eindruck begeisterter Bewunderung bekommen musste.

Das mekkanische Edikt war also nicht im Stande den Streit zu beendigen, weil die Furcht vor dem Grossscherif nur bis zu den Grenzen Djeddahs reicht. In seinen weiteren Schriften über die neue Moschee fuhr Sajjid Uthmân auf Aḥmad Chaṭîb los wie vorher, und deutete bezüglich der übrigen Mufti's nur an, sie seien durch Unbekanntheit mit der wirklichen Sachlage und durch zwingende lokale Motive mit auf falsche Wege gerathen (1).

(1) Von den zahlreichen gedruckten und ungedruckten Schriften, zu deren Abfassung dieser von 1893 bis jetzt fortdauernde Streit Anlass gab, seien nur folgende erwähnt: جمع الفوايد مما يتعلق بصلاة الجمعة والمساجد (malaisch) von Sajjid Uthmân, 1310 H.; مزيل الاوهام والتردد في امر صلاة الجمعة بالتعدد (arabisch) voor Sajjid Uthmân, 1312 H.; صلح الجماعتين بجواز تعدد الجمعتين (arabisch) von Aḥmad Chaṭîb, Mekka

Im Jahre 1898 entstand anlässlich des Regierungsantritts unserer Königinn eine Disputation, die sich aber hauptsächlich auf rein arabische Kreise beschränkte. Sajjid Uthmân hielt es damals für angemessen, ein Gebet für das Heil des Landes und seiner Regierung zu verfassen, welches am zweiten September in den meisten Moscheen Java's nach der Freitagspredigt recitirt wurde. Die Neider des Gelehrten fanden darin einen willkommenen Anlass, ihn der Zuneigung zu Ungläubigen zu beschuldigen. Bekanntlich verbietet der Islam seinen Bekennern, Anhänger anderer Religionen zu lieben, für ungläubige Fürsten zu eifern oder für deren Sieg über ihre Feinde zu beten, u. s. w. Darüber denkt denn auch Sajjid Uthmân mit seinen Gegnern ganz einstimmig. Es galt nun bloss die Frage, in wiefern das von ihm verfasste Gebet jenen Prinzipien untreu sei.

Dies bildete den Gegenstand einer lebhaften Diskussion, in welcher Sajjid Uthmân einen leichten Sieg errang, denn thatsächlich enthalten die mit grösster Umsicht von ihm gewählten Phrasen anders nichts als ein Gebet fur das Heil der Gläubigen und wird darin für die Königinn nur um solche weltliche Segnungen gebeten, durch welche das Wohlergehn der in ihrem Gebiete wohnenden Muhammedaner bedingt ist. Die dahin lautenden Erklärungen, welche Sajjid Uthmân zur Abwehr drucken liess, waren für den aufmerksamen Leser des Gebetes völlig überflüssig, aber

---

1312 H.; تفتيح المقلتين وتبيين المفسدتين المخبأتين في الرسالة المعمالة بصلح الجماعتين (arabisch) von Sajjid Uthmân, 13 3 H, zweiter Druck 1314 H.; اثبات الزين الصلح الجماعتين بجواز تعدد الجمعتين في الرد علي الكتاب المسمي تفتيح المقلتين (arabisch) von Aḥmad Chatîb, Mekka 1315 H; خلاصة القول السديد في منع احداث تعدد الجمعة في المسجد الجديد (arabisch) von Sajjid Uthmân, 1316 H. Von diesem letzteren Werke machte der Verfasser eine verkürzte Uebersetzung ins Malaiische.

trotzdem gelang es seinen Feinden durch ihre geheuchelte Entrüstung in weitabstehenden Kreisen den Verdacht einer kâfirfreundlichen Gesinnung gegen ihn zu erwecken.

Solcher Beispiele theologischer und gesetzeskundiger Streitereien zwischen heutigen Gelehrten in Niederländisch-Indien mit Hineinziehung weltlicher Motive könnte ich noch einige Dutzende anführen, aber das Gesagte wird genügen um die Bedeutung der Fetwa's auch nach dieser Seite hin zu würdigen.

III.

Wie gesagt, eigentlich Neues findet sich nur in solchen Fetwa's, die von Dingen handeln, welche früher gänzlich unbekannt waren.

So das Tabackrauchen, welches erst nach der Zeit Ibn Ḥadjar's und ar-Ramlî's aufkam, und worüber daher Tuḥfah und Nihâjah schweigen. In frommen Kreisen hielt die unbedingte Opposition gegen diese Sitte lange an, aber nach und nach musste der Consensus dem Ueberhandnehmen derselben Rechnung tragen. In entlegenen Ländern wie Ḥadhramaut oder das ḥambalitische (beziehungsweise wahhâbitische) Centralarabien blieb zwar die Ansicht herrschen, das Rauchen sei in der Regel verboten, aber die grosse Majorität der muslimischen Gelehrten hat sich längst dafür entschieden, der Genuss des Tabacks sei in den meisten Fällen „erlaubt" oder höchstens „tadelnswerth"; er könne sogar „pflichtmässig" oder „anempfohlen" sein, wenn nämlich der Taback als Heilmittel einer Krankheit angezeigt sei, und „verboten" sei er nur, wenn die Gesundheit des Rauchenden darunter leidet oder wenn er dadurch zu Auslagen veranlasst wird, die für seine finantiellen Verhältnisse als verschwenderisch gelten.

Als vor einigen Jahren ein allzu rigoröser Theologe in Mekka seine Stimme gegen das Tabackrauchen erhob, hielt ihm der Mufti der Schâfi'iten, Sajjid Aḥmad Daḥlân, selber ein starker Raucher, eine ganze Reihe von Argumenten

entgegen, und die meisten Gelehrten äusserten sich in gleichem Sinne (1). Sie wussten übrigens wohl, der Eifer jenes Gesetzeslehrers gelte nicht sosehr der auch in Mekka allgemein verbreiteten Sitte, als der von ihm beneideten angesehenen Stellung des Mufti's, den er durch seine Verpönung eines ihm unentbehrlich gewordenen Genusses zum *Fâsiq* (2) stempeln wollte.

Die neueren Lehrbücher der Gesetzeskunde (3) besprechen die Lehre vom Tabackrauchen schon als eine solche, die über jeder Diskussion erhaben ist, indem sie die Fälle angeben, in welchen der Genuss in diese oder in jene der fünf gesetzlichen Kategorien hineingehört. So wird schliesslich das Resultat des durch Fetwa's und ähnliche Abhandlungen geführten Streites gleichsam in die Gesetzbücher aufgenommen, aber dazu bedarf es einer langen Zeit: es muss sich zuerst in den maassgebenden Kreisen solche Uebereinstimming der Ansichten gebildet haben, dass man sie mit dem Namen Consensus (Idjmâ', Ittifâq) bezeichnen darf. Dann sind aber auch alle Bedenken gehoben, denn der als unfehlbar anerkannte Consensus der muslimischen Gemeinde ist in letzter Instanz der Maassstab des ganzen Gesetzes, und um die Opposition kleiner Minoritäten darf man sich nicht kümmern.

Die Buchdruckerkunst bildete als eine in Kâfirländern erfundene Neuerung ebenfalls lange Zeit einen Gegenstand der Meinungsverschiedenheit. Auch nachdem man sich, angesichts ihres vielfachen Nutzens, dahin geeinigt hatte, ihre Ausübung in die Kategorie des Erlaubten oder gar Anempfohlenen aufzunehmen, gab man die wichtigen Bedenken gegen ihre Anwendung auf die heilige Litteratur, namentlich auf das ewige, unerschaffene Gotteswort, den

(1) Vergl. mein „*Mekka*", Bd. II, S. 238—39.

(2) *Fâsiq* steht in der Terminologie des Gesetzes dem *'adl* (gesetzlich unbescholten) gegenüber; das Fehlen der Unbescholtenheit würde Jemand in der öffentlichen Meinung zur Bekleidung des Mufti-amtes unfähig machen.

(3) Vergl. z. B. das bekannte Handbuch *Bâdjûrî's* I: 582, 621–23 der Ausgabe von 1272 H.

Qurân, noch nicht gleich auf. Jetzt sind allerdings Millionen von gedruckten Qurânexemplaren in der muhammedanischen Welt verbreitet, aber fromme Leute legen immer noch grossen Werth auf den Besitz eines geschriebenen Exemplars, welches sie mit noch grösserer Sorgfalt als die gedruckten vor aller Berührung mit unreinen Gegenständen und Personen behüten.

Die Photographie wurde viel weniger freundlich aufgenommen, namentlich in ihrer verbreitetsten Anwendung auf die Abbildung von Menschen. Das Gesetz betrachtet ja das Anfertigen von Bildern lebendiger Geschöpfe als den Ursprung alles Götzendienstes und verpönt es unbedingt. Dieses Verbot hat es nicht verhindern können, dass zur Zeit in den muslimischen Kulturcentra photographische Porträts kaum weniger beliebt und verbreitet sind als in Europa. Einzelne Gelehrte haben schon versucht, die photographischen Bilder als „unkörperlich" oder als nicht direkt von Menschenhänden gemacht, von dem allgemein anerkannten Verbote auszuschliessen, und es lässt sich voraussehn, dass es auf diesem Gebiete ebenso wie auf dem des Tabacks zu irgend einem Kompromiss zwischen dem Gesetze und dem Leben kommen wird. Bisher bleiben aber angesehene Gelehrte und fromme Laien meistens ungeneigt sich photographiren zu lassen und es hat es noch kein bedeutender Mufti gewagt, seine Stimme zu Gunsten der photographischen Bilder von Menschen und Tieren zu erheben. Von heftiger Opposition hält sie allerdings die Beliebtheit der Porträts bei den meisten muslimischen Fürsten und Regierungsbeamten zurück.

Wo es sich um die Abbildung lebloser Gegenstände handelt, erregt die Photographie keinerlei theologische Bedenken, namentlich wenn sich daraus irgend ein praktischer Nutzen ergibt. Weniger günstig wird jedoch die Anwendung der Photographie und des Lichtdrucks auf den Qurân beurtheilt, weil dabei die gesetzlichen Vorschriften über die Ehrfurcht, welche der Gläubige jedem einzelnen Qurânexemplare schuldet, kaum beobachtet werden können. Selbst die Thatsache,

dass der heutige Sultan der Türkei das Vervielfältigen durch Lichtdruck alter schöner Qurânexemplare patronisirt, bestimmte bisher die Schriftgelehrten nicht, ihre Bedenken ganz aufzugeben.

Es gibt allerdings auch solche Gelehrte, die da, wo der Konflikt zwischen den Bedürfnissen des Lebens und den Anforderungen des Gesetzes ihnen zu stark wird, sich praktisch ohne jegliche Ausrede über letztere hinwegsetzen. So kenne ich einen wohlhabenden mekkanischen Gelehrten, der bedeutende Handelsgeschäfte treibt und die von ihm über See versandten Waaren immer gehörig gegen Seegefahr versichert. Als jedoch einmal malaiische Kaufleute ihn um ein Fetwa betreffs der Versicherungskontrakte angingen, lautete sein Gutachten dahin, dieselben seien als *ḥarâm* (untersagt) zu betrachten. Da der unabhängige, jeder Art der Heuchelei abgeneigte Mann aus seinen eigenen Assekuranzkontrakten gar kein Geheimniss machte, stellte ich ihn über sein Fetwa zur Rede. Er antwortete, sein Gewissen mache ihm zwar, angesichts der heutigen Handelsverhältnisse, wegen der von ihm abgeschlossenen Versicherungskontrakte keine besonderen Vorwürfe (1), aber im heiligen Gesetze finde er für jene Praxis keinerlei Stütze. Wenn also Andere von ihm ein Fetwa über die Angelegenheit verlangen und ihm somit als Organ des Consensus ihr Vertrauen schenken, stehe ihm kein anderer Weg offen als die Ḥarâm-erklärung aller Assekuranz. Ueberhaupt sei ja das Uebertreten eines Verbotes viel weniger sündhaft als die Nichtig-erklärung desselben, welche letztere in den meisten Fällen als Unglaube zu betrachten sei; das *Lehren* solcher Nichtigkeit aber wäre eine Schändung des heiligen Bündnisses mit Gott und seinem Gesandten.

Aehnliche Verhältnisse werden immer häufiger, je mehr

(1) In solchen Fällen, wo die Umstände die meisten Gläubigen nöthigen ein unbedingtes Verbot des Gesetzes zu übertreten, sprechen die Gelehrten von einer „allgemeinen Plage" (عمت به البلوي).

das Leben der muslimischen Gesellschaft an Selbständigkeit einbüsst.

Der Phonograph gehört zu den neuesten Neuigkeiten, welche aus westlichen Ländern in das Gebiet des Islams eindrangen. Seine erste öffentliche Erscheinung auf Java wurde auch von einigen Arabern mit angestaunt, und es dauerte nicht lange, bis ein unternehmender Sajjid in Batavia sich ein solches Instrument kaufte um dasselbe, mit arabischen und malaiischen Gesprächen und Liedern ausgestattet, für Geld den Publikum zu zeigen. Auch einige Qurânverse, namentlich die Fâtiḥah (das muslimische Vaterunser), wurden phonographisch von ihm aufgenommen und bei den Aufführungen des „Kastens" zur Ergötzung der Zuhörer reproduzirt. Letztere waren hauptsächlich Araber, Chinesen und Eingeborene. Fromme Leute und Schriftgelehrte bleiben überhaupt derartigen Aufführungen meistens ferne, schon wegen ihrer Abneigung gegen eine aus so verschiedenen Elementen zusammengesetzte Gesellschaft. Der Ruf dieses seltsamen Instrumentes machte viele von ihnen jedoch neugierig und man konnte es sich ja auch in kleinen privaten Gesellschaften vorzeigen lassen.

Den etwas weltlich Gesinnten unter ihnen gefielen nun die Aufführungen sehr gut, in ihrer Begeisterung gingen sie sogar so weit, das Hören des phonographischen Qurânvortrags als ein verdienstliches Werk zu bezeichnen und einige stellten die Behauptung auf, ein phonographischer *Aḏân* (1) könne in der Zukunft den vom Gesetze angeordneten Aufruf zum Gottesdienste durch die menschliche Stimme sehr wohl ersetzen. Andere schüttelten bedenklich den Kopf und betrachteten den Phonographen als ein unnützes Spielzeug, phonographische Aufnahme von Versen des Qurâns als eine

(1) So heisst bekanntlich eine Reihe von religiösen Formeln, welche vor den fünf täglichen rituellen Gottesdiensten als Aufruf zu denselben auf Minarets oder innerhalb der Bethäuser melodiös abgeleiert wird.

Entweihung der Worte Gottes. Zu dieser Ansicht neigte auch Sajjid Uthmân und ein Besuch bei dem Eigentümer des Instruments machte dieselbe bei ihm zur festen Ueberzeugung. Bald verfasste er in der üblichen Form ein Fetwa über den Gebrauch des Phonographen und als sich dagegen Einwände lautbar machten, schrieb er eine neue, ausführlichere Abhandlung um dieselben zu widerlegen.

Den Inhalt beider Schriften sowie eines anderen Fetwa's über den nämlichen Gegenstand geben wir jetzt, theils in Uebersetzung, theils in verkürzter Uebersicht wieder.

IV.

Frage. Wie lautet die Aussage der Schriftgelehrten (deren Weisheit Allah uns fortwährend geniessen lasse!) in Bezug auf den Kasten (*çandûq*), in welchem sich Instrumente befinden, welche die in seiner Nähe entstehenden Laute in denselben hereinziehen? So nähert sich z. B. einer, der den Qurân nach Melodien recitirt, eines solchen Kastens, und seine Recitation wird mit ihrer Melodie ins Innere desselben aufgenommen; ebenso kommt eine Sängerinn und singt, und es nimmt der Kasten ihren Gesang auf, und wenn sie dazu ein Musikinstrument bespielt, werden dessen Töne gleichfalls herangezogen u. s. w. In solcher Weise sammeln sich die herangezogenen Laute innerhalb des Kastens, indem sie je ihre eigene Art behalten. Wenn aber der Besitzer des Kastens irgend eins von den aufgenommenen Dingen hören lassen will, so setzt er jenes mit den bestimmten Lauten verbundene Instrument in Bewegung, und es kommen die Laute zum Vorschein, so dass sie jeder hört, der den Draht des Kastens festhält und an das Ohr legt. Der Besitzer eines solchen Kastens pflegt nach verschiedenen Orten mit demselben herumzureisen um von Leuten, die das darin Enthaltene zu hören wünschen, Zahlung zu erhalten; unter den Zuhörern finden sich Nichtmuslime ebensowohl als Muslime. Der besagte Kasten erregt beim Publikum ähnliches Erstaunen wie der Gucker des

Innern (*názúr al-bâṭin*) (1), das elektrische Licht, die elektrisch bewegten Wagen und andere neue Erfindungen. Wie lautet nun die Aussage der Gelehrten in Bezug auf das besagte Herumführen des Kastens um Eintrittsgeld von den Zuhörern zu gewinnen, und was lehrt das heilige Gesetz über das Anhören solcher mechanisch aufgenommenen Laute? Gebührt dem muslimischen Zuhörer einer in solcher Weise reproduzirten Qurânrecitation himmlischer Lohn für das Zuhören? Ist das Anhören des in solcher Weise reproduzirten Gesanges einer fremden Frau (d. h. einer Frau, die weder des Zuhörers Gattinn noch ihm in dem Grade blutsverwandt ist, dass freier Verkehr mit ihr ihm gestattet wäre) oder des Klanges von Musikinstrumenten verboten? Gebt uns darüber euer Gutachten, Allah lohne es euch.

Man sieht sofort, dass es sich hauptsächlich um vier Punkte handelt:

1°. Gilt es nach dem göttlichen Gesetze für ein ehrliches Gewerbe, dem zahlenden Publikum einen Phonographen zu zeigen, der abwechselnd Vorträge des göttlichen Wortes und Gesänge von Sängerinnen zu hören gibt, oder gehört es zu den verbotenen Beschäftigungen, weil Ungläubige mit Gläubigen zusammen aus Neugier dem Qurânvortrage zuhören, und weil es Gläubigen nicht geziemt, sich an dem Sange der Weiber zu ergötzen?

2°. Sind die reproduzirten Laute den ursprünglichen so vollkommen gleichzusetzen, dass der von Allah für das Hören des Qurâns bestimmte himmlische Lohn auch demjenigen zu Theil wird, der die phonographische Recitation hört?

3°. Wenn man die phonographischen Töne nicht als echt menschliche Laute zu betrachten hat, darf man dann dem reproduzirten Weibergesang zuhören, obgleich sonst das Anhören der Stimme eines „fremden" Weibes dem Muslim in den meisten Fällen untersagt ist?

(1) Mit diesem Namen will Sajjid Uthmân, der auch die Frage selber redigirte, die ihm nur gerüchtweise bekannte Wirkung der Röntgenschen Strahlen bezeichnen.

4o. Wenn der Phonograph nicht eigentliche Laute, sondern bloss Lautbilder hervorbringt, ist dann das Verbot des muslimischen Gesetzes, Musik anzuhören, auf die in den Phonographen aufgenommenen und durch ihn reproduzirten musikalischen Töne nicht anwendbar?

Hören wir jetzt, wie Sajjid Uthmân diese Fragen vom gesetzlichen Standpunkte erörtert.

Antwort. Wir bitten Gott um Leitung zum Wahren und Richtigen. Wisse (Gott leite mich und dich!) dass die Sache des Kastens, von welchem in der Frage die Rede ist, und der anderen in derselben erwähnten staunenerregenden neuen Erfindungen klar ist. Die Beantwortung der Frage geschieht am besten dadurch dass wir drei einleitende Bemerkungen vorausschicken.

1o. Alle Dinge, welche Gott im Himmel und auf der Erde geschaffen hat, haben ihren tiefen Sinn, ihre speziellen Eigenschaften und ihren Nutzen, wie der Qurân solches lehrt. Der tiefste Sinn und die erspriesslichste Nützlichkeit derselben liegt aber darin, dass sie Zeugniss geben von der Einzigkeit des allweisen Schaffenden, dem allein die Prädikate des Schöpfens und des Hervorbringens zukommen, und dass die Einsichtsvollen und die mit vollkommener Vernunft Begabten Ihm Dank spenden für seine materiellen und geistigen Wohlthaten.

2o. An der natürlichen, dem Menschengeschlechte eingepflanzten Vernunft, welche den Menschen zum Verständniss der Wissenschaften und zur Darstellung verborgener, gedankenvoller Kunstwerke befähigt, haben Nichtmuslime ebensowohl wie Muslime Antheil. Derjenige von ihnen, dessen Antheil gross ist und der von Andern Hülfe bekommt, vermag Kunstwerke und Erfindungen zu leisten, zu denen andere mit weniger Glück und Hülfe nicht im Stande sind. Die vollkommene Vernunft hingegen ist die pneumatische Erleuchtung, welche in das Herz des Gläubigen hineingelegt wird und ihn zum ewigen Heile führt; diese besitzt nur wer an

Gott und seinen Gesandten glaubt. Der Gottesgesandte hat gesagt: *„Der Vernünftige ist derjenige, der an Gott glaubt, seine Gesandten anerkennt und Gehorsam gegen ihn pflegt."* Solche ist die Vernunft, welche den Exegeten zufolge mit dem Worte *lubb* (d. h. Mark, Kern, Inneres, innerer Sinn, Verstand) im Qurân gemeint ist, wo Gott spricht (1): *„Darin sind Zeichen für die Sinnbegabten,"* d. h. die Vernünftigen. Den Besitzer solcher Vernunft bezeichnet der Gottesgesandte mit dem Worte *kajjis*, wo er sagt: „Kajjis *ist derjenige, der sich von dem Gebiete der Verirrung fern hält und für das Jenseits wirkt"*, oder wie die Worte sonst überliefert werden. Diese ist endlich die Vernunft, deren baar zu sein die Irrgläubigen anerkannten, als sie die ewige Strafe zu sehen bekamen, wo sie sagten (2): *„Hätten wir gehört und Vernunft gehabt, so gehörten wir nicht zu den Leuten der Hölle."*

3°. Den Muslimen liegt es ob, sich um ihren Lebensunterhalt und um das Jenseits zu kümmern und sich mit beiden zu beschäftigen. Dass man sich in erster Linie für das Jenseits und in zweiter Linie für den Lebensunterhalt zu bemühen hat, das bezeugen viele Qurânverse und Ueberlieferungen. Es ist uns ferner der Befehl überliefert, im Suchen des Lebensunterhalts mässig zu sein, wie der Gottesgesandte sagte: *„Fürchtet Gott und haltet im Erwerb das Maass inne"*, oder wie die Worte sonst überliefert werden. Aus diesen zwei Gründen und wegen des Mangels an Zusammenwirkung finden sich in unserer Zeit nur selten Muslime, welche die Musse und den Eifer haben, die für die Untersuchungen und Forschungen nöthig sind, durch welche neue Erfindungen zu Stande kommen, wie man das alles bei Nicht-muslimen antrifft, weil die Letzteren sich mit Leib und Seele anstrengen um durch Untersuchungen und Forschungen ihre weltlichen Zwecke zu verwirklichen, und einander darin helfen, sodass sie wunderbare Neuigkeiten hervorbringen, zu denen der in der Frage bezeichnete Kas-

(1) Qurân III: 187.
(2) Qurân LXVII: 10.

ten und andere ähnliche Dinge gehören. Das ist es, was sie (die Ungläubigen) von der Wissenschaft erreichen (1).

Diese dreifache Abschweifung haben wir uns nur dazu erlaubt, damit richtiges Verständniss erweckt und Staunen und Verirrung beseitigt werden.

Zur Frage: „wie lautet nun die Aussage der Gelehrten in Bezug auf das besagte Herumführen des Kastens usw.?" gehört folgende Antwort: Wenn der Kasten an einen Ort gebracht wird, der nicht eitler Vergnügung dient und die Zuhörer Muslime sind, welche sich bei dem Hören der reproduzirten Laute eines Qurânvortrags anstandsvoll benehmen (2) und bei welchen durch das Hören jener andern Töne keine sexuelle Lüsternheit erweckt wird (3), so ist es erlaubt (*mubâḥ*). Findet dagegen das Anhören des ersteren ohne Anstand und des Uebrigen mit Lüsternheit statt, so ist es verboten (*ḥarâm*); desgleichen, wenn das Instrument an einem Vergnügungsorte gezeigt wird oder auch Nichtmuslime dabei zugegen sind (4), ja, in solchem Falle ist, wenn daraus Geringschätzung oder Verspottung des Qurânvortrags entsteht, zu befürchten, dass die Vorzeigung zum Unglauben wird, Allah behüte uns vor solchem.

Zur Frage: „gebührt dem muslimischen Zuhörer einer in solcher Weise reproduzirten Qurânrecitation himmlischer

(1) In gleichem Sinne wie hier, wird unter frommen Muhammedanern immer von den Errungenschaften der modernen Wissenschaft gesprochen. Diese Welt is das Paradies der Ungläubigen; an der jenseitigen haben sie keinen Antheil. Kein Wunder also, dass die Muslime, deren Blick auf das Jenseits gerichtet ist, bezüglich der Erkenntniss und des Genusses diesseitiger Dinge hinter den Kâfirs zurückstehen.

(2) Für den beim Hören des Qurânvortrags einzuhaltenden Anstand (*adab*) geben die muhammedanischen Gesetzbücher genaue Regeln an.

(3) Das Hören der Stimme einer nicht gesehenen »fremden" Frau gilt unte gewissen Umständen als erlaubt, wenn dadurch die *schahwah* (der Geschlechtstrieb) nicht gereizt wird.

(4) Man beachte, dass nicht die Recitation des Qurâns vor Ungläubigen überhaupt untersagt ist (soll doch der Prophet eben durch solche Vorträge viele Ungläubige bekehrt haben), dass sie aber bloss unter solchen Umständen zulässig oder anempfohlen ist, welche dazu geeignet sind, den Hörenden Ehrfurcht vor dem heiligen Buche einzuflössen.

Lohn?" lautet die Antwort: Nein! denn das Gehörte ist nicht die Stimme eines Menschen, der den Qurân vorträgt, welche zu hören und auf dieselbe zu lauschen uns von Gott befohlen ist. Sind ja die Laute aus dem Munde des Vortragenden herausgetreten und von demselben losgetrennt und entstehen dieselben neu aus jenem Instrumente. Es kann dabei sogar überhaupt von Qurânvortrag nicht mehr die Rede sein, weil die Laute des Qurâns nicht durch die Sprachorgane erzeugt werden, die für jeden derselben bestimmt sind und auch nicht die gesetzlich erforderlichen Eigenschaften aufweisen, sodass dem Hörenden kein himmlischer Lohn zu Theil wird. Selbst demjenigen, der einem wirklichen Qurânvortrage zuhört, wird ja kein Lohn zu Theil, wenn nicht der Vortragende den von den Meistern des *Tadjwîd* (der Lehre des Qurânrecitirens) festgesetzten Regeln entspricht, und solches Zuhören ist sogar in gewissen Fällen verboten (*harâm*) ebenso wie die Handlung des Vortragenden selbst; so belehren uns die Texte der Autoritäten. Dies wird damit begründet, dass in solcher fehlerhaften Recitation eine Abweichung vom rechten Wege des Qurâns liegt, und man zieht dazu auch die Worte Gottes (1) heran: „*arabischen Qurân ohne Krümmung (Fehler)*".

Wenn nun ausdrücklich gelehrt wird, das Hören des Qurânvortrags, der nicht den bestimmten Regeln entspricht, bringe keinen Lohn, indem solcher Vortrag als Krümmung und Abweichung vom rechten Wege des Qurâns betrachtet wird, was soll man da halten von diesen krummen Lauten, welche aus der Krümmung jener neu erfundenen irreleitenden Instrumente hervorkommen!

Höchstens könnte man sagen, dass wenn jene Laute rein und richtig sind und der Hörer die in den gehörten Versen enthaltene Warnung zu Herzen nimmt, ihm der Lohn dieser Beherzigung zu Theil wird.

Auf die Frage: ist das Anhören des in solcher Weise

(1) Qurân XXXIX: 29; „*arabischen Koran sonder Schiefe*" heisst es in Friedrich Rückerts poetischer Wiedergabe.

reproduzirten Gesanges einer fremden Frau oder des Klanges von Musikinstrumenten verboten?" gehört die Antwort: Wenn bei dem erwähnten Zuhören der sexuelle Trieb erregt wird, so ist dasselbe verboten wegen jener Lust, ebenso wie das Anschauen des Spiegel- oder Schattenbildes einer „fremden" Frau, wenn dabei lüsterne Gedanken wach werden. Ohne jene Lust ist es aber nicht verboten, wie ja unsere Imame ausdrücklich lehren, dass das Betrachten des Spiegelbildes einer „fremden" Frau ohne wohllüstige Gedanken erlaubt sei. Allah weiss es aber am besten.

Dies ist es, was mir richtig erschienen ist, als Antwort auf die oben erwähnte Frage, wenngleich meine wissenschaftlichen Waaren nicht viele und meine Verhältnisse niederer Art sind. Allah schenke seinen Segen und Friedensgruss unserm Herrn Muḥammad und seinen Verwandten und Genossen, zu Anfang und Ende, und Lob sei Allah, dem Herrn der Welten. Dies hat geschrieben der niedrige Diener Gottes Uthmân bin Abdallah bin Aqîl, Allah verzeihe ihm, Amen.

Anfang des Monats
Rabî' al-awwal 1317 (1).

Selbstverständlich waren diejenigen, welche den Phonographen längere Zeit als ein Erwerbsmittel benutzt oder sich an den „krummen" Lauten desselben ergötzt hatten, von dieser Antwort gar nicht erbaut. Die Verstimmung solcher lebensfrohen Gläubigen äussert sich gewöhnlich nur ganz leise, weil sie wohl wissen, dass die kräftigen Argumente zum Widerspruch ihnen fehlen; aber in diesem Falle fanden sie Unterstützung bei einzelnen Gesetzesgelehrten, die aus verschiedenen Gründen dem Sajjid Uthmân nicht freundlich gesinnt waren. Einer von diesen lieferte ein Fetwa zur Widerlegung der religiösen Beschwerden, welche der „Kasten" bei Sajjid Uthmân erregt hatte, allerdings weniger zur Ehrenrettung des Phonographen als um dem gläubigen Pu-

(1) Juli 1899.

blikum zu zeigen, dass Sajjid Uthmân nicht so in heiligen Gesetze bewandert sei, wie viele glauben.

Den Inhalt jenes Fetwa's, welchem ein gelehrter Araber aus Singapura beistimmte, findet man ungefälscht, obgleich in verkürzter Form, in einer neuen Schrift des Sajjid Uthmân, welche er etwas mehr als zwei Monate (1) nach der Abfassung seiner ersten Antwort schrieb. Diese zweite Abhandlung, welche den Inhalt des Fetwa des Sajjid Uthmân gegen die Angriffe des „Widersprechers" erhärten soll, führt den pompösen Titel: *„Das Aufgehen des Vollmondes der erhabenen Wissenschaft und das Leuchten des Sternes der nutzbringenden Wahrheit über die Richtigkeit der Antwort bezüglich der Lehre des Gesetzes betreffs des neu erfundenen Lautes"* (2). Beide Schriften wurden vom Verfasser selbst auf seiner lithographischen Presse gedruckt und zusammen geheftet herausgegeben.

Aus der zweiten Schrift, welche mehr als den dreifachen Umfang der oben übersetzten „Antwort" hat, entnehmen wir nur einzelne Sätze wörtlich und begnügen uns übrigens mit einer Uebersicht des Inhalts.

Nach einer frommen Einleitung hebt „das Aufgehen des Vollmondes" folgendermaassen an:

„Als man uns die Frage über die Lehre des Gesetzes bezüglich des Hörens der verschiedenen aus dem Kasten hervorgerufenen Töne vorlegte, haben wir uns zum Besitzer eines solchen Instrumentes begeben um das Wesen desselben zu untersuchen. Wir befanden, dass jedesmal wenn Jemand in der Nähe des Kastens einige Worte redete oder in anderer Weise Laute hervorbrachte, jene Laute hineingingen, während eine Spur derselben sich abdruckte auf cylindrischem Wachs durch

---

(1) طلوع بدر العلم المرتفع وظهور نجم الصدق المنتفع علي صحة جواب حكم الصوت المخترع للعبد الضعيف عثمان بن عبد الله بن عقيل بن يحيا عفي الله عنه.

(2) 14 Djumâda 'l-awwal 1317 = September 1899.

Vermittlung von anziehenden Chemikalien, welche mit Hülfe bewegender Instrumente den Abdruck zu Stande brachten. Wenn sodann jenes Instrument in Bewegung gesetzt wird, werden durch die in demselben zum Abdruck gelangten Spuren jener Laute, Töne hervorgebracht, die den ursprünglichen im Allgemeinen gleichen, aber nicht von gleicher Klarheit sind. Ebenso wie im Telephon hört man die Laute wie aus der Ferne und die Consonanten erreichen nicht jene Bestimmtheit und Schärfe, welche im Qurânvortrag erforderlich ist.

„Wir haben dann die Frage kurz beantwortet u. s. w."

Die Einwendungen des „Widersprechers" (*mu'taridh*) werden sodann folgendermaassen von Sajjid Uthmân resumirt:

Das Hören der phonographisch reproduzirten Laute sei unbedingt und ohne Ausnahme erlaubt (*mubâḥ*).

Das Hören der Qurânrecitation bringe seinen himmlischen Lohn mit sich, gleichviel ob man die eigene Stimme des Vortragenden oder deren Echo oder den Spurlaut aus dem Abdrucke des ursprünglichen Lautes höre.

Wenn der phonographisch reproduzirte Laut als der Laut des Vortragenden selbst zu betrachten sei, so sei auch an den im Qurân angegebenen Ruhepunkten die Prosternation anempfohlen (*sunnah*).

Auf die Lautabdrücke in dem Instrumente seien die gleichen Bestimmungen des Gesetzes anwendbar, welche für einen geschriebenen Qurân gelten (1).

Das Hören der Qurânrecitation aus dem Phonographen sei dem Sehen der Buchstaben des Qurâns (vom Lesenden) gleichzusetzen. Die heutige Art den Qurân zu schreiben sei erst allmählich entstanden und die den Exemplaren gezollte Ehrfurcht beziehe sich auf den Inhalt, nicht auf eine bestimmte Form; diese Ehrfurcht hänge nicht mit dem Gesichtssinn zusammen, denn sie gelte auch für Blinde.

(1) Wie z.B. das Verbot denselben zu berühren wenn man rituell unrein ist, usw.

Gleichwie dem Schreiber eines Qurânexemplares himmlischer Lohn zu Theil werde, jedesmal wenn Andere seine Schrift lesen, ebenso auch demjenigen, der in den Phonographen hineinrecitirt hat, jedesmal wenn andere Gläubige die Spuren seiner Stimme hören.

Der vom Phonographen reproduzirte *Aḍân* (feierliche Aufruf zum rituellen Gottesdienst) könne an die Stelle des üblichen Aḍân treten.

Sajjid Uthmâns Widerlegung dieser Behauptungen findet in acht Untersuchungen (*mabḥath*) statt.

1°. Die Prinzipien einer Sache, so sagen die Gelehrten, erkennt man am besten durch die Beobachtung ihrer Definition, ihres Gegenstandes u. s. w. Wenden wir dies nun auf den Phonographen an.

a. Definition: ein Instrument, das von jedem in seiner Nähe hervorgebrachten Laut eine Spur oder einen Abdruck aufnimmt, durch welchen mittels Bewegung später ein ähnlicher Ton hervorgerufen werden kann. *b.* Gegenstand: Spiel, Erstaunen, Lachen und Spott. *c.* Resultate: für den Eigentümer Gelderwerb von den an Orten der eiteln Vergnügung versammelten Leuten von allen Religionen, und für die Zuschauer das Vergnügen des Hörens der verschiedenen Töne, bald des Qurâns, bald einer Sängerinn, welches von selbst zu Vergleichungen führt, welches von beiden wohl das schönste sei. *d.* Erfinder: ein christlicher Naturforscher. *e.* Nahrung: aus elektrischen und phonographischen (*sic*) Elementen. *f.* Beziehung: weltliches Spiel.

2°. Wie ganz anders sind die Prinzipien des *Tadjwîd* (der Lehre vom richtigen Vortragen des Qurâns)!

a. Definition: das Hervorbringen der Laute aus den richtigen Sprachorganen, indem man alle Eigenschaften jener Laute genau so hervortreten lässt, wie Gott die heilige Rede auf seinen Propheten herabgesandt hat, u.s.w.

b. Gegenstand: Die Wörter des Qurâns, die Untersuchung der Sprachorgane ihrer Laute und der Eigenschaften der letzteren. *c.* Resultate: Bewahrung der Zunge vor Fehlern

bezüglich der göttlichen Offenbarung und ewiges Heil. *d.* Endzweck: das Höchste zu erreichen in der genauen Wiedergabe des Qurâns, so wie ihn die prophetische Majestät übermittelte. *e.* Beziehung: eine der edelsten religiösen Wissenschaften. *f.* Erfinder: was die schriftliche Festlegung der Regeln anbetrifft, die Meister des Qurânvortrags. *g.* Nahrung: aus dem göttlichen Buche und dem Beispiele (*sunnah*) des Propheten.

Welch ein unendlicher Unterschied also zwischen der Stimme desjenigen, der richtig das Wort Gottes vorträgt, und jenem Spielzeuge, welches auch nicht annähernd die richtigen Laute hervorbringt, während es die Offenbarung dem Hohne Ungläubiger preisgibt.

Wer beide einander gleichsetzt, der kennt nicht den Unterschied zwischen den Teufeln und den Engeln Gottes.

3°. Die Existenz des Qurâns hat vier Modalitäten. Es gibt eine Existenz des Qurâns in den üblichen Schriftzeichen; diese Modalität weist aber hin auf eine höhere Existenz im sprachlichen Ausdruck; letztere deutet auf eine noch höhere Existenz als Sinn in dem Geiste der Gläubigen, und diese weist auf die höchste Modalität hin, nämlich die Existenz des Qurâns an und für sich als Gottes ewiges, unerschaffenes Wort, ohne Laut oder Form.

Die neue Modalität der Existenz, welche man dem Qurân zuerkennen will in der Form von Lautspuren im Phonographen, hat also keinen Sinn.

4°. Der ehrfurchtsvolle Anstand, den man beim Vortragen oder Anhören des Qurâns zu beobachten hat, ist von den grössten Gelehrten öfters betont worden. Der Melodie soll bloss eine sekundäre Rolle zugestanden werden; die Anwesenden sollen nicht schwatzen, lachen, Taback rauchen u.s.w.

5°. Das Recitiren des Qurâns ohne genaue Beobachtung der dafür geltenden Regeln bringt den Fluch des göttlichen Buches auf das Haupt desjenigen, der es recitirt.

Jede Nachgiebigkeit auf diesem Gebiete ist vom Bösen.

6°. Das Recitiren des heiligen Buches bringt nur dann

seinen himmlischen Lohn, wenn der Vortragende durch Haltung und Geberden zeigt, er sei sich bewusst vor Gottes Angesicht zu stehen. Demüthig knieend, mit gesenktem Blicke, mit einer Mine, deren Betrübtheit den Schrecknissen der im Qurân den Sündern angedrohten Strafen entspricht, soll er die heiligen Worte hersagen. Was wird nun aber aus alledem, wenn Jemand seine Recitation gleichsam in den Phonographen hineinwirft, und zwar zu dem Zwecke, dass ein lachendes, spottendes, Taback rauchendes Publikum sich daran ergötze.

7°. Die beim Hören des Qurâns an gewissen Stellen anempfohlene Prosternation gilt nur bei einer allen gesetzlichen Bestimmungen entsprechenden Recitation.

8°. Das Erlaubtsein des Anhörens der Stimme einer „fremden" Frau ist allen Autoritäten zufolge dadurch bedingt, dass solches Anhören keine Lust errege; im entgegengesetzten Falle ist es unbedingt verboten.

Diesen acht „Untersuchungen" lässt Sajid Uthmân noch eine negative Anwendung auf die Behauptungen des Widersprechers folgen, welche aber für aufmerksame Leser überflüssig ist.

In Bezug auf die Gleichsetzung des *Aḍân* (des Aufrufs zum rituellen Gottesdienst) durch den Phonographen mit dem Aufruf durch einen Gläubigen, der den strengen gesetzlichen Bedingungen entspricht, bemerkt Sajjid Uthmân, nur derjenige werde ihr beistimmen, in dessen Schätzung das Entrichten der vom Islam vorgeschriebenen Gemeindesteuer der Vertheilung von Geld, welches durch Hasardspiel erworben ist, gleichsteht. Seinen Aerger über die Vergleichung der phonographischen Kunst mit der von den edeln Genossen des Propheten angeordneten Wissenschaft der Qurânrecitation macht er in den folgenden Worten Luft:

„Bei Gott, es ist wunderbar, wie man sich erlaubt eine Kunst derjenigen, die böse Werke üben, (d.h. der Ungläubigen) dem gleichzusetzen, worüber sich jene erhabenen Meister geeinigt haben, die da glaubten und fromme Werke

vollbrachten, oder wie man sich erlaubt, das vom vertrauenswürdigen Propheten nach der Inspiration des Herrn der Welten Befohlene dem gleichzusetzen, was der Verfluchte (Satan) in die Gedanken der Irrgläubigen hineingeblasen hat um die Irrenden damit zu bethören."

Längst vor dem Lautbarwerden der Einwendungen, welche Sajjid Uthmân zur Abfassung dieser zweiten Abhandlung veranlassten, war bei diesem Gelehrten der Wunsch rege geworden, zu erfahren was andere Schriftgelehrte von dem Phonographen und namentlich von dessen Anwendung auf den Qurân dachten.

Er benutzte dazu die Vermittlung eines ihm befreundeten, in Batavia wohnenden Sajjids, der mit dem berühmten Gelehrten von Tarâbulus (Tripoli in Syrien), Sajjid Ḥusein al-Djisr in brieflichem Verkehr steht. Bei einer andern Gelegenheit (1) fand ich Anlass auf ein wichtiges Werk des Letztern die Aufmerksamkeit zu lenken; ich meine die nach dem Sultan Abdalḥamîd benannte *Risâlah Ḥamîdijjah*, in welcher der Verfasser die Wahrheit der islamitischen Religion von Standpunkte der menschlichen Vernunft gegen Bedenken, welche der modernen Wissenschaft entnommen sind, vertheidigt, ohne auch nur einen Buchstaben von der geltenden Orthodoxie preiszugeben (2). Dieses merkwürdige Buch hat dem Verfasser hohe Auszeichnungen von Seiten des Sultans eingebracht und seinen Ruhm durch die ganze muslimische Welt verbreitet. Auch von den in Niederländisch-Indien ansässigen Arabern wurde es fleissig gelesen und bewundert.

An ihn richtete also der Freund des Sajjid Uthmân folgende Frage:

„Was ist Eure Aussage (Eure Vorzüglichkeit sei dauer-

(1) In meinem »De *Atjèhers*", Bd. II, S. 382.

(2) Ausserdem hat al-Djisr noch ein zweites, *al-Ḥuṣûn al-Ḥamîdijjah* genanntes Werk geschrieben, in welchem das Hauptgewicht auf die *traditionellen* Beweise für die Wahrheit des Islams fällt; die orthodoxe Dogmatik wird darin gegen philosophische Bedenken vertheidigt.

haft!), in Bezug auf die Laute, welche man aus einem gewissen neulich aus Europa eingeführten Kasten zu hören bekommt? Die Laute scheinen dadurch zu entstehen, dass einer in eine hornförmige Röhre z. B. Stücke des Qurâns hineinspricht, worauf der Laut sich auf das bei dem Kasten befindliche Wachs festigt; so habe ich den Vorgang gesehen. Wird nun der in den Kasten befestigte Riegel bewegt, so hört man den hineingesprochenen ähnliche Laute.

„Was lehrt nun das Gesetz betreffs des Hörens solcher Recitation? Gilt es als anempfohlen (*mandûb*), wie das Anhören der Stimme desjenigen, der aus dem Qurân vorträgt, oder als untersagt (*ḥarâm*), wie das Anhören von Musik oder aber als tadelnswerth (*makrûh*), wie das Anhören der Stimmen von Sängerinnen wenn man sicher ist dadurch nicht zu übeln Gedanken gereizt zu werden, oder wie ist dem überhaupt?

„Gesetzt aber, es sei wirklich die ursprüngliche Stimme des Qurânvortrags, des Ḍikr (frommer Litaneien), des Segenspruchs über den Propheten, des Gebets um Verzeihung oder der Geburtsgeschichte des Propheten, welche sich auf das Wachs festigt, erhält dann der Urheber einer solchen Stimme immer neuen himmlischen Lohn so oft die Laute durch den Kasten reproduzirt werden?

„Erkläret uns die Lehre des Gesetzes darüber in befriedigender Weise, und himmlischer Lohn wird Euch zu Theil werden von dem spendenden Herrn."

Sajjid Ḥusein al-Djisr entsprach dem Wunsche des Anfragenden; er liess die Frage des Letzteren mit seiner Antwort (diese ist vom 11 Djumâda'l-awwal 1317, also noch vor der Abfassung der zweiten Abhandlung von Sajjid Uthmân datirt) zusammen in der nach ihrem Erscheinungsorte benannten Zeitung *Ṭarâbulus* abdrucken, und Sajjid Uthmân war so erfreut über die Bestätigung seines früheren Gutachtens, dass er den Zeitungsartikel noch einmal durch seine lithographische Presse vervielfältigte.

Sajjid Ḥusein al-Djisr leitet seine Antwort mit der Erin-

nerung an die schon öfters (1) von mir betonte Thatsache ein, dass „in dieser Zeit" keine Gelehrten vorhanden sind, denen es erlaubt wäre die Grenzen des *Taqlîd* (des Nachbetens) zu überschreiten. Wir haben uns, sagt er, zu beschränken auf dasjenige, was die Texte der Autoritäten aus früherer Zeit enthalten. Es kommen aber hie und da Fragen über in jener Zeit nicht dagewesene Gegenstände vor, und da muss man sich helfen so gut wie es geht; wo die vorhandenen Kräfte nicht mehr ausreichen zum Erzielen einer endgültigen entscheidenden Antwort, findet sich doch bei ernstem Streben leicht eine Lösung, welche das gläubige Herz beruhigt.

Die Recitation des Qurâns behufs der Aufnahme der Laute in den Phonographen scheint dem syrischen Schriftgelehrten nicht erlaubt, weil dies nicht ohne grobe Vernachlässigung der bei solchem Vortrag einzuhaltenden Anstandsregeln stattfinden könne. Wäre es auch bei grösster Anstrengung einem Einzelnen moglich, jene Regeln (*âdâb at-tilâwah*) dabei genau zu beobachten, so würde dies jedenfalls eine Ausnahme bilden und müsste dennoch die Sache als *harâm* (verboten) gelten, weil sie in den meisten Fällen Verbotenes voraussetzt.

Wendet man vielleicht ein, dass die Behandlung des Qurâns beim Typendruck, und in noch höherem Grade beim Lichtdruck, doch auch nicht allen Regeln der dem göttlichen Worte verschuldeten Ehrfurcht entspricht, so lautet die Antwort, dass allerdings bedeutende Gelehrte wichtige Bedenken gegen das Drucken des Qurâns geaussert haben. Nach dem Grundsatze: „Nothfälle erlauben das was sonst untersagt ist" kann man aber über jene Bedenken hinwegsehen, weil der Druck es Armen und Reichen ermöglicht, Exemplare des heiligen Buches zu besitzen, was sonst nicht möglich wäre. Die phonographische Aufnahme hingegen hat nicht den geringsten Nutzen.

(1) Vergl. zuletzt meine Ausführungen in *Zeitschr. der deutschen morgenl. Gesellschaft*, Bd. LIII, S. 140—143.

Der Sajjid Ḥusein hat ausserdem constatirt, dass viele Consonanten, deren Sprachorgane nahe bei einander liegen, bei phonographischer Wiedergabe gar nicht mit der erforderlichen Schärfe hervortreten und sich nicht klar von einander unterscheiden. Das *'ain* ist dem *ha*, letzteres dem *ḥa* ähnlich u. s. w. Gesetzt wieder, es wäre bei grösster Anstrengung möglich diese Fehler zu vermeiden, so berechtigt eine solche Ausnahme uns nicht, die Handlung als erlaubt zu betrachten, weil sie gewiss meistens eine fehlerhafte Reproduktion des Qurâns zur Folge haben wird. Zwar kommen auch bei schriftlicher Vervielfältigung des heiligen Buches Fehler vor, aber diese kann man unschwer berichtigen, was von den phonographischen Fehlern nicht gilt.

Was lehrt nun das Gesetz betreffs des Anhörens der phonographisch reproduzirten Recitation? Beim Hören des Echos eines Qurânvortrags gehört nach dem Gesetze keine Prosternation (*sadjdah*), d. h. mit anderen Worten, das Echo wird nicht als Recitation betrachtet. Dasjenige, was der Phonograph zu hören gibt, ist in dieser Hinsicht einem Echo gleichzusetzen; also haben wir auch hier keine wirkliche Recitation und ist das Hören jener Laute nicht zu den anempfohlenen (*mandûb*) Handlungen zu zählen. Schwieriger ist die Entscheidung der Frage, ob es denn tadelnswerth (*makrûh*) oder verboten (*ḥarâm*) sei. Man wird aber zu einer von diesen beiden Qualifizirungen hinneigen (d. h. man wird das Hören nicht als erlaubt = *mubâḥ* betrachten dürfen), wenn man bedenkt, dass die phonographische Aufnahme der Laute, welche allein das Hören ermöglicht, verboten ist.

Die Frage ob derjenige, dessen Qurânvortrag in den Phonographen aufgenommen wurde, damit himmlischer Lohn erzielt, ist natürlich durch das oben Bemerkte längst in negativem Sinne erledigt. Davon könnte nur die Rede sein, wenn die Aufnahme der Laute ohne unerlaubte Handlungen möglich wäre und der Hörende alle Anstandsregeln gewissenhaft beobachtete. Aber auch dann wäre

der Lohn nicht als ein bei jedem Hören sich wiederholender zu denken, denn beim Qurânvortrag, dem Ḍikr usw. wird der mit seinen Sprachorganen und anderen Körpergliedern Handelnde belohnt, und als solcher tritt der Recitator nur einmal auf.

Dies alles möge sich der gläubige Leser überlegen und dabei die bekannte Tradition nicht aus dem Auge verlieren: *„Die schlimmsten Sachen sind die neu erdachten: jedes neu Erdachte ist Ketzerei, jede Ketzerei ist Irrtum und jedes Irrtum gehört ins höllische Feuer."*

Die Organe des Consensus, welche sich bisher geäussert haben, sind also dem Phonographen nicht günstig, und es lässt sich erwarten, dass die meisten *Ulamâ* dem Sajjid Uthmân und dem Sajjid Ḥusein al-Djisr beistimmen werden.

Unterdessen hat der Sajjid, der zuerst mit seinem Phonographen auf Java herumreiste, sehr gute Geschäfte gemacht, und haben sich seitdem verschiedene Araber billigere Phonographen zur Privatbelustigung gekauft. Die Fetwa's haben nur diesen Erfolg, dass besonders fromme Leute sich von dem Hören des Phonographen und namentlich von dem Hineinsprechen von heiligen Texten und Formeln enthalten. Der phonographischen Aufnahme von Qurânversen werden dennoch die Gutachten kaum zu steuern im Stande sein, zumal die besten Qurânrecitirer sich gar nicht immer durch Frömmigkeit auszeichnen (1).

Batavia, April 1900.

---

(1) Vergl. mein *„Mekka"*, Bd. II, S. 224.

DE TALEN DER TOGIAN-EILANDEN.

DOOR

DR. N. ADRIANI

Afgevaardigde van het Nederlandsch Bijbelgenootschap.

De meerderheid der Togian-eilanders spreekt een dialect van het Ampana'sch; het is dus niet mogelijk dit dialect, dat wij het Togiansch zullen noemen, grondig te beoefenen, indien men niet tevens het echte Ampana'sch kan leeren kennen. Daar ik weldra gelegenheid zal hebben met deze taal kennis te maken, zal ik het Togiansch over eenigen tijd behandelen in een vervolg op dit opstel en hier eerst iets mededeelen van de twee andere talen die ik op de Togian-eilanden heb aangetroffen, het Bobongko'sch en een Badjoreesch dialect. Voor het Togiansch verwijs ik voorloopig naar 't geen daar over te vinden is in de „Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap, Deel 42 (1898), bl. 546—554.) De moedertaal der Ampanasche kolonisten die thans To Togia of Togiani heeten, het Ampana'sch, wordt gesproken in het binnenland van de landstreek die zich Z. W.-lijk van Tandj. Api uitstrekt tot aan de Bongka-rivier. Verder W.-lijk grenzen zij aan de To Lalaeo, die eene soort Barée spreken dat tusschen het *ta* der To Ampana en het Barée instaat en naar zijne ontkenning *aundée* heet. Ook de To Wana, aan den bovenloop der Bongka-rivier, spreken *ta* (Ampana'sch). Men zie de taalkaart bij het boven aangetogen opstel.

Dr. Riedel noemt in Deel XXXIII der „Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap" (1868) het Posso'sch en het Todjo'sch (op zijne taalkaart No. 20 en 21) afzonderlijk. Dit is niet juist; de To Ampana zijn onderdanen van Todjo, maar de hoofdplaats Todjo zelf spreekt Barée. Wat de

Heer Riedel op bl. 37 der aangehaalde Verhandeling geeft als Todjo'sch, is dan ook niet anders dan Barée, alleen nog een beetje slechter dan dat der voorgaande stukjes. Men leest op den eersten regel reeds „iakoe *bareémo* koepokono". Wat de Hr. Riedel op bl. 38 geeft als Togiansch (1), is het dialect van 't Ampana'sch dat op Togian gesproken wordt, althans voor zoover het goede taal is. Op het kaartje is dit intusschen met Bobongko'sch verward, zooals ook in den tekst op bl. 44 is geschied. En daar het Bobongko'sch inderdaad met het Loindangsch verwant is, heeft men op de taalkaart van Celebes (Batavia 1894) het Togiansch gekleurd als een dialect van het Loindangsch en de mededeeling van Dr. Riedel onveranderd in den verklarenden tekst opgenomen.

I. BOBONGKO'SCH.

Het *Bobongko'sch* is een geheel andere taal dan 't Togiansche Ampana'sch. Het staat niet even dicht bij het Loindangsch als het Togiansch bij 't Ampana'sch. Ook thans nog zijn op de kleine eilanden der Togian-groep Loindangs of Saloeans gevestigd, zoodat het duidelijk is, dat de kolonisatie van den Z. lijken overwal reeds van zeer langen tijd dateert. Thans zijn de To Bobongko een handjevol menschen, wonende op de N. kust van het eiland Togian, aan de W. zijde van de groote baai die de kust daar vormt. Wat op de Taalkaart van Celebes als „E(iland) Togean" staat opgegeven, heet in werkelijkheid *Batoe Daka*; het N. O lijk daarvan gelegen eiland, slechts door een smalle straat er van gescheiden, is Togian-*Togia* is de vorm dien deze naam in 't Barée heeft, de To Ampana en de eilanders zelf zeggen *Togiani*. *Togea* of *Togean* heeft waarschijnlijk zijn ontstaan te danken aan eene afleiding uit het Boegineesch; het woord zou dan eene samenstelling zijn van *to* „mensch" en *geang* of *giang*, Boeg, „huiveren",

(1) En niet Tooehia'sch. Dr. Riedel's zegsman moet een spraakgebrek gehad hebben, waaraan wij ook wel de benaming „Pahigi" voor *Parigi* zullen te danken hebben.

daar degenen dit het eerst den hoogsten heuveltop op dit eiland beklommen hebben, moeten gehuiverd hebben toen zij van die hoogte op de zee neerzagen. Ik geloof dat eer de To Bobongko, die ook de andere eilanden van de groep benoemd hebben, het eiland waar nu nog de rest hunner kolonie is, den naam *Togian* zullen gegeven hebben. Beneden zal over de afleiding van den naam meer gezegd worden.

Het overschot van deze oorspronkelijke kolonisten telt geen 20 volwassen mannen meer en kan dus hoogstens op een goede 100 zielen worden gesteld (2). Zij zijn nog niet tot den Islâm overgegaan en hunne zeden en gebruiken worden dan ook door de Togianners zeer belachelijk gevonden. Hunne taal moet wel armer zijn dan die der Loindangs, daar zij om hun gering aantal geen groote feesten meer vieren en een aantal plechtigheden en gebruiken hunner voorouders niet meer volgen.

Naar zijne ontkenning wordt het Bobongko'sch *imba'mba* of *imbaò* genoemd. In dit *imba* zit wellicht de stam *ba*, het eigenlijk ontkennende bestanddeel van de ontkenning *barée*.

Al staat het vast dat de Bobongko's hunne naaste verwanten ten O. van Tandj. Api hebben, zoo volgt hieruit nog niet dat zij een deel zijn van den stam die nu de *madi*-taal spreekt, de *To Loina* of *Loindangi*, of *To Salua*. De volgende lijst toont aan dat er in woordenschat tusschen de beide talen nogal verschil is. De voorbeelden zijn voor de hand weg genomen, uit twee woordenlijsten die elk een 800 woorden bevatten Ik geloof dat het Bobongko'sch en het Loindangsch evenveel verschillen in woordenschat als het Parigisch en het Barée; de grammatische vormen zijn bij de eerstgenoemde talen meer gelijk dan bij de laatstgenoemde.

---

(2) Deze stam is blijkbaar bedoeld door van Rosenberg met „een 40-tal Alfoeren uit het vlak over Togean op de kust van Celebes gelegen landschap Saloean" (bl. 121).

Bobongko'sch.	Loindangsch	Nederlandsch.
kereke	lepak	oksel.
guos	bese	tand.
bangkang	tahaku	schedel.
dugu	baso	bloed.
wowo	babo	oom.
bulud	bungkut	berg.
rata	lempek	vlakte.
mombau	monganjam	vlechten.
orop	lapas	honger.
bagu	buong	nieuw.
asu	dedeng	hond.
aude	balau	aap.
gianan	laigon	huis.
bulan	bitu'on	maan.
uase	besak	ijzer.
bulawan	mosoni	goud.
dolag	sina	zonnelicht.
kelu	tageo	krom.
masikat	mokut	hard.
baja	houp	aangezicht.
mongingusa	mingkinjonjoa	ademen.
agu	abu	asch.
bombong	hohok	gras.
motuagi	motam	antwoorden.
atina	katina	deze.
taio	aia	die.
liuton	togong (3)	eiland.
tau	lasu	penis.
kopian	maima	goed.
undam	pakulit	geneesmiddel.
gale	uhang	garnaal.
milu	malangu	dronken.

(3) Indien woord, dat in de geheele Tomini-bocht (in den vorm *togongi*) bekend is, uit *togau* is ontstaan, kan *togian* of *togean* een Badjo'sche rekking er van zijn, zoodat dan *Togian* „eiland" zou beteekenen.

tombalanga	pentedean	brug.
mantjuntju	montju'un	op 't hoofd dragen.
bogot	segot	binden.
motakut	mobuhuk	bang.
balo	lambangan	bamboe.

Men ziet dat het verschil in woorden van dagelijksch gebruik groot genoeg is om het Bobongko'sch een eigen plaats naast het Loindangsch of Saloeansch te geven.

Met het Gorontaleesch heeft het Bobongko'sch een betrekkelijk groot aantal woorden gemeen. Deze twee talen liggen op vrij grooten afstand van elkaar en het verkeer van de Bobongko's met den Noorderwal der Tomini-bocht is gering, zoodat men zich geneigd voelt de verklaring van dit feit te zoeken in de Gorontaleesche of liever de Limbotto'sche overheersching, door Dr. Riedel vermeld in dit Tijdschrift, Dl. XIX, bl. 105 en 115, of in de verhuizing van een gedeelte der bevolking van Boalemo naar Limbotto in het midden der 18de eeuw. Zie hetzelfde opstel, bl. 49. De overeenstemmende woorden hebben echter in de beide talen, welker klankstelsel nog al uiteenloopt, den typisch-eigenaardigen vorm, zoodat aan ontleening niet kan gedacht worden. Dat de Boalemoërs bij Limbotto bescherming zochten, bewijst intusschen dat er al lang verkeer tusschen deze beide landen bestond en Limbotto den Boalemöers zóó goed bekend was, dat zij er heen dorsten te verhuizen.

Hier volgt eene lijst van woorden die gelijkwaardig zijn in het Gorontaleesch en Bobongko'sch.

Gorontaleesch	Bobongko'sch	Nederlandsch.
baja	baja	aangezicht.
hilao	sule	hart.
bo'o	bako	baadje.
duhu	dugu	bloed.
ombongo	kompong	buik.
dulahu	dolag	daglicht.
mato lo dulahu	mata nu dolag	zonneschijf.

utia	katina	deze.
binte	binte	mais.
iladu	iladi	in de zon drogen.
tute	tete	kat.
bunggohu	gugorong	keel.
luli	luli	tegengif.
moleto	molet	leelijk.
biloli	binoli	schuld.
luhuto	lugut	pinang.
wombu	ompu	kleinkind.
hutu	susu	schelp.
tanggulo	sanggor	naam.
da'a	daka	groot.
deheto	dagat	zee.
talu	taru	was.
tihulo	tumigol	staan.
talolu	salu	vloer.
motota	montotoi	kennen, weten.
olongia	korongian	hoofdman.
tali	talu	koopen.
mohuhulo	mogogono	koud.
panggola	ugulang	oud.
lambi	lampi	pisang.
otolopan	katotolopan	west.
langa	longit	vlieg.
polopio	pelepek	vleugel.
lumualo	lumuango	uitgaan.
hulungo	gorung	hemel.

Deze lijst zou gemakkelijk met een groot aantal voorbeelden zijn te vermeerderen. Het hier gegevene kan intusschen voldoende de bewering staven dat het Bobongko'sch nader bij het Gorontaleesch staat dan bij de talen die ten W. van Tandj. Api liggen.

Met welke talen het Bobongko'sch nog meer verwant is, kan ik niet bepalen, daar van het taalgebied ten O. van

Tandj. Api mij alleen het Loindangsch bekend is. Indien het Gorontaleesch zich ongeveer verhoudt tot het Tomini'sch, als het Ampana'sch tot het Loindangsch, dan kan men ongeveer recht naar het N. van T. Api af de taalgrens trekken en de Togian-eilanden ook tot het taalgebied ten O. van die lijn rekenen, mits men daarbij bedenke dat het grootendeels door het later ingedrongen Ampana'sch op het Bobongko'sch is veroverd. De gissing dat tusschen het Tomini'sch en het Gorontaleesch een taalgrens loopt, steunt op eenige gegevens die ik hoop mettertijd te kunnen vermeerderen in voldoende mate om de waarschijnlijkheid tot zekerheid op te voeren. Hetgeen Dr Riedel in 1868 in de „Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap", XXXIII, bl. 28-31 en in de Bijdragen van het Kon. Instituut 1871, bl. 166-184 van het Tominisch heeft bekend gemaakt, geeft eene taal te zien die tusschen het Gorontaleesch en de talen van de W. kust der Tominibocht in ligt, maar die dichter bij de laatsten dan bij de eerste staat. Over eenigen tijd hoop ik hieromtrent duidelijker te kunnen zijn.

Klankstelsel van het Bobongko'sch.

Klinkers:

a, bijv. *mata* „oog", *anak* „kind".

e, bijv. *sule* „hart", *ate* „lever", *tengker* „been".

i, bijv. *isi* „vleesch", *lima* „hand, arm".

o, bijv. *momota* „padi snijden", *atop* „dekblad", *buto* „lichaam", *puso* „navel."

u, bijv. *siku* „elleboog", *susuk* „steken", *susu* „borst."

Medeklinkers.

Gutturalen:

hamza, komt vooral uit als beginner van een niet-eerste lettergreep, bijv. *pa'a* „been", *mo'ane* „man", *minja'u* „poepen", *magu'ar* „vallen", *tutu'u* „erg, echt, ter dege."

k, bijv. *kompong* „buik", *siku* „elleboog", *ubak* „hoofd."

ngk, genasaleerde *k*, bijv. *tongkolok* „adamsappel", *lumengkad* „loopen."

g, in *giup* „wind", *ugat* „pees, ader", *wiwig* „lip."
ngg, nasaleering van *g*, *sanggor* „naam", *nggola'u* „ei."
ng, bijv. *mingo'ap* „gapen", *ugulang* „oudere broeder of zuster", *bongol* „doof", *nganga* „mondholte."
De *h* heb ik niet aangetroffen.

Supradentalen en *Lingualen*.
t, bijv. *buto* „lichaam", *tina* „moeder", *usut* „broeder, zuster."
nt, *buntetan* „kuit", *lumontik* „zwarte mier."
d, *dula* „spog", *dumuak* „aankomen."
nd, *tundek* „vloed", *dondojog* „brij", *maindang* „krabben."
n, bijv. *unojan* „beneden-rug", *sopun* „snot", *miau* „mensch", *nontju* „rijstblok."
l, *liasa* „zweet", *tipol* „omwanding", *bongol* „doof", *dula* „speeksel."
s, *bisul* „puist", *guos* „tand", *sung* „neus."
r, *ngarar* „gehemelte", *biring* „oor", *ribut* „duizend."

Palatalen.
ntj, bijv. *manguntju* „op 't hoofd dragen", *tontji* „vogel", *bontjing* „spookaap."
dj, *adjo* „kin", *djita* „tong", *ngudju* „snuit" *djolodji* „aal".
ndj, *kandjiling* „pink", *mongundjang* „koken".
nj, bijv. in *njo*, pron. suff. 3e pers., *monjaong* „miauwen", *kanjuku* „nagel."
j, *lajas* „kaal", *makajame* „jeuk veroorzakend", *bantajang* „raadhuis."

Labialen.
p, in 't voorvoegsel *pe-*, *po-*, *atop* „dak", *puso* „navel", *giup* „wind."
mp, bijv. *ompu* „kleinkind", *kompong* „buik."
b, *boune* „vrouw", *buto* „lichaam", *kotob* „snijdend, pakkend, zijne werking doend."
mb, *borombang* „rug", *otalembang* „op den rug gedragen", *momburó* „zuchten."

m, *mama* „vader", *mona* „vroeger", *mian* „mensch", *undam* „geneesmiddel."
w, *wiwig* „lip", *ginawo* „hart, gemoed, binnenste."

Woordvorm.

Het Bobongko'sch is geen vocalische taal, zooals de talen ten W. van T. Api; de meeste medeklinkers kunnen als sluiters voorkomen, ook de mediae, die het Loindangsch tot tenues verscherpt, wanneer zij sluiters zijn. Alleen de palatalen zijn nooit sluiter, ook is een sluiter nimmer genasaleerd. Als eindsluiters komen dus voor:

k, bv. *ubak* „hoofd", *burak* „vinger", *anak* „kind."
g, „ *wiwig* „lip", *biniag* „opgevoed", *motuag* „prevelen, fluisteren."
ng, „ *biring* „oor", *bagang* „kies", *kompong* „buik."
t, „ *ugat* „ader", *kilit* „huid", *usut* „broeder."
d, „ *tingkod* „hiel", *bulud* „berg", *lumengkad* „loopen."
n, „ *mian* „mensch", *sopun* „snot", *mongkan* „eten."
p, „ *sirup* „slurpen", *giup* „wind", *maorop* „hongerig."
b, „ *tangkob* „deksel", *morakob* „pakken, vatten."
m, „ *dalom* „in", *monginum* „drinken", *solom* „mier."
l, „ *tumigol* „staan", *bongol* „doof", *modu'ol* „ziek."
r, „ *tengker* „voet", *sanggor* „naam", *ngarar* „verhemelte."
s, „ *ampas* „mat", *mopanas* „warm", *guos* tand."

Ligaturen komen voor bij de aanhechting van het pron. pers. suff. 3e pers. — *njo*, bv. *biringnjo* „zijn oor", *tingkodnjo* „zijn hiel", *bisulnjo* „zijn puist." Een sluitende *n* smelt vanzelf in de *nj* op, bijv. *sopunjo* „zijn snot". De genasaleerde *s* wordt soms *ntj* of *ndj*, zooals in de talen ten W. van T. Api, soms ook wordt zij als *ns* uitgesproken, bijv. *kandjiling*, Bar. *kasili* pink", *montjusuk* „steken", stam *susuk*; *monsibat* „snijden", *aminsing* „wang", *monsirup* „slurpen."

De nasaal die geen eindsluiter is, behoort bij den volgenden klinker of medeklinker, indien hij dezen nasaleert, maar toch deelt hij aan den hem voorafgaanden klinker

eene gesloten uitspraak mede. Zoo luidt de *o* in de lettergreep *ko* van *kompong*, evenals die van de lettergreep *mpong*, nagenoeg als de *o* van ons „long", maar de *o* van *njo* in *kompongnjo* is open en klinkt als de *o* van „geboren".

Bijzonderheden omtrent de klanken.

De *a* is doorgaans de Indon, *a* bv. *anak* „kind", *lima* „hand", *ualu* „acht".

Aan het eind der woorden is zij vaak *o* geworden, zie bij de *o*.

De *e* is deels uit een oudere *ai* ontstaan, bv, *ate* „lever" M. P. *atai*; *ue* „water", Boeg. *owae*, Napoe'sch *owai*; *adje* „kin", Ponos *ajoi*; deels stamt zij van eene oudere *i*, bijv. *kereke* „oksel", Bar. *kariki*; *tengker* „voet, been", Negr. *tigid*; *pae* „rijst te velde", Jav. *pari*; *tera* „deel", Bar. *tila*; *me* — en *mi* —, twee vormen van het. zelfde voorvoegsel; ook is onder den invloed der volgende *i* de *a* van de klankrij *ai* tot *ei* geworden, zooals in *mobei* „geven", Bar. *wai*, uit * *wari*, bijv. *mian toka*, *bei momangan* „er is iemand gekomen, geef sirih".

De *i* is meestal oorspronkelijk, bijv. *wiwig* „lip", *lima* „hand", *siku* „elleboog", *isi* „vleesch", tina „moeder". Uit *u* is de *i* ontstaan door invloed eener *i* in de volgende lettergreep, bijv. *piki* „vagina", Mal. enz. *puki*, *kilit* „vel", Mal. enz. *kulit*; *sumbini* „verbergen", Mal, enz. *sĕmbuni*, In *siu* „kam", Par, *suju*, heeft de *j* op de eerste *u* gewerkt.

De *o* is vooreerst uit den ouderen klank *au* ontstaan, bijv. *oko* »gij", Sang. *kau*, Mal. *ĕngkau*, enz.

Vervolgens stamt zij van de *a*, vooral aan het eind der woorden, bijv. — *njo*, pron. suff. 3e pers., Bar — *nja*; *olimo* „vijf", Bar, *alima*; *buajo* „krokodil", Par. *buaja*, *tano* „land, grond", Bar. *tana*; *boa* „brengen", Bar. *wawa*; *mandoro* „een gloeiend voorwerp aanpakken, om zijne onschuld te bewijzen (godsoordeel)", Bar. *rara*; *popitu*, „zeven", Bar. *papitu*; *to'u* „groeitijd van een gewas", Mal. *tahun*, enz.

Uit een vroegere *pĕpĕt* is de *o* ontstaan in *anom* „zes", Jav. *nĕm*; *opat* „vier". Jav. *ĕpat*; *totolu* „drie", Jav. *tĕlu*; *dalom* Jav. *dalĕm* „binnen"; *toka* „komen", Jav. *tĕka*; *ponu*

„vol", Mal. *pĕnuh*; *boat* „zwaar", Mal. *bĕrat*; *puso* „navel", Jav. *pusĕr*; *atop* „dak", Jav. *atĕp*; suffix — *on* naast — *an*.

De *u* is deels oorspronkelijk, bijv. *udjan* „regen", *kutu* „haarluis", *tuma* „kleerluis", *butud* „berg", *buku* „been, bot".

Een verdofte *u* is de *o* in *tomudju* „wijsvinger", met infix *um* van den stam *tudju* en in *gotal* „storm", Bar. en Kail. talen *rusa*.

Voor een deel ook is zij uit *a* ontstaan, bijv. *buto* „lichaam", Loind. *butang*, Mal. *batang*; *dugu* „bloed", Tag. *dugo*, Mal. *darah*; *bugani* „dapper" Tag. *bajani*, Boeg. *warani*.

De *g* is in 't algemeen de plaatsvervanger van den typischen medeklinker der 1e v. de. Turksche klankwet, bv. *ugat* „ader", *dugu* „bloed", *dolago* „maagd", *patig* „zandbank", *bagu* „nieuw", *wiwig* „lip", *lajag* „zeil", *lindug* „aardbeving", *kugito* „poliep", Bis. Ibng. *kugita*, Mal. *gurita*, Mak. Boeg. *kurita*; *biag* „leven", Sang. *biahĕ*, Mal. *biar*, Mong. Iloko *biag*, Tag. *bihag*; *bugani* „dapper", *bagu*, Ind. linde (Hibiscus tiliaceus), Jav. Soend. Boeg. *waru*, Mal. Mak. *baru*, Boel. *wahu*; *gatut* „honderd."

De *g* is ook soms plaatsvervangster der *w*, welke klank in het Bobongko'sch vaak wordt uitgestooten, bijv. *agu* „asch", Bar. *awu*; *monugang* „schoonzoon" Loind. *monian*, Bar. *mania*. Hier staat dus *monugang* voor *monuwang*.

De *g* is blijkbaar afgevallen in *ugulang* „oudere broeder of zuster", dat voor *gugulang* moet staan, met reduplicatie gevormd van den stam die in 't Sang. en Bent. *gurang*, Bis. Tag. *gulang* luidt en in 't algemeen „oud" beteekent. Ook 't Tawailisch kent dit woord, zie Meded. Ned. Zendelinggenootschap, Dl. 42 bl. 564.

Uit de *r* is zij ontstaan in *dugian* „doerian", een woord dat in de meeste Indon. talen niet rechtstreeks van het in de taal gebruikelijke equivalent van Mal. *duri* schijnt te zijn afgeleid, zooals bijv. Bar. *oria*, naast *rui*, Par. Nap. Pal. Saoes. *tamadue*, naast *rui*, Jav. *duren* naast *ri* (*rwi*), Lamp. *darian* naast *rui*. Het Loind. heeft *duhian*; onge-

lukkig kan ik niet opgeven wat Loind. en Bob. voor „doren" zeggen. — In *gotal* „storm", Bar. en naaste verwanten *rusa*, staat eveneens de *g* voor *r*. — In *giup* „wind" kan de *g* voor *k* staan, in afwisseling met Mal. *tiup*, Sang. Bent. *tiu*, doch Mong. *girup* en Gor. *hipo* hebben ook *g*.

De *t* treft men in het Bob. wel aan waar de Posso'sch-Todjo'sche e.a. talen *s* hebben, bijv. *gatut* „honderd" Mal. *ratus*, *patig* „zandbank", Mal. *pasir*; *gotal* „storm", Bar. *rusa*; *toga* „damar", Bar. *soga*; *tambean* „jachtspriet met weerhaak", Talaureesch *sambean*. Deze verwisseling van *s* en *t* herinnert weder aan 't Gorontaleesch en 't Mongondou'sch.

Van de *palatalen* valt ongetwijfeld hetzelfde te zeggen als wat van dezelfde klanken in 't Bare'e geldt, n. l. dat zij van latere ontwikkeling zijn. De *ntj* is een genasaleerde *s*, zooals boven reeds is duidelijk gemaakt; de *dj* schijnt een later stadium van ontwikkeling der *d*, vgl. bijv. Bob. *modu'ol* met Bar. *madju'a* „ziek". De *ndj* is nasaleering van *dj*; in *kandjiling* „pink" is zij medialiseering van de *ntj*, zooals dat in de Parig.- Kailische talen gebruikelijk is, vgl. bijv. Bar. *kasili*, Saoes *kondjili*. De *nj* is in 't algemeen uit de *n* ontstaan, bijv. *kanjuku* „nagel", met infix *-an-* van *kuku* gevormd. De *tj* vindt men in 't Bob. evenmin als in 't Loindangsch, de Posso'sch-Todjo'sche of de Parigisch-Kailische talen.

De *p* is vreemd in *ma'orop* „hongerig", een woord dat overigens overeenkomt met het Minah. *arĕm*.

De *l* wisselt af met *d* en *r*, omgekeerd de *r* met *l*, bijv. *kolagi* „krijgsgevangene", Par. *dagi* „overwinnen", *peling* „een groote bamboe-soort", Bar. *peringi*, Jav. *pring*; *doluo* „twee", voor *doduo*; *ali-ali* „jongere broeder of zuster", M. P. *adi*, *ari*. Het bezit van de *r* onderscheidt het Bobongko'sch van 't Loinansch, dat *h* of *l* voor de *r* uitspreekt, bijv. *biring*, Loin. *bihing* „oor"; *gogorong*, Loin. *gogohong* „keel"; *kororong*, Loin. *kohohon* „touw"; *ron* „blad", Loin. *hon*; *morongo* „hooren", Loin. *mohongo*. — Afgevallen is de *r* in *i*, het plaats- aanwijzende voorzetsel, voor *ri*, zoo-

als de Posso'sch-Todjo'sche en de meeste Par.-Kail. talen hebben, en in het voorvoegsel *o-* voor *ro-*. Voor *l* staat de *r* in *gura* „suiker" uit *gula* en misschien ook in *korongian* „hoofd", dat dan een overgenomen woord moet zijn.— In *sirup* „slurpen" en *ribut* is de *r* tegen den regel bewaard gebleven en niet *g* geworden. In *mendi* „baden" is ze uitgevallen, vgl. Mal. *dirus*, enz.

De *w* is dikwijls uitgevallen, bijv. in *tú* voor *tuwu* „levend", *bau* voor *bawu* „varken"; door de To Bobongko wordt met *bau* het hertzwijn (Babirusa Alfurus) bedoeld, dat op Togian veel voorkomt, terwijl de gewone wilde zwijnen er ontbreken; *momboa* „brengen", Bar. *wawa*, Mal. *bawa*; *bû* „fuikvormige mand", Bar. *wuwu*; *liuton* „eiland", Bar. *liwuto*; *inau* „rijstveld", Bar. *nawu*; *tou* „suikerriet", Bar. *towu*. In 't begin is zij waarschijnlijk weggevallen in *inongi*, de benaming voor de klieren van het buideldier Phalangista ursina, waaruit geurstof wordt bereid; het woord zou dan voor *winongi* staan, van den stam *wongi*, Bar. „geurig", Jav. *wangi*, enz.

De *j* is soms gelijk aan de Bar. *j*, die grootendeels uit *l* is ontstaan, bijv. *jopo* „bosch", Bar. id., Nap. *lopo*, soms staat zij gelijk met andere consonanten, bijv. *lajas* „kaal", Sea'sch *logas*, Ponosakansch *loas*, Mong. *logat*. In *kau* „boom, hout" is zij uitgevallen.

Over de *s* is reeds bij de *t* gesproken. Als sluiter is zij bijgevoegd in *ta'is* „roest", en als beginner afgevallen in *umongot* „pijn", voor *sumongot* van *songot*, vgl. Mal. *sangat*.

Klemtoon.

Het Bobongko'sch heeft den klemtoon op de voorlaatste lettergreep van elk woord; bij samenstelling of aanhechting van achtervoegsels verspringt dus de klemtoon van de voorlaatste lettergreep van't grondwoord naar de voorlaatste van het samengestelde woord, bijv. *Sùsu, susùnjo*; *bája, bajánjo*; *antáta, antatámo*; *málе, malémo*; *bùto, butóngku*; *sangálu sangelúum*.

Daar voorvoegsels het accent niet veranderen, blijft de

klemtoon van een éénlettergrepigen stam, die alleen met voorvoegsels is samengesteld op het stamwoord, dus op de laatste lettergreep van het afgeleide woord, bijv. *mendi* „baden", van *di*; *mongkân* „eten", van *kan*; *mompokotû* „wonen," van *tu*; *pinotû, opotû* „dier, huisdier," van denzelfden stam.

Samentrekkingen.

a + a = â

kâsi-asi van *asi* met voorgevoegd *ka-* „arm, behoeftig."

i + i = î

mendi uit *mendii* voor *mendiu*.

i met gerekte uitspraak, voor *ii* „misschien, wellicht."

o + o = ô

môsoa „huwen," van *osoa* „echtgenoot" met pref. *mo*; *pasôk*, in *pasôk u lajag*, voor *pasook*, vgl. Bar. *so'o* „binden," dus „waaraan men 't zeil bindt."

mômong „slikken" van *omong* met voorv. *mo*.

u + u = û

anum „het uwe" uit *anu* en *um* pron. suff. 2e pers.

tumû uit *tumuu* voor *tumuwu* „levend."

bû uit *buu* voor *buwu* „fuikvorminge mand."

Reduplicatie en *Woordherhaling*.

Woordherhaling komt bij zelfst. n. w. zoo goed als niet voor. In de meeste gevallen maakt woordherhaling te lange woorden; men laat het dan liever bij de herhaling der eerste lettergreep blijven. De reduplicatie is dus eene verkorte woordherhaling en is even veelvuldig als de woordherhaling zeldzaam is. De beteekenis van woordherhaling en reduplicatie is in 't algemeen die van versterking, herhaling, vermenigvuldiging der door 't grondwoord uitgedrukte handeling of hoedanigheid. Bij zelfst. n. woorden heeft de reduplicatie gewoonlijk de functie van een werktuignaam te vormen, evenals in de Filippijnsche en sub-Filippijnsche talen. Zeer zeker beteekent ook daar de reduplicatie dat

men met het daardoor aangeduide werktuig geregeld, herhaaldelijk, dikwijls de handeling verricht.

Zoo is bijv. het Pakčw. *wiwilit* „naald" een kortere vorm voor *wilit-wilit*, herhaling van den stam die „naaien" beduidt.

Voorbeelden van woordherhaling.

ali-ali „jongere broeder of zuster;" de woordherhaling is hier gelijkwaardig met de reduplicatie in *ugulang*, voor *gugulang* „oudere broeder of zuster" en duidt hier zeer waarschijnlijk een meervoud aan, dus in 't algemeen alle oudere of jongere verwanten die niet met vader of moeder of met kind of kleinkind worden aangesproken. Vgl. ook Sang. *gaghurang* „ouders," en de aanduiding aan het meervoud bij adjectieven door reduplicatie (Spraakkunst bl. 68).

kasi-asi, van *asi* met voorv. *ka-* „arm, behoeftig."

kosungu-sungu „glimlachen."

mokida-kida „knikken."

momo-mo, mongea-ngea „zingen."

montjolo-solomi „denken aan, zich herinneren."

kowiro-wiro „scheel."

mobela-bela „bevriend zijn."

Voorbeelden van Reduplicatie.

matitimbanud „liggen."

metitingkajang „op den rug liggen."

mangingilu „pijnlijk, pijn hebbend."

mokokoletan „met elkaar in vijandschap zijn," van den stam *let* „slecht, kwaad."

matitingkili „schuin, scheef."

Werktuignamen met Reduplicatie.

boborong „trom."

kukula „lepel."

sasangku „scheplepel."

tontoulin „roer, stuurriem."

totoi „naald, naaisel."

popota „mesje om rijst mee te snijden."

tutudjak „pootstok"

kakaesi „bezem, veger."

Zooals men ziet, is de reduplicatie geheel regelmatig; alleen bij *tontoulin* is zij genasaleerd.

Eene bijzondere reduplicatie is die van de onbenoemde hoofdtelwoorden *doluo* „twee" *totolu* „drie" *olimo* „vijf" *popitu* „zeven". Hetzelfde in de Posso'sch-Todjo'sche en Parigisch-Kailische talen.

Nasaleering.

Dit verschijnsel valt vooral waar te nemen bij de aanhechting van voorvoegsels. Zoo bijv. *mandalom* „diep", van *ma* en *dalom*; *mompuri* „blazen" van *mo* en *puri*; *mongkan* „eten" van *mo* en *kan*; *monginum*, *monganak*, *mongipi*, van *mo* en *inum* „drinken", *mo* en *anak* „baren", *mo* en *ipi* „droomen"; ook in de combinatie van voorvoegsels, bijv. *mompo-*, *mongko*, *mingko*, *mompoko*; *motambiwig* „stotteren" van *wiwig*.

In sommige andere woorden is eveneens nasaleering aan te wijzen, bijv. *ande* „aap", Bar. *kadi'a*; *mâmbang* „beschaamd" (oorspr. „rood") en *babang* „roode ui"; *ompu* „kleinkind", Par. *upu*; *mombumbur* „zaaien", van den wortel *wur*.

Verder wordt ook bij de aanhechting van sommige pron. suff. genasaleerd, zie Voornaamwoorden.

Omzetting.

Eenige voorbeelden van omzetting zijn:

usut „broeder, zuster", naast Loin. *utus*.

sung „neus, vooruitstekende punt", bijv. *sung u susunjo* „tepel van hare borst", naast Petap. *ngus*, Mal. *ingus* „snot", Bar. *engo* „neus".

orop „honger", wellicht id. met Mal. *lapar* en dan door omzetting ontstaan, vgl. Loin. *lapas*, waar de *r* moest afvallen, daar het Loin. geen *r* heeft. In dat geval is de vergelijking met Boel. *arĕm* onjuist.

Tusschenzetsel.

Het tusschenzetsel dat het meest voorkomt tusschen twee substantieven die tot elkaar in genitief-betrekking staan, heeft in 't Bobongko'sch den vorm *nu* wanneer het regeerende

substantief de laatste lettergreep gesloten heeft en den vorm *u*, wanneer die open is. Hier is dus *nu* tot *u* geworden, evenals in 't Sangireesch, om opeenhooping van medeklinkers te voorkomen.

Voorbeelden: *ue nu susu* „borstsap, melk", *buku nu mian* „menschengebeente", *mata nu dolag, batu nu dolag* „zonneschijf"; *ubak u mian* „menschenhoofd" *burak u lima* „vinger der hand", *sulat u pae* „rijstaar", *wiwig u dagat* „zee-oever".

Voornaamwoorden.

Persoonlijke Voornaamwoorden.

	Volledige vormen.		Verkorte vormen.
1.	enk. *aku*, mvd. *kami, kita.*	Evd.—	*ngku*, Mvd. *mami, -nta.*
2.	„ *oko*, „ *komiu.*	„	—*um*, „ *mu.*
3.	„ en mvd. *ara.*	„	en Mvd. —*njo.*

Het woord *binoli* „schuld", verbonden met de verkorte vormen der pron. pers. luidt dus.

1. *binolingku, binoli mami. binolinta.*
2. *binolium, binoli miu.*
3. *binolinjo.*

Het woord *anu* „ding, iets", wordt met de pron. suff.

1. *anungku, anu mami, anunta* „het mijne, het onze.
2. *anûm, anu miu* „het uwe."
3. *anunjo* „het zijne, het hunne".

De 1e pers heeft de gewone vormen. De verkorte vormen van het enkelvoud en het incl. meervoud, *-ku en -ta*, worden steeds met tusschenkomst van het nasale tusschenzetsel aan de substantieven gehecht, zooals in het Parigisch en in de taal der *To Pu'u mboto*, ten Z. W. van het Meer, die een dialect van 't Bare'e, het *Are'e* spreken. Waar bijv. het Bare'e zegt *taliku* „mijn hoofddoek", zegt het Are'e *talingku*; Bar. *paleta* „onze handen", Are'e *palengki*; men gebruikt n.l. in die taal de eerste helft van *kita* als verkorte vorm.

Oko is ontstaan uit *ĕkau*, de eerste *o* is uit een pĕpĕt ontstaan, de tweede is uit *au* samengetrokken.

Ara is zonder twijfel een aanwijzend voornaamwoord, dat voor den 3den pers. in gebruik is gekomen. Misschien is het oorspr. een meervoudsvorm of een beleefdheidswoord, daar het den wortel *ra* schijnt te bevatten, die o. a. het Bar. in *sira* „Z.Ed. of Zijne Hoogheid" heeft. Merkwaardig is het, dat het aanwijzend voorn. w. van den 3den pers. *taio* het bekende *ia* tot stam schijnt te hebben, 't welk men juist als pers. voorn. w. zou verwachten.

Mami is een bekende bijvorm van *kami*; zie hierover Codrington, Melanesian Languages, bl. 113 (Api: *mimi*), bl. 114 (Fidji: *mami*), bl. 115 (Savo *mai*) en 119—120 en Kern, Fidjitaal, bl. 20 vlgg., ook nog Bim. *nami*, Sprkk. van Dr. Jonker, bl. 255. In het Bare'e van Todjo gebruikt men *kami* naast *mami* als bezittel. voornaamwoord.

Komiu komt ook in 't Paloe'sch voor, verkorte vorm eveneens *miu*. Het Tawailisch heeft *kamiu* en *miu*, het Napoesch *kamu* en *mi*. *Kamu* en *komiu komi*; en *komiu*, moeten dus wel oude bijvormen van elkaar zijn. — *Um* is omgezet uit-*mu*.

Opmerkelijk is het dat de pers. voorn. woorden geen van allen den naamwijzer *i* of *si* vóór zich hebben, zooals Bar. *jaku, siko, si'a, sira*.

Den proclitischen vorm van den 1sten pers. enk. vóór zekere werkwoordelijke vormen kent ook het Bobong ko'sch, bijv. *imba kuotoi* „ik weet niet", van *oto*, Gor. *tota*, „weten".

Aanwijzende Voornaamwoorden.

1e pers. *ka'a* „deze", ook „hier".

2e pers. *katina* „die, dat" ook „daar".

3e pers. *taio* „gene, gindsche, die daar" ook „ginds".

Dit laatste staat voor *taia*, blijkens Loin. *aia*.

Alle 3 aanwijzende voorn. woorden schijnen een voorvoegsel *ka-* te bevatten, dat bij *taio* een *t* vertoont. Deze 3 voornaamwoorden zijn ook plaatsaanwijzend.

Vragende Voornaamwoorden.

ka'a, welke?

ire, wie?

olo, wat?

olo katina? „wat is dat." *ire katina* „wie is dat?" *olo binoaum*? „wat brengt gij?"

Dat *ka'a* vragend en aanwijzend is, valt gelijk met *imbe'i* en *se'i* in het Bare'e. *Imbe'i* „waar?" is met *i* en nasaleering gevormd van *we'i*, in het Parigisch „deze", syn. met Bar. *se'i*. „Waar?" is dus in 't Bar. een vragend „hier?", evenzoo is in 't Bobongko'sch „welke?" een vragend „deze?"

olo is indentisch met Boeg. *ala* „wellicht" oorspronkelijk niet anders dan „wat?" (Dr. Matthes, Boeg. Wdbk. i. v.).

Telwoorden.

1 *isa*, 2 *doluo*, 3 *totolu*, 4 *opat*, 5 *olimo*, 6 *onom*, 7 *popitu*, 8 *ualu*, 9 *sio*, 10 *sampulu*.

11 *sampulu bo samba'an*, 12 *sampulu bo doluo*, enz.

20 *uampulu*, 30 *tolu no pulu*, 40 *opato pulu*, 50 *limo no pulu*, 60 *onomo pulu*, 70 *pitu no pulu*, 80 *walu no pulu*, 90 *sio nu pulu*, 100 *mogatut*, 1000 *saribut*.

Dat sommige telwoorden reduplicatie vertoonen, is reeds opgemerkt. *Olimo* staat voor *lolimo*, vgl. Bar. Par. *alima*, Pal. *lalima*.

Dat de nasaleering in *sampulu* en *uampulu* (voor *luampulu* of *duampulu*) gelijk staat met het boven besproken tusschenzetsel, blijkt uit het gebruik van *o* en *no* (*nu*), geheel gelijk met dat van (*n*)*u* bij de substantieven.

Adverbia Numeralia.

mintjan „éénmaal", *pokoluo* „tweemal", *pokotolu*, *pokópat*, *pokolimo*, *pokónom*, *pokopitu*, *pokoualu*, *pokosio*, enz.

Mintjan is genasaleerd uit *misan* en bevat den stam *isa* „één", of *sa*; de naamwoordelijke vorm *pisa*, *pise*, *pisan* is bekend uit 't Sada'sch, Wotoe'sch (Meded. Ned. Zendelinggenootschap, Dl. 42 bl. 142) en Javaansch. — Voor de vormen met *poko-* zie bij de voorvoegsels.

Voor-, in- en *achtervoegsels.*

De volgende *voorvoegsels* heb ik in het Bobongko'sch aangetroffen:

mo-, po-, mota-, moku-, mompo-, moko-, poko-, mongko-.
me-, pe-, mi-, meti-,
o-, ota-, ro-,
ma-, mati-,
ko-.

De voorvoegsels worden al of niet door een nasaal gescheiden van den stam waarvoor zij gevoegd zijn.

Deze nasaleering van den stam heeft geen grammatische beteekenis. De genasaleerde beginners zijn in haar geheel bewaard, alleen de hamza is bij nasaleering in de *ng* verdwenen. Dus *mongkan* „eten" van *kan*, *monginum* „drinken" van *inum*.

Voorbeelden van *mo-*:
moingusa ademen", *mómong* „slikken", *mongipi* „droomen" *mongkan* „eten", *monginum* „drinken", *mompuri* „blazen", *monganak* „baren", *mósoa* „huwen".

Deze woorden duiden grootendeels lichaamsfuncties aan· Van de stamwoorden zijn nog in de dagelijksche taal gebruikelijk, *ingusa* „adem", *anak* „kind" en *osoa* „echtgenoot".

Mo- vormt dus, naar onze taalbegrippen, zoowel transitieve als intransitieve werkwoorden. Het is duidelijk dat de vorm niets te maken heeft met het al of niet transitieve van den werkwoordelijken vorm.

Mo- staat ook in een aantal voorbeelden synoniem met het bekende kwalificeerende *ma-*, dat daarnevens ook in 't Bobongko'sch voorkomt, bijvoorbeeld:

modu'ol „ziek", *mopanas* „heet", *moleto* „rot, bedorven", *molompo* „dik", *moninti* „dun".

malét „slecht", *mangingilu* „rheumatisch", *mabusi* „stinkend", *matakut* „bang", *marisi* „klein", *mandalom* „diep", *masikat* „hard".

De nominale vorm van *mo-* is *po*. Met dit *po* samen komt *mo-* voor als *mompo-*, bijv. *mompotalui* „doen koopen", van *talu*. In andere voorbeelden is weer geen causale beteekenis aan te wijzen, maar maakt het dubbele voorvoegsel de beteekenis van den werkwoordelijken vorm transitief. In 't

Bare'e heeft *po-* na *mo-* dikwijls causale beteekenis, bijv. *moana* „baren", *mompoana* „tot zijn kind maken"; in andere weder enkel transitieve, bijv. *morongo* „huwen, gehuwd zijn", *momporongo* „iemand huwen".

In andere vormen is de beteekenis van dit *po* reeds zoozeer verzwakt, dat de w. w.lijke vorm gemaakt wordt met *mompo-* in plaats van met *mo-*, vooral wanneer de imperatief het voorvoegsel *po-* heeft. Zoo wordt van *mopea* „wachten", als imperatief *popea* gebruikt en daardoor is ook *mompopea* veel meer in gebruik dan *mopea*. Welk van deze beide gevallen men in de volgende voorbeelden voor heeft, kan hier niet beslist worden, omdat de eigenlijke beteekenis der stammen niet bekend is: *mompokilawa* „vragen", *mompotilib* „overspel bedrijven".

Beslist causaal is *mompoko-*, welke ook de beteekenis van den stam moge zijn, bijv. *mompokorondor*, „in orde brengen", van *rondor* „recht in orde", *mompokomingkoto* „afmaken, ten einde brengen", van *mingkoto* „op, geëindigd, af"; *mompokotung*, van *tung*, onbek.

Eene voorname functie van dit *poko-*, het M. P. *paka-*, *vaka*, enz. is het vormen van Adverbia Numeralia, dus, *pokoluo* „tweemaal", *pokotolu*, *pokópat*, *pokolima*, *pokônom*, *pakopitu*, *pokoualu*, *pokosio*. Verg. *maka-* als vormer van adv. num. in de Minah. talen en van ordinalia in de Filipp. talen, Mak. en Boegineesch.

Moko-, *mongko-*, *moku-* zijn drie vormen van hetzelfde prefix, dat samengesteld is uit *mo-* en *ko-* of *ku*. Dit *ko-* is id. met het Bar. *ka-*; ook in beteekenis komt het er mee overeen, evenzeer met *ke-*, bijv. *kowiro-wiro* „geheel"; *kopongko*, Bar. *kepongko* „met een boozen geest behept"; *kororong*, Bar. *kajoro* „touw", woordel. „gedraaid"; *kolagi* „overwonneling", Par. *kadagi*, *nidagi*; *kodojo* „kort", *kedio* „klein", *kolowigi*, Bar. *kaî* „links", *koanan* „rechts".

Voorbeelden van vormen met *ko-*, die weder *mo-* voorgevoegd hebben, zijn:
mongkosusa, „lijkfeest vieren"

mokolibos, Loind. *kalibosi* „liefhebben".
mokubongol „schreeuwen", van *bongol* „doof, ongehoorzaam".
pokuanakon „neef, nicht", van *anak*.

De vorm *mokubongol* komt overeen met het Bar. *makaliwongo* „leven maken"; het Bar. *wongo* „doof, ondeugend" is id. met Bob. *bongol* „doof"; *wongo* is dus: „hardhoorsch, wederhoorig, Oost-Indisch doof".

Pokuanakon van *anak* „kind", beteekent „als kind beschouwde, zoo goed als een kind"; in 't Bar. drukt men hetzelfde uit met *pinoana*. Van *mongkosusa* is de stam *susa*, dat in alle talen van Midden-Celebes „feest", bijzonder „doodenfeest" beteekent. Van *mokolibos* is uit den Loind. vorm duidelijk dat het 't voorv. *ka-* bevat.

Waarschijnlijk hebben deze vormen vroeger het voorvoegsel *mo-* niet gehad. In het Bar. wordt ook de vorm met *ka-* dikwijls gebruikt als w. w.lijke vorm met een pers. v. n. wd., bijv. *kami se'i bare'e kaintjani*, „wij weten het niet". Verg. de functie van *ka* in het Bimaneesch, Sprkk. bl. 58 vlgg.

Mota- bestaat zonder twijfel uit *mo-* en *ta*, zooals blijkt uit den vorm *motambiwig* „stotteren", van den stam *wiwig* „lip", dus „de lippen bewegen"; bij *motampiulu* „spreken" moet dus *piulu* de stam zijn.

Me- en *mi-* komen in ongeveer dezelfde functie voor als *mo-*. Dit is ook in het Bare'e het geval; de To Pebato gebruiken meer *me-* dan *mo-*, de To Lage meer *mo-* dan *me-*. Van de vaste beteekenis „halen wat 't grondwoord aanduidt", die *me-* in 't Bar. heeft, naast eenige andere beteekenissen, bijv. *mekadju* „hout halen", *mewojo* „bamboe halen", *mebau* „gaan visschen", heb ik in 't Bobongko'sch geen voorbeelden gevonden.

mendî „baden" *mindula* „spuwen", *dula* „spog".
mesou „pissen", *sou* „pis". *mibân* „niezen"
mesopun „verkouden", *sopun* „snot", *migau* hoesten".
mesumpul „stooten tegen", *mingo'ap* „gapen".
mesapu „ontkennen", *mimpû* „wind laten", *pu* „veest".

mekalimumu „mond spoelen", *mindako* „klimmen".

In deze voorbeelden is geen karateristiek verschilpunt tusschen *mo-* en *mi-*, *me-* te herkennen. De nominale vorm is *pi-*, *pe-*, bijv. *pepintongan* „leuning van een trap of brug".

Me- is ook dikwijls het voorvoegsel bij w. w.lijke vormen die met *ti-* zijn samengesteld, welke reflexieve beteekenis hebben, bijv. *metingkampa* „op den buik gaan liggen", *metingkajang* „zich op den rug leggen". Ook *ma-* komt vóór *ti*, bijv. *matimbanud* „zich nederleggen".

Naast *o-*, dat nu nog ter bespreking overblijft en dat ook in 't Loinansch wordt aangetroffen, is er ook een voorbeeld van *ro-*, dat in beteekenis daarmee overeenkomt en zeker een oudere vorm van *o-* is. Dit *ro-* nu is identisch met Bar. enz. *ra-*, dat het passief zonder agens-aanduider vormt. De To Lage gebruiken den genasaleerden vorm *nda-*. Bij *nakoni* „is, wordt gegeten", verwacht of veronderstelt men een agens, terwijl *rakoni* of *ndakoni* den zin heeft van „wordt gegeten, in 't algemeen, is te eten, is eetbaar". Het heeft een aoriste beteekenis, tegenover de tegenwoordige of verledene van *na*.

Voorbeelden: *otalembang* „op den rug te dragen", *otông* „met de hand te dragen", *opotú* „op te voeden", *manuk opotú* „fok-kip, tamme kip", in 't Bar. *rapatuwu*. Hiernaast *rouba* „in een sarong op den rug gedragen".

Otalembang heeft na *o-* het voorvoegsel *ta-*, vgl. Bar. *lemba*, *molemba* „aan een stok over den schouder dragen".

In *odjo'on* „ver" moet de *o* wel identisch zijn met *a* of *ha-* in Bis. *halajo*, Iloko *adajo*.

Invoegsels.

Mij zijn de volgende invoegsels in 't Bobongko'sch bekend geworden:

-um-; *-in-*; *n*, *l*, *r* met voorafgaanden klinker.

Al deze invoegsels zijn nog levend in 't Bobongko'sch en in druk gebruik, in tegenstelling tot de talen ten W. van Tandj. Api, die *-um-* en *-in-* nog alleen in een aantal

voorbeelden vertoonen, doch ze niet meer levend hebben om er thans nog nieuwe vormingen mee te maken.

Um heb ik alleen bij intransitieve werkwoorden aangetroffen, bijv.

tumigol „staan", *sumurang* „zitten", *lumengkad* „loopen", *lumangoi* „zwemmen", *dumolok* „duiken", *gumeleng* „lachen", *rumáng* „schreien", *tumû* „leven", *sumese* „hard loopen", *kumampet* „kleven", *lumajan* „vliegen", *tumumpol* „opvlammen", *dumuak* „aankomen", *lumuango* „vertrekken".

Van de stammen dezer woorden komen de meeste ook in 't Bare'e en Parigi'sch voor, bijv. *surang*, Bar. *tunda*; *lengkad*, Bar. *dengka*; *langoi*, Bar. *nangu*; *dolok*, Par. *lojo*; *geleng*, Bar. *gele*; *tu*, Bar. *tuwu*.

Lumontik „eene miersoort", is ongetwijfeld met — *um* — gevormd, blijkens Par. *nonti*, Bar. *onti*.

Ook - *in* - is nog levend en komt niet minder vaak voor dan - *um* -, zooals ook in 't Loinansch. De beteekenis is ongeveer die van ons prefix *ge-* (partic. perf. pass.). Voorbeelden:

tinongkoliling, stam *tongkoliling*.
ginawo „hart, gemoed", stam *gawo*.
pinungku „lam", Bar. *pungku* id.
dinajo „graf", Bar. *dajo*, id.
minate „gestorven", Bar. *mate*, id.
tinolomakas „los", stam *tolomakas*.
binoli „schuld", stam *boli*, Mal. *bĕli*, enz.
pinagele „gevraagd", stam *gele*.
biniag „opgevoed", stam *biag*.

Sommige dezer vormen zijn als adjectieven in gebruik, sommige als substantieven, zooals *binoli* „schuld", bijv. *binoliun* „uwe schuld", *mobinoli* „schuld hebben". *Dinajo* „graf", beteekent oorspr. wel „gegraven", wellicht juister „uitgediept", daar *dajo* wel identisch zal zijn met Mal. *dalam*, enz. De stam van *ginawo* is id. met *wawo* „boven", zie het bij de *g* gezegde. In 't Bar. heeft men van dezen

stam *mawo raja* „verlangend", woordelijk „de lust verheft zich, komt op"; *ginawo* bet. dus „de opgekomen (lust)".

Biniag, in de uitdrukking *anak biniag* „aangenomen (opgevoed) kind", is van den stam *biag*, boven reeds besproken. In het Ibanag beteekent *biag* volgens het Woordenboek van Rodriguez „gevangene", waarsch. oorspronkelijk „iemand dien men in zijn dienst onderhoudt".

Van het frequentatief infix *al, an, ar* (of met een anderen klinker), zijn de volgende vormen voorbeelden:

kereke „oksel", Sigi'sch, Paloe'sch *keke*.

kolowigi „links", Loin *kowi*, Par. *kairi*.

kanjuku „nagel", uit *kanuku*, Loin. *kanduku*, vgl. Mal. *kuku*, enz.

djolodji „paling", stam *djodji*, Par. *djoli*, Bar *tindjoli*.

barubu „landwind", stam *bubu*, vgl. Mal. *puput*.

Achtervoegsels.

-an, -on, -i.

De suffixen *-an* en *-on* zijn identisch; zij worden geheel synoniem door elkaar gebruikt. Dit achtervoegsel heeft locatieve beteekenis, n. l. die van „plaats waar zich bevindt wat door 't grondwoord wordt aangeduid". Voorbeelden:

ulunan „hoofdkussen" van *ulu*, dat dus ook in de bet. „hoofd" in 't Bobongko-sch moet zijn bekend geweest. Vreemd is de invoeging van de *n* tusschen stam en achtervoegsel; men zou *uluan, uluon* verwachten, vgl. O. Jav. *hulon* „hoofdeinde eener slaapplaats". *Ulunan* geeft den ouderen vorm van Par. *luna*, Tog. *juna* „hoofdkussen".

buntetan „kuit", waarschijnlijk van een met *binti, winti* identischen stam *buntet*.

punguan „pols". In het Bar. beteekent de stam *pungu* „binden", zooals bijv. een gevangene of een lastig dier. De bet. van *punguan* is dus waarschijnlijk „plaats waar men de handen bindt".

dosunan „haven, aanlegplaats", stam *dosu(n)*, onbek.

gianàn „huis", wellicht van een stam *gian* die ook in

Togian kan aanwezig zijn. Indien *togian* Bobongko'sch is, moet *to* iets anders zijn dan de bekende bijvorm van *tau*, daar dit in het Bob. *mian* is. Het kan een voorvoegsel zijn voor een werkwoordsstam *gian*, die „wonen" zou kunnen beduiden, zoodat *togian* „bewoond (land)" zou zijn in tegenstelling tot de onbewoonde eilanden der groep.

pote'an, de witte duif die in 't Bar. *puti'a* heet. Het woord *puti* in de bet. „wit", is o. a. ook in het Paloe'sch in gebruik.

wiwigon „babbelachtig", van *wiwig* „lip", is een voorbeeld van eene beteekenis van *-an* die in de Filipp. talen zeer gewoon is, n. l. „behept met". *Wiwigon* is dus iemand die te groote lippen, wij zouden zeggen: een te lange tong, heeft.

In verbinding met andere voorvoegsels:

potinaon „tante", woordelijk, „waar men (tot wie men) *tina* „meoder" zegt"; *montina* „moeder zeggen.

poluntuan „vogelnest," stam *luntu*, onbek.

pepintongan „leuning" van trap of brug, stam *pintong*, onbek.

binalian „vijand", van *bali* „tegenover, vijand, iemand die weerstaan wordt."

katotolopan „Westen", woordelijk „plaats waar (de zon) geregeld (reduplicatie) ondergaat, van den stam *tolop*, vgl. Jav, *sĕrĕp*, Bar. *sojo* „ondergaan", *kasojoa*, „het Westen."

In *aguon* „grauw, grijs", van *agu* „asch", dus „aschachtig, aschvaal," heeft *on* verkleinende beteekenis".

Van het suffix — *i* heb ik slechts het voorbeeld *kuotoi* „ik weet." Aanhechting van — *i* zonder tusschenvoeging van een medeklinker is ook in het Bareé niet onbekend, hoewel de voorbeelden schaarsch zijn. bijv. *mewuso'i* „wasschen", naast *mebusu*. In het Ampana'sch zijn de voorbeelden talrijker.

Partikels.

Tijdaanwijzende partikels zijn:

kaka'a „nu", een gereduplicceerde vorm van *ka'a* „deze, dit", dus geheel syn. met Bar. *se'i-se'i* „nu", vgl. *se'i* „deze, dit."

saidi „straks", *saidi ka'a* „op 't oogenblik", duiden beiden een nabijzijnde toekomst aan; *saidi* is in 't Bar. te vertalen met *naini*, dat waarschijnlijk voor *lai* of *nai ini* staat. Dit *lai* of *nai* is syn. met *ri* en beteekent „te"; indien nu *ini* het bekende aanw. voorn.woord 1e pers. is, kan men, naar analogie daarvan in *idi* een bijvorm zien, desnoods te vergelijken met Boeg. *ede*, zoodat *saidi* met „op nu, op dit moment" te vertalen is.

mabongi „gisteren", bet. woordelijk „nacht" en is dus te vergelijken met Bar. *iwengi*, woordelijk „te nacht", in gebruik voor „gisteren", vgl. ook Bar. *owi* „vroeger", Pal. *gawi*, id. met Filipp. *gabi*, *hëbi*.

moulop „morgen", id. met *mawuro* Bar. „morgen" in den zin van „vroeg"; uit *wurau* „half blind" en de uitdrukking *wuro udja* „de regen klaart op", blijkt dat de oorspr. beteekenis is „in de schemering, bij 't morgengrauwen."

Tot bevestiging en ontkenning dienen:

indo „ja", moet wel uit *io* of *ijo* zijn ontstaan, het gewone bevestigingswoord in de talen der Tominibocht. Wellicht is het een genasaleerde vorm van *ido*, dat tot *io* kan staan als in het Sangireesch *kaduda*, *bode*, *sëmbadu'*, *sëmbuda*, in het Manganitoe'sch dialect, voor *karua* „tweede", *bo'e* „komaan", *sëmbau'*, *sëmbua* „één stuk."

imba, *mba*, *imba o* „neen", *bape'e* „nog niet", bevatten den stam *ba*, het eigenlijk ontkennende element in *bare'e*. Het *o* achter *imba* is eene versterking, die ik alleen gehoord heb als er met een enkele ontkenning geantwoord werd, bijv. *olo binoaum? imba o*, „wat breng je mee? wel, niets, waarbij *o* met rekking werd uitgesproken; maar *imba kuotoi* „ik weet het niet." Dit *o* is ongetwijfeld hetzelfde als dat 't welk de Bare'e-sprekers gebruiken om de kracht van woorden die afstand aanduiden te versterken, bijv. *i mbe'i kare'enja? o lawa!* „waar woont hij? heel ver"; *ri sa kandjo'unja? o ndeku* „waar is hij heengegaan? heelemaal naar boven."

misan „geenszins, niet, bukan (Mal.)" is identisch met de ontkenning in het dialect der Badjoreezen van Celebes, *misa* „neen" in dat van de Badjoreezen op de Togian-eilanden, *mĕsa'* in dat van de Badjoreezen van *Sidate* (W. kust der Minahassa, tusschen de baai van Amoerang en den Poigarmond). Het Loinansch heeft voor „neen" *madi*, een woord dat samenhangt met de ontkenning in de Filippijnsche talen (Tag. Bis. *di, dili*, Iloko *di*, Ibanag *ari, dji*, Sang. *arĕ*, de vetatief-partikel, *madiri* „niet willen", *ta'dĕ'e* „niet zijn"), voor „niet" heeft het *misa* en voor „nog niet" *maisa*. Deze laatste vorm doet denken dat de stam van dit woord *isa* of *isan* is, wat intusschen de beteekenis niet verklaart.

bo „en" is het gewone verbindende voegwoord. Ook de Parigisch-Kailische talen gebruiken het in dezelfde beteekenis. Wellicht is het een verkorte vorm van Bar. *wo'u* „ook", dat id. is met Mal. *baru* (*bĕharu*) en verwanten, temeer waarschijnlijk, omdat de Par. Kail. talen dit *wo'u* niet hebben. Voorb. *kami bo i wobo* „ik en mijn oom" *sampulu bo samba'an* „10 en 1."

Het hierboven genoemde *madi*, de ontkenning van het Loindangsch, vertoont het Bobongko'sch in de uitdrukking *de* „niet willen", bijv. *aku de* „ik wil niet."

Synoniem met Bar. *kudja*, Baria *kua*, Par. enz. *kuja* is Bob. *kuka* in *sangkuka* „hoeveel", Bar. *sangkudja*, Par. *sangguja*; *nangkuka* „waarom", Bar. *makudja*, Par. *nakuja*; *naikuka* „wanneer", waarin *kuka* syn. is met *pira, pila* van de Filippijnsche talen, Bar. *pia*, daar in 't Bar. *i mpia*, in 't Napoe'sch *i mpira*, „wanneer" beduidt. Zie ook „Mededeel. Ned. Zendelinggenootschap, Dl. 42, bl. 585. *Nai* van *naikuka* kent ook het Bar. als syn. van *ri, i*, ook in den vorm *lai*, bijv. *naipua* „eergisteren", van *pua* „vroeger, voorheen", *naipata* „vooreergisteren", *lai tana, ndjai tana, ndji tana* „op den grond". *Naikuka* is dus geheel synoniem met Bar. *i mpia*. Van den stam *kuka* ken ik geen equivalent dat in 't midden een met de *k* verwanten klank heeft; Loin. heeft eveneens *kuka*, Boel. *kura*. Wellicht is

de *k* uit *g* ontstaan, die dan in de Par. Kail. talen *j* is geworden.

Voorzetsels heeft het Bob. al even weinig als de overige talen der Tomini-bocht. Het bekende *ri*, Bob. *i*, heeft dezelfde functien als bijv. in 't Boegineesch en Bare'e. Voor „in" wordt *dalom* gebruikt; verder wordt gewoonlijk *i* met een subst. aangevuld, indien de beteekenis duidelijker moet omschreven worden, bijv. *i baonjo* „boven", Bar. *ri wawonja*. Voor „van af" gebruikt men *mako*, van denzelfden stam als Par. enz. *lako*, dat in den werkw. lijken vorm *nolumako* „gaan" beteekent. *Mako* kan dus zeer goed uit *lumako* zijn afgekort.

Ten slotte maak ik nog opmerkzaam op *a* in *iâ*? „waar?" en *masiâ*? „hoe?", *mako iâ komiu*? „van waar komt gijlieden?" *kami ka'a mako i Todjo* „wij hier komen van Todjo". *Masiâ* bestaat waarschijnlijk uit *ma-*, het bekende voorvoegsel, *si*, bijvorm van *i* en *ri*, plaatsaanduidend, en *a*, dat met Mal. enz. *apa* synoniem moet zijn. De To-Pebato (W. Bare'e) gebruiken zeer veel *sâ* in de beteekenis van Bob. *a*, bijv. *ri sâ*? „waar, waarheen", ook „hoe", in de beteekenis „hoe kan dat nu?", bijv. *bara marau siko*? *marau ri sâ*? „ben je soms boos? hoe zou ik boos zijn", woordelijk „boos, waar?". *Sa* bestaat dus waarschijnlijk uit *a*, met een plaatsaanduidend *si* tot *sa* samengetrokken en daarna nog eens van een voorgevoegd *ri* voorzien.

Eenige merkwaardige woorden.

baja „aangezicht, voorkomen", is id. met Bar. *wajo* „schaduw, schim", *limbajo* „spiegelbeeld", *lambojo* „geest van een weerwolf", Mal. *bajang*, Jav. *wajang*, met een aantal equivalenten in verwante talen. In overeenstemming met hetgeen Dr. Hazeu op bl. 20 van zijn Proefschrift van den wortel van dit woord heeft gezegd, kunnen wij als zijne algemeene beteekenis „zwevende verschijning" aannemen.

lolu „traan" is niet bekend ten W. van T. Api; men gebruikt in 't Bar. Par. enz. *ue mata*; in de Filippijnsche talen vindt

men *lua* (Filipp. eil.), *lue* (Minah.) *lo* (Bent.), *ĕlo* (Sang.).

liasa „zweet", Loin. id., Gor. *wulato*, met gemouilleerde *l*, is te vergelijken met *liasĕ*, Sang. „pis". Een dergelijk soort van verwisseling is Par. *wasa* „snot", en *gasa*, Bar. „sperma"; waarsch, zijn deze woorden van denzelfden wortel als Mal. *basah* „vochtig".

mo'ane „man", Loin. id., Mak. *burane*, Boeg. *worowane* (waarsch. meervoudsvorm van *worane*, met omzetting uit *wowo rane*), Sang. *mahuane* („broeder", vgl. *bawine* „zuster"), Bent. *mohanei*, schijnt wel uit *morane* te zijn ontstaan, zoodat het Mak. hier den oudsten vorm te zien geeft.

. *boune* „vrouw", uit *bowune*, *bowine*, *bawine*, ook in 't Napoe'sch *to wawine*, Koelaw. Sig. *mombine*, dat den echten stam *bine* vertoont.

mongodolago „maagd", *mongolitan* „jongeling" hebben het voorvoegsel *mongo*, dat in den vorm *manga* in de Filipp. talen een meervoudsvormer is. *Manga* is in eene nog oudere beteekenis in 't Sang. bewaard, n.l. in die van een onbepaald voegwoord, weer te geven met „soms, op de eene of andere wijze", juister nog met het Duitsche „etwa". Zoo vertaalt Mej. C. Steller den tekst Mattheus IV, 6 : *madirin laedu kai manga mitangga su watu* „opdat niet uw voet soms stoote tegen een steen". Dezelfde beteekenis zit in Mal *barang*. *Dolago* is id. met Tag. Bis *dalaga*, Minah. *raraha*, Mal. Boeg. *dara* (1), enz. Van *mongolitau*, Bar. *mangalitau* moet dan de stam *litau* zijn, waarvan het bestanddeel *li* onverklaard is, terwijl *tau*, dat in het Bob. „penis" beteekent, id. is met het bekende *tau* „mensch", dat dan oorspronkelijk „man" moet beteekend hebben.

i mona „vroeger, voor dezen", vgl. Sang. *mona* „voorsteven", *kalimona* „eerste, voorste."

osoa „echtgenoot" herinnert weer aan de Filippijnsche

(1) Het zou mij niet verwonderen indien de naam der *Dolago* — rivier (Z. grens van Parigi) met dit woord identisch was. Die naam kan mede aanleiding hebben gegeven tot het ontstaan der legende van het Balinggische meisje medegedeeld in „Meded. v. h. Ned. Zendelinggenootschap", Dl. 42, bl. 391.

talen. Dr. Pardo de Tavera beweert (El Sancrito en la lengua Tagalog, 1887) van het Tagaalsche *asawa*, op bl. 17 „evidentemente viene del Sans. *swamin*". Door het voorkomen van *osoa* in 't Bob. en Loin. die niet den geringsten invloed van het Sanskrit hebben ondergaan, is deze bewering ter zijde gesteld. Prof. Kern heeft het ook niet opgenomen in zijne lijsten van Sanskrit woorden in het Tagaalsch en Bisaja, in de „Bijdragen van wege het Kon. Instituut", 1880, bl. 535 en 1881 bl. 128. Hier volgen nog eenige equivalenten: Pamp. *asawa*, Ibanag *atawa* „echtgenoot" Sang. *sawa* „bijzit", Solog-eil. id. „vrouw" (zie dit Tijdschrift dl. XX, bl. 449, 1872). In de taal der Badjorcezen is *atoa* „man."

male „slapen" wordt in het Bar. gebruikt voor het slapen van ledematen. De beeldspraak is dus dezelfde als in 't Ned.; ook het Bob *beketon* voor 't slapen der ledematen, dekt min-of-meer onze uitdrukking mierenkriewel", daar het met *-on* is gevormd van *beket* dat „muis" moet beteekend hebben en in het Togiansch als *beketi* is overgenomen. Bob. en Loin. zeggen thans *bokoti*. *Beketon* beteekent dus „last van muizen hebben", vgl. Sang *mahĕme* „slapend (van ledematen)" en *kahĕmisĕ* „mier."

mâmbang „beschaamd", bet. eig. „rood", vgl. *maea* Bar. „beschaamd", Loin. *momea* „rood", Mal. *merah*; van den bovenstaanden stam ook Jav. *abang* „rood", Mal. *bawang* „ui" die in 't Loin. en Bob. *babang* heet.

ngak „kraai" is zeker wel id. met *nga*, een talingsoort in het Lindoe-meer; beide vogels zijn naar hun geluid genoemd.

giwang „leguaan" is ongetwijfeld syn. met den stam van Boeg. *mangiwĕrg*, Bar. *mangibani* „haai."

moilo „onrijp", *mara* „rijp", het eerste id. met Bar. *maila* „wild, niet tam", waaruit men lichtelijk besluit het tweede in verband te brengen met *naja*, *nara* (en zijne verschillende vormen) „tam, gewoon, niet schuw"; verg. onze gewoonte om wilde en tamme planten te onderscheiden.

ronjo „blad", speciaal „sirih", uit *ron* en *njo*, dus „het

blad bij uitnemendheid". Nu pruimt men op Midden-Celebes alleen sirih-vruchten en vindt zich diep te beklagen als men, bij gebrek aan vruchten, de bladeren moet pruimen; hetzelfde is in de Minahassa 't geval, en toch heet ook daar de sirih *ranina*, Bent. *raunge*. Wellicht is dus het pruimen van de vruchten een later gebruik, temeer daar zij krachtiger zijn dan de bladeren. Dat men in dichtbevolkte streken niet met de vruchten toe kan, spreekt van zelf.

punteng „tros" van vruchten, waarsch. id. met het bekende *punti* „pisang" (verg. Mal. Boel. Pakĕw. Parigisch, enz.). Deze beteekenis is zeker wel de oorspronkelijke, de pisang is de tros-vrucht bij uitnemendheid. In het Bar. wordt de pisang, wanneer de gewone benaming *loka* verboden is, *malengga* genoemd, vgl. Gor. *lengge* „een tros pisang."

tanuana „levensgeest, levensaether" is een voorbeeld van een tot *u* geworden *o*, in de lichte lettergreep. In 't Bar. komen *tanoana* en *tanuana* naast elkaar voor, andere voorbeelden uit die taal zijn *butolo* „flesch", uit Boeg. *botolo*; *butoro* „dobbelen", uit Boeg *botoro*. *Tanoana* heeft waarsch. een infix-*an-*, dat hier eene verkleinende beteekenis moet hebben; het overblijvende *to ana* is met „menschje, homunculus" te vertalen.

kilalang, een zeeroofvogel, verklaart den naam *kuajangi* die dit dier in 't Bar. heeft, daar het duidelijk den stam *lalang* „zweven" (zie het boven over *baja* gezegde) bevat, vgl. ook *lumajang*, Bob. „vliegen". Tevens blijkt uit deze vormen, dat ook in het Bob. *l* wel in *j* overgaat.

„*mibán* „niezen" komt in de Filipp. talen ook voor, bijv. Boel. Ponos. Pak. Dan. *mawán*, Mong. *mobán*, Sang., met infix, *mĕbinang*, Bent. *muwunan*.

mogete „jong", verklaart de oorspronkelijke beteekenis van het Ampana'sche *gete* „vriend", ook veel als stopwoord in gebruik, zooals ons „vrind."

Het is mij niet gelukt eene vertelling op te teekenen of

een stukje taal machtig te worden, waaruit ik zekerheid zou kunnen krijgen omtrent het bestaan van tijdvormen in het Bobongko'sch. De waarschijnlijkheid is er vóór, daar het Loinansch en het Gorontaleesch zulke vormen bezitten. Daar de To Bobongko in verkeer met de Togianners de taal dezer laatsten gebruiken en ook mij steeds in het Togiansch antwoordden, bepaalde zich hetgeen ik van hen leeren kon, tot losse woorden. Het volk is in 't algemeen schuw en slechts een paar jonge mannen dorsten dicht bij mij te komen.

II. BADJO'SCH.

Op enkele der Togian-eilanden zijn van ouds vestigingen der Badjoreezen, die in het Bare'e, evenals in 't Makassaarsch, *Bajo* worden genoemd. Zij verhuizen wel eens van de ,eene plek naar de andere, maar verlaten toch nooit geheel de Togian-eilanden; hunne taal moet dus geteld worden onder de talen der Togian-eilanden.

In Deel XXVI van dit Tijdschrift op bl. 264 heeft Dr. Riedel in 1880 twee verhalen met vertaling gegeven in het dialect der *Orang Laut* of *Orang Sěkah* van Bělitoeng (Biliton). In woordenschat heeft dit dialect niet de minste overeenkomst met de taal der *Bajo's* van Togian, alleen in de behandeling van het nasaal-prefix op zijn Javaansch staat het gelijk met het Bajo'sch van Togian, bijv. *nimul* „boven water komen", vgl. Mal. *timbul*; *njangkut* „zich vasthechten", vgl. Mal. *sangkut* in het Sěkah'sch en *njumpa* „zweren", vgl. Mal. *sumpah*; *nanam* „planten", vgl Mal. *tanam* in het Bajo'sch van Togian.

Dr. Matthes gist in het artikel *Tidung* van zijn Makassaarsch Woordenboek dat het landschap *Tidoeng* op de O. kust van Borneo zijn naam aan de *Badjo's* kan te danken hebben, omdat deze ook wel *Tidoengers* genoemd worden. Ik heb daarom het „Woordenlijstje der Tidoengsche taal" van W. Aernout in Ind. Gids 1885, I, 536 geraadpleegd,

maar ook daarin niets gevonden dat aan samenhang met het Togiansche Bajo'sch doet denken. In Ling Roth's „The Natives of Sarawak and British North Borneo" wordt in Dl. II bl. 273 eene uitspraak van Spencer St. John aangehaald, volgens welke het Bajo'sch geheel verschillend is van de Ida'an-talen, die tot de Filippijnsche groep behooren. Van het Bajo'sch zegt Vosmaer in Deel XVII der „Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap", bl. 126, dat het, volgens getuigenis der Bajo's zelf „nergens aan den wal gesproken wordt."

Ik moet tot mijn spijt bekennen dat mij tot nog toe geene Indonesische taal bekend is, die als een nauwe verwant van het Bajo'sch van Celebes kan beschouwd worden, hoewel het niet twijfelachtig is, dat deze taal tot de Indonesische groep behoort.

Van het Bajo'sch heb ik nog niet meer dan een paar honderd woorden kunnen verzamelen. In Wallace's bekend werk komt een lijst van ruim 100 woorden in een Bajo'sch dialect voor. Deze geringe voorraad is echter belangrijk aangevuld door eene veel uitvoeriger woordenlijst, mij met groote welwillendheid ter bewerking afgestaan door den Heer J. Alb. T. Schwarz, Hulpprediker van Sonder (Minahassa), die in 1878 van een gedwongen oponthoud te *Sidate* (aan de kust tusschen de golf van Amoerang en de monding der *Poigar*-rivier) gebruik maakte, om de taal der daar gevestigde Badjo's te onderzoeken. Zonder deze belangrijke hulp, zouden mijne bouwstoffen niet de moeite eener bewerking loonen; het voornaamste van het hier medegedeelde is dus aan den Heer Schwarz te danken.

Het volgende neem ik over uit hetgeen de Heer Schwarz mij heeft medegedeeld omtrent de Badjo's die op de kust der Minahassa gevestigd zijn.

„De Badjoreezen worden door de *To ntemboan* (vulg. *To mpakëwa*) genoemd *se Waro*. Op mijne vraag hoe zij zich zelven noemen, antwoordde mij *Giling* [het hoofd der vestiging te Sidate]: Wij noemen ons zelven *Sama* en andere

menschen noemen wij *bagai*, zooals *bagai Djewe* „Javaan", *bagai Minehese* „Minahasser". Wat *Sama* beteekent, kon hij mij niet zeggen. De Badjoreezen die ik ontmoette, waren geen Mohammedanen, maar Heidenen; zij gelooven aan eene menigte geesten; de grootste en machtigste is *Papu'*. Hem roepen zij aan bij plechtige eedzweringen (*sumpa*) en wanneer zij in hoogen nood verkeeren, waaruit volgens hunne meening geen andere geest hen kan verlossen. Bij gewone ziekten enz. wordt *Papu'* niet aangeroepen.

De besnijdenis (incisie), Badj. *pendang*, was nog in vol gebruik bij hen.

In de Minahassa vindt men nederzettingen van Badjoreezen te *Kima* (distr. Menado), op het eiland *Naeng bĕsar*, te *Talawaän* (distr. Bantik), te *Sidate* (distr. Roemoöng), te *Maäsin* (baai van Amoerang). Deze stam telt ongeveer 1000 à 1500 zielen, te zamen wonende op genoemde plaatsen.

Sedert twee of drie jaren zijn er Badjoreezen tot den Islam overgegaan, te *Maäsin*".

Het opstel van den Heer F. H. van Verschuer (Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap. Dl. 7, 1883 bl. 1-7) „De Badjo's", geschreven in 1881, bevat geen gegevens voor hunne taal. In dat stuk zijn de Badjo's van Borneo behandeld. Vosmaer geeft in zijn boven aangehaalde verhandeling alleen een paar namen van schildpad- en tripangsoorten. De woordenlijst van Wallace komt nagenoeg geheel met de mijne overeen. Zij is, de eigenaardige spelling daargelaten, vrij nauwkeurig; hier en daar staat eene *h*, waar hamza moet worden uitgesproken. Ik twijfel niet, of Wallace's lijst is van dezelfde Badjo's afkomstig als de mijne. Het dialect der woordenlijst van den Heer Schwarz is eenigszins anders dan dat der Badjo's van de Tominibocht, maar het zijn twee dialecten van dezelfde taal. De Badjo's van Celebes zijn dus ook in stammen verdeeld, zooals reeds door Vosmaer is gezegd. Merkwaardig is het intusschen dat Spencer St. John (aangehaald bij Ling Roth, Dl. 1, bl. 29), sprekende over de Badjo's aan de W. kust van Borneo's

meest Noordelijk gedeelte, zegt dat zij zichzelf *Orang Sama* noemen, dezelfde naam dus als die waarmede de Badjo's van de W. kust der Minahassa zich noemen.

Bij het bespreken der Badjo-taal zal de lijst van den Heer Schwarz de grondslag zijn en zal ik mijne lijst alleen vermelden, waar zij van die van den Heer Schwarz afwijkt. Ook zal opgegeven worden waar Wallace's lijst met de mijne verschilt. Het Badjo'sch van de Minahassa zal ik met M, dat van Togian met T. aanduiden; wat alleen bij Wallace voorkomt. met Wall.

Klankstelsel.

a, oorspronkelijk, bijv. M. *talinge* „oor", *dela* „tong", *asa'* „slijpen", *laha'* „bloed", *aran* „naam", T. *mata* „oog", *arang* „naam", *walu* „acht".

e, in 't algemeen niet oorspronkelijk. In M. dikwijls uit *a* ontstaan, ook wel uit *i*, bijv.: *mete* „oog", T. *mata*; *bueje* „krokodil", Mal. *buaja*; *meme* „moeder", uit *mama*; *djele* „net", uit *djala*; *utere* „Noord" uit *utara*; *Walende, Djewe, Minehese*, uit *Walanda, Djawa, Minahasa*.

T. kent dit klankverschijnsel niet.

Uit *i*, bijv. M. *keked* „bijten", Par. *kiki*; *tele'* (*nele'*) „zien", Mal. *tilik*; T. *ngeno* „drinken", Mal. *minum*; *ngenta* „eten", M. *nginta*

i, oorspronkelijk, bijv. M. T. *gigi* „tand", M. *kulit*, T. *kuli* „huid", M. *talinge*, T. *talinga* „oor"; M. T. *siku* „elleboog".

In T. vaak uit pĕpĕt ontstaan, bijv. *ningge'*, M. *nĕngge'* „staan"; *dinde*, M. *dĕnde* „vrouw, wijfje".

ĕ, de pĕpĕt, oorspronkelijk in M. bijv. *pĕ tu* „gal", *tĕntĕnga* „midden", *pĕdi* „pijn", *pĕteang* „blind", vgl. Mal. *pĕtang*; *tĕlu* „drie".

In T. vaak uit *a* verzwakt, bijv. *aĕ* „mensch", M. *aa'*; *papĕ* „wang", M. *papa*; *ningkelĕ* „jongeling", M. *ningkĕla*; *ĕndi* „jongere broeder, zuster". M. *adi'*; *tilĕu* „vragen", M. *tilau*; *ĕnau* „arènpalm", M. *anau*.

o, niet oorspronkelijk, doorgaans uit *a*, *ĕ* of *u* ontstaan, bijv. M. T. *tikolo* „hoofd", Sang. *tanggulu*; M. *ponsot* „navel",

Mal. *pusat*; M. *boto'*, T. *boto* „penis", Mal. *butuh*; M. T. *pote* „wit", Mal. *putih*; M. *bono'*, T. *bono* „dooden", Mal. *bunuh*"; M. *saol*, „antwoorden", Mal. *sahut*; M. *bisol* „puist", Mal. *bisul*; M. *ladion* „mes", naast *ladian*; M. *baliong* „bijl", Mal. *baliung*; M. *pario'* „kookpot", Mal. *pĕriuk*; T. *luso* „rijstblok", Mal. *lĕsung*; M. *odeang*, Mal. *udang* „garnaal"; M. *bolo'*, T. *wolo* „bamboe", Mal. *buluh* M. *apo* „kalk", Mal. *kapur*; M. *toe* „oud", Mal. *tua*.

u, doorgaans oorspronkelijk, bijv. M. *bulu'*, T. *bulu* „haar", M. T. *susu* „borst, uier"; M. *kulit*, T. *kuli* „huid", M. T. *kuku* „nagel", M. T. *bulan* „maan", *tĕlu* „drie", *pitu* „zeven", *walu* „acht".

Soms uit *ĕ* ontstaan in T. bijv. *luso* „rijstblok", M. *lĕsuong*; *buas* „gestampte rijst", Mal. *bĕras*; *kulo'* „hals", M. *kĕlo*; *umbo* „grootvader", M. *ĕmbo*.

Twee in het schrift opeenvolgende klinkers moeten afzonderlijk worden uitgesproken, met een zwakke *h*, *j* of *w* er tusschen, nimmer als onze tweeklanken, bijv. M. *nai'* „voet", *baom* „taal", *sĕrau* „weenen", *saol* „antwoorden", *matai* „dood", *datai* „rijp, gaar", *ĕlau* „zon", *langau* „vlieg", *bariu* „wind", *mugai* „verrichten", *busai* „roeispaan", *kiong* „schurft", *tiup* „blazen", *pasungian* „aarsgat", in T.: *atai* „lever", *baong* „taal", *parai* „rijst in de aar", *sangei* „wind", *boe* „water", *ngoa* „gapen".

Medeklinkers.

Gutturalen:

hamza, in M. *pu'u* „lichaam", *pe'e* „dij", *munda'* „aangezicht", *boe'* „water". In T. *ba'a* „arm", *ko'ol* „hoest". Als sluiter heb ik de hamza in T. niet waargenomen.

h, in M. *gogohia* „huidziekte", *laha'* „bloed". In T. *tuhu* „knie", *laha* „bloed", *uroh* „neus", *tamparoh* „schedel", *kuloh* „hals".

k, M. *keked* „bijten", *kakape* „vleugel"; komt niet als eindsluiter voor. T: *kokoranga* „keel", *kape* „vleugel", *bakas* „gebeente".

ngk, M. *talengkian* „pink", *kaseangku* „ik heb lief", *karata'angku* „ik ben boos"; *ĕngko* „staart".

T. *ningkolo* „zitten", *ongkor* „staart", *engke* „vinger", *talengke* „pink", *katonangku* „ik weet".

g. M. *gigi* „tand", *bageang* „kies", *gogol* „ichthyosis".
T. *gigi*, *baga* „kies", *igĕ* „rib", *goja* „golf".

ngg M. *nĕngge*, „staan", *tengge* „trap".
T. *djanggu* „baard", *ĕnggo* „zingen", *ranggas* „tak", *ningge* „staan.

ng M. *talinge* „oor", *uruong* „neus", *nginta* „eten".
T. *talinga*, *tangan* „onderarm", *lalangi* „verhemelte", *pusarang* „kruin van 't hoofd".

Labialen.

p. M. *pu'u* „lichaam", *tiup* „blazen", *dapu'* „heer, eigenaar", *api* „vuur".
T. *ponso* „navel", *pŭe* „grootvader", *taipa* „mangga".

mp. M. *ĕmpu* „kleinkind", *karompeang* „middellijf".
T. *pompĕ* „been", *umpu* „kleinkind", *tamporoh* „schedel".

b. M. *bĕtis* „kuit", *be'e* „schouder", *boe'* „water", *ĕlab* „goed", *kabea'* „vleermuis".
T. *boa* „mond", *kuleber* „lip", *bĕtah* „buik", *tubo* „maag", *ba'a* „bovenarm".

mb M. *kumba* „lever", *djambeang* „baard", *sambolong* „haarwrong", *ĕmbo* „gootvader".
T. *lembar* „op den schouder dragen", *komba* „sirih", *ambulo* „sagopalm".

m. M. *inum* „drinken", *matai* „dood", *luman* „levend".
T. *romangi* „zwemmen", *ĕma* „moeder", *mata* „oog".

Supradentalen.

t. M. *mete* „oog", *bukut* „rug", *tĕbuĕ* „darmen".
T. *tubo* „maag", *pote* „wit", *puto* „oom".

nt M. *ontot* „rauwe spijs eten", *buntar* „rond", *antĕlo* „ei".
T. *nginta* „eten", *karaginta* „ster", *dintang* „zich herinneren".

d M. *tidor* „slapen", *pĕdu* „gal", *pakelad* „oog openen", *due* „twee".

T. *diri* „lichaam", *dela* „tong", *ada* „bekennen".

nd M. *munda'* „aangezicht", *dĕnde* „vrouw", *pĕpĕnda* „kort".

T. *ĕnda* „vrouw", *patotondo* „knikken", *tandalo* „regenboog".

n. M. *kinakan* „voedsel", *bono'* „dooden", *nambar* „medicineeren".

T. *ngeno* „drinken", *numalang* „loopen", *danakang* „broeder, zuster", *ana* „kind".

Palatalen.

tj. M. *tjintjin* „ring", *tjĕbi* „Spaansche peper", *ĕtjin* „zilt", *litjam* „zuur", *tjetjea* „hagedis".

T. geen voorbeelden.

ntj M. *tjintjin, mantjĕn* „hengelen".

T. geen voorbeelden.

dj. M. *rĕdja* „speeksel", *djĕnat* „etter", *wedje* „staal".

T. *djongor* „kin", *rudja* „spog", *djanggu* „baard."

ndj. M. *tundju'* „vinger", *tĕndja* „trappen op", *mandjele* „met het net visschen".

T. geen voorbeelden.

nj. M. *njĕrau* „schreien", *gĕnjĕl* „koud", *manjele* „gillen".

T. *ponjawa* „hart".

Liquidae.

l. M. *lĕla* „man", *saol* „antwoorden", *balolong* „booze geest", *ĕlinan* „godsdienstige zang".

T. *toler* „brauwen, krom spreken", *ko'ol* „hoesten", *kalaki* „verwant", *lendo* „voorhoofd".

r. M. *aran* „naam", *tidor* „slapen", *rĕdja* „spog".

T. *panoro* „wijsvinger", *toroh* „tepel", *ongkor* „staart".

Semivocalen.

j. M. *ajuan* „schoonzoon", *dajeang* „visch", *bueje* „krokodil", *uje* „zingen".

T. *ajĕ* „tante", *ajuan* „schoonzoon".

w. in M. niet aangetroffen, in T. slechts in *ponjawa* „hart", misschien overgenomen.

De *s* kan onder de dentalen worden gerekend, hoewel zij niet zuiver dentaal is De ligatuur *ns*, die niet zeldzaam is, kan slechts dentaal zijn, maar de *s* staat daar onder invloed van de supradentale *n*; de klank wordt met de punt der tong tegen de wortels der boventanden uitgesproken. Voorbeelden:

M. *se'e* „kameraad", *sama* „Badjo", *ĕsa* „een", *remis* „haten", *niansea'* „adem", *ansĕlan* „olie", *ponsot* „navel".

T. *sĕpong* „niezen", *nangis* „weenen", *ngeĕnsa* „zuchten".

Woordvorm.

Het Badjo'sch is geen vocalische taal, vooral M. niet, dat de meeste klinkers als eindsluiters kan gebruiken. Het T. is op weg vocalisch te worden; de hamza is als eindsluiter niet meer voorhanden en van de medeklinkers zijn slechts *n, ng, h, l, r, s* eindsluiters. In vele gevallen waarin M. nog een consonantischen eindsluiter heeft, vertoont de equivalente vorm van T. een open eindlettergreep.

Eindsluiters in M.

ng: *uruong* „neus", *bageang* „kies", *bĕteang* „buik", *pendang* „besnijding", *pineang* „pinang",

m: *pakĕdam* „oog toeknippen", *nginum* „drinken", *baom* „spreken", *lalam* „diep", *litjam* „zuur", *ngolo'om* „zwart".

n: *lĕngan* „arm", *bujuong* „testikel", *raban* „coire", *kanan* „rechter", *danakan* „broeder, zuster", *tu'un* „duiken", *goan* „tuin", *ladion* „mes".

hamza: *laha'* „bloed", *bulu'* „haar", *anea'* „kind", *adi'* „jongere broeder, zuster" *ruma'* „huis", *tĕlea'* „licht", *pario'* „kookpot", *tunu'* „aansteken".

t: *djambut* „kinbaard", *bukut* „rug", *kulit* „huid", *songot* „zweet", *bakat* „wond", *sumangat* „ziel", *sĕmuĕt* „mier".

d: *soped* „soort schuit", *ingkad* „band", *sulad* „haarnaald",

tampopod „zwaluw", *bakulud* „Anoa depressicornis", *bulid* „bil", *keked* „bijten".

p: *tiup* „blazen", *ngĕkap* „broeden", *dakap* „vangen", *ingkap* „steken", *pasĕdap* „ondergaan" (zon); *ngĕtap* „af houwen".

b: *ĕlab* „goed".

l: *kidal* „links", *djudjul* „nabij", *gĕnjĕl* „koud", *patĕgal* „langzaam", *bisol* „puist", *ko'ol* „hoesten", *gogol* „ichthyosis".

r: *basar* „groot", *tidor* „slapen", *tambar* „geneesmiddel", *kalalawar* „vleermuis", *tjĕkur* „Kaempferia rotunda".

s: *bara'as* „het lichten der zee", *rĕmis* „haten", *buas* „gestampte rijst", *tikus* „muis", *rĕbus* „koken".

Eindsluiters in T.

h: *uroh* „neus," *bulu kineh* „wenkbrauw", *tamporoh* „schedel", *kulok* „hals", *bĕtah* „buik", *toroh* „tepel".

ng: *pusarang* „haarkruin", *danakang* „broeder, zuster", *arang* „naam", *telang* „slikken", *numalang* „loopen", *sĕpong* „niezen", *abaong* „antwoorden".

n: *ajuan* „schoonzoon, — dochter", *kamanakan* „neef, nicht", *tangan* „hand, *dialan* „binnen".

l: *ko'ol* „hoest".

r: *kuleber* „lip", *djongor* „kin", *ongkor* „staart", *ipar* „zwager", *lembar* „op den schouder dragen", *toler* „brauwen", *lapar* „vlakte".

s: *ranggas* „tak", *atos* „honderd", *buas* „gestampte rijst", *nangis* „weenen", *bakas* „gebeente".

De oorspronkelijke eindsluiter is dus in T. dikwijls afgevallen of verzwakt, zooals bijv. blijkt uit:

T. *boto,* M. *boto'* „penis".

T. *tamporoh,* Mal. *tĕmpurung,* „schedel".

T. *uroh,* M. *uruong* „neus".

T. *bĕtah,* M. *bĕteang* „buik".

T. *ngeno,* M. *nginum* „drinken".

T. *abaong* „antwoorden", M. *baom* „taal".

T. *buli,* M. *bulid* „bil".

T. *alla* (Wall.), M. *ĕlab* „goed".
T. *buku*, M. *bukut* „rug".
T. *kuli*, M. *kulit* „huid".
T. *songo*, M. *songot* „zweet".

Eenige Klankverschijnselen.

In M. is de *a* als klinker der eindlettergreep dikwijls in *e* overgegaan, bijv. *talinge*, T. *talinga* „oor", *taipe* „mangga", Paloe'sch *taipa*; *due* Mal. *dua* „twee", *lime*, Mal. *lima* „vijf"; *leje* „gember", Par. *leia*; *ie* „hij, zij", Mal. *ia*; *kite* „wij", Mal. *kita*; *baruge* „veldhut", Boeg. *baruga*; *manusie* mensch", Mal. *manusia*.

Twee opeenvolgende lettergrepen die *a* tot klinker hebben, laten beide *a*-klanken vaak in *e* overgaan, wanneer de laatste niet gesloten is, bijv. *mete* „oog", T. *mata*; *bueje* „krokodil", Mal. *buaja*; *ete* „slaaf", Mak. Boeg. *ata*; *meme* „moeder", uit *mama*; *pe'e* „dij", Bar. *pa'a*; *utere* „Noord", Mal. *utara*; *Walende* „Holland", *wedje* „staal", *djele* „net", *Djewe* „Java", zelfs *Minehese* „Minahassa", uit *Walanda*, *wadja*, *djala*, *Djawa*, *Minahasa*.

Daarentegen *aran* „naam", *lalan* „weg", *ba'an* „niezen", *ta'at* „verbieden", *basar* „groot", *la'at* „dorp", *tanam* „planten", *garam* „zout", *panga'an* pythonslang"; *aa'* „wensch", *laha'* „bloed", *para'* „veel", *papa'* „wang", *karama'* „krab."

Een bijzondere soort *rekking* vertoont M. in de laatste lettergreep van een aantal woorden, die in de verwante talen, of in bijvormen van de taal zelve op *-ang*, *-ong*, *-ung*, *-ing* of op een enkelen klinker eindigen. Ook zijn er enkele voorbeelden met sluiter *t* en *r*, waar de laatste lettergreep gerekt is. Voorbeelden :

bageang „kies", Ampan. *bagangi*.
djambeang „baard", Boeg. *tjambang*.
bĕteang „buik", T. *bĕtah*, Mak. *batang*.
pineang „pinang", Mal. *pinang*.
piseang „pisang", Mal. *pisang*.

gandeang „trom", Mal. *ganrang.*
bĕneang „garen", Mal. *bĕnang.*
baweang „ui", Mal. *bawang.*
nguteang „schuld", Mal. *hutang.*
kasieang „liefde", Mal *kasian.*
padeang „gras", Mal. *padang.*
angeang „neushoornvogel", Mal. *ĕnggang.*
kĕmbeang „spruit", Jav. *kĕmbang.*
binateang „dier", Mal. *binatang.*
gĕleang „armband", Mal. *gĕlang.*
pĕteang „blind, duister", naast *pĕtang.*
dajeang „visch", T. *deja* (Wall.)
pamueang „maleo", Par *momua.*
ane'a „kind", Mal. *anak.*
niansea' „adem", naast *niansang.*
sarea' „scheuren" naast *sara'* „scheiden".
tĕlea' „licht", naast *tĕla'.*
tĕmbea' „schieten", Mal. *tĕmbak.*
momolaene „de eerste", Mal. *mulanja.*

Rekking van *-ing* tot *-iong*, van *-ir* tot *-iĕr*:

-pĕriong „soort bamboe", Jav. *pring.*
ladion „mes", Mal. *lading.*
baniĕr „wortelblad", Mal. *banir.*

Un wordt *uĕn*, *-ut* wordt *uĕt;*

sĕpuĕn „verkoudheid", *sĕpun* Minah. „snot".
sĕmuĕt „mier", Mal. *sĕmut.*
lĕmuĕt „bruinvisch", Bar. *lombudi* (voor *lĕmbud*).

ong wordt *uong*:

aguong „gong", Mal. *gong.*
lĕsuong „rijstblok", T. *luso.*
ambuluong „sago", T. *ambulo.*
gunuong „berg", naast *gunong.*
pĕtuong „soort bamboe", Mal. *bĕtung.*
djaguon „mais", Mal. *djagung.*

Eene andere wijze van de klinkers te rekken, dan de boven vermelde, vindt men in deze voorbeelden:

manĭe „kraal", Mal. *manik*[2]
pantjĭe „haak", naast *pantji*, Jav. *pantjing*.
nutuĕ „stampen", Bar. *tutu*.
tu'uĕ „nipa", T. *tuho*.

De *a*, *ang* en *ong* zijn verlengd door een daarvóór ingeschoven vocaal. Indien niet M. de neiging had *u* tot *o* te maken, zou men liever *uong* als een verlengd *ung* beschouwen, doch de equivalenten wijzen duidelijk aan dat de verlenging van denzelfden aard is als die van *ang* tot *eang*. De *klemtoon* verspringt in de gerekte vormen *eang* en *uong* op den ingeschoven klank, in de andere vormen (*iong*, *uĕn*, *uĕt*, *ĭĕr*) komt hij op den oorspronkelijken klinker der laatste lettergreep; hier alleen kan men eigenlijk van rekking spreken, het andere geval is een voorbeeld van *epenthese*, zonder twijfel begunstigd door den nasalen sluiter, en in de gevallen waar hamza sluiter is, waarschijnlijk ontstaan bij een voormaligen vorm van 't woord.

Naast *manu* „kip", *ĕgo* „varken", *takolo* „hoofd, *kuju* „hond", geeft de lijst ook *manue*, *ĕgoe*, *takoloe*, *kujue*, een aanvoegsel dat hoogst waarschijnlijk demonstratief is of geweest is. „Wild zwijn" is *ĕgoe darat*, 't welk doet denken dat het zijne aanwijzende kracht niet meer heeft, evenmin als in 't Bar. *anake* naast *ana*, *kurue* naast *kuru*, *ujue* naast *uju*.

Dubbele epenthese vertoont *geanteang*, Mal *gantang*.

De boven besproken klankverschijnselen komen in T. niet voor.

In de behandeling van den typischen klank der van der Tuuksche wet gelijkt het Badjo'sch deels op het Javaansch; het verliest nl soms dien klank en vertoont in andere voorbeelden *r* (*h*, *g*). Dat de *r* als sluiter is afgevallen, is zoowel bij M. als bij T. aan de werking dezer wet toe te schrijven, daar in beide dialecten de *r* vaak eindsluiter is. Hier volgen eenige voorbeelden:

Nederlandsch	M.	T.
kalk	apo.	

staart	engko	ongkor.
zwager		ipar.
speeksel		elo.
ei	antĕlo.	
Oost	timur	
slapen	tidor.	
bloed	laha'	laha.
West	barat.	
nieuw	bau'	
kies	bageang.	baga.
gestampte rijst	buas	buas.
aardbeving	lindur	lonro.
honderd	atus	atos
duizend	ribus.	
huis	ruma'	
rib		iga.
dapper	barani.	
wortelblad	baniĕr.	

M. heeft dus op 16 voorbeelden 8 van *r*, 6 van geen consonant, terwijl 1 voorbeeld *h*, 1 *g* vertoont.

T. geeft in 9 voorbeelden 2 van *r*, 2 van *g*, 1 van *h* en 4 van geen consonant. Met eenige zekerheid kan dus gezegd worden dat de typische klank, in oorspronkelijken of verzwakten vorm, doorgaans niet verdwijnt.

Van de 2e wet geeft M. in 4 van de 6 voorbeelden *d*, nl. *padi* „rijst in de aar", *pĕdu* „gal", *adi'* „jongere broeder, zuster", *ponsot* (voor *ponsod*) „navel", *Aran* „naam" en *uruong* „neus" hebben *r*.

T. heeft in 5 voorbeelden 3 van *r*, 1 van *nd* (waarschijnlijk genasaleerde *d*) en 1 van waar de klank is weggevallen, *ponso* „navel", *r* in *parai* (padi), *arang* (naam), en *uroh* (neus) en *ĕndi* is het voorbeeld van *d* (=*adi'*).

Klemtoon.

Zoowel in M. als in T. valt de klemtoon op de voorlaatste lettergreep van de woorden, 't zij grondwoorden of samen-

gestelde woorden, behalve waar een oorspronkelijk éénlettergrepig woord door een voorslag tweelettergrepig wordt, zooals *ĕma* „moeder" in T., *ĕla* „man" in M. Die voorslag valt dan ook weer af, wanneer het woord een achtervoegsel krijgt, dus *maku* „mijne moeder", *laku* „mijn man"; *aran* wordt dus, met pron. suff. 1e pers. *arángku* „mijn naam"; *qógol* „ichthyosis", *gogólan* „met ichthyosis behebt", *sóngot* „zweet", *songótan* „bezweet".

Dat de klemtoon ook bij de reeds genoemde rekking en epenthese verspringt, is boven vermeld.

Samentrekking, elisie, nasaleering, enz. geven in het Badjo'sch niets te zien dat bijzondere vermelding verdient. De nasaleering van den stam-beginner bij de aanhechting van voorvoegsels, tot het maken van werkwoordelijke vormen, zal bij de voorvoegsels vermeld worden.

Een *nasaal tusschenzetsel* vindt men o.a. tusschen het telwoord en het daardoor bepaalde substantief, wanneer n.l. het substantief als maatwoord wordt gebruikt, in welk geval het telwoord steeds voorop gaat, bijv. *dangelau* „één dag", *duengĕlau, tĕlu ngelau* „twee, drie dagen lang" *damba'a, dambua* „één stuk", *baroang dambua* „één schuit", *dĕpo'ngĕlau* „een halve dag", zoo ook bij *pulu'*, „tiental", *tĕlu' mpulu* „dertig", *sangampulu'* „negentig".

Genitief-verbindingen worden door nevenschikking, zonder tusschenzetsel, gevormd, bijv. *aran ma'ku* „de naam mijner moeder", *pulau ĕmbo* „eiland der voorouders" (Manado tua), *indu tangan* „moeder der hand" (duim), *pĕlĕpa tangan* „handpalm", *bakas tutubu* „schouderblad", *tali ponso* „navelstreng", *bulu pu'u* „lichaamshaar", *rĕdja pineang* „pinang-spog", *antĕlo pamueang* „maleo-eieren", *gule buani* „bijenhonig", *pantji ama* „vaders hengel", *gĕleang nai'* „enkelring", *ingkad karompeang* „buikband", *goan padi* „rijstakker", *abeang djaguon* „mais-kaf", *po'on saloka'* „kokospalm" *taru'ĕnau* „arènblad", *mete elau* „zonneschijf", *pusu piseang* „pisang-spruit", *tĕtĕbu gunuong* „bergtop", *dapu' baroang* „eigenaar van een vaartuig", *gigi taipe* „mangga-pit".

Woordherhaling en *Reduplicatie.*

Ook in het Badjo'sch is de reduplicatie eene verkorte woordherhaling; in de woordenlijsten zijn van de laatste slechts twee voorbeelden te vinden, n.l. *rumput-rumput* „vuil, vuiligheid" en *nutu-nutu* „rijststamper", van den stam *tutu.* In 't eerste voorbeeld geeft de woordherhaling een meervoud met verscheidenheid te kennen, in het tweede een werktuignaam, waarbij de woordherhaling het herhaald gebruik tot hetzelfde werk aanduidt. Vooral voor werktuignamen is in vele talen, om dezelfde reden, de reduplicatie in gebruik, ook in 't Badjo'sch.

Voorbeelden in M: *titiup* „fluit", *kakape* „vleugel", *dedego* „rustbank", uit *dego-dego* (Mol. Mal.); *lalipan* „duizendpoot", *papalu* „ikan gabus", *titibu'* „soort baars", *bebesiĕng* „een andere visch-soort", *dĕdĕki* of *dĕdiki* „klein", *pĕpĕndea'* „kort", naast *pĕpĕnda,* Mal. *pendek*; *tĕtĕna,* „laag", stam *tĕna*; *nananeane* „een weinigje", van *naneane* „weinig"; *lalagisangan* „'s ochtends", van *lagisangan* „ochtend"; *tĕntĕnga* „midden, middenste".

In T.: *lalangi* „verhemelte" (vgl. *langi* „hemel").

Voornaamwoorden.

Persoonlijke: 1. enkv. *aku,* mvd. *kite,* verkort: *- ku - ke.*
2. „ *kau,* „ *ka'am* „ *- (n)u - gi*
3. „ *ie,* „ *isianu ie* „ *- (n)e.*

Voor den 1sten pers. mvd. vind ik geen vorm opgegeven die met Mal. enz. *kami* overeenkomt.

De vormen zijn grootendeels die, welke men verwachten kon, dus de regelmatige. Over *ie* en *kite,* zie het bij de klankverschijnselen gezegde. De rekking of liever splitsing van den oorspronkelijken vocaal van *ka'am* is bevorderd door het wegvallen van den eindvocaal (een verzwakte *i*), om twee lettergrepen te houden, iets dat nog door het karakter van den nasaal is bevorderd.

De verkorte vormen dienen als bezittelijke voornaamwoorden. De aanhechting levert niets bijzonders op: *rumaku,*

rumake, rumanu, rumagi, rumane. Ter vermijding van samenkomst van consonanten, ook *-u* en *-e*, bijv. *basare* „zijne grootte". Wil men uitdrukkelijk zeggen „hunlieder huis" dan gebruikt men *ruma disianu ie*, waar een locatief van het voornaamwoord is gebruikt, dus zooveel als „het huis te hunnent". De vorm *isianu ie* is niet zeer duidelijk. Het zal wel den naamwijzer *i* bevatten, die vóór de andere voornaamwoorden niet gebruikt wordt en wat het bestanddeel *si anu* betreft, een locatief zijn van *i anu* „N. N."; de geheele uitdrukking is dan weer te geven met „zij bij N. N.", d. i. „N. N. met de zijnen".

Van de verkorte vormen is *-ke* verzwakt uit *ki*, verkorting van *kita*. *Nu* naast *mu* in andere talen hebben ook Mak. en Sang.; v. d. Tuuk houdt dezen vorm voor ouder, de *u* heeft, volgens hem (Tob. Sprkk. bl. 63) de verandering van *nu* in *mu* bewerkt.

Moeilijker te verklaren is *-gi*, bijv. *rumagi* „ulieder huis", *anàgi* „uwe kinderen". Met *kami, kame*, of welke dan ook de oudere vorm van *ka'am* zij, kan het bezwaarlijk iets te maken hebben. Het zal wel voor *ki* staan en afkorting zijn van *kita* (*kite*), dat ook in het Wotoe'sch (*ita*) als 2e pers. meervoud in gebruik is, en in het Barée als een zeer beleefd voornaamwoord wordt gebruikt. Het is bijv. tegen den goeden toon om tot een To Pebato te zeggen: *komi To Pebato bare'e maintjani tasi* „gij To Pebato hebt geen verstand van de zee (vaart)"; hierin hoort de aangesprokene eene geringschatting; de spreker zegt dan zooveel als „ik behoor gelukkig niet tot die sukkels"; *komi tau pangkoni wawu* „gij zijt varkensvleesch-eters" (maar ik ben daarboven verheven). Het is behoorlijk zich met den aangesprokene gelijk te stellen en te zeggen *„kita To Pebato bare'e maintjani tasi*, waarmede men zegt „wij T P. hebben geen verstand van zeevaart"; de aangesprokene zal dan desnoods antwoorden *pai kanja kita To Balanda maintjani mpodago* „maar wij Hollanders hebben er ter dege verstand van". Practisch beteekent dus *kita* hier „gij", maar een complimenteus „gij".

Men zie het over Wotoe'sch *ita* gezegde in „Mededeelingen van wege het Nederlandsch Zendelinggenootschap" Dl. 42, bl. 145 (1898).

Aanwijzende: 1e pers. *itu* „deze, dit"; *ruma' itu* „dit huis."
2e pers. *iru* „die, dat" *ruma' iru* „dat huis".
3e pers. *ore', ore* „gene, gindsche", *ruma' ore'* of *ore* „gindsch huis".

De bijwoorden die plaats aanwijzen, zijn gevormd met deze aanwijzende voornaamwoorden, n. l. *ma itu* „hier", gelijk aan Mal. *di sini*, daar *ma* het plaatsaanwijzende voorzetsel is; *more'* of *more*, wellicht, uit *ma ore* (*ore'*) „daar, *di sana*".

De naamwijzer is *i*, bijv. *i Tope*, in den 3en naamval en den locatief wordt *si* gebruikt, bijv. *tedeka si ama'* „geeft het aan vader", *tatakean si kau: dambua nutu-nutu, due nguer-nguer* „een raadsel voor u: één stamper, twee vegers", raadsel op een kip: één snavel en twee pooten.

Het „lidwoord" *e* is reeds boven besproken.

Vragend is *oi* „wat, wat voor een?", *bagai oi kau* „wat voor landsman zijt gij?" *soi* „wie?" (vgl. *apa* en *sapa*).

Telwoorden.

M. 1. *ĕsa*, 2 *due*, 3 *tĕlu*, 4 *ĕmpat*, 5 *lime*, 6 *ĕnam*, 7 *pitu*, 8 *walu*, 9 *sanga*, 10 *sapulu'*.

11. *sapulu' dambua'*, 12 *sapulu due*, 13 *sapulu tĕlu*, 14 *sapulu' ĕmpat*, 15 *sapulu lime*, enz. 19 *sapulu 'sanga*.

20 *duempulu'*, 21 *duempulu' dambua'*, 30 *tĕlumpulu'* 40 *ĕmpampulu'*, 50 *limempulu'*, 60 *ĕnampulu'*, enz.

100 *daatus*, 101 *daatus beke dambua'*, 700 *pituatus*, enz.

1000 *daribus*, 1002 *daribus beke due*, 10.000, *sapulu' ribus*. *dasabu* en *dalaksa* zijn benamingen voor „onbepaald veel".

„Een half" is *dĕpo'*, bijv. *dĕpo' ngĕlau* „een halve dag", *dĕpo' geanteang* „een halve gantang". „De eerste" *momolaene*, „de tweede" *kaminduene*, „de tiende" *kaminsapulune*, „de honderdste" *kamindaatusne*.

„Eénmaal" *mĕnte de*, bijv. *aku nania lagi mĕnte de* „ik zal nog eens gaan".

„Tweemaal" *mindue*, „driemaal" *mintĕlu*, „tienmaal" *minsaputu'*; „viermaal vijf wordt twintig", *minĕmpat lima djadi duempulu'*; „zevenmaal twee" *mimpitu due*, „achtmaal zes" *mimbalu ĕnam*.

Verdeelings-getallen worden aldus omschreven: *dangan dambua'* „ieder één", *dangan due* „elk twee", *dangan ĕnam* „elk zes."

„Twee aan twee", *due-due*; *nimalan tĕlu-tĕlu* „drie aan drie loopen".

Dapo' „één stuk", *diapo' tĕlu* „in drie stukken verdeeld"; „één vadem" *dandĕpe*, „één span" *dake*, „twee span" *due ke Tungku itu due ke lambune* „deze vuurhaard twee span is zijne breedte".

De Telwoorden in T.

1 *ĕsĕ*, 2 *duĕ*, 3 *tĕlu*, 4 *ĕmpĕ*, 5 *lima*, 6 *ĕnang*, 8 *uĕlu*, 9 *sanga*, 10 *sapulu*, 11 *sapulu dakau*, 12 *s. duĕ*, enz. 20 *duampulu*, 21 *duampulu dakau*, 30 *tĕlumpulu*, 80 *uĕlumpulu*, 90 *sangampulu*, 100 *daatos*, 1000 *dasabu*, 10.000 *sapulu sabu*.

Het verschil tusschen de vormen in M. en T. levert niets onregelmatigs op. Alleen vestig ik de aandacht op *ribus* „duizend" in M., en in T. *sabu*, evenals in 't Bar. Par. *sowu*, Nap. *sobu*, Wotoe'sch *sabu*, Boeg *sĕbu* Mak *sa'bu*; *riwu* is in 't Bar. Wot. Nap. Par. „tienduizend", in 't Jav. Mal. Bat. Sang enz. „duizend."

In beide dialecten vindt men, evenals in 't Javaansch, voor „negen" *sanga*, den Kromo-vorm van *sia*.

Het als voorvoegsel gebruikte *sa*, heeft in M. en T. naast dezen vorm (*sampulu*) ook den vorm *da*, bijv. *dambua'*, *dapo'*, (uit *da* en *apo'*), *dakau*, *daatoos*. De *s*, die ook hier de oorspronkelijke klank moet zijn, is wellicht met *t* verwisseld, die daarna gemedialiseerd is, zooals-*gi* uit-*ki*.

Het voorvoegsel *mi** dat de Rangtelwoorden vormt, herinnert terstond aan *pi* *, dat in 't Jav., Mak, Wotoe'sch en andere talen dezelfde functie heeft.

Partikels.

Tijdaanwijzend zijn: „gisteren" *di lau*, waarin *lau* de korte vorm is van *ĕlau* „daglicht, zon, dag", *ĕlau itu* „vandaag", *dabui' di lau* „eergisteren", *lagisangan* „morgen" (demain), *salalagisangan* „'s ochtends", *tada dangĕlan* „alle dagen", *saluong* „overmorgen", *saluong dambua'* „na overmorgen", *sanbantar* (Mol. Mal.) *itu* „thans, op 't oogenblik".

Bevestigen en ontkennen doet men met *ao* „ja", *mĕsa'* (T. *musa*) „neen", *ngai* „niet, geenszins", bijv. *aku basumpa pĕnteku ma Papu', amon aku tai sala, ngai tĕgal aku matai* „ik zweer, biddende tot Papoe', wanneer ik ongelijk heb, niet lang (hierna) moge ik sterven."

Eenige voorzetsels zijn: *ma* „te", de locatief-aanduider, ook ons „dan" bij comparatieven, *basar ma itu* „grooter dan dit", *ka* „tot, naar, aan" *tede ka si ama* „geef het aan vader", *kite ka Poigar* „wij gaan naar P."; *sameran kau ka lau?* „wanneer gaat gij naar zee?" Met *ma* zijn samengesteld: *mandiata' dedego* „boven op de rustbank"; *mandia'* „onder", bijv. *mandia' ruma'* „onder het huis"; *ma munda'* „vóór", syn. met *di muka*; *ma bukut* „achter, *di bĕlakang*". *Mandia'* bevat den stam *dia'* „aarde, grond", zoo ook *kadia'* „naar beneden", *aku kadia'* „ik ga naar beneden", *makadia' dakanea'* „het kind naar beneden brengen." Evenals in *mandia'* en *mandiata'* is in *mangkidal* „links" en *mangkanan* „rechts" een nasaal tusschengevoegd.

Eenige conjuncties zijn *beke, olong, alon* „en, met", bijv. *aku olong kau* „ik en gij', *padatain dajeang itu alon sajor* „deze visch worde gekookt met groente"; *ĕmboku sara' alon dene* „mijn grootvader is van (met) zijne vrouw gescheiden"; ook in den zin van „door" bij het passief is *olong* in gebruik: *tikus uda didakap olong meong* „de muis is al gevangen door de kat". Tegenstellend is *lamon* „maar, echter"; vgl. Jav. Mal. *lamun* „indien."

Voor-, in- en *achtervoegsels.*

De volgende *voorvoegsels* heb ik in de woordenlijsten aangetroffen:

Nasale verwant van den stambeginner, die dezen beginner verdrongen heeft.

pa, pĕ*, po,*
ma, na, nga,*
di, de, ndi,
ka.

De eerstgenoemde vorming is de meest gewone, 't geen de groote menigte voorbeelden, naast het veel geringer getal voorbeelden der andere voorvoegsels bewijst. De vorming is in 't algemeen dezelfde als in 't Javaansch, zooals de volgende voorbeelden duidelijk maken:

Hamza en *k* worden verdrongen door *ng-*.

ĕbut — ngĕbut „schreeuwen" *inta — nginta* „eten," *inum — nginum* „drinken," *ĕpi — ngĕpi* „droomen," *uta — nguta* „braken," *ao — ngao* „ja zeggen."

ke'et — nge'et „sagoweer tappen, tijferen," *keked — ngekea* „bijten."

p en *b* worden verdrongen door *m*.

pugai — mugai „maken," *bolobieang — molobieang* „ tooveren, waarzeggen," *busai — musai* „roeien," *bono' — mono'* „ dooden."

t wordt door *n*, *s* door *nj* verdrongen.

tu'un — nu'un „duiken," *tanam — nanam* „planten," *tagu — nagu* „bij doen, mengen met," *tĕmbea' — nĕmbea'* „schieten," *tede — nede* „geven," *tilau — nilau* „vragen," *tube — nube* „met *tube* (Milletia sericea) vergiftigen," *tampi — nampi* „wannen," *tutuĕ — nutuĕ* „stampen," *tiup — niup,* „blazen," *tĕndja — nĕndja* trappen op," *tandau — nandau,* „rouw afleggen," *tambar — nambar* „medicineeren."

sĕrau — njĕrau „weenen," *saol — njaol* „antwoorden," *sumpa — njumpa* „vervloeken," *sepa — njepa* „schoppen," *sele — manjele* „krijgsgeschreeuw aanheffen."

Zooals men kan zien, wordt deze vorming zoowel op transitieve als op intransitieve werkwoordsvormen toegepast. Vooral waar de beteekenis van 't grondwoord bekend is, kan men dit

nagaan, bv. *ao* „ja", *ngao* „ja zeggen", *ĕpi* „droom", *ngĕpi* „droomen" *busai* „roeispaan", *musai* „roeien", *tube* „visschengift", *nube* „ het vischwater vergiftigen", *tambar* „medicijn", *nambar* „g eneeskundig behandelen."

Men kan zonder grondige kennis der levende taal en zonder eenigen geschreven tekst de waarde van deze vorming niet bepalen, althans niet aangeven welk bijzonder gebruik de Badjo's ervan maken in onderscheiding van de verwante talen. Een aantal voorbeelden kan gegeven worden van verbale termen (praedicaatswoorden) die uiterlijk geen kenmerk dragen dat hunne functie aantoont, bijv. *aku tidor* „ik slaap", *aku baom* „gij spreekt", *ie rudja* „hij spuwt" (maar *ie nguta* „hij braakt"), *ka'am ko'ol* „gijl. hoest" (maar *ka'am nĕgpi* „gijl. droomt") *kite kutu'* „wij weigeren" *ie sara'* „hij scheidt", *aku sarea'* „ik scheur."

Het karakter van woorden als *saki* „ziekte, ziek", *pĕdi* „pijn, pijnlijk", is dat van subjectswoorden die ook als predicaatswoorden in gebruik zijn. Dit is het geval met een aantal adjectieven. Ook die bijvoegelijke naamwoorden die niet meer als subjectswoorden dienen hebben doorgaans geen uiterlijk kenmerk. Voorbeelden:

pote „wit," *bulu' pote* „wit haar, grijze haren."

taa' „lang" *baroang taa'* „lange schuit," *taa' bulune* „zijn haar is lang."

toe „oud," ook *atoe, tĕlă toe* „oud man," *atoene* „de oudsten, de oude, de voorganger, priester."

belou „scheel" *mete belou* „schele oogen."

pĕtang, pĕteang „blind, donker," *uda pĕtang* „al donker."

taram „scherp," *tampilang taram* „scherp zwaard."

langau „dronken" *aa' langau* „dronken man."

bau, „nieuw," *bulan bau* „Nieuwe Maan."

tĕla,' tĕlea' „helder," *mamau tĕla'* „heldere ster," *lalam* „diep", *basar* „groot", *langa* „hoog," als subjectswoorden: „diepte, grootte, hoogte," *dedego itu palĕbi basare ma ie'* „deze rustbank is grooter dan die," *palĕbi langane ma kau* „hij is langer dan gij," *lalame* „zijne diepte."

lini „klein," *lini sakali* „zeer klein."

dědĕki „klein," *tětĕna* „laag," *pĕpĕndea'* „kort," hebben als subjectswoorden gebruikt, den grondvorm, bijv. *dakanea' itu palĕbi dĕkine ma itu* „dit kind is kleiner dan dit." Intusschen is reduplicatie een zoo gewoon verschijnsel bij adjectieven, dat men daarin geen bepaalde adjectief formatie kan zien, terwijl ze bij substantieven in 't algemeen zeldzaam is, zoodat deze als subjectswoorden optredend, den ouden vorm behouden.

Ngĕri „ondiep," vergeleken met Mal. *kĕring*, vertoont ook sporen van een verdwenen voorhechtsel, evenals *nipis* „dun," dat met *tipis* afwisselt in 't Maleisch, vgl. Bar. *manipi*.

Voor „warm" heeft M. *lawan, panas, gĕsang*, 't laatste in 't Jav. Kromo voor „levend."

pa, al of niet met een volgende nasaal, die den stambeginner verdrijft, is deels hetzelfde voorvoegsel als Mal. *pĕ-*, deels identisch met het o. a. uit 't Mak. en Boeg. bekende causaal-prefix; in het eerste geval staat het soms als nominale vorm naast *ma*, waarover straks. Voorbeelden: *ĕlau palua'* „de zon gaat op", van denzelfden stam als Mal. *kaluar*; *ĕlau pasĕdap* „de zon gaat onder", van *sĕdap*, Sang. *sĕda'*, Mong. *sojop*. Jav. *sĕrĕp*; *pa* kan hier niet causaal zijn, maar vormt *lua'* en *sĕdap* tot predicaatswoorden; in *dipake'et*, naast *dike'et* „afgetapt, getijferd" staat *pa* even ledig als in Bar. *momperapi* naast *merapi* „vragen", *mompeoasi* naast *meoasi* „onderzoeken, navragen", *membule* en *mompewule*, die als geheel gelijkwaardig dooreen worden gebruikt. Van deze vormen wordt de Imperatief steeds met een voorvoegsel gebruikt. Van *merapi, meoasi, mewule* of *membule* is de Imperatief *perapi, peoasi, pewule*, het passief *naperapi, napeoasi, napewule* en van den Imperatief als stam uitgaande, heeft men analoog aan die passieve vormen de bovengenoemde actieven gemaakt. Dr. Matthes spreekt op bl. 91 van zijne „Boegineesche Spraakkunst" over vormen waarin *pa* overbodig staat, bijv. *mupasolangi*, gelijk aan *musolangi* „gij ver-

derft", *pawuno*, gelijk aan *mpuno* „dooden" *paisĕng* gelijk aan *madisĕng* „weten", en op bl. 92 over vormen met het voorvoegsel *pa* (en het achtervoegsel *-ang*, *-ĕng*) die van tijd tot tijd de plaats van kwalificatieve werkwoorden innemen. Het is moeilijk te zeggen of in zulke vormen niet het voorvoegsel *ma*, of een equivalent daarvan, is weggevallen. In het Boegineesch (Matthes, bl. 93) staan *pe-* en *ma'pe-* in gelijke beteekenis (causaal) vóór de stammen, bijv. *pesaki* „pijn veroorzaken", *pelele* „doen rondgaan", *mapesiri'* „beschaamd maken", *ma'petau'* „beveesd maken", *ma'pesau* „doen ophouden". In 't afwerpen van 't nasaal-prefix, waarvan dan alleen de nasaal overblijft, daar hij beginner van den stam is geworden, volgt het Badjo'sch eveneens den weg van 't Boegineesch; het is bij dit alles zeer aannemelijk dat wij *palua'* en *pasĕdap* geen ongeschonden vormen over hebben. Zoo is van het ontleende woord *karĕdje* „werken" de vorm met 't nasaal-prefix *ngarĕdje*, bijv. *aku ngarĕdje ruma' ore* „ik bouw gindsch huis", maar in het passief luidt de zin: *ruma' ore dipakarĕdje*. Was er een actief *pakarĕdje*, dan zou dit regelrecht van *dipakarĕdje* moeten afgeleid worden.

Pakĕdam „oog toeknippen" vgl. Mak. *pakadangi matana* „de oogen sluiten"; Mal. *kĕlam*, Mak. *kalang*, Boeg. *kĕléng* „donker, duister" geven de grondbeteekenis van *kĕdam* weder; hierin kan dus *pa-* causaal genoemd worden, en waarschijnlijk ook in *pakĕlad* „oog openen". In *patĕgal* „langzaam", van *tĕgal* en *palĕbi* „meer" kan men *pa-* beschouwen als een bijwoord-vormer, zooals in 't Bare'e *po* in *podago* „echt, goed" (bijwoordelijk), bijv. *ntje'e bangke mpodago* „deze is echt groot", *suaiku matasa mpodago* „mijne komkommers zijn goed rijp"; men vergelijke de vorming van bijwoordelijke uitdrukkingen met *paka-* in 't Oud-Jav. en Sangireesch.

Causaal is ook *pa-* in *dipalama'* „aan 't zeilen gebracht", van *lama'* „zeil", *kita lama'* „wij zeilen", *baraong dipalama'* „de schuit is aan 't zeilen gebracht"; *dipatidor* „wordt te slapen gelegd".

Moeilijk te verklaren is *pamono'* „moord" (*bono'*, *mono'* „dooden"), vooral door 't ontbreken van meer voorbeelden eener dergelijke beteekenis van *pa.*

Pakumian „blaas", van *kumi* „pis" en *pasungian* „aarsgat", van *sungi*, vgl. *sĕngit* (Tonsaw.), *sangit* (Jav.), *sĕngi'* (Sang. en Boeg.), *senge* Par. „scherp van lucht, een scherpen stank hebbend, naar pis ruikend", zijn voorbeelden van *pa-* als nomin. vorm naast *ma-*, zoo ook *padatai*, nomin. vorm naast *madatai* „koken".

Van T. heb ik de volgende voorbeelden: *padupe* „op den buik liggen", *patotondo* „knikken", *palea* „slapen", *pakinong* „glimlachen", *patutalanga* „op den rug liggen", geen van allen voorbeelden eener causale beteekenis van *pa-* gevend; wellicht is deze voorhanden in *panoro* „wijsvinger" van *toro*, id. met Jav. *trus.*

Van *pĕ-* in M. voorbeelden, in T. geene.

pĕlea „liggen", id. met T. *palea.*

pĕleakang „ligplaats", daarvan gevormd met— *ang*, zie beneden; *pĕtidoran* „slaapplaats".

pĕnjĕrau „huiler, huilebalk", van *sĕrau* (*njĕrau*) „huilen", een nominale vorm van **mĕnjĕrau*, met zeer regelmatige beteekenis.

Van *po-* in T. alleen *ponjawa* „hart", woordelijk: „ademhaler".

Van *ma-* de volgende voorbeelden (alle in M):

malutu „rouwen", van *luta* „rouw", *soe malutu?* „Wie rouwt er?"

malau „roepen", waarsch. van den stam *lau*, vgl. *tilau* „vragen", Boeg. *elau*,

mandjele „met het net (*djele*) vischen", met nasaleering aangehecht, evenals

manguling „sturen, 't roer houden", waarsch. van *uling* (Sang. *uling* „roer", Mak. Boeg. *guling*).

madatai „koken", van den stam *datai*, Mal. Boeg. *rede*, vgl. Mal. *madidih.*

makadia' „naar beneden brengen", van *dia'* „aarde, grond", *kadia'* „naar den grond, naar beneden."

*na** in *nanusa* „zuigen" (T.) en *nasasa* „vechten", *kite nasasa* „wij (zullen) vechten."

nga- is in de volgende voorbeelden aan te wijzen:
ngarepe „baren", van den stam *repe.*
ngaraët „naaien", stam *raët,* Mal *djahit,* Bat. *djait.*
ngandakap „vangen, pakken", stam *dakap,* bijv. *meong uda ngandakap tikus* „de kat heeft al een muis gevangen", *tikus uda didakap olong meong* „de muis is al gevangen door de kat."
Dit *nga* staat tot het nasaal-prefix zooals in het Bare'e *manga-* staat tot het nasaal-prefix (*ma**, *mo**, *me**). Men gebruikt het meestal vóór klanken die geen nasaal vóór zich dulden; zoo staat het bij *jali* „uithalen", *lulu* „volgen", ter onderscheiding van de vormen met *ma-*; *mangajali* „uithalen", *majali* „uitgehaald, er uit"; *mangalulu* „volgen", *malulu* „zacht, volgzaam, buigzaam." Vaak ook wordt het zonder deze reden gebruikt, bijv. *mangawai* „geven", *manganto'o* „zeggen"; ook in het Wotoe'sch heb ik 't aangetroffen. (Zie „Mededeelingen van wege het Ned. Zendelinggenootschap", Dl. 42, bl. 134). Bij *repe* en *raët* kan dezelfde reden gelden, bij *dakap* niet; daar is nog wel een tweede nasaleering gebruikt. Intusschen is er geen reden om aan te nemen dat in *ngandakap* een ander voorvoegsel zou aanwezig zijn dan in *ngarepe,* te meer daar ook in 't Bar. voorbeelden genoeg zijn van 't gebruik van dit voorvoegsel in navolging van vormen waar het om fonetische redenen is aangewend.

di, de, ndi.

Dit voorvoegsel is geheel gelijk aan 't Mal. *di-*, Boeg. *ri-*, Bar. *ndi-* (een bijvorm van *nda-* of *ra-*). Als voorzetsel is het waarschijnlijk nog over in *di lau* „gisteren" (woordelijk „op den dag", dus „toen het nog dag was") en *di atai* „boven"; ook in beteekenis verschilt het niet met *di, ri.* Voorbeelden:

dibono' „gedood (worden") *aa' uda dibono'* „een die al gedood is, een vermoorde."

ditepe „gerookt" (Bar. *tapa*), *dajeng ditepe* „gerookte visch".

didakap „gevangen, gepakt", voorbeeld, zie boven.

disambe „gestoken (worden)", zooals de Badjo's sommige visschen doen.

dike'et „getapt, afgetapt" van *ke'et*, Boel. *kehet keet'* „tijferen".

dilĕkat „geschild (worden)" *piseang dilĕkat* „geschilde pisang".

diontot „rauw gegeten (worden)", Bar. *onta*, *mangonta* „rauwe spijs eten."

ditunu „geroosterd (worden)", *djaguon ditunu* „gerooste mais."

dipugai „gemaakt (worden)", *bideang dipugai* „gemaakt weefsel."

dilĕmbeai „geschoten (worden)".

Zeer gewoon is ook het achtervoegsel *-an* bij vormen met prefix *di-*; hierover zie achtervoegsels.

de en *ndi-* zijn twee bijvormen van *di*, die ik alleen in T. heb aangetroffen. Voorbeelden:

detelang „ingeslikt (worden)", vgl. Mal. *ditĕlan*.

ndisompo „op 't hoofd gedragen".

ndibaba „op de heup gedragen".

ndigendo „op den rug gedragen".

ndikopi „voor den buik gedragen".

nditaga „aan de hand gedragen".

di- is ook een bestanddeel van *diso'*, dat in de Woordenlijst wordt opgegeven als eene omschrijving van den factitieven vorm, bijv. *diso' mono'* „laten dooden", *diso' nginta*, „doen eten", waarin *so'* wel identisch zal zijn met Mal. *suruh*, welks *r* de klank van de v. d. Tuuksche wet is (Tag. *sugo*, Sang. *suho*), *diso' mono'* is dus in 't Mal. woordelijk overgebracht **di suruh mĕmbunuh*.

Ka

Bij de vorming der ranggetallen is reeds gebleken dat

ka- in deze bekende functie evenzoo in 't Badjo'sch wordt gebruikt als in de verwante talen.

Verdere voorbeelden van *ka-* zijn:

kasamemon „gezamenlijk, met zijn allen", *kite kasamemon* „wij allen", van *samemon* „alle", bijv. *ruma' samemon* „alle huizen".

kapataian „dood, sterfgeval", van *patai*, met achtervoegsel *-an*; zoo ook in de volgende voorbeelden:

karĕmisan „haat, afkeer", van *rĕmis*, bijv. *karĕmisangku aa' iru* „ik haat dien man".

karata'angku aa' iru „ik ben boos op dien man"; van welken stam deze vorming is, kan ik niet bepalen.

kasean „liefde, medelijden", *kaseangku memeku* „ik heb mijne moeder lief"; van den wortel die in 't Jav. *sih* luidt, vgl. Boeg. Bar. *asi*.

katonangku „ik weet", van een stam die id. is met Boeg. *tongĕng*, Sang. *tĕngadĕ*, Bent. *tungar* „waar, echt".

kawuntar „rond" in *bolo' itu kawuntar* „deze bamboe is rond", maar *bulan buntar* „volle maan".

Deze wijze van verbale vormen te maken heeft niet alleen plaats bij de vormingen met *ka-*, ook van enkele stammen worden dergelijke vormen afgeleid, waarvan de lijst eenige voorbeelden geeft: *tiupku ma api* „ik blaas in het vuur", naast *aku niup api* „ik blaas het vuur aan"; *pĕnteku* „ik vraag, ik bid", ook *aku mĕnte*; *letĕku kau* „ik sla u", waaruit blijkt dat in de praktijk deze vormen de rectie van verba hebben.

Invoegsels.

Zij zijn *um, im*; *in*; *al, ar*.

De beide eerste invoegsels zijn twee vormen van 't zelfde infix; ik kan niet opgeven of er tijdverschil mee wordt aangeduid, zooals bijv. in 't Sangireesch, maar ik acht het zeer onwaarschijnlijk, temeer daar ze niet beide in hetzelfde dialect worden opgegeven. De voorbeelden zijn schaars.

M. *rumangi*, T. *romangi*: *lĕla itu pande rumangi* „deze jongen zwemt goed", Jav. *langi*, „zwemmen".

M. *nimalan*, T. *numalang* „loopen", *aku nimalan* „ik loop". Indien deze stam *nalang* dezelfde is als het Sang. *nalang* „zich vermaken", dan moet dit „loopen" als „wandelen, uitgaan" worden opgevat; anders is wellicht de *n* hier in de plaats van een andere *l* gekomen; dit laatste is het meest waarschijnlijke, daar „weg" in 't Badjo'sch *lalan* is.

Onzeker is de aanwezigheid van *um* in *lĕmĕngat* „muskiet" en *sumangat*, het ook uit 't Jav. en Mal. bekende woord voor „levensgeest".

-im- is ook nog aanwezig in *kimoap* „namiddag", stam *koap* „duister", dus *kimoap* „reeds duisterend."

-in- vindt men in *kinakan* „gekookte rijst, spijze". Wat hiervan de stam is, blijkt niet geheel duidelijk, waarschijnlijk een gereduplíceerd *kan*, de bekende stam der Indon. woorden voor „eten". Een ander voorbeeld is *tinabur* „net om schildpadden te vangen", van *tabur*, een stam welks wortel in 't algemeen „verspreiden, uitspreiden" beteekent; dit net heet dus „hetgeen uitgespreid wordt".

al, *ar*, slechts in weinige voorbeelden:

karompeang „middellijf"; van het infix *ar* ontdaan, geeft dit woord als stam *kompeang*, de Badj. vorm van Bobongk. *kompong*, Bar. *kompo*, enz. „buik".

karĕka „borst", Mak. van Saleijer *karaka*, en *karongkong* in *bulu' pakarongkong* „krulhaar" hebben ook wellicht-*ar* in zich; van het laatste blijft dan de herhaalde stam *kong* over, welks wortel *kĕng*, *kong*, *kung* in vele Indon. talen het begrip „winden, krullen, krom" aangeeft.

palĕpa (M.), *pĕlĕpa* (T.), *palĕpa tangan* „handpalm", wellicht van een stam *papa*, vgl. Mal. *papak* „vlak, effen".

Achtervoegsels.

Zeer gewoon is het achtervoegsel *-an* of *-ang*, dat in 't algemeen de gewone plaats-aanduidende beteekenis heeft. In eenige woorden schijnt het, evenals in vele gevallen 't Sangireesche *-ang* of *-eng*, te zijn gebruikt als passief-aanduider. De bekende beteekenis „behept met, voorzien van" is ook in 't Badjo'sch zeer gewoon.

Voorbeelden van de beteekenis „plaats van":
pĕleakan „ligplaats", van *lea* „liggen".
panginta'an „eetplaats", van *inta, nginta* „eten".
pakumian „pisblaas", van *kumi* „pis".
pasungian „aarsgat", zie boven.
dapuran „vuurhaard".

Van de beteekenis „voorzien van, behept met":
kiongan „schurftig" van *kiong* „schurft."
gogolan „kaskado hebbend", van *gogol* „ichthyosis".
untungan „gelukkig", van *untung* „geluk".
ĕngkoan „gestaart", van *ĕngko* „staart".
songotan „bezweet" van *songot* „zweet".
lumutan „bevuild", van *lumut* „vuil, aanslag".
ngitan „vischlucht hebbend", waarschijnlijk voor *sungitan* of *sĕngitan*, zie boven.
lĕla'an „getrouwd, een man hebbend", van *lĕla* „man".

Van de beteekenis „voorwerp der handeling":
inuman „drank" van *inum* „drinken".
ĕlinan „zang" van *ĕlin* „zingen".
tuturan „verhaal" van *tutur*, niet als stam opgegeven; het kan dus zijn dat 't woord is overgenomen.
tatakean „raadsel", waarschijnlijk van den stam *take*.

Van de beteekenis „een bijzondere soort van 't geen het grondwoord aanduidt:"
danakan „broeder, zuster", stam *anak*; waarschijnlijk is *da* hierin = *sa* en beteekent de uitdrukking zooveel als „medekind".
pusarang „kruin van 't hoofd", stam *pusar*, vgl. Jav. *pusĕr* „navel, middelpunt", in 't Badj. *ponsot* geworden.
lautan „zee, oceaan", stam *laut* „zee."
ajuan „schoonzoon, schoondochter" van *aju* „schoon", vgl. Jav. *aju* en Badj. *maju* „schoon."

Aan stammen gehecht die reeds van het passief voorvoegsel *di-* zijn voorzien, geeft het dezelfde vorming te zien als die welke in de Sangireesche Spraakkunst het Tweede of Locaal-Passief is genoemd. In die taal zijn *-ang* en *-eng*

dikwijls gewone passief-aanduiders geworden; men zegt bijv. correct *ipĕrbera* „gezegd worden, gesproken worden" en *ipĕberâng* „aangesproken worden over, berispt worden over", maar *pĕberâng* verliest vaak zijne *i-* en dan wordt *pĕberâng* syn. met *ipĕbera* gebruikt, zoodat men achter *pĕberâng* nog eens *-eng* voegt, en voor *ipĕberâng* den vorm *pĕberangeng* krijgt. Zoo vind ik in de Badjo'sche lijst *tilauanu* „door u gevraagd", van *tilau* (*nilau*) „vragen", *tilauan* „gevraagd". Volledige vormen zijn dan *digaraman* „gezouten" of liever „ingezouten", *diaranan* „genoemd naar, benoemd", doch het achtervoegsel schijnt alle beteekenis te missen in *direpea ma Kima* „geboren te K", waar de sluiter in de *m* van *ma* is opgegaan. De stam is *repe* (*ngarepe*) „baren". Intusschen kan *tilauan* ook als substantief worden opgevat, dus *tilauanu* „uwe vraag, het door u gevraagde", vgl. het gebruik van nominale vormen met pron. suff. in de plaats van verbale, hier boven reeds besproken (onder *ka-*), waarbij nog kan gevoegd worden *kalupanangku* „door mij vergeten".

Over eene omschrijving van het causatief met *diso'* is reeds boven gesproken; hier worde nog vermeld die der perfectieve tijden met *uda*, dat wel identisch moet zijn met Mal. *sudah*. Bijv *aa' uda dibono'* „een reeds gedood mensch", *uda lĕlaan ie* „zij heeft al een man", *uda datai kinakan* „het eten is al gaar", *lĕla iru uda toe* „die man is al oud", *uda koap* „'t is al duister", *uda dipendang* „reeds besneden".

De Badjo's staan bekend als vlug in 't spreken van vreemde talen, wat hun bij hun zwervend leven van zelf eene noodzakelijkheid wordt. Die welke ik ontmoet heb, spraken Bare'e en Togiansch, Makassaarsch, Boegineesch en Maleisch. Zoolang men intusschen de klankwetten der taal niet in hoofdzaak kent, is het hachelijk uit te maken welke woorden zijn overgenomen. Intusschen kan met zekerheid worden gezegd dat de taal in haren woordenschat

zoowel aan 't Maleisch als aan 't Makassaarsch en Boegineesch herinnert en in spraakkunst het meest aan 't Boegineesch.

In afwachting van meerdere gegevens neme men voorloopig genoegen met dit weinige, dat intusschen genoeg is om te doen zien dat de taal der Badjo's de moeite der bestudeering ten volle loont.

Nog eenige Javaansche piagĕm's uit het Mohammedaansche tijdvak, afkomstig van Mataram, Bantĕn en Palembang,

(zesde vervolg),

DOOR

Dr. J. BRANDES.

III

PALEMBANG.

(Vijfde vervolg.)

Spoedig na het ontvangen van de photo's van de legende op een hoornen plaat (not. XXXVII, 1899, Dec. verg., bl. 217), die als no. 12 in deel XLII van dit tijdschrift, bl. 131 en volgg., behandeld werd, ontving het Bataviaasch Genootschap, nu in originali, ter bezichtiging een vijftal tot nog toe onbekende oorkonden uit Palembang, waarvan hieronder mededeeling wordt gedaan, vgl. Not. B. G. XXXVIII (1900), April-vergadering, met een schrijven van 12 Maart 1900, no. 1302/5, van den resident van Palembang. Daarmede is het aantal Palembangsche oorkonden, dat bekend werd, sedert 1891, verdubbeld, en daarom vinde hier, voordat wij hier bekend maken wat op de platen te lezen staat, nog eens een overzicht over de stukken een plaats, in den trant als toenmaals gegeven werd, aangevuld met de nieuwe gegevens.

1576 (= 1653 A. D., Be), een *piagĕm* uitgereikt door *pangeran* aan Turas Komala, van Minanga. (No. 12, 5e vervolg, deel XLII).

1623 Be (= 1699 A. D., Dal), d° door *pangeran* Purobaya, aan *dipati* Tambĕlang. (No. 13, 6e vervolg, deel XLII.)

1628 (= 1704 A. D., Ehe), d° door *pangeran* Purobaya aan *dipati* Tamiyang. (No. 14, 6e vervolg, deel XLII.)

1656 Be (= 1731 A. D., Be), d° van *pangeran ratu* aan *dipati* Tambĕlang. (No. 15, 6e vervolg, deel XLII.)

1685 Djong (= 1759 A. D., Djim I), d° van den *sultan* aan *pangeran* Pakubuwana, in Pasĕmah. (No. 6, vervolg, deel XXXIV.)

1686 Ehe (= 1760 A. D., Dje), d° van den *sultan* aan de *prawatin's* van Sungi Kĕruh. (No. 10, 3e vervolg, deel XXXV.)

1689 (= 1763 A. D., Waw), d° van den *sultan* aan *Ki arija* Ipil, tegelijk geldende voor den *dipati* Kasmaran, en de bewoners van Pĕtaling. (No. 2, deel XXXII.)

1689 Djim I (= 1763 A. D., Waw), d° van den *sultan* aan de *anak dalĕm* van Tanah abang. (No. 3, deel XXXII.)

1690 (= 1764 A. D., Djim II), d° van den *sultan* aan *pangeran* Mangkulaḍa, te Palimbangan. (No. 7, vervolg, deel XXXIV.)

1691 Ha (= 1765 A. D., Alip), d° van *pangeran ratu* aan de *pasĕk lurah*, te Ujan mas. (No. 16, 6e vervolg, deel XLII.)

1702 (= 1776 A. D., Dje), d° van *sultan ratu* Mukammad Badrĕuddin, aan *pangeran* Mangkuraja, te Patani (in Pasĕmah). (No. 8, vervolg, deel XXXIV.)

1703 Djim I (= 1777 A. D, Dal), d° van *sultan ratu* Makammad Badraudin aan *pangeran pangulu* Natagama. (No. 11, 4e vervolg, deel XXXVII.)

1729 (= 1802 A. D., Waw), d° van den *sultan* aan *dipati* Rupit. (No. 4, deel XXXII.)

1737 (= 1810 A. D., Waw), do° van *sultan ratu* Aqmat Na(ya)mudin aan *dipati* Purbaalam te Karang raja. (No. 17, 6e vervolg, deel XLII.)

— (= — A. D., —), d° van *susunan ratu ing Palembang* aan *pangeran* Purwabuwana, te Tañjung Kurung (in Pasĕmah). (No. 1, deel XXXII.)

(1757 =) 1829, Djim I, d° van het Nederlandsche Gouvernement aan *pangeran* Ulu lurah, d.w.z. den *pasirah* van

Sumbi Ulu lurah in Pasĕmah lebar. No. 3, vervolg, deel XXXIV.)

Hierbij dient opgemerkt te worden, dat de namen en de jaren van den achtjarigen cyclus achter A. D. die zijn welke de jaren op Java hadden, terwijl de daaraan voorafgaande ontleend zijn aan de Palembangsche stukken. In alle stukken komen zij niet voor, en slechts in één geval, bij het jaar 1656 (= A. D 1731), is er overeenstemming. De afwijkingen zijn niet in dezelfde richting, en een uitzetting der jaren met de namen ernaast leidde tot niets.

Leerzamer schijnt de reeks titels.

1576 pangeran
1623 pangeran Purobaya
1628 pangeran Purobaya
1656 pangeran ratu
1685 sultan
1686 sultan
1689 sultan
1689 sultan
1690 sultan
1691 pangeran ratu
1702 sultan ratu Mohamad Badraudin
1703 sultan ratu Mohamad Badraudin
1729 sultan
1737 sultan ratu Ahmad Na(ya)mudin
— sultan ratu ing Palembang.
1757 't Ned. gouvernement.

Hierbij vergelijke men de beide boekjes van W. L. de Sturler, Proeve eener beschrijving van het gebied van Palembang, zuid-oostelijk gedeelte van Sumatra, Groningen 1843, 8°, en Bijdrage tot de kennis en rigtige beoordeeling van den zedelijken, maatschappelijken en staatkundigen toestand van het Palembangsche gebied, Groningen 1855, 8°.

Behoudens de opmerkingen, die vroeger reeds gemaakt werden, zie deel XXXIV, vervolg, dient tot toelichting er nog even op gewezen te worden, dat *pangeran ratu*, als in

Bantĕn, de titel is van den tweeden regent (of den kroonprins of den vermoedelijken troonopvolger), vergelijk deel XXXV, 2e vervolg, waar het *pangeran dipati* weer zijne verklaring kan vinden in wat de Sturler van Palembang in zijn Bijdrage, bl. 71, zegt. „Op den kroonprins volgde de oudste prins van den bloede en 's vorsten broeders, die doorgaans den titel voerden van *pengehran dipati* en bij eervolle uitzondering ten gunste van den oudste dien van *panumbahan*". Ook op dit stuk is eigentlijk gezegd Java (Midden-Java, Mataram) weer verloopen. Den *pangeran pangulu* Natagama van de oorkonde van 1703 vindt men in het zelfde boek terug op bladz. 72, waar het heet „naast de prinsen van den bloede en den rijksbestierder stond de *pengehran panghoeloe* of *natagama*, als opperste geestelijke regter, aan wien de uitspraak in hoogste beroep was opgedragen in alle zaken de godsdienst, het huwelijk, de echtscheiding en het erf- en geboorterecht betreffende", enz.

De nieuw-ontvangen stukken, welke hieronder medegedeeld worden zijn die van 1623 (no. 13), 1628 (no. 14), 1656 (no. 15), 1691 (no. 16), en 1737 (no. 17).

No. 13.

Koper, 21.8 × 6.5 cM., aan de eene zijde met vier regels schrift, aan de andere met vijf. Uit Tamblang Karang radja, Lĕmatang ilir.

a. 1. 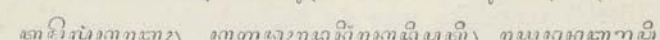

2. 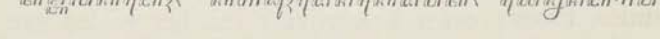

3.

4. 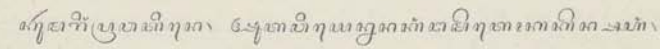

b. 1. 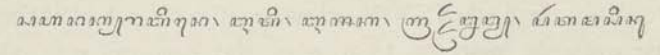

2. [illegible]

3. [illegible]

4. [illegible]

5. [illegible]

Costuumbrief van *pangeran* Purobaya, voor (*mahasung*) alle *desa*-genooten van Tambĕlang, te bewaren door den *dipati*. Als er een proces is en men verzet zich tegen de *prawatin*'s, of als men peper uitvoert voor dat er een bode van den *pangeran* is gekomen, dan moet de schuldige, zonder aanzien des persoons? (*tan awarṇna wĕṇḍa*), naar Palembang afgebracht worden, met vrouw en kinderen. Einde. Çaka 1623. Werd geschreven in de maand Muharam op Donderdag den 29sten van het jaar Be. Einde. En als in Ujan mas er een proces is en men wil zich niet door de *prawatin*'s laten berechten, of als men zich verzet tegen den *dupati*, dan worde de schuldige, zonder dat hij tevens nog in boete vervalt (?), naar de *dalĕm* te Palembang gebracht. Einde.

Mahasung, waarin men *sung* (geven) zoekt, is onduidelijk. Het eenvoudigst is het op te vatten als *ma-hasung*, en dit als substituut voor *ma-weh*. Maar ook zoo zou men toch eerder een *maweh wĕruh* hier verwachten. *Kagaḍuh* is door mij in dit verband elders vertaald met „voor"; hier ging dit niet.

Barawicara is een vorm op zijn Maleisch, vergl. 't Mĕnangkabawsch vooral.

Tan awarnna wĕṇḍa vertaalde ik op de gis; daar later *ora kalawan ḍĕṇḍa* volgt, zou men vermoeden, dat het daaraan moet beantwoorden, en men met een schrijffout te doen had.

Galĕm leze men *gĕlĕm*, evenals *ara ora* en *tanglpitulikur tanggal pitu likur*.

Mo mumungkur is vermoedelijk, misschien onder Maleischen invloed (*mau*, willen), gelijk *mon mumungkur*, waarin *mon* = *lamun*. In werkelijkheid is *mo* de oudste vorm van het woord, dat op zichzelf zonder twijfel hetzelfde is als het Maleisch *mau*, zooeven genoemd, maar deze vorm is in het Javaansch zoo oud, dat men er in Palembang in den tijd van deze *piagĕm* geen herinnering meer van hebben kon. *Mon* ontstond uit *mo* + *n*, den verkorten vorm van het pronomen personale van de 3de persoon enkelvoud, zooals dit optrad vóór werkwoordsvormen, doch niet proclitisch daarmede verbonden, maar enclitisch hangende aan het voorafgaande woord, als dat voorkwam en op een vokaal eindigde. Uit *mo* ontstond zoo *mon*, evenals nog verschillende andere woordjes of woordvormen op zulk een wijze het leven kregen. *Mon*, dat langzamerhand verouderde, werd versterkt, opgehelderd, pleonastisch toegelicht met een synoniem, nl. *kala* en zoo ontstond *kalamon*, waaruit eensdeels weer voortkwam *lamon*, en anderdeels, wellicht onder den invloed van het uit *lamon* gesproten *lamun*, *kalamun*. *Lamun* is tegenwoordig, en reeds sinds vrij langen tijd, het is schering en inslag in het Sundaasch, de meest gebruikelijke vorm.

Dupati is een nieuw en sterk bewijs van de consolidariteit van het Javaansch van Palembang, Bantĕn, Tjĕrbon en Oost-Java, in zoover als deze Javaansche dialecten, hoewel onderling ook verschillen vertoonende, te zamen één uiterlijk bezitten tegenover het Javaansch van Midden-Java. Zij leveren tegenover dat Javaansch verschillende zaken, die vroeger, in betrekkelijk modernen tijd, algemeen of gewoon moeten zijn geweest, en men daarom ook terugvindt in het Sundaasch en het Madureesch, die beiden op het Javaansch zoo eenigen, maar weinigen invloed hebben uitgeoefend, terwijl het omgekeerde elk oogenblik te constateeren valt. Dat Bali in het voorafgaande niet genoemd werd, is verklaarbaar, daar de verhouding onder het daar in het leven gebleven, althans gehouden, oud en nieuw-Ja-

vaansch, een geheel andere was. Wel daarentegen zou Lombok te noemen zijn, doch het daar te vinden Javaansch schijnt van iets jonger tijd te zijn.

1623 levert voor 1 een ꦄ met een *tjakra*, en voor 6 het reeds meer dan eens door mij genoemde fraaie teeken dat in Palembang haast altijd schijnt gebezigd te zijn. Het gebruik der groote letters in de cijferteekens als plaatsvervangers van hun equivalenten, die optraden als cijfers, nadat de oude cijferteekens zich langzamerhand daarin gewijzigd of omgezet hadden, komt in stukken uit oosterlijker streken, voor zoover als mij tot nog toe bleek, niet voor, behoudens één uitzondering, namelijk in het jaartal van de Adigama, ꦄ ꦔꦁꦒ, op Bali wel bekend. Het tweede cijferteeken is duidelijk niet anders dan het Palembangsche teeken voor 6, dat ik indertijd beschreef als twee *pasangan's* van de dentale *d* boven elkander geplaatst (wat nog aangevuld moet worden met), met nog een *tjakra* daaronder, ꦌ.

No. 14.

Koper. 19.5 × 4.9 c.M., vier regels op eene zijde. Op de keerzijde vindt men vier regels verbazend fijn Arabisch schrift.

1. ꦱꦾ꧀ꦱꦶꦢ꧀ꦥꦤꦶꦁꦄꦭꦩ꧀ ꦲꦤꦶꦁꦄꦠꦩꦏ꧀ꦲꦏꦺꦴꦲꦤ꧀ ꦲꦩꦤ꧀ ꦲꦱꦺꦴꦤꦂꦲꦏꦺꦴꦲꦤ꧀ ꦲꦤꦶꦁꦄꦠꦩꦏ꧀ꦲꦏꦺꦴꦲꦤ꧀
2. ꦤꦤꦶꦢ꧀ꦢꦸꦤꦾꦲꦏꦺꦴꦲꦤ꧀ꦱꦸꦂꦭ꧀ ꦲꦩꦤꦂꦲꦤꦶꦁꦄꦠꦩꦏ꧀ꦲꦏꦺꦴꦲꦤ꧀ ꦲꦤ ꦲꦒꦤꦶꦩꦤꦶ ꦲꦤꦶꦁꦄꦠꦩꦏ꧀ꦲꦏꦺꦴꦲꦤ꧀
3. ꦤꦤꦺ꧀ ꦲꦤꦶꦁꦄꦠꦩꦏ꧀ꦲꦏꦺꦴꦲꦤ꧀ ꦲꦤꦶꦁꦄꦠꦩꦏ꧀ꦲꦏꦺꦴꦲꦤ꧀ꦱꦸꦂꦭ꧀ꦲꦤꦶꦁꦄꦠꦩꦏ꧀ꦲꦏꦺꦴꦲꦤ꧀ꦤꦤꦶꦢ꧀ꦢꦸꦤꦾꦲꦏꦺꦴꦲꦤ꧀ ꦲꦒꦤꦶꦩꦤꦶ
4. ꦲꦤꦩꦏꦺꦴꦲꦤ꧀ ꦲꦩꦤ꧀ꦲꦤꦶ ꦲꦤꦩꦏꦺꦴꦲꦤ꧀ꦲꦤꦶꦁꦄꦠꦩꦏ꧀ꦲꦏꦺꦴꦲꦤ꧀ ꦲꦤꦩꦏꦺꦴꦲꦤ꧀ ꦲꦩꦤ꧀ ꦲꦒꦤꦶꦩꦤꦶ

Costuum-brief van *pangeran* Purobaya voor den *dipati* Tamiyang, omdat hij het geding gewonnen heeft, dat hij had over de woeste gronden van Jambu. De *dipati* van Muwara Inim verloor het, en recht spraken de *dipati* van Pulo Panggung, de *dipati* Jagayuda, de *dipati* Nataprana, de *dipati* van Gĕḍong agung; de jĕjĕnĕng was Ki mas Kuning. Als iemand hieraan tornen wil, dat mag geen succes hebben; in zijn volle waarde blijve de costuumbrief van de *dalĕm* (het hof). In het Çaka jaar 1628. Einde.

Zooals men ziet is dit stuk een *jayapatra*, en als zoodanig van veel belang, vgl. A. Barth in zijn Bulletin des religions de l'Inde, IIe Partie, bl. 5, noot, in de Revue de l'histoire des religions, 1889.

Over *jĕjĕnĕng*, zie men de Sturler, Bijdrage, bl. 71.

No. 15.

Zilver, 21 × 6.5 c.M., aan de eene zijde vijf en aan de keerzijde vier regels.

a. 1. [illegible]

2. [illegible]

3. [illegible]

4. [illegible]

5. [illegible]

b. 1. [illegible]

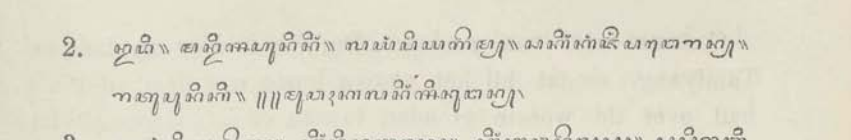

Costuumbrief van den *pangeran ratu* voor den *dipati* Tambĕlang. Hij krijgt dezen costuumbrief, omdat hij tijdens (het bewind of leven van) *pangeran* Purobaya een geding had over woeste gronden met *dipati* Muwara Inim. *Dipati* Muwara Inim verloor het, en *dipati* Tambĕlang won het. Het geding werd berecht door *dipati* Pulo Panggung, *dipati* Jagayuda, dipati Nataprana en *dipati* Gĕḍong agung. En wat nu betreft de grenzen van de woeste gronden van Jambu, deze zijn benedenstrooms de *sunge* Bungur, bovenstrooms de *sunge* Pring, en aan den overkant van de Lamatang boven de *sunge* Kĕpur en beneden de *sunge* Sandawar. De *jajĕnĕng* was *ki mas* Kuning. En wanneer er iemand aan tornen wil, dan zal dat geen gevolg hebben, wat in dezen costuumbrief van den *pangeran ratu* staat blijve van kracht. Deze costuumbrief werd gegeven op Dinsdag den 14e van de maand Rabingulakir van het jaar Be, in het Çakajaar 1656. Einde.

No. 16.

Koper, 29×16 c.M., aan beide zijden tien regels. In de letters is witte verf gesmeerd, wat gedaan is om het lezen gemakkelijker te maken, maar het juist bemoeielijkt.

Het stuk loopt over van eigennamen, plaatsnamen. Dat zij altijd juist gelezen zijn, is niet te verwachten. Verschillende letters gelijken erg op elkander, en menigmaal zijn de letters òf moeielijk te onderkennen, om de opgegeven reden, òf slecht en onduidelijk getrokken. Vermoedelijk zal men ter plaatse gemakkelijk, met behulp van de transcriptie,

het juiste kunnen uitvinden. Mogelijk is hier en daar ook gefaald in de de richting aanduidende woorden, en bij, in, op of te gebruikt, waar naar, totaan of iets dergelijks had moeten staan.

1. [illegible]

2. [illegible]

3. [illegible]

4. [illegible]

5. [illegible]

6. [illegible]

7. [illegible]

8. [illegible] 1) [illegible]

1) Of [illegible]

9. [illegible] (?) [illegible]

10. [illegible]

b. 1. [illegible]

2. [illegible]

3. [illegible]

4. [illegible]

5. [illegible]

6. [illegible]

7. [illegible]

8. [illegible]

9. [illegible]

10. [illegible]

Costuumbrief van Z. H. den *pangeran ratu* voor de *pasĕk lurah*. Hij (of zij) ontvangt (of ontvangen) een costuumbrief om reden de (woeste) gronden (toebehoorende) aan de lieden van Ujan mas.

De grenzen van de desa Ujan mas zijn: stroomafwaarts tot de *muwara* Tĕrusan, dan komt men in Tĕrusan; rechts stroomopwaarts is grond van de lieden van Ujan mas, links stroomopwaarts van die van Ulak baṇḍung, tot aan de *muwara* Biñje; de Biñje rivier op, rechts stroomopwaarts van die van Ujan mas, links van die van Ulak baṇḍung; voorts naar de *maru* (?) Cĕrun, tot aan de *muwara* Lamban akar, is de oever rechts van die van Ujan mas, de oever links van die van Paninggaran; en stroomopwaarts van Lamban akar behoort links de grond aan Paninggaran (1) en rechts aan Ujan mas; en tot aan Palubang kura rechts aan Ujan mas en links aan Panarikan; en verder bij *pamatang* Kalĕburan rechts aan Ujan mas en links aan Panarikan; verder naar *sungi* Bungur links aan Larĕm en rechts aan Ujan mas; stroomafwaarts van *sungi* Bungur rechts van Ujan mas en links behoort de grond aan Larĕm; en de Lamatang op behoort de rechteroever aan Ujan mas, de linker aan Larĕm; naar Karangan Sakambur toe is

(1) Van hieraf is de vertaling niet meer woordelijk en meer naar het Hollandsche taaleigen,

rechts de grond van Ujan mas en links van Gĕḍong agung; naar Sariyuh toe is links Gĕḍong agung en rechts Ujan mas de bezitter; van Sariyuh naar Tabĕt Saralus, stroomafwaarts van (?) Lĕbĕk en stroomopwaarts tot Rumaq rechts van Ujan mas en links van Gĕḍong agung; voorts bij *sungi* Itĕm rechts van Ujan mas en links van Gĕḍong agung; de *sungi* Itĕm op tot aan waar deze zich vertakt (?), is de rechter zijtak (*simpang*) van Ujan mas, de linker van Gĕḍong agung; en bij Ulu julung, de *pamatang* Ranu ĕmpat op is links (de eigenaar) Gĕḍong agung, en rechts Ujan mas; van de *pamatang* Ranu ĕmpat (loopt het) tot Maṇḍi angin, de Batang ari over naar Dano pungkur, links behoort aan Gĕḍong agung en rechts aan Ujan mas; bij *pamatang* Gañjang behoort (de grond) rechts aan Ujan mas, links aan Gĕḍong agung; vervolgens naar Dano Kalĕburan tot beneden bij Rĕsĕm is links Gĕḍong agung en rechts Ujan mas eigenaar; bij Rĕsĕm *samalalah* (?) is dat rechts Ujan mas, maar bij den linker zijtak Gĕḍong agung; dan naar Alir putih toe rechts Ujan mas en links Gĕḍong agung; verder bij de *pamatang* Kasululus, en bij Kuṭa Palangĕs, en bij Soeban Kĕmbalang en bij Sungi Lĕban (is de grond) rechts van Ujan mas en links van Ulak baṇḍung; bij Sungi Ĕno links van Ulak baṇḍung en rechts van Ujan mas; bij Alagan rechts van Ujan mas en links van Ulak baṇḍung; bij Muwara Patapahan links van Guci en rechts van Ujan mas; bij Ulu julung Patapahan links van Guci, rechts van Ujan mas; van Patapahan naar Tamiyang, van Tamihang naar Pamatang Lalumpohan, voorts naar Papanon bale, en de Lamatang af links van Guci en rechts van Ujan mas; tot aan Tĕrusan ilir, dat zijn de grenzen van Ujan mas.

(Dit stuk) werd geschreven op Dinsdag 6 Kaji, van het jaar Ha, met de *sangkala* (er staat *i kalawarṣanya*): mensch — recht door — verandert — wereld, 1691. Einde.

Pasĕk lurah is een uitdrukking, die ik in Palembang met de Sturler's mededeelingen niet terecht kan brengen. Er

wordt mede bedoeld „alle opgezetenen" (ouder-Javaansch *sapinasuk ing tanah*) of de hoofden.

Het *saking* in *tapël watëse saking* Ujan mas bevat *saking* zonder twijfel in den zin van toebehoorende aan, het bezittelijke „van" dus. Weliswaar wordt het gebruik van deze uitdrukking steeds toegeschreven aan den invloed van het Hollandsch, maar daarom behoeft dit nog niet juist te zijn. Het gebruik er van is ook in oudere stukken aan te wijzen, en zal wel van inlandschen oorsprong zijn. Er zijn meer eigenaardigheden, die voor Hollandismen worden uitgemaakt, en dit toch niet zijn, waaronder het gebruik van de aanwijzende voornaamwoorden vóór het zelfstandig naamwoord een van de meest bekende is. Daarmede is het als met de vele foutieve(?) spellingen van plaatsnamen, persoonsnamen en woorden in oudere stukken, die herhaaldelijk juister blijken te zijn dan de tegenwoordig nog gangbare spellingen, en goed gehoord zijn en goed weergegeven. Met de vermeerdering van kennis bij het eerste zich verdiepen in de Javaansche taal, in deze eeuw, is men op vele punten begrijpelijkerwijze in een soort van betweterij vervallen, waaruit het moeielijk is zich los te maken, maar waarvan men op den duur zich toch zal hebben te bevrijden.

De verschillende schrijffouten in dit stuk door den graveur gemaakt, kan de lezer zelf gemakkelijk verbeteren.

Een paar uitdrukkingen geven moeite, terwijl zij plaatsnamen kunnen zijn. Daarvoor is, 't werd boven reeds gezegd, toelichting uit de streek zelf noodig. Het beste zou dit spreken uit een aan de hand van de hier gedane mededeelingen vervaardigd kaartje van het gebied, waarover het stuk handelt.

Çaçangka is een synoniem van *çaçi*, en hoewel ongewoon in 't Javaansch voor „maand", correct.

De eerste groote *ga* voor 1 heeft een *tjakra*, de tweede in het jaartal niet.

No. 17.

Zilver, 25.6 × 13.2 c.M., acht regels op de eene zijde,

en één op de keerzijde; stijf, veel jonger schrift dan dat van de andere stukken, waaronder dat van No. 15 zeer aan het Balineesche type van het Javaansche schrift herinnert.

Het eerste gedeelte van de onderste regel van den voorkant van deze plaat schijnt in den aanvang slechts gekrabbel. Dit komt, omdat men zich verschreven had, en daaroverheen kraste wat in de transcriptie is gegeven. Wat er oorspronkelijk stond, heb ik niet kunnen onderkennen. Het gegevene is duidelijk te zien. Het zijn uitdrukkingen of woorden, die men uit andere Palembangsche piagĕm's reeds leerde kennen.

Zeer opmerkelijk en leerzaam tevens is de spelling van *donña*. De *ña* is weergegeven met de *pasangan* van *ja* met een *kĕrĕt* er onder, of hier beter gezegd met een streep er door, zooals men in de groote *tha* vindt.

a. 1.

2.

3

4.

5

6.

7.

8. 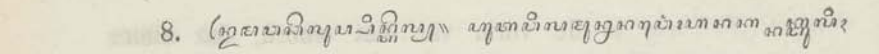

b. 1. 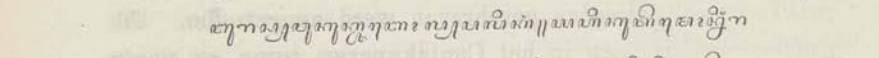

Costuumbrief van *Sultan ratu* Akmat Na(ya)mudin voor dipati Purba alam te Karang raja, in de marga Tambĕlang, dien hij ontvangt omdat hij, 's vorsten bevelen, die alle landschappen gelden, overbrengt (?).

En als een Palembanger een schuldzaak heeft met een der landslieden of een gelijkgerechtigde, en men niet betaalt op den termijn, dan mag het tot driemaal toe opklimmen, zoodat de hoofdsom verdubbeld is, hooger mag men niet gaan; en men mag niet twisten en strijden met elkander, noch moorden; de *prawatin's* moeten er allen goed voor zorg dragen dat de peper- en katoentuinen bewerkt worden; geen Palembanger mag wonen in het huis van een *desa*-man, of een huis maken, wil hij dat toch, het mag niet, (hij worde beboet met) de boete van de *dalĕm*; en als er diefstal wordt gepleegd en de zaak klaar is, dan worde de waarde aan den eigenaar dubbel vergoed door den dief, en hij pandeling (*panambut gawi*); en als er ivoor, goede *sumambu*-rotan, rhinoceroshoorn, bezoar, karbonkels, civetkatten, *candramawa* katten, *cĕlup* en *pintĕl*, worden gevonden, of er iemand bevalt van een albino, *buras*, een bultenaar, een dwerg of een *palikang*, dat is (of die zijn) als had de koning ze zelf gevonden (d. w. z. zij moeten afgegeven worden aan de *dalĕm*).

Het doel van dit stuk is dat, als men er aan tornen wil, dit geen gevolg zal hebben; wat in dezen brief staat blijve van kracht. Het (jaar)cijfer is 1737. Einde.

De spelling van dit stuk is gebrekkig, trouwens het is jong, en de meeste overeenkomst vertoonen dan ook de stukken, die indertijd als no. 1 en no. 4 behandeld zijn. No. 4 geeft de *tĕmoning ratu* bijkans geheel op dezelfde

wijze. *Palikang* is de vorm van het woord, dat elders *palĕkang* en *pĕlangkan* geschreven werd aangetroffen. Dit *palikang* vindt men in het Cantakaparwa terug, en voorts zie men het woordenboek van wijlen Dr. van der Tuuk in voce.

De nieuwe variant in de slotformule *donña mĕrdawa*, geeft nog geen voldoende licht over de uitdrukking, waarin wellicht oorspronkelijk een *pahido*, twijfelen, schuilde.

Weltevreden, 30 Maart 1900.

J. BRANDES.

SLAVERNIJ OP LOMBOK

DOOR

F. A. LIEFRINCK,

Resident van Bali en Lombok.

De eerste der verordeningen van den vorst van Lombok, welke hieronder in transcriptie met vertaling volgen, sluit in zoo verre aan bij die welke in de eerste aflevering van het XLIIe deel van dit Tijdschrift werd gepubliceerd, dat ook hare uitvaardiging een direct gevolg is geweest van vertoogen namens het Nederlandsch-Indisch Gouvernement bij het vorstenbestuur ingebracht.

Deze betroffen den slavenhandel. In vroegeren tijd had het meermalen plaats dat op Soemba en Endeh geroofde Inboorlingen met Inlandsche vaartuigen werden overgevoerd naar de Westkust van Soembawa of de Oostkust van Lombok, alwaar, wat het laatstvermeld eiland betreft speciaal in de havens Pidjot, Lombok en Soegihan, voor die koopwaar gereedelijk afnemers werden gevonden, meestal onder de Mandareesche strandbevolking, doch ook wel bij de Inlandsche grooten. Wel hadden de radjas in de eerstvermelde streken zich voor hun rijk contractueel verbonden slavenhandel en -uitvoer niet toe te laten, doch zij kwamen die verplichting slecht na; en daar het moeielijk viel ter plaatse van den uitvoer afdoende maatregelen tegen dat misbruik te treffen, zoo werd o. a. in het jaar 1877 schriftelijk de medewerking van de vorsten van Lombok ingeroepen om den invoer van slaven binnen hun rijk tegen te gaan. Het met hen in 1843 gesloten contract hield te dezer zake geene bepalingen in, doch niettemin verklaarden zij zich in hun antwoord bereid

om in den door het Gouvernement aangegeven zin werkzaam te zijn. Van vroeger af reeds, schreven zij, was de handel in van elders aangebrachte slaven binnen hun rijk verboden geweest en een ter zake ingesteld onderzoek had niets aan het licht gebracht omtrent overtreding van dat verbod, hetgeen niet wegnam dat de zaak nogmaals in herinnering was gebracht bij de aan het strand gezagvoerende hoofden, wien thans was opgedragen om op alle slaven die aan boord van vaartuigen mochten worden aangetroffen, zoomede op die vaartuigen zelven, beslag te leggen.

Een tijd lang schijnt het vorstelijk bevel de gewenschte uitwerking gehad te hebben zonder echter het kwaad geheel uit te roeien, want in 1885 kwamen op nieuw klachten in over op de vorenvermelde eilanden plaats gehad hebbenden menschenroof, en toen deze zich in het volgend jaar herhaalden besloot de Regeering een ambtenaar naar de vorsten van Lombok af te vaardigen om de zaak te bespreken en met hen afdoende maatregelen te beramen voor het te keer gaan van dat euvel.

Dit maal konden bepaalde feiten genoemd worden en nadat een op last der vorsten ingesteld onderzoek de juistheid daarvan had bevestigd stemden zij er in toe dat door onze oorlogschepen een tijd lang controle zou worden uitgeoefend op hetgeen er in de wateren van Oost-Lombok voorviel, terwijl zij beloofden ook van hunne zijde het mogelijke te zullen doen om eene herhaling van het gebeurde te voorkomen. De nalatige hoofden zouden eene correctie ontvangen en de vroeger uitgevaardigde bevelen op nieuw in herinnering worden gebracht.

Dat de zaak toen werkelijk wel ter harte is genomen treedt thans aan het licht uit het bedoelde geschrift, dat onder eene van een der Balische hoofden op Lombok ontvangen collectie beschreven lontarbladen is aangetroffen, en waarop de datum van uitvaardiging ongeveer overeenstemt met den tijd waarin de bovenvermelde onderhandelingen gevoerd werden.

Ook deze verordening is opgesteld door Ida Bagus Gḍe, den poenggawa over wiens lotgevallen reeds eenige mededeelingen gedaan werden in de hierboven geciteerde aflevering van het Tijdschrift. Zijne hand is in de redactie te herkennen aan het overvloedig gebruik van Maleische en verbasterd-Hollandsche woorden, welke het stuk voorzeker niet tot sieraad strekken en sterk afbreuk doen aan de waarde welke het heeft uit een taalkundig oogpunt. Ook is de stijl er van slordig, terwijl bij de spelling der woorden niet naar vaste regels te werk is gegaan. Dit laatste kan echter wel de schuld zijn van dengene die het aangetroffen exemplaar heeft geschreven. Blijkbaar behoorde hij niet tot het schrijverspersoneel uit de poeri, want de stukken die tot het archief van de vorsten of van de voorname hoofden behoorden dragen allen een bijzonder cachet van netheid en zorgvuldige afwerking.

De aard en de inhoud van het vroeger gepubliceerde Lombokse document brachten mede dat alleen de oude vorst daarin tot zijne familieleden en aanzienlijke poenggawas het woord richtte. De vermanende toon die er in wordt aangeslagen zoude van een jongere niet zoo gereedelijk zijn geaccepteerd door de trotsche poenggawas. De onderwerpelijke verordening echter heeft slechts betrekking op eene gewone bestuurszaak, zoodat geen bezwaar bestond deze in naam van de beide vorsten uit te vaardigen. In den aanhef worden dierhalve zoowel de oude op Batavia gestorven vorst als zijn oudste wettige zoon, de bij de verovering van Mataram gesneuvelde Anak-Agung Ktut Karangâsĕm, die ook door de Regeering als medebestuurder was erkend, vermeld.

Evenals het vroegere is dit stuk ingedeeld in artikelen, waarvan thans het nummer echter niet in het begin doch aan het slot wordt genoemd. Bij het derde artikel wordt het toezicht over het personeel der havenpolitie opgedragen aan Mâḍe Djlaṇṭik, welken naam de bekende, uit een bijwijf gesproten zoon van den ouden vorst droeg, vóordat ook aan hem door zijn vader het recht

werd toegekend den naam der regeerende vorsten aan te nemen.

Nu deze persoon hier ter sprake is gekomen mogen tevens eenige bijzonderheden omtrent zijn dood eene plaats vinden, welke alle vertrouwen verdienen daar zij werden vernomen van zijn huispriester en andere personen die van het begin tot het einde getuige zijn geweest van hetgeen in dat gedeelte der poeri waar de executie plaats had is voorgevallen.

Kort nadat de door het N. I. Gouvernement naar Lombok gezonden expeditionnaire troepen aldaar geland waren en de waarborgen die gëeischt werden voor het aanbrengen van verbetering in het bestuur over dat eiland ter kennis van de vorsten waren gebracht, werd het gerucht verspreid dat Anak-agung Mâḍe verboden omgang gehad zou hebben met zijn ongehuwd nichtje Anak-agung Ayu Mâḍe Rai (als kind genaamd Ni Rëntët), de dochter van zijn overleden jongeren broeder Anak-agung Wayan Karangasëm. Dit vergrijp werd als te ernstiger beschouwd nu de vader van dat meisje gesproten was uit dezelfde moeder als de mederegeerder Anak-Agung Ktut Karangasëm, eene Satriavrouw van Mataram. Toen de beschuldiging ter kennisse van den ouden vorst was gebracht door zijne vrouw Dinda Aminah, droeg hij dan ook dadelijk aan den pëdanda Ktut Piḍaḍa op ter zake een onderzoek in te stellen en op diens rapport, dat het meisje bij ondervraging de juistheid van hetgeen haar en Mâḍe ten laste werd gelegd erkend had, sprak hij over beiden het doodvonnis uit.

De executie is geschied met volkomen inachtneming van de Balische adat welke, waar het aanzienlijken betreft, eischt dat na het nemen van een bad en het zalven der loshangende haren de veroordeelde zich geheel in het wit kleedt en met bloemen ciert, waarop eene besprenkeling met heilig water door den priester (matirta) plaats heeft.

Ofschoon Mâḍe niet onvoorbereid was op hetgeen hem boven het hoofd hing, was hij toch diep getroffen toen dien ochtend door eenige hoofden namens zijn vader, van wiens

poeri hij een gedeelte bewoonde, mededeeling werd gedaan van den last dat het over hem uitgesproken doodvonnis dadelijk ten uitvoer zou worden gelegd en had hij niet kunnen nalaten hun tegemoet te voeren: „Waarmede heb ik dat dan toch verdiend?" Hun eerbiedig antwoord zinspelende op de bovenvermelde beschuldiging beantwoordde hij slechts met een schouderophalen, doch na eenige oogenblikken nadenkens wendde hij zich tot de poenggawas en zijne bloedverwanten, die mede tegenwoordig waren en sprak tot hen: Broeders, als ik aanstonds sterven ga dan zal ik mij tooien met varenkruid en de bloemen van den toeriboom; de beteekenis daarvan is, wat heb ik te bekennen, immers ik ben onschuldig. 1)

Ondanks het uitdrukkelijk bevel van den vorst onderging de voltrekking van het vonnis vertraging doordat Mâḍe het verzoek liet overbrengen eerst afscheid te mogen nemen van zijn zoon die zich te Narmada bevond, doch thans in allerijl was opontboden. Toen hierop een weigerend antwoord gekomen was deed zich eene nieuwe moeilijkheid voor, dat namelijk aanvankelijk niemand te vinden was die als beul wilde fungeeren en eerst nadat de last nog eenige malen dringend herhaald was werden twee goestis bereid gevonden te gehoorzamen. In het allerlaatste oogenblik, vertelt men, zoude Mâḍe in zoo verre zijne kalmte verloren hebben dat hij nog heeft getracht met zijne armen de krissteken die aan zijn leven een eind moesten maken af te weren, doch dit zij alleen volledigheidshalve bijgevoegd en het neemt niet weg dat ook deze vorstenzoon, hoeveel hij overigens ook op zijn geweten had, getoond heeft met welk eene uiterlijke berusting en waardigheid Inlanders den dood tegemoet durven gaan wanneer de omstandigheden medebrengen dat zij in de kracht van het leven daaruit scheiden moeten.

1) De hier vermelde woordspeling welke Mâḍe in zijn laatste oogenblikken maakte berust eenerzijds op de tweeledige beteekenis van »toewi", zijnde dit in het Balisch de naam van den toeriboom, terwijl in de oudere taal gebezigd het met »waar," „oprecht" is weer te geven, anderzijds op de overeenkomst voor het gehoor van pakoe (varen) met eene combinatie van het vragend voornaamwoord (apa) en het werkwoord bekennen (ngakoe).

Later op denzelfden dag is zijn medebeschuldigde gekrist geworden en des avonds zijn hunne lijken in zee geworpen, zooals dat in een dergelijk geval de adat wil.

In hoeverre de beschuldiging gegrond is geweest valt niet met zekerheid te zeggen waar de bekentenis van de vrouw staat tegenover de ontkentenis van Mâde, en het feit dat te voren nimmer van eene ongeoorloofde verstandhouding tusschen hen gehoord was verklaard zou kunnen worden uit de omstandigheid dat beiden dezelfde poeri bewoonden en als bloedverwanten reeds van zelf veel met elkaar in aanraking kwamen. Zoo veel kan echter wel uit de geheele toedracht van het gebeurde worden opgemaakt dat, zoo al werkelijk een verboden omgang tusschen de beide hoofdpersonen van dit drama heeft bestaan, deze zaak is aangegrepen geworden om den ouden vorst een middel aan de hand te doen waardoor hij kon geraken uit het lastige dilemma waarin hij zich bevond, daar *trots* hem moest weerhouden van toegeven en *vrees* van tegenstreven aan den gestelden eisch tot uitlevering van den zoon die zoo veel onheil over het land gebracht had.

Na deze uitweiding nog het volgende omtrent de zaak zelve, met name den slavenhandel op Lombok. Het is wel aan te nemen dat de vorsten te goeder trouw waren wanneer zij beloften deden nopens het tegengaan van dat bedrijf en dat het vaak aan de hun ondergeschikte hoofden, van wier doen en laten zij zich niet voldoende op de hoogte hielden, gelegen zal hebben als die goede bedoelingen niet tot hun recht kwamen; doch waar zij verzekerden dat van vroeger af het reeds verboden was om menschen in hun rijk te verhandelen bleven zij bezijden de waarheid. Onder de oudere verordeningen toch zijn er aangetroffen die op dezelfde aangelegenheid betrekking hebben en waaruit zonneklaar blijkt, niet alleen dat het eene gebruikelijke zaak was slaven te gaan koopen aan boord der van elders gekomen schepen, doch dat ook het omgekeerde plaats had, namelijk dat ingezetenen van Lombok naar boord gebracht en ver-

kocht werden, op eene wettige wijze wanneer het plaats had bij wijze van straf door de vorsten of eene andere bevoegde autoriteit wegens begane misdrijven of het niet betalen van schulden opgelegd, clandestien waar het gold heimelijk in de dessas van Lombok geroofde menschen of kinderen. Ter bescherming van eigen onderdanen gingen de vorsten dit laatste door het bedreigen van zware straffen zooveel mogelijk tegen.

Nadat tengevolge der van Regeeringswege getroffen maatregelen de slavenhandel van Lombok met de beoosten daarvan gelegen eilanden was onderdrukt, heeft hij zich verplaatst naar het westen en werd, vóórdat het eiland onder ons rechtstreeksch bestuur was gebracht, nog een tijd lang tersluiks gedreven met de in het genot van zelfbestuur gelaten landschappen op Bali, alwaar dat bedrijf thans nog in zekere mate moet voortbestaan, hoewel het ook daar verminderd zal zijn doordat het steeds moeielijker wordt eene markt voor de koopwaar te vinden.

Het lot van de menschen, die in dier voege naar Lombok gebracht en daar verkocht werden, was in zoo verre treurig te noemen dat zij waren weggevoerd uit hun geboorteland, waar zij zoo al niet hun gezin dan toch veelal andere familieleden en kennissen hadden moeten verlaten met het vooruitzicht ze waarschijnlijk nimmer terug te zien, en dat zij, zonder elders steun te kunnen zoeken, bijna geheel waren overgeleverd aan de willekeur hunner meesters. Wat er toe bijbracht om niettemin in den regel hun lot dragelijk te maken was dat Baliërs noch Sassaks, zij mogen zich al soms door hunne hartstochten laten vervoeren, wreed van inborst zijn en beide volken gaarne het principe huldigen van leven en laten leven.

Toch was er een groot verschil tusschen het bestaan dezer van elders aangevoerde menschen en de positie welke de Inheemsche slaven, de sëpangans, in de maatschappij op Lombok innamen. Deze laatsten behooren tot de beide landaarden welke het eiland bewonen. Onder het vorsten-

bestuur hadden de Baliërs zoowel slaven van hun eigen ras als van Sassaksche afkomst; uit den aard der toenmalige verhouding volgt dat de Sassaks slechts rasgenooten als slaven hadden, doch deze dan ook soms in grooten getale. Eigenlijk verwekt het een verkeerden indruk deze lieden met den naam van „slaven" aan te duiden, „hoorigen" ware wellicht iets juister, zooals uit de volgende korte toelichting van het verschil tusschen de vrije lieden en de Inheemsche slaven moge blijken.

Volgens de van ouds op Lombok gehuldigde opvatting heeft de vorst de beschikking over de gronden. Hij geeft daarvan onder verschillende vormen een deel aan zijne onderdanen om door de bebouwing dier velden in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. Wederkeerig nemen zij de verplichting op zich te zorgen voor hetgeen de vorst noodig heeft en zij doen dit door een deel van den oogst hunner velden en voorts hun arbeid bij het opbouwen, onderhouden en bewaken der vorstelijke verblijven en versterkingen, het ten strijde trekken tegen de vijanden van het rijk en het dragen van staatsiewapenen om luister bij te zetten aan het optreden van den vorst waar hij zich in het openbaar vertoont, te zijner beschikking te stellen.

Behalve in zijne eigen behoeften heeft de vorst echter ook te voorzien in die zijner familieleden, krijgsoversten, bestuurders enz., waartoe hij aan elk hunner een deel der voor bebouwing geschikte gronden toewijst. Uit hoofde van hun stand of van de functies hun door den vorst opgedragen kunnen zij die velden echter niet zelven bewerken; uit dien hoofde geeft de vorst hun tegelijk met den grond ook de beschikking over een zeker aantal gezinnen, tevens met de bedoeling dat deze hun, buiten het verrichten van veldwerk, ook op andere wijze zullen dienen, in zelfder voege als zij het vroeger hem deden. De lieden nu die aldus door den vorst aan anderen werden afgestaan heetten „sĕpangan" in tegenstelling met de meerderheid van het volk, de „kaoela's," welke den vorst bleven dienen.

Evenals deze laatsten door den vorst gestraft werden als zij iets misdreven hadden, geschiedde dit voor de eersten door hunne meesters, terwijl hetzelfde onderscheid ook werd doorgevoerd daar waar in rechten voor hunne belangen moest worden opgekomen.

In het algemeen bemoeide de vorst zich dus niet met de sĕpangans en diensten werden door hem alleen in bijzondere gevallen van hen gëeischt, bijv. wanneer het land in gevaar was, of andere omstandigheden het op een gegeven oogenblik noodzakelijk maakten alle in het land aanwezige krachten in te spannen om een dringend gevaar af te wenden dan wel een noodzakelijk werk tot stand te brengen. In den laatsten tijd van het vorstenbestuur is van dezen regel wel afgeweken en werden soms van de sĕpangans door pen landsheer dezelfde diensten gevorderd als van de kaoelas bij het graven van vijvers en dergelijke, zoodat de eerstgenoemde lieden dan dubbel belast waren, doch dit was volgens Inlandsche opvatting misbruik maken van het vorstelijk gezag.

In geen der geraadpleegde geschriften is het woord „sĕpangan" aangetroffen voor de van elders aangevoerde slaven, zij worden veelal aangeduid als „pandjak" of „djanma adoladolan", d. w. z. menschen die verkocht worden. Omtrent de afleiding van het woord „sĕpangan" is mij niets met zekerheid bekend, doch mocht het in verband staan met het Javaansche „pangan" en doelen op menschen die te eten krijgen uit dezelfde bronnen van inkomsten (als hunne meesters), dan zoude het hun werkelijken toestand vrij getrouw wedergeven.

Degenen toch aan wie de beschikking over sĕpangans was verleend trokken hoofdzakelijk op tweëerlei wijze nut van hen, namelijk door hen eenige hunner velden te laten bewerken, als wanneer zij veelal op zich zelf woonden en een deel van den oogst mochten behouden, of wel door hen bij zich te nemen als huisbedienden voor wier kleeding, voeding en alles wat zij verder noodig hadden dan door de meesters gezorgd werd.

Alle sĕpangans, zonder onderscheid, kunnen eigendomsrechten uitoefenen; onder het vorstenbestuur moeten er zelfs geweest zijn die welgestelder waren dan hunne meesters, en anderen die op hunne beurt zelven weer sĕpangans hadden. Hunne goederen vererven op hunne nakomelingen nagenoeg volgens dezelfde regelen als bij kaoelas gebruikelijk is. Het duidelijkst treedt nog aan het licht het groote onderscheid tusschen eigenlijke slaven en sĕpangans in een der ondervolgende verordeningen, waaruit blijkt dat sĕpangans zelfs voor schuld verkocht konden worden; in welken rechtstoestand zij daardoor kwamen te verkeeren wordt in dat geschrift mede aangegeven; eerst dan werd hunne positie meer gelijk aan die der aan boord der vaartuigen verhandelde menschen.

Wanneer overigens sĕpangans van meester verwisselden kwam dit meestal doordat zij zelven hem de gehoorzaamheid opzeiden, om reden dat zij meenden onbillijk behandeld te zijn. Gelukte het den vorst niet de zaak bij te leggen en waren de sĕpangans in hun recht, zoo liet hij hen van meester verwisselen dan wel maakte hij hen weer tot kaoelas en gaf aan den verlaten meester andere sĕpangans of, zoo momenteel daartoe geene gelegenheid bestond, eene vergoeding in geld. Ook kwam het wel voor dat de vorst in zijn eigen belang — bijv. als hij in eene streek versterking zijner krijgslieden noodig had — sĕpangans tot kaoelas maakte en dan op dezelfde wijze als zooeven vermeld schadeloosstelling toekende. Regel was echter dat sĕpangans van geslacht op geslacht bij denzelfden meester bleven, waardoor tusschen hen dikwijls een nauwe band ontstond, gevormd door welwillendheid aan den eenen, aanhankelijkheid aan den anderen kant.

De prijs welke in de bovenvermelde gevallen betaald werd was door den vorst eens en voor goed vastgesteld op 5000 kepengs; meer dan dat bedrag mocht nimmer voor een sĕpangan betaald worden; voor een van elders aangevoerden slaaf was 8000 kepengs als maximum gesteld,

voor eene in die omstandigheden verkeerende slavin 20.000 kepengs. De bedoeling van deze bepaling, en eener diergelijke ten aanzien van den verkoop van gronden, was het verhandelen dier bezittingen zoo veel mogelijk tegen te gaan. Waar slechts een geringe prijs bedongen kon worden zou, meende men, niet dan in de uiterste noodzakelijkheid er toe overgegaan worden zich van zijne bezittingen te ontdoen. Het valt licht te denken dat het verzekeren van de goede naleving dezer bepalingen moeielijk viel en zij vaak werden ontdoken.

De overweging van het bovenstaande zal wel tot geen andere conclusie leiden dan dat de sĕpangans een zeer dragelijk lot hebben en dat is ook zoo. Hoewel zij eene afzonderlijke klasse in de maatschappij vormen, zijn zij in werkelijkheid slechts weinig onderscheiden van de kaoelas, soms zelfs beter af dan deze, doordien zij iemand hebben op wien zij steunen kunnen, terwijl de kaoelas, meer op zich zelven staande, vaker blootgesteld zijn aan lotswisselingen en het vervallen tot gebrek bij ziekte of anderen tegenspoed.

Door het tenietgaan van het vorstenbestuur op Lombok zijn de scherpe kanten van de beschreven instelling nog meer afgeslepen. Reeds in den tijd van den opstand der Sassaks tegen het Balisch gezag en van den daarop door het N. I. Gouvernement tegen de vorsten gevoerden oorlog hebben de sĕpangans, voor zoover zij niet tevreden waren bij hunne meesters, volop de gelegenheid gehad hun eigen weg te gaan en na de vestiging van ons rechtstreeksch bestuur is ook nimmer dwang ten deze uitgeoefend, zoodat onder de Inheemsche bevolking zelve zich geene personen meer bevinden wier toestand overeenkomt met dien der van elders aangevoerde slaven, die op het eiland Lombok nog tot zekeren getale verblijven bij de bevolking der stranden.

Na deze inleiding volgen thans de verordeningen zelven. Met uitzondering van de eerste hierboven reeds besprokene

dateeren zij van dertig of meer jaren geleden en zijn zij gesteld in de gewone Balische taal zonder gebruikmaking van vele vreemde woorden.

Inggih puniki surat palĕkĕt, prentah çri pâduka ratu agung, Agung Gḍe Ngûrah Karangâsĕm, miwah çri pâduka ratu agung, Agung Ktut Karangâsĕm, ne nḍuweyang kawâṣa manitah djroning kaagungan nâgri Çîlâparang, dan Bâli Karangâsĕm, satlukipun, sapunika padaginganipun.

Verordening van de vorsten Agung Gḍe Ngûrah Karangâsĕm en Agung Ktut Karangâsĕm, die het oppergezag voeren over de landen Çîlâparang en Bâli Karangâsĕm met Onderhoorigheden. Als volgt is de inhoud ervan.

Ring pûrṇâmaning çaçih, ka, 6, içâka, 1808, çri pâduka radja, wentĕn nambĕhin, malih nĕtĕpang ngâryyanang kakuwatthan, palĕkĕt prentah ne sâmpun kaḍawuh kariin, hal ewal prakâra, tan wnang mangadol djanma dados panjdjak, saking asing asing nâgri, mawug ka bhûmi Çîlâparang.

Bij volle maan in de 6e maand van het jaar 1808 hebben de vorsten het noodig geacht nogmaals te bevestigen, en kracht bij te zetten aan, het reeds vroeger uitgevaardigd verbod om als slaven te verkoopen menschen die uit andere landen gebracht worden naar het rijk van Çîlâparang.

Punika ne mangkin, punggawa, prabkĕl, sane nggamĕl

Alsnu moeten de poenggawa's en pambĕkĕls 1), die de

1) Poenggawas en pambĕkĕls zijn de hoofden, als vertegenwoordigers van het centraal gezag, over een zeker aantal ingezetenen van het rijk, in den regel in dien zin van elkander onderscheiden, dat de eersten behooren tot de hoogere kasten der Baliërs, de laatsten tot de volksklasse.

palabuhan antero ring nâgri Çîlâparang, mangda paḍa miṣti nĕpĕngang, ndawuhang ring i para mĕtwa, para subandar, ring wong sane madwe prawu sawârṇanja, paprentahan bhûmi Çîlâparang, tlasing tan kawaṣa, adol atuku djanma dados panjdjak, yan ana katjihryan, mamwat ngawugang ngadol djanma dados panjdjak, ka nâgri Çîlâparang, tka wnang kaḍaṇḍa, manût kadi pangadjin djanmane diri diri, sowang sowang, djanma ne mäadol wnang kadawut, kamraḍekayang, sapunika padaginganipun, pangrawos ring prathamâ.

verschillende havens in het rijk Çîlâparang onder hun gezag hebben, bevelen doen afgaan tot de matoewa's, de soebandars 1) en de eigenaren van alle soorten van vaartuigen die in het land Çîlâparang thuis behooren, waarbij hun ten strengste wordt verboden menschen als slaven te koopen of te verkoopen. Wanneer blijkt dat iemand menschen gebracht heeft naar het land Çîlâparang en ze aldaar als slaven heeft verkocht, zoo zal hij beboet worden ten bedrage van de waarde van elk dier menschen. De verkochte menschen zullen den eigenaren ontnomen en op vrije voeten gesteld worden. Aldus de inhoud van het eerste artikel.

Mwah yan wentĕn prawu, kaphal, sawârṇanja, saking asing asing nâgri, rawuh ka bhûmi Çîlâparang, mamwat barang larangan, ngadol djanma dados panjdjak, mangde karampas antuk i djaga djaga, sarĕng i subandar, i mĕtwa, djuragan prawu, kaphal, ne mamwat barang larangan, kadi ne kotjap ring arĕp, kni ka-

Wanneer een prauw of een schip, van welke soort ook, uit andere landen naar Çîlâparang overkomt met verboden koopwaar aan boord en uit dat vaartuig worden menschen verkocht als slaven, zoo moeten door de wachtlieden, de soebandars en de matoewa's deze lieden (van de koopers) worden afgenomen. De ge-

1) Matoewa's zijn de hoofden der aan de stranden gevestigde vreemdelingen van Indischen oorsprong, soebandars de pachters der tolkantoren.

gaměl ring darĕt, antuk i mĕtwa, i subandar, mangde glis akon ngatĕh i djuragan, miwah djanma rarampasan ika, ngaturang ka nâgri prawu, kaphal, sawârṇanja, ne katangkĕp djuraganipun, wĕnang katäan, tan kawehan malayar, kari nunggu prentah nâgri, muṣawarat ring kumpni, sapunika padaginganipun, rawos kaping kalih.

zagvoerder van de prauw of het schip, dat verboden waar als bovenbedoeld heeft medegebracht, moet aan wal worden aangehouden door de matoewas en soebandars, die daarna ten spoedigste hem en de menschen waarop beslag gelegd is naar de hoofdplaats hebben te laten brengen. De prauw of het schip waarvan de gezagvoerder gevangen genomen is moet worden aangehouden en krijgt geene vergunning om weg te zeilen; de bevelen van het bestuur, dat te rade zal gaan met de Koempeni, moeten worden afgewacht.

Aldus de inhoud van het tweede artikel.

Mwah pakâyunan çri paduka radja, ngandikayang punggawa, prabkĕl, sane nggaměl kakisik, mangde paḍa ngawangunang djaga djaga, nganûtang sasdĕngan, agĕng alit pasowane, mangde sawawa ring akeh kidik djaga djagane, waṣthanipun, mangde munggah ka pipil, pipil punika, mangde käatûr ring çri pâduka ratu agung Maḍe Djlaṇṭik, sapunika padaginganipun, rawos kaping tiga.

Het behaagt den vorst aan alle poenggawas en pambĕkĕls, binnen wier gebied een deel van het strand gelegen is, op te dragen wachtlieden aan te stellen. Het aantal dier wachtlieden moet bepaald worden naargelang van de belangrijkheid der havenplaatsen. Hunne namen zullen worden vermeld op eene lijst welke aan den vorst Maḍe Djlaṇṭik zal worden aangeboden.

Aldus de inhoud van het derde artikel.

Mwah tingkah i djaga djaga makâryya, mamreksa nulingâ, yan wentĕn prawu, kaphal, sawârṇanja, saking asing asing nâgri, yadyapin prawu kamulan nâgri Çîlâparang, sane wawu rawuh, malabuh ring pasowan ne kadjaga, punika mangde kadjaga kapreksa patdunanipun, yan wentĕn ipun mandunang djanma, djawining wong dagang, ne sâmpun mamârggi adat biyaṣa, preman, mangde kagaměl dumun antuk i djaga djaga, sarĕng i subandar, i mĕtwa, mreksa nakenin pangangkĕn djanma punika, miwah ne mamwat, yan punapi pangangkĕnipun, sane sinah pamarggin djanma mraḍeka, yadyan djĕnukin pakadangan, sâdya rawuh mangwusĕâ ngamet pangan, makâdi rawuh ngawula ka nâgri Çîlâparang, sapidartthanipun, mangde kawunggahang ring surat, den âteteh, mathithi maṣa, waṣtan djanma, akeh kidik diriyanipun, miwah waṣtan djuragan, prawu, kaphal, ne mamwat ipun, surate mangde sami

Het uitoefenen van toezicht door de wachtlieden moet daarin bestaan dat, bij de komst van prauwen of schepen uit andere landen, zoo ook bij de terugkomst van op Lombok thuis behoorende vaartuigen die binnen komen vallen in de door hen bewaakte havens, zij het oog houden op hetgeen aan wal wordt gebracht. Wanneer daaruit andere menschen dan die zich als gewone vrije lieden gedragen aan land komen, zoo moeten de wachtlieden, de soebandars en de matoewa's hen voorloopig aanhouden en hen, zoomede degenen die ze gebracht hebben, ondervragen. Wanneer uit hunne verklaring blijkt, dat zij vrije lieden zijn en zij gekomen zijn om familieleden op te zoeken, dan wel dat het hun doel is om wat te komen verdienen, of zich in het land Çîlâparang te vestigen, zoo moet van dat alles nauwkeurig aanteekening gehouden worden, met vermelding van datum, het aantal en de namen dier menschen, alsook den naam van den gezag-

nekenin, kni sinah pawug djanmane ka nâgri Çîlâparang, surat punika nigang çaçih, mangde käaturang antuk i djaga djaga ka nâgri, patjang munggah ka buku, ring pakumpulan, mangde trang nâgri wikan, ring iwang patut, akeh kidik, pawug djanmane ka bhûmi Çîlâparang, djroning amaṣa, sapunika padaginganipun, rawos kaping pât.

voerder van de prauw of het schip waarmede ze aangebracht zijn. Dit geschrift moet door allen geteekend worden, ten einde duidelijk blijke, waarvoor die menschen naar Çîlâparang gekomen zijn.

Elke drie maanden moeten deze aanteekeningen door de wachtlieden naar de hoofdplaats gebracht worden en zullen ze overgenomen worden in daarvoor bestemde registers, zoodat, als alles bijeen is, het bestuur bekend zal zijn met den gang van zaken en met het aantal der menschen die in een jaar naar Çîlâparang zijn overgekomen.

Aldus de inhoud van het vierde artikel.

Mwah yan nggrĕmĕng matjatjladukan, pangangkĕn djanma ne kapreksa, kâlih tan wentĕn djantĕn sĕpĕng pangangkĕnanipun ne mamwat, katakenin patjang kasuratang, kadi ne kotjap ring pasal kaping pât, kni i djaga djaga, pramangke akon i mĕtwa, mangde ngamârgyang ngatĕh djanmane, miwah ne mamwat, ngaturang ka nâgri, prawu, kaphal, sawârṇanja, ne ma-

Wanneer bij het verhoor voor de opmaking van het proces-verbaal, bedoeld in artikel 4, de verklaring der menschen die ondervraagd worden onduidelijk en verward luidt en ook de verklaring van dengene die hen gebracht heeft weifelend is, zoo moeten de wachtlieden hen allen te zamen dadelijk door de matoewa's doen opzenden naar de hoofdplaats.

mwat djanma ne kari karawosan, käatĕh ka nâgri, mangde katäan ḍumun antuk i mĕtwa, sarĕng i subandar, i djaga djaga, ngantos prentah saking nâgri, sapunika padaginganipun, rawos kaping lima.

De prauw of het schip waarmede de menschen, die tot nader onderzoek naar de hoofdplaats werden opgezonden, zijn aangebracht moet door de matoewa's, de soebandars en de wachtlieden voorloopig worden aangehouden, in afwachting van nadere bevelen van de hoofdplaats.

Aldus de inhoud van het vijfde artikel.

Mwah pakaryyan i djaga djaga, kapangandikayang nganutin pulisi, käitjan kawâṣa, antuk nâgri, kalugrää mamreksa, prawu, kaphal, sawârṇanja, ring panjangtjangan, sane djaga budal lungâ malayar, mangde käunggahin antuk i djaga djaga, maritatas, nĕtĕpang, pamârggin pas punika, manâwi wentĕn mamwat djanma rorodan saking nâgri Çîlâparang, punika mangde kapreksa antuk i djaga djaga, yan wentĕn katjihyan, mwat djanma rorodan, kâdi ne kotjap di ârĕp, djanma rorodan ika, miwah ne mamwat, mangde katdunang ka darĕt, antuk i djaga djaga, kadjatiyang ring i mĕtwa, i subandar, mangde sarĕng nään prawu,

De functiën der wachtlieden zullen ook bestaan in het uitoefenen van politie. Het bestuur machtigt hen prauwen en schepen, van welke soort ook, die in de havens geankerd zijn, te visiteeren wanneer zij willen verzeilen om naar het land waarin zij thuis behooren terug te keeren. De wachtlieden moeten daar aan boord gaan en de passen nazien, zoomede onderzoeken of er wellicht uit Çîlâparang weggeloopen lieden aan boord zijn. Wanneer blijkt dat dit werkelijk het geval is, zoo moeten die vluchtelingen, alsook degeen die hen aan boord genomen heeft, naar den wal gebracht worden door de wachtlieden, die vervolgens aangifte van de zaak hebben

kaphal, ne mamwat djanma rorodan, mangde glis ngamârgyang ngaturang panguningâ ka nâgri, sapunika padaginganipun, rawos kaping nĕm.

te doen bij de matoewa's en de soebandars. Gezamenlijk moeten zij de prauw of het schip dat de vluchtelingen aan boord had aanhouden en van een en ander spoedig bericht zenden naar de hoofdplaats.

Aldus de inhoud van het zesde artikel.

Mwah punggawa, prabkĕl, sane nggamĕl kakisik, kapangandikayang ngamanggĕhang kakuwatthanipun, i tukang pâs, ring palabuhan sowang sowang, i tukang pâs, mangde nĕtĕpang pakaryyanipun, ngâryyanang surat pâs punika, kâdi ne sampun mamarggi kariin, sakewantĕn patamběh pakâryyane i tukang pâs, ne mangkin, yan wentĕn nagih surat pâs sakawulan nâgri Çîlâparang, mangde i tŭkang pâs, njdjatyang ring i djaga djaga, kni sinah antuk i djaga djaga, mamreksa prawu, kaphal, sawârṇanja, ne patjang malayar, nganutthang kadi ne kotjap ring pasal kaping nĕm, sapunika padaginganipun, rawos kaping pitu.

De poenggawas en pambĕkĕls, binnen wier gebied een deel van het strand gelegen is, moeten de havenklerken der verschillende havens in hunne betrekking handhaven en steunen. Deze havenklerken moeten het hun van ouds opgedragen werk, bestaande in het opmaken van passen, met nauwgezetheid vervullen. Ook wordt hun bij deze tevens opgedragen om wanneer inwoners van Çîlâparang een pas verzoeken daarvan mededeeling te doen aan de wachtlieden, ten einde deze er mede bekend zijn bij het visiteeren, overeenkomstig het bepaalde in het zesde artikel, van alle prauwen en schepen die uitzeilen willen.

Aldus de inhoud van het zevende artikel.

Mwah i tukang pâs, kapangandikayang nětěpang sarĕng i subandar, yan wentĕn prawu, kaphal, sawârṇanja, saking asing asing nâgri, malabuh ring pasowan, bhûmi Çîlâparang, patjang ndunang mwatanipun, mangde i tukang pâs, sarĕng i subandar, nâgihang surat sebrep 1) taṇḍan djiwan prawu kaphal ika, sadurungan tdun barang mwatanipun, mangde kagaměl surat sebrep punika, antuk i tukang pâs, sarĕng i subandar, ring patjang malayar ne nduweyang surat sebrep punika, yan sampun bebas mapanâwuran palabuh batu, mangde kapatâmpyang surat sebrep punika, antuk kabtjikan, ring kang madruwe, sapunika padaginganipun, rawos kaping ulu.

Aan de havenklerken wordt nog opgedragen om te zamen met de soebandars er voor te zorgen dat wanneer een prauw of schip, van welke soort ook, afkomstig uit een ander land, in een der havens van Çîlâparang voor anker komt om er lading aan wal te brengen, de zeebrief wordt opgevraagd, in welken de menschen die zich op dat vaartuig bevinden staan vermeld. Zoolang de lading nog niet aan wal is gebracht moet die zeebrief in handen blijven van den havenklerk of den soebandar. Wanneer de eigenaar van den zeebrief wil wegzeilen zoo moet, nadat hij de ankeragegelden 2) zal hebben betaald, dat geschrift hem behoorlijk weder ter hand gesteld worden.

Aldus de inhoud van het achtste artikel.

Mwah i tukang pâs, kapangandikayang nitenin, ngaryyanang buku, akeh kidik ne kâryyanang surat pâs, miwah akeh kidik surat sebrep ne tâmpi, mangde tĕtĕp munggah

Aan de havenklerken wordt opgedragen om nauwgezet in registers aanteekening te houden van het aantal der door hen afgegeven passen en het aantal der in ontvangst geno-

1) Eene verbastering van het Hollandsche woord.

2) Eene letterlijker vertaling zoude zijn „geld voor het laten vallen van den steen", wat er wel op wijst dat dit woord ontstaan is in een tijd toen de navigatie op Lombok nog op een lagen trap van ontwikkeling stond.

ka buku, kantĕn ari bulan tawunipun, miwah pawidjil ne nggawa pâs, tkaning pangrandjing pananggan surat sebrep punika, djroning nĕm çaçih buku ika, mangde trang käatur ka nâgri, kapigaměl ring pakumpulan, kni kengin ngrĕtti nâgri, ring pasuk wtun padeling pamutĕran tanah Çîlâparang, sapunika padaginganipun, rawos kaping sangâ.

men zeebrieven; ook moet daarin vermeld worden de dagteekening dier documenten en de plaats van herkomst dergenen die een pas gekregen hebben, zoomede het volgnummer 1) van de zeebrieven. Elke zes maanden moeten die registers naar de hoofdplaats gebracht en samengetrokken worden, ten einde bekend zij wat binnengekomen is in de verschillende afdeelingen van het land Çîlâparang en wat er uit weg is gegaan.

Aldus de inhoud van het negende artikel.

Mwah punggawa, prabkĕl ne nggaměl pasowan, kapangandikayang njawisang râgga dewek wakil, djaga kumisi, mamârggi sabran bulan, mamreksa aturan hal ewal, pamârggi prentah palĕkĕt punika, yan kuwat tan kuwat tan tĕtĕp, antuk i mĕtwa, i subandar, i djaga djaga, i tukang pâs, ngamârggyang aturane kadi ne kotjap ring pasal pasal ring ârĕp, punika mangde kapreksa trang antuk i

De poenggawas en pambĕkĕls binnen wier gebied havens gelegen zijn moeten gemachtigden aanstellen om elke maand de werking van deze verordening na te gaan en te onderzoeken of ze al dan niet getrouw wordt opgevolgd en of de matoewa's, soebandars, wachtlieden en havenklerken de vorengaande bepalingen goed nakomen. Als iemand hunner blijkt nalatig te zijn en zijn werk te verwaarloozen,

1) Men durft er niet voor instaan dat deze vertaling de juiste is; er valt ook hier te denken aan eene niet-Balische samenvoeging van woorden.

kumisi, yan wentĕn salah tunggal, katjiryyan taledor, tan wentĕn turut praduli ring pakaryyanipun, nâgri patjang nibanin ukuman kras, buwat kramnil 1), sapunika padaginganipun rawos kaping daṣa.

zoo zal hem door het bestuur eene zeer gestrenge straf worden opgelegd.

Aldus de inhoud van het tiende artikel.

Mwah surat prentah palĕkĕt iki, mangde kapäĕdum, ring pakumpulan sasoroh, punggawa, prabkĕl, sane nggaměl pasowan, sami nggaměl masoroh, sowang, i para mĕtwa nggaměl asoroh, i subandar nggaměl asoroh, i djaga djaga nggaměl asoroh, i tukang pâs nggaměl asoroh, makâdi mangde sawatra kaḍawuh, ring i wong kakisik, miwah i wong dagang, sane laku layar, manjdjing midjil, magnah mapanyagäan, ring kakisik, paprentahan nâgri Çîlâparang, sapunika padaginganipun.

Van deze verordening moeten eensluidende afschriften worden uitgereikt aan alle poenggawas en pambĕkĕls binnen wier gebied havens gelegen zijn, zoomede aan de metoewa's, de soebandars, de wachtlieden en de havenklerken. Voorts moet de inhoud er van worden medegedeeld aan alle strandbewoners en aan de kooplui die gewoon zijn over zee handel te drijven en die wonen in de havenplaatsen van Çîlâparang.

Aldus is bepaald.

II

Mwah yan ana atuku djanma adoladolan i wwang baittha, yan aptine mapulihang,

Wanneer iemand die van buiten aangevoerde slaven heeft gekocht deze weder wil

---

1) Dit woord kan niet anders worden thuis gebracht dan als eene verbastering van „crimineel." Balisch is het zeker niet.

wnang olihe mapulihang, angadol djanma ika, kadi olihe atuku, yadyan anjandayang, anging tingkahe mapulihang angadol djanma ika, yadyan anjandayang, kna kang mapulihang, kang anjandayang, anunasang lugräa ring Ida sang malingga ring titiçwara, yan wus kalugräa lumaku tulis padol mwah pangelingeling, ring adjĕg ḍalĕm, adjĕg ḍalĕm wnang angaryyanang tulis pangelingeling säa tjap, yan nora saika kadi ne ring arĕp tingkahe mapulihang, anjandayang, wnang ya kaḍanḍa tinanggung, kang angadol lawan kang atuku, kang anjandayang lawan kang anjanda, gung arttha, 12250, tkeng sarmma widji widjinĕn, djanma ika käatur ring Ida sang malingga ring titiçwara.

verkoopen of verpanden, zoo moet hij daartoe vergunning vragen aan den vorst. Nadat deze verleend is zal een gezegelde koop- of pandbrief worden opgemaakt door den adjĕg-dalĕm 1). Zoo bij het in de tweede hand verkoopen of verpanden van menschen het bovenstaande niet in acht genomen wordt zullen beide partijen worden beboet, kooper en verkooper, pandnemer en pandgever, met 12,250 kepengs elk, de sarma daaronder begrepen. De [verhandelde] menschen zullen den landsheer worden aangeboden.

Tiban titiçwara iki, ring dinâ, buddha, paing wara, wayang, titi, tanggal, 1 çaçih, ka 7, rah, 3, tĕnggĕk, 7, içaka, 1773.

Deze verordening is uitgevaardigd op Boeddha Paing, der week Wajang, den 1sten dag der wassende maan van de 7e maand van het jaar 1773.

---

1) Onder adjĕg-dalĕm wordt hier verstaan de houder van het vorstelijk zegel bestemd voor de stempeling van koop- en pandbrieven. Als zoodanig fungeerden vroeger de djĕdjĕnĕngs, beambten die ondergeschikte functiën vervullen bij den Raad van Kertas en eertijds ook belast waren met het berechten van kleine zaken.

III

Mwah tingkahing wong awitjara, wus kalah ring krĕtta, nora anawur ḍaṇḍa, ring dina pengĕnane anawur, wus käirid patjang ingadol, dadyane ana wong lyan anjaděli kanjtja ika, den anggĕh kang käirid awutang ring awake, anging durung kakrĕtta, kang käirid amintüu awake mautang, wnang kang anjaděli anjdjala atuku djanma ika, kadi gung alit pangadol kanjtja ika, yan ya arĕp anjdjala, prasidḍa olihnya atuku ring kanjtja, den gawyakĕn tulis pangelingeling padol, yan kang anjaděli tan arĕp anjdjala, tan sida dene anjaděli.

Bijaldien een beklaagde die door den Raad van Kertas tot eene boete veroordeeld is deze op den bepaalden dag niet betaalt ten gevolge waarvan hij weggebracht wordt om te worden verkocht en er doet zich iemand op die den kantja 1) tegenhoudt, bewerende dat de bedoelde persoon eene schuld aan hem heeft, welke zaak echter nog niet door den Raad van Kertas berecht is, dan kan, zoo de schuld wordt erkend, de schuldeischer den schuldenaar koopen voor het bedrag in den veilbriet van den kantja vermeld 2). Is hij genegen toe te slaan dan wordt de koop voor den kantja gesloten en maakt deze van de transactie eene koopacte op. Wil de schuldeischer den koop niet sluiten, zoo kan hij den verkoop niet verder tegenhouden.

Mwah yan ana wong arĕbut anganjtjayang, paḍa anggaḍuh tulis pangelingeling, maka tjihnane mnang ring krĕtta, wnang djaladjinala, sing polih anjdjala prasidḍa atuku ring

Als meerdere personen, allen in het hezit van een bewijs dat zij hunne zaak voor den Raad van Kerta's gewonnen hebben, de executie van den schuldenaar verzoeken, zoo

1) Kantja is een andere naam voor den djĕdjĕnĕng, zie boven.

2) D. w. z. het bedrag der boete.

kanjtja, yan paḍa tan arĕp anjdjala, wnang djanma ika ingadol sarĕng, den paḍa olih.

zal deze onder hen bij opbod verkocht worden; wie het hoogste bod doet kan hem van den kantja koopen. Wil niemand der schuldeischers op hem bieden zoo wordt hij publiek verkocht en de opbrengst tusschen hen verdeeld.

Mwah tingkahing wong ingadol dening kanjtja, kâryya daléming kakung ika, tan itjal, trus tumus saĕnjahnya kakung, maksi uga kâryya dalĕm ika ring gustine amiçeṣa, lyanan ring kâryya dalĕm, kang atuku angengangang, yan ana salahe kang käadol, sadenya kang atuku amisalah kadi spangan, mwah yan lyan ring ida sang amawa bhumi, tan wnang anbas djanma ika, tan kawaça anbas deweke, yan tan saking pisukan kang atuku, yan saking pisukan kang atuku, kna kapadjâti ring kang amiçeṣa kang käadol.

De heerendienstplichtigheid van een man die door den kantja verkocht is geworden komt niet te vervallen; hij en zijne mannelijke nakomelingen blijven dienstplichtig aan den heer onder wiens bestuur zij staan. Buiten die heerendienstplichtigheid krijgt de kooper de volle beschikking over hem. Maakt de verkochte zich aan iets schuldig zoo kan de kooper hem naar goedvinden straffen, evenals een slaaf. Een ander dan de landsheer kan hem niet inlossen; ook mag hij niet zich zelven vrijkoopen tegen den wil van den kooper. Stemt deze er in toe zoo moet daarvan kennis gegeven worden aan dengene onder wiens bestuur de verkochte staat.

Mwah tingkahing kâryya dalĕm ika, gbagan ka banj

De heerendiensten bovenvermeld omvatten het wacht-

tjingah, ka petak, mäayu kuta, ěndĕh lurugan, mwah kâryya kapuri, kâryya päebat, yan krigan sorohane anjandang kâryya ika, mapadjĕg, ika ne kari kauninga olih pambĕkĕlnya, mwah olih gustinya, rawuhing witjaranya, yan spangan kang dinol dening kanjtja, kewala ngiring pambĕkĕlnya mangkat, mäayu kuta, magbagan ka petak, saika kari kauninga olih pambĕkĕlnya, tkaning witjaranya.

doen in den voorhof van het paleis of in versterkingen, het in orde brengen van borstweringen en het mede ten strijde trekken, zoo ook het werken in de poeri en het toebereiden van vleeschspijzen 1) voor degenen die van ouds mede behoord hebben tot de daarvoor aangewezen personen en het dragen van staatsielansen of geweren Op die diensten blijft het hoofd onder wien hij ressorteert (de vorst of een der poenggawas) recht houden, terwijl deze ook in rechtszaken voor hem blijft opkomen. Is het een slaaf die door den kantja verkocht wordt dan blijft zijn vroegere meester alleen recht op hem houden bij het ten strijde trekken, het aanleggen van borstweringen en het bewaken van versterkingen, terwijl deze ook voor hem blijft opkomen in rechtsgedingen.

Mwah yan ana wong satunggal, kawitjaren olih wong roro, masarĕngan kinĕnjtjan, puput kinĕnjtjan satunggal, durung puput kinĕnjtjan satunggal, kang puput kinĕnj-

Wanneer iemand tegelijkertijd door twee personen in rechten wordt betrokken en de eene zaak is reeds afgedaan doch de andere nog niet, terwijl in de eerste eene boete

1) Dit wordt bij feestelijke gelegenheden voor een deel door de mannen gedaan.

tjan, mäawanan kaḍaṇḍa kang kawitjaren, yan ya tan panawur ḍaṇḍa, adja age angadol, kni ngantos puput pawitjarane kang satunggal, ring puput pawitjara ika kni käadol olih kanjtja ika, tkaning salwir ne wnang käadol, lamakane paḍa polih.

is opgelegd welke de veroordeelde in gebreke blijft te betalen, dan moet hij niet terstond verkocht worden doch dient te worden gewacht totdat ook de andere zaak is beslist. Is dit het geval dan kan hij verkocht worden met al hetgeen daarvoor verder in aanmerking komt, ten einde beide winnende partijen iets zouden krijgen.

IV

Mwah yan ana djanma tka saking paiwatan, tur ana den daliha angiwat deweke, kang dinalih angas, wnang kagugu kang andalih, tingkah kagugune, wnang tibanana tjor, säa pataběh, 8, diri, yan arĕpa anäap tjor tkeng pataběhe, 8, diri, kang kadalih wnang kaḍaṇḍa pati, yan amalakwing urip, tur inurip den ira sang amawa bhumi, arttha maka ḍaṇḍane, gung ârttha, 160.000, sarmma nglong katngah.

Wanneer iemand die geroofd en verkocht is geworden weet te ontsnappen en daarna tegen een zeker persoon de beschuldiging inbrengt dat hij hem ontvoerd en verkocht heeft, wat deze echter ontkent, dan wordt de aanklager geloofd, mits hij een eed aflegge met acht eedshelpers 1).

Zijn die eeden behoorlijk uitgezworen dan wordt tegen den beklaagde de doodstraf uitgesproken. Smeekt hij om het behoud van zijn leven en behaagt het den landsheer

1) De eedshelpers (pataběh) behoeven niet uit eigen aanschouwing bekend te zijn met de toedracht der zaak, doch hebben alleen onder eede borg te staan voor de eerlijkheid en geloofwaardigheid van den persoon aan wien een beslissende eed wordt opgelegd.

hem dit te schenken, zoo wordt zijne straf veranderd in eene boete van 160.000 kepengs, de sarma daaronder begrepen.

Mwah yan rare durung njandang anama ḍaṇḍa tka saking paiwatan, tur kantĕn kang den daliha angiwat deweke, tan wnang rare ika ne sakadi ngarĕp, angarĕpi anjdjalanang pawitjarane, kawnangane kang amiçeṣa rare ika, pilih tunggal kaḍange, anjdjalanang pawitjarane rare ika, yan angas kang kadalih, wnang kagugu kang angarĕpi pawitjaraning rare ika, tingkah kagugune, wnang maksi tibanana tjor säa pataběh, 8, diri, yan arĕpa anäap tjor, tkeng pataběhe, 8, diri, kang kadalih wnang kaḍaṇḍa pati, yan ya malakwing urip, tur inurip den ira sang amawa bhumi, arttha maka ḍaṇḍane, gung arttha, 160.000 sarmma nglong katngah.

Is de teruggekeerde een kind dat nog niet in de termen valt om beboet te worden 1) en hij wijst een bepaald persoon aan die hem geroofd en verkocht zou hebben, dan kan de zaak niet vervolgd worden door dat kind zelf doch moet zulks geschieden door zijn voogd of een zijner bloedverwanten. Ontkent de beklaagde zijne schuld zoo wordt die voogd of bloedverwant van het kind toch geloofd, maar ook van hem wordt gevorderd den eed af te leggen met acht eedshelpers. Nadat hieraan zal zijn voldaan wordt de doodstraf tegen den beklaagde uitgesproken. Smeekt hij om zijn leven en behaagt het den landsheer hem dit te schenken zoo wordt zijne straf veranderd in eene boete van 160.000 kepengs, de sarma

1) Dat dit hier als criterium wordt aangenomen om te beslissen of de persoon met het oog op zijn leeftijd al of niet zelf in zijne zaak kan opkomen, hangt samen met het ondervolgende, waarbij bepaald is dat bij het niet uitzweren van den opgelegden eed de aanklager zelf beboet wordt.

daaronder begrepen.

Mwah kang tka saking paiwatan, pilih tunggal kang angarĕpi pawitjaraning rare ika, tan arĕp anäap tjor, yan tan apataběh kurang pataběb, wnang ya kawalik kaḍanḍa arttha, manut sakadi ne kotjap ring arĕp, yan nora mtu arttha panawuran ḍanḍane wnang ingadol maring baitra.

Wil de ontvoerde persoon of degeen die de zaak van het geroofde kind heeft vervolgd den eed niet afleggen of heeft hij geene dan wel te weinig eedshelpers zoo wordt de bovenvermelde boete op hem teruggewezen. Bij wanbetaling zal de veroordeelde verkocht worden aan boord van een schip.

V

Mwah yan ana angadol djanma mwah anjandayang, lyanan ring djanma tatumbasane ring i wwang baitta, tan kawasa olihe angadol mwah atuku, anggaḍeyang mwah anggaḍe, anglintangin gung arttha, 5000, yan ana amurug anglintangin kadi ne kotjap ring arĕp, wnang kang angadol kang atuku, kang anggaḍeyang, kang anggaḍe, paḍa kaḍanḍa tinanggung gung arttha, 12250, tkeng sarmma, widji widjinĕn, tur djanma ika kang käadol kagaḍeyang,

Bij verkoop of verpanding van menschen die niet aan boord van een schip gekocht zijn, mogen kooper en verkooper, pandgever en pandnemer, eene som van 5000 kepengs niet overschrijden. Dit verbod overtredende worden beide partijen, kooper en verkooper of pandnemer en pandgever, hoofdelijk beboet met 12250 kepengs, de sarma 1) daaronder begrepen, en moeten de voor meer dan het bovenvermeld bedrag verkochte of verpande menschen

1) Onder „sarma" wordt verstaan eene additioneele boete welke, volgens de voorschriften der Balische wetboeken op eene andere wijze verdeeld wordt dan de hoofdboete. Wanneer deze laatste 40.000 kepengs groot is bedraagt de sarma 9000 kepengs en verder naar avenant.

ne anglintangin djine kotjap ring arĕp, wnang djanma ika käatur ring Ida sang amawa bhumi, yan ana aparibaṣa, anĕngguhang deweke makidihang djanma mangdih pipis, yadyan njlang pipis njlang djanma, anglintangin djine kotjap ring arĕp, anjangkit paçwara arane, tka wnang lumaku kadi ne kotjap ring arĕp.

Yan ana angadol djanma, adoladolan i wwang baittha, tdun ring kakisik Sasak, ring ne marĕp kawuh, mwah ring ne marĕp kangin, ne marĕp kaler, ne marĕp klod, tlasing tan kawasa ya angadol mwah matumbas, anglintangin dji gung arttha, 20000, djanma ika ne luh adiri, yan djanma ika ne mwani, tan kawasa olihe angadol mwah atuku, anglintangin gung arttha, 8000, yan ana amurug anglintangin angadol mwah atuku, kadi djine kotjap ring arĕp, yan i wwang baittha angadol, wnang sagagawânya kabeh tkaning awananya, paḍa karampas, kang atuku

den landsheer worden aangeboden. Beweert iemand menschen ten geschenke of in leen gegeven en geld, tot een hooger bedrag dan het bovenvermelde, ten geschenke of te leen ontvangen te hebben, dan wordt dit beschouwd als eene ontduiking der verordening 1) en moet op dezelfde wijze gehandeld worden als boven is aangegeven.

Bij verkoop van menschen die door vaartuigen zijn aangebracht op het Wester-, het Ooster-, het Noorder- of het Zuiderstrand van Lombok, mogen geene hoogere prijzen bedongen of besteed worden dan 20.000 kepengs voor eene vrouw en 8000 kepengs voor een man. Overtreden de opvarenden dit verbod door te verkoopen voor hoogere prijzen dan de bovengenoemde zoo wordt op al hetgeen zij meegebracht hebben, alsook op hun vaartuig, beslag gelegd. De koopers worden beboet met 12.250 kepengs elk, de sarma daaronder begrepen, terwijl de

1) Dit was een der gebruikelijke wijzen waarop vóór de uitvaardiging van strafbepalingen daartegen getracht werd zich te onttrekken aan de nakoming der verordeningen betreffende maximumprijzen die voor sommige bezittingen besteed mochten worden.

wnang kaḍaṇḍa, gung arttha, 12250, tkeng sarmma, widji widjinen, tur djanma ika polihe atuku, ne anglintangin djine kotjap ring arĕp, tka wnang käatur ring Ida sang amawa bhumi, yan djanma kawĕngku antuk Ida sang malingga ring titi çwara, angadol djanma ne tdun saking baittha, yan ya angrangkungin pangadole kadi ne kotjap ring arĕp, wnang ya kaḍaṇḍa, lumaku kadi ne kotjap ring arĕp.

menschen die zij voor te hoogen prijs gekocht hebben den landsheer zullen worden aangeboden. Ingeval een der onderhoorigen van den vorst van buiten af aangevoerde menschen voor een hoogeren prijs dan den bovengenoemden verkoopt, zoo zal hij met dezelfde boete worden gestraft als hierboven is aangegeven.

Mwah tingkah i wwang dagang anggawa djanma patjang adol, tdun ring kakisike kotjap ring arĕp, kna ya paḍa maug ka bangsal, nguningayang ring i subandar, lawut kna i subandar njdjatiyang ring i mata mata, kna i mata mata, nguningayang paçwara ika, lamakane tatas winatja olih ne ngadol djanma ika, yan wus lumaku kadi ne kotjap ring arĕp, maksih den purug, tka wnang ne murug lumaku kadi ne kotjap ring arĕp.

De handelaren die menschen ten verkoop brengen naar de vorenvermelde stranden moeten zich naar de bangsals begeven en van hun voornemen aan de soebandars kennis geven, die op hunne beurt daarvan aangifte doen bij de mata-mata's 1), ten einde zij het bestaan dezer verordening ter kennisse van die handelaren kunnen brengen, die ze daarna met aandacht hebben te lezen. Is dit gegeschied, en heeft niettemin overtreding plaats, zoo moet te werk gegaan worden als boven is aangegeven.

1) „Bangsal" heetten de gebouwen waarin onder het vorstenbestuur de in- en uitvoerrechten geheven werden. De pachters van dit midkel van inkomsten waren de soebandars die gecontroleerd werden door agenten van den vorst, de matamata's.

Yan ana apti ne karampas kotjap ring arĕp, anbas gagawanya tkaning awananya, wnang olih kang angrampas matbasang, gung arttha, 20000, olihing panbas rarampasan ika, käatur ring Ida sang malingga ring titiçwara, ingan ĕyun mapaitja ring kang angrampas, olihing papalihan ḍaṇḍa ne kotjap ring arĕp, mantuk ring kang angantĕnang amurug titiçwara.

Wil degene op wiens goederen en vaartuig beslag gelegd is een en ander inlossen zoo kan dat geschieden tegen een bedrag van 20,000 kepengs. Deze losprijs zal den vorst worden aangeboden die naar goedvinden een deel er van zal toekennen aan dengene die de inbeslagname gedaan heeft. De helft van de bovenvermelde boeten komt ten voordeele van dengene die de overtreding der verordening geconstateerd heeft.

Surat paçwara iki kaptjah, kapaitja ring i subandar ne nggaměl kakisike marĕp kawuh, paḍa masoroh, kagaměl olih i subandar ne nggaměl kakisike marĕp kangin paḍa masoroh, kagaměl antuk i subandar ne nggaměl kakisike marĕp kaler paḍa masoroh, kagaměl antuk i subandar ne nggaměl kakisike marĕp klod paḍa masoroh.

Deze verordening zal verspreid en een eensluidend afschrift er van uitgereikt worden aan elk der soebandars van het Wester-, het Ooster-, het Noorder- en het Zuiderstrand.

Tiban titiçwara iki, ring dinâ, buddha, paing, wâra, kuningan, titi, panglong, ping 9, çaçih, asaddha, rah, 5, tĕnggĕk, 7, içakâ, 1775.

Uitgevaardigd op Boeddha Paing van de week Koeningan, den 9den dag der afnemende maan van de maand Asaddha van het jaar 1775.

DE TALEN DER TOGIAN-EILANDEN

DOOR

DR. N. ADRIANI,

Afgevaardigde van het Nederlandsch Bijbelgenootschap.

III

TOGIANSCH.

Onder *Togiansch* heeft men te verstaan de taal der To Ampana, die zich in vrij groot aantal op de Togian-eilanden hebben gevestigd, om veiliger te zijn tegen de overvallen der Loindang's, die geregeld in hun land komen koppensnellen, omdat zij hunne naaste buren zijn. De Ampana's hebben daardoor eene schuld te boeten, die grootendeels voor rekening der To Lage, To Tora'oe, To Wingke-mPoso, To Pebato, in 't kort van de meeste Bare'e-sprekende stammen ligt. Zij zelf zijn een vreedzaam volkje, dat niemand zal aanvallen, die hen niet verontrust.

Het *Ampana'sch*, naar zijne ontkenning *ta* geheeten, wordt ook gesproken door de *To Wana* („boschbewoners"), die aan den bovenloop der Bongka-rivier wonen. Ook de kuststreek van *Tokala* behoort tot het taalgebied van 't Ampana'sch, dat dus tot de Golf van Tolo zich uitstrekt. Op bl. 5 zijner „Toelichting tot de Schetstaalkaart van Celebes" heeft Dr. Brandes terecht vermoed dat de Clercq's „Alfoersch van Tokala" (bl. 140 van zijne „Bijdragen tot de kennis der Residentie Ternate" 1890) niet anders dan Ampana'sch is. De woorden op bl. 139 van dat boek opgegeven als „Alfoersch", n. l. *joea* (lees *ju'a*) „lans", *kanta* „schild" (gewoonlijk *kantari*) *ngomoe* (lees *guma*) „zwaard", en *pada*

(lees *wada*) „hakmes", zijn als Ampana'sch te herkennen (1) en de telwoorden van bl. 140 zijn de Ampanasche, behalve *radua*, dat *dua* moet zijn. De „Alfoeren" van bl. 142, vlgg. zijn echter weer sprekers van het Petasia'sch. 't Is zeer te hopen dat die ethnologisch geheel zinledige naam spoedig uit het gebruik zal raken.

De To Ampana ontleenen hun naam aan een riviertje, dat in de Bocht van *Bato*, ten W. van Tandj. Api, in de Tominibocht valt, de *Koro Ampana*. Ook thans nog zijn zij daar in gering aantal gevestigd, maar de meesten zijn meer W. lijk getrokken, naar den beneden- en middelloop der *Bongka* rivier, waar zij veiliger zijn voor de Loindangs.

In zijne „Reistochten in de Afdeeling Gorontalo" (1865) heeft de Heer C. H. B. von Rosenberg op bl. 121 en 122 een woordenlijstje van het Ampana'sch gegeven, naar Midden-Duitsche uitspraak gespeld (hij was een Darmstadter), zooals *wiedie* „voet," spr. *witi*; *dasie* „zee", spr. *tasi*; *timbono* „sirih", spr. *timpono*; *kojoegoe* „kokos", spr. *kijuku*; *foeboe* „ijzer", spr. *wubu*; *baloefoeyoe* „bamboe", spr. *balo wuju*; *marrafoeyoe* „groen", spr. *mariwuju*; *faando* „dom" spr. *wando* (de bet. is „gek"), *tonji* „vogel", spr. *tontji*, en zoo verder. Voor „zon" geeft hij *batoe mata noe eoe*, met de, zacht gezegd, zeer vrije vertaling „de steen glinsterende als een oog". De opgave is te verbeteren in *watu* of *mata nu eo* „lichaam of schijf der zon". Men kan n.l. even goed *watu nu eo*, als *mata nu eo* zeggen, waar *eo*, dat behalve „zon", ook „daglicht, zonnelicht, dag" beteekent, niet duidelijk genoeg is. *Watu* en *mata* zijn klassificeerende woorden, evenals *mata* in Mal. *mata hari* en in dezelfde uitdrukking in tal van Indon. talen. In *kulit hari* „opperhuid (epidermis)" bij Von de Wall, juister bij Klinkert „blaasje, dun vliesje, velletje, ook de opperhuid", heeft *hari* nog de beteekenis van „zon" vgl. Bar. *pela eo* „de opperhuid die schilfert, als zij sterk door de zon is gebrand." Ook de maanden (manen)

(1) Men ziet hoever deze schrijver afstaat van de nauwkeurigheid die hij in zijne kritieken van anderen eischt.

worden in 't Mal. bij *mata* geteld, dat dus in die bet. gelijkstaat met *mata* in *mata hari*.

Von Rosenberg heeft gemeend met dat lijstje een staaltje van de taal der oorspronkelijke Togianners te leveren. In II van dit opstel is gebleken dat de Bobongko's die uitstervende oorspronkelijke kolonisten zijn en dat hunne taal vrij ver van het Togiansch-Ampana'sch afstaat.

Van het Ampana'sch van den vasten wal onderscheidt zich dat der Togianners slechts in geringe mate. De voornaamste verschillen zijn: een andere toon van spreken en het gebruik van eenige woorden, die het Ampana'sch niet heeft. Om de beide soorten van *ta-* taal te onderscheiden, noemen de Inlanders het *ta* der To Ampana *ta reé*, dat der Togianners *ta ndjo'u* (bij Von Rosenberg *tanjo* „neen"). *Ta reé* beteekent „er is niet", *ta ndjo'u* wordt in dezelfde beteekenis gebruikt, doch *ndjo'u* beteekent „daar, ginds", zoodat *ta ndjo'u* is weer te geven met het Duitsche „nicht da."

Hier volgen eenige woorden van dagelijksch gebruik, die in het Ampana'sch en Togiansch verschillen.

Nederlandsch.	Togiansch.	Ampana'sch.
rug	tongo	bengo.
scheen	dulugi	wuku mbuju.
zitten	tumunda	motunda.
glimlachen	mogumiringi	mogiringi.
beenen lang uitstrekken	mokondogi	mangodjo.
venster	pilombo	mbolo.
kookplaats	taingani	rapu.
rijstepap	dondojogi	winola.
reiger	bobangkoli	timbako.
muis	beketi	walesu.
roode boommier	laga	lea.
kapel	kalibombangi	aliwombo.
schaamgordel	pedeti	pewe.
spaansche peper	malisa	kuja.
regenboog	pinorai	pindurai.
aankomen	dumuaki	mesua.

aanlegplaats	dosunani	sompo.
slijk.	bajali	gege.
doodkist	pajasa	lalungi.

Eene eigenaardigheid der Togianners is nog het veelvuldig gebruik van *ko* aan het begin van een zin, een onbeteekenend woordje, zooveel als ons „zeg!" bijv. *ko! jako umba siko, gete?* „zeg, waar komt ge vandaan, vrind ?" *ko kasà idasogimu, gete?* „zeg, wat hebt ge geladen, vrind?" De echte To Ampana gebruiken dat *ko* niet.

Van de bovengenoemde woorden zijn er in het Tog. eenige ontleend, bijv. *dondojogi* „rijstebrij" van Bob. *dondojog*; *beketi* „muis", Bob. *bokoti*; *pedeti* „schaamgordel", Bob. *pedet* (alleen de Bobongko's dragen dit kleedingstuk nog, de Togianners, als Mohammedanen, niet meer); *dumuaki* „aankomen", Bob. *dumuak*; *dosunani* „landingsplaats", Bob. *dosunan*; *kalibombangi* „vlinder", Bob. *kalibombang*. Andere zij aan het Bar. van Todjo ontleend, zooals *laga*, *malisa*, *pinorai*.

Behalve deze geringe verschillen, is het Togiansch dezelfde taal als het Ampana'sch. En daar dit laatste de moedertaal is, zullen wij hier verder alleen van Ampana'sch spreken.

Klankstelsel, Woordvorm, Klemtoon.

Het klankstelsel van 't Ampana'sch is hetzelfde als dat der Bare'e- taal. De hamza wordt in 't algemeen zwak uitgesproken, vooral tusschen twee gelijke vocalen; in dit geval is zij ook wel verdwenen, bv. *rèè*, Bar. *re'e* „zijn".

De *s* wordt door sommigen palataal, door anderen supradentaal uitgesproken, men hoort *bolju*, naast *bosu* „zat", *matjuli* naast *masuli* „duur, schaarsch".

De klemtoon valt op dezelfde plaats als in 't Bare'e, op de voorlaatste lettergreep van 't grondwoord. Alleen de achtervoegsels *-a* en *-aka* doen den klemtoon verspringen op de voorlaatste van het daarmee samengestelde woord, bijv. *kámba*, *kambaráka* „uitspreiden", *ndorôa* „worm", stam *ndoro*. Bij samensmelting van *aku* „ik" met het achter-

voegsel *-ka* van verbale vormen, valt de klemtoon op de lettergreep *ka* van het daardoor onstane *kaku* en wordt de klemtoon van den stam een bijtoon, bijv. *ika* „maak", *ikakáku* „maak mij".

Daar de Ampana's zeer snel spreken, vooral de vrouwen, en den klemtoon zeer duidelijk doen hooren, wordt de lichtste lettergreep (die, welke den klemtoon onmiddellijk voorafgaat) dikwijls met een bijna onhoorbaren klinker uitgesproken. Bij langzamer sprekenden wordt de klinker der lichtste lettergreep vaak gewijzigd. Zoo wordt, indien de beklemtoonde lettergreep met j- begint, de klinker der lichtste lettergreep altijd *i*, bijv.

kijuku	„kokos",	Bar. *kajuku.*
kijoe	„parkiet",	„ *kojoe.*
wijá	„liaan, lijn, touw",	„ *wajá.*
wijua	„hoofdhaar",	„ *wujua.*
kijupa	„nagel",	„ *kajupa.*
mijusa	„zacht",	„ *majusa.*
mijunu	„klein",	„ *majunu.*
ijuta	„hout",	„ *ajuta.*
ijawa	„leuning",	„ *ajawa.*
kijori	„gedicht",	„ *kajori.*
pijura	„schouderblad",	voor *pajura.*

Ook in gevallen waarin de klinker der lichtste lettergreep niet onmiddellijk vóór *j* staat, wordt hij als *i* uit gesproken, vooral vóór liquidae, bijv.

tilinga	„oor",	Bar. *talinga.*
kiriki	„oksel",	„ *kariki.*
miasa	„verdacht, van kwade voorbeduiding",	Bar. *measa.*
liusa	„een houtduif",	Bar. *leusa.*
limbori	„soort riet",	Par. *lambori.*
likie	„arm",	Bar. *takie.*
bijangi	„tevergeefs",	Par. *bajangi.*
lingkai	„man",	Bar. *langkai.*

Ook verzwakking tot *u* komt voor, bijv.

wulili	„terugkeeren",	Bar. *walili.*
puai	„in de zon drogen",	„ *poai.*

wulenga „kokosdop", Par. *walenga*.
tanuana „levensgeest", Bar. *tanoana*.
pinuana „neef, nicht", „ . *pinoana*.
rapumuja „geplant", „ . *rapomuja*.

Vooral de klinker der voorvoegsels wordt bijna kleurloos uitgesproken, wanneer hij aan de zware lettergreep onmiddellijk voorafgaat. Eerst wanneer men langzamer sprekende personen beluistert, is het mogelijk uit te maken welke klinker in de uitspraak is onderdrukt. Het woord *pasuli* „huis" bijv. zou men *psuli* kunnen schrijven, waarmee zonder twijfel de uitspraak van een groot aantal To Ampana zou zijn weergegeven. Ook bij een spelling *pasuli* moet worden in 't oog gehouden, dat de *a* zeer kort klinkt, evenals bijv. in *pakuli* „medicijn", *malawi* „slecht, leelijk", *kalando* „mand", *paneki* „vleermuis", *kare'e* „verblijfplaats", ongeveer als *pkuli, mlawi, klando, pneki, kre'e*; *ngkalionja* „in zijn eentje", als *ngklionja, raparara* „gebrand" als *raprara, mapoi* „scherp, heet, warm" als *mpoi, kasá* „wat?" als *ksá*.

Wanneer nu een tweelettergrepig stamwoord met een nasaal begint, of de beginner wordt genasaleerd bij de aanhechting van een voorvoegsel, dan valt in de uitspraak dat voorvoegsel dikwijls weg, indien het met *m* begint, 't geen moet worden toegeschreven aan het onderdrukken van den kinker en het samensmelten van de *m* en de nasaal. Van den stam *suli* vormt men *masuli* of *mantjuli*, de uitspaak is bijna *ntjuli*; *mantjopo* „hoesten" klinkt als *ntjopo*; *mameko* „brijkoken" (van *beko*), wordt *meko* en zoo meent men menigmaal dat een woord geen voorvoegsel heeft, totdat men het langzaam hoort uitspreken, zoodat het prefix hoorbaar wordt.

Omtrent den woordvorm valt op te merken dat hij van den woordvorm in 't Bare'e alleen verschilt in de laatste lettergreep. Het Bare'e en 't Ampana'sch zijn beide vocalische talen, doch dat zijn zij vroeger niet geweest. Bekend is het, dat de talen die geen medeklinker als eindsluiter willen, dien laten afvallen na hem eerst verzwakt te hebben,

of hem sparen door hem met een loozen klinker uit te spreken, zoodat een nieuwe lettergreep gevormd wordt. Gewoonlijk vindt men beide wijzen van behandeling in dezelfde taal. In de Toradja'sche talen is in 't algemeen de eerste wijze de meest gebruikte en vindt men van de tweede maar weinig voorbeelden, maar van het Ampana'sch moet met zeggen, dat het in vele woorden den oorspronkelijken eindsluiter heeft gespaard, door dien (met *i* uitgesproken) tot een looze lettergreep uit te breiden. Daar deze lettergreep voor den klemtoon niet meetelt, weegt zij in de uitspraak niet zwaar en valt dus licht af, zoodat langs dezen omweg weder de vorm ontstaat die door het onmiddellijk verliezen van den eind-medeklinker zou verkregen zijn. Een aantal voorbeelden van een tot lettergreep uitgebreiden eindsluiter is reeds gegeven in Deel 42 der „Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap", bl. 548; daar zij speciaal aan het Togiansch zijn ontleend, laat ik er hier nog eenige volgen:

gurogoti	„adamsappel".	*bonatangi*	„zwijn".
sambangi	„bakkebaard".	*tondoki*	„heining".
badangi	„lijk".	*indangi*	„schuld".
tabangi	„Drac. terminalis".	*dasingi*	„unster".
djarangi	„paard".	*popaki*	„bladscheede".
tawangi	„krijgsgevangene".	*palepengi*	„dissel".
gulingi	„roer".	*gonggangi*	„sago-perk".
duangangi	„vaartuig".	*momporajangi*	„verlangen naar".
romongi	„zwijgen".	*tandasangi*	„aanbeeld".
patomboni	„boomladder".	*dandangi*	„vogelkruk".
gumati	„scheede".	*ogutani*	„zeewier".
kantari	„schild".	*orungi*	„bodem".
suogi	„baai, inham".	*sampangi*	„kano".

In deze voorbeelden vindt men tevens bij 't Ampana'sch den trek terug, die aan half-vocalische talen eigen is, om de nasale eindsluiters te gutturaliseeren. Men vergelijke bijv. *badangi* met Mal. *badan*; *sampangi* met Mal. *sampan*, *tabangi* met Boel. *tawa'an*, *indangi* met Mal. *pindjam*, *duangangi*

met Bar. *duangani*, *momperajangi* met Bar. *momperajani*. Bij dit laatste voorbeeld is navolging in 't spel, daar *i* hier het bekende suffix *-i* van zekere verbale vormen is.

De bijgevoegde *i* wordt daarbij zóó zwak uitgesproken, dat men dikwijls meent met eene half- vocalische taal te doen te hebben.

Ook binnen het gebied der Bare'e- taal vindt men oudere vormen met de looze *i*, vooral in geografische benamingen, naast nieuwere, waar de oorspr. sluiter is afgevallen, bijv. de riviernamen *Lombugiani*, die volgens nieuwe vorming *Lombua* zou heeten; *Tawongani*, *Maetangi* „zwart" (thans *maeta*); kaap *Pemandingi*; *urungi* „kaap" naast *ngudju* „snuit, snoet". Over den zonderlingen vorm *pinora* is reeds in het boven aangehaalde opstel gesproken.

t (*ti*) is achtergevoegd in *gumati*, naast *guma* „scheede", het Mal. *rumah*. enz. en in *gurogoti* „keel", Bob. *gurogong* en *ng* (*ngi*) in *tu'angi*, naast *tu'a* „oud".

Eenige klankverschijnselen.

Waarschijnlijk door invloed van den klemtoon, missen eenige woorden, die in 't Bare'e een voorslag hebben, dien in 't Ampana'sch, bijv:

lipa	„duizendpoot",	Bar.	*alipa*.
linta	„bloedzuiger",	„	*alinta*.
wati	„sagoworm",	„	*awati*.
podju	„gal"	„	*apodju*.
ju'u	„wilde pisang"	„	*aju'u*.
wani	„bij",	„	*uani*.
wase	„bijl"	„	*uase*.
waju	„acht"	„	*uaju*.

In eenige dier woorden, bijv. *podju* (Mal. *hampĕdu*, Boel. *apĕru*, Mong. *opoju*, Malg. *aferu*, Tag. Bis. *apdu*, Jav. *rĕm-pĕlu*), *lipa* (Mal. *halipan*, Bim. *arifa*, Bis. *olahipan*, Form *aripas*, Mak. *alipang*, Boeg. *alipĕng*) is de voorslag (naast de reduplicatie) ongetwijfeld al oud; de voorslag zal dus in die voorbeelden in 't Ampana'sch zijn afgevallen. In

andere gevallen is het onzeker, daar vooral liquidae en semivocalen gaarne een voorslag nemen en men in 't Ampana'sch bijv. ook de hoofdtelwoorden niet redupliceert (2-9), die in 't Bar. deels reduplicatie, deels voorslag hebben, een verschijnsel dat zeker jonger is dan de scheiding van Bare'e en Ampana'sch. Zie verder beneden bij de Telwoorden,

Verkorting der woorden is een verschijnsel dat in 't Amp. mag verwacht worden, als een gevolg van de korte, snelle manier van spreken die onder de To Ampana in zwang is. Zoo zegt men *nda* „daarboven", voor *ndate* (stam *rate* „hoog"), *la* ginds" van *lau*, waarnaast *jau*; *kidua* „wij beiden", *kadua*, id. (excl.) voor *kita dua*, *kami dua*; *dumpuju* „twintig", voor *duampuju*, enz.

De *j* tusschen twee gelijke klinkers is dikwijls uitgevallen, bijv. *nga*, Bar. *ngaja* „soort", *sa*, Par. *suju*, „lepel", *dju*, Bar. *djuju* „honing", *sa*, Bar. *saja* „rivierarm", *lokà*, Bar. *lokaja* „framboos".

Behalve in deze voorbeelden, is nog in een aantal andere *samentrekking* aan te wijzen, vooral waar de hamza is weggevallen tusschen twee gelijke klinkers, bijv. *pâ* naast *pa'a* „vader", *sé* en *si*, uit *se'e* en *si'i* „deze, hier"; *tôlo* „woud", Bar. *to'olo*; *panapi* „geweer", uit *pana* en *api* („vuurboog") *ré* uit *re'e* „zijn".

Samentrekking kan ook genoemd worden het opgaan van den verzwakten klinker der lichtste lettergreep in een volgenden klinker, die slechts door een zwakken overgangsconsonant wordt gedragen. Voorbeelden daarvan zijn:

méka	„bang, bevreesd".	Bar.	*maeka.*
móro	„hongerig".	„	*maoro.*
papûmba	„draagsarong".	voor	*papoumba.*
nômo	„ingeslikt".	Bar.	*naomo.*
môa	„loeien".	voor	*maoa.*
mósa	„hersteld, voorbij".	„	*maosa.*
môngka	„hurken".	„	*maongka.*
nile	„morgen (demain)".	„	*naile.*
puria	„alle	„	*pura ia.*

djuja	„vloer".	„	*djauja.*
ruro	„rotan".	„	*rauro.*
rupa	„vleermuis".	Bar.	*raupa.*
wilo	„raadsel".	„	*wailo.*

Zoo ook *to rarue* „watergeest" voor *to rara ue; untu núe, juro núe,* voor *untu, juro nu ue* „oorsprong van 't water, aanslag van 't water". Dergelijke samentrekkingen in den zin zijn veelvuldig, doch leveren niets bijzonders op.

Nasaleering en *Reduplicatie* zijn voor het Togiansch reeds op bl. 549 van het boven aangehaalde opstel behandeld. Voor het Ampana'sch valt er niets bijzonders aan toe te voegen; de reduplicatie is er geheel als in 't Bare'e, wat vorm en gebruik betreft, n. l. eene verkorte woordherhaling: *kangkingkinde* „al door met het hoofd knikkende", van *kinde*; *ndjondjondjo* „beven", stam *ndjondjo*; *ngkengkemu* „krioelen, kriebelen", stam *ngkemu*; *kakalingani* „vergeten", stam *linga*; hier is reduplicatie van 't voorvoegsel op te werken, in 't Bare'e ook lang niet ongewoon; *kololopa,* voor *kolopa-lopa* „beven", *jojotusi* „stekend, pijnlijke steken gevend", van eene wond of een ziek deel.

Van het *nasaal tusschenzetsel* valt niet anders te zeggen, dan dat het in vorm en gebruik geheel hetzelfde is als in 't Bare'e, zooals voldoende blijkt uit de volgende voorbeelden: *wawo mpale* „rug der hand", *dada mpale* „handpalm", *ngudju ntjusu* „borsttepel", *wijá mpuse* „n avelstreng", *kantu ntubu* „knieschijf", *benu ngkijuku* „kokosvezels".

Voorvoegsels.

De Ampana'sche voorvoegsels verschillen een weinig van de prefixen der Bare'e-taal, inzooverre er eenige zijn die een gewijzigden vorm hebben.

Naast *ra-*, het voorvoegsel dat een passieven vorm maakt, waarbij de agens niet wordt aangeduid, heeft het Ampana'sch *ri-* in geheel dezelfde beteekenis. Men vindt *rapungkeli* „begraven", *rasapu* „ingepakt", *rapumuja* „geplant", *raposi* „gezogen", met *ra-* en met *ri: riwungesi* „onwikkeld", *rilerungi* „beschaduwd", *rigolika* gemasseerd".

Wanneer de stam met een klinker begint en het voorvoegsel op de plaats der lichtste lettergreep staat, gaat de klinker in den beginner van den stam op en is het niet uit te maken of deze eerst uit *a* of uit *i* is verzwakt; bijv. van *epe* „voelen" *rêpe*; van *aja* „gelooven, opvolgen", *râja*.

Evenzoo komt naast *ka-* en *ke* in 't Amp. *ki-* voor in geheel dezelfde beteekenis, bijv. *katuntu* „verhaal, vertelling", *kapunto'o* „gezegd", *kiogu* „in korrel-vorm, korrelsgewijze", *kiso-so* „neerdruppelend, bij druppels", van *so*, ons „tip", klanknabootsing van 't vallen van druppels, korrels, en derg. *kijangu* „dronken", *kiwuku* „met pitten".

Dezelfde variaties ook bij andere voorvoegsels, bijv. *mijai* „gaan", Bar. *malai*; *minto'o* „zeggen", Bar. *manto'o*; *mijunu* „klein", Bar. *majunu*; *mumuja* „planten", Bar. *momuja*, alles in de lichtste lettergreep, zoodat er geen reden is om het Ampana'sch andere voorvoegsels toe te kennen dan het Bare'e. *Na-* en *ni-*, *nda-* en *ndi-* staan ook in het Bare'e naast elkaar.

Zoo komt ook het voorvoegsel *ba-* (Bar.), aanduidende „iemand die gewoon is te doen wat het grondwoord aanduidt", meestal in ongunstigen zin, in verschillende vormen voor, bijv. *batangi* „huilebalk", *bagele* „lachebek", *burenge* „dreiner, zeurkous", *buta'i* „poeper", *bijoi* „pisser".

Een belangrijk onderscheid is intusschen dat het Ampana'sch het passief met persoons- exponent kent en druk gebruikt; de gewone voorvoegsels bij dat passief zijn *ni* en *i-*. Als voorvoegsel kent het Bar. *i-* niet meer in de levende taal; het is slechts over in eenige werktuignamen, waar het „om te, om mee te" beteekent, bv. *idjau* „naald", *idoa* „hengelstok", *iaju* rijststamper", *ikae* „graafhout", *isu'a* „pootstok", *ipeda* „rotan, stok of iets derg. om mee te slaan", *ipaho* „rijstplant-stok". *Na-* kent het Ampanasch eveneens, maar *ni-* en *i-* winnen het verreweg in veelvuldigheid van gebruik.

Een voorbeeld van het passief met persoons-exponent volge nog hier; de stam is *lo'a* „zien".

ilo'angku	„door	mij	gezien".
ilo'amu	„	u	„
ilo'anja	„	hem	„
ilo'a mami	„	ons (excl.)	„
ilo'anta	„	„ (incl.)	„
ilo'ami	„	ul.	„
ilo'anja, ilo'a ntjira	„	hen	„

Ook kent het Ampana'sch den vervoegden vorm, met het pron. praef. 1e pers. enk. *kulo'a, kuwai*, evenals in 't Bar. steeds in transitieve beteekenis gebruikt, „ik zie het, ik geef het".

Het passief met pron. suff. ontbreekt niet geheel in 't Bare'e. In het bovenland van *Lage* (bovenloop der Tomasa-rivier) wordt de 3e pers. van dit passief gevormd, bijv. *nakitanja* „door hem gezien", *nato'onja* „door hem gezegd". Een 1sten of 2den pers. vormt men er niet van, voor zoover ik weet; de 1e pers. kan verdrongen zijn door den vorm met *ku-*, die zóó druk wordt gebruikt, dat men er reeds intransitieven mede vormt, bijv. *kundjo'u, kusawi* „ik ga heen, ik ben boven gekomen", en zelfs *kumalai* „ik ga weg", *kunelindja* „ik ga", *kumoliu* „ik ga voorbij", wat, strikt genomen, wan-taal is. In 't Parigisch is juist de vorm met *ku-* zeldzamer geworden door 't veelvuldig gebruik van den vorm met *ni — nggu*; men hoort bijv. *nito'onggu* veel vaker dan *kuto'o*.

Het is wel zonderling dat een zoo bruikbare vorm in 't Bare'e grootendeels is uitgestorven. Toen ik in 't Bare'e van Todjo deze vormen het eerst waarnam, heb ik ze misverstaan, daar het mij toen nog onbekend was, dat het passief met pers. exponent vroeger evenmin aan 't Bare'e vreemd is geweest als aan zijne verwanten (Parigisch-Kailische talen). Ik verbeter dus mijne opgave in Dl. 43 der „Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap", bl. 18 en 19, waar *napedongekanja* vertaald is met „werd naar hem geluisterd", *napebokanja* „werd om hem geroepen"; de juiste vertaling is: „werd door hem (er naar)

geluisterd, werd door hem (er om) geroepen". De vergelijking met zekere Maleische vormen, t. a. p. bl. 19, Noot 1, vervalt dus ook. Dat deze vormen van de Parigiers of Paloeers (beide in vrij groot aantal te Todjo gevestigd) zouden zijn overgenomen, is zeer onwaarschijnlijk, daar het Bare'e van Todjo alleen een aantal woorden aan 't Parigisch en vooral aan 't Boegineesch heeft ontleend, maar geen grammaticale vormen. Dit Passief kan dus niet als bijzonder kenmerk der Parigisch-Kailische talen tegenover de Possosch-Todjo-sche gelden, zooals in Dl. 42 der reeds meermalen aangehaalde „Mededeelingen", bl. 544 is aangenomen.

De wijze van voorvoeging is geheel dezelfde als in 't Bar., alleen wordt de nasale tusschenklank nog iets drukker gebruikt dan in 't Bare'e. Ten gevolge daarvan is het verdwijnen van den tenuis- beginner, zelfs van de media aan 't begin van den verbaalstam ook veelvuldiger dan in 't Bare'e, waar bijv. de *k* nimmer verdwijnt (1), *p* en *t* zelden *s* en *d* zeer zelden. Toch is het standhouden van den beginner verreweg het gewone. Voorbeelden: *p* verdwijnt (*m* uit *mp*) in *momali*, Bar. *mompali* „verboden verklaren, onder een ban leggen" *momule*, Bar. *mompule* „in een wrong dragen (het haar)"; *b* verdwijnt (*m* uit *mb*): *momeko*, Bar. *mebeko* „pap koken", *pumobaki* „knuppel om boomschors mee te kloppen", Bar. *pombobaka*; *s* verdwijnt (*n* uit *ns*, *nj* uit *ntj*), *monengu* „kussen" van *sengu*; *monjangke* „in de vlucht grijpen" van *sangke*; *t* verdwijnt (*n* uit *nt*): *monombu* „water halen", van *tombu*, *manoto* „behoorlijk, bestendig, zeker, richtig," van *toto*; *d* verdwijnt (*n* uit *nd*): *manongo* „gierig" van *dongo*, *maneru* „zich bij een vuur warmen", van *deru*. Vormen als *mintali* „mais stampen", van *pintali*, *mosoki* „stuk breken", verbrijzelen" van *poso*, *mungku* „intrekken, inhalen" van *pungku*, *miesi* „eten buiten de vaste maaltijden" van *piesi* zijn onstaan door het onderdrukken van den klinker van 't

(1) Misschien in *mengeru* „spuwen", indien de stam daarvan is *karu* „fluim" (Bar. t. O. der Posso-rivier *kari*) — In dat geval is *ngeru* „spog" uit *mengeru* gemaakt en niet de oorspronkelijke stam.

voorvoegsel, waarvan de *m* met den nasalen tusschenklank is samengevallen.

Invoegsels.

Dezelfde als in 't Bare'e: *um, in, al, ar, an*; in de huidige taal alle dood. Behalve de voorbeelden in het zooeven aangehaalde opstel, bl. 551 gegeven, vermeld ik hier nog:

van *-um-*: *sumisi* „opgezogen zijn", vgl. Bar *mentjisi* „opzuigen", stam *sisi*.

kumobo „opgezwollen zijn", van *kobo* „zwellen",

van *-in-*: *winola* „rijstebrij", stam *wola* „tot brij maken". Verder dezelfde voorbeelden als in het Bare'e: *winanga* „riviermond", *pinuana* „neef, nicht (oom- zegger)", enz.

Van *-al-*, *-ar-*, *-an-*: *kiriki* „oksel" (Bar. *kariki*), *mokarimpida* „met de oogen knippen" (Bar. *kampida*), *borubu* landwind", van den stam *bubu*; *salaga* „kam", (Bar. *sara*), *kalando* „mand", *tanuana* „levensgeest", (Bar. *tanoana*, van *toana* „homunculus").

Achtervoegsels. Ook deze verschillen niet van die in 't Bare'e; men vindt *-ka, -aka, -i, -a* of *-ani, -angi*.

-ka is doorgaans met „aan, voor," te vertalen, bijv. *ika* „maak", *ikaka* „maak voor", *to'oka* „zeg aan", *timaka* „haal voor", *perapika* „vraag voor". Met *aku* „ik" trekt het samen tot *-kâku*, zooals reeds boven is gezegd.

Het gebruik van *-ka* heeft in 't Ampana'sch en Bare'e eene uitbreiding gekregen, daar het ook gebruikt wordt in eene functie die oorspronkelijk aan een voorvoegsel toekwam. Een zin als „ik hak hout om mijn huis te schoren" hoort men dikwijls aldus uitdrukken: *kutowo kadju raposungkoka banuaku*, terwijl *raposungko* of *rapomposungko* strikt genomen voldoende zijn. Zegt men: *raposungko* (of *rapontjungko*) *banua*, dan is de juiste vertaling „om het huis te schoren" *rapomposungko banua* „om er het huis mee te schoren". Men hoort echter ook: *raposungko mbanua* wat zeggen wil „om tot huisstut te dienen", terwijl ten slotte *raposungkoka banua* zooveel zegt als „om aan het huis te stutten"; waarschijnlijk is het nog 't best weergegeven in een Kaapsch- Hollandschen zin

als „om ver die huis te stut". Vergelijk het misbruik van *akan* in het verloopen Maleisch der Molukken *por bekin akan rumah punja tongka*; *dafo akan* „vang het op", *sidoa akan* „geef het aan" *lego akan* „schuif het weg", waar *akan* het voorwerp regeert.

—*aka* is evenals in 't Bare'e, op weg het aloude causatief te vervangen, vergel. het Mal. *-kan*. Regel is dat naast vormen met *ma-* een causatief met *paka-* staat, en naast *mo-*, *me-* een causatief met *po-*, *pe-*, *pa-* Hiernevens komt nu het causatief met *aka* in gebruik, voornamelijk de causale vormen met *po-*, *pe-*, *pa-* verdringende, daarna ook die met *paka-*. Zoo hoort men naast *mompatoto*, „richten, richting aanwijzen, richting doen nemen", dikwijls *mantotoraka*, voor *papeole*, *pepeole*, „laat zien", *olesaka* en worden van *manawu*, *madungka*, *metende* geen andere causatieven gevormd dan: *menawusaka* „laten vallen", *medungkalaka* „omwerpen", *metendelaka* „opwerpen"; zoo hoort men *sowanaka*, naast *pakasowa* „uitbrengen", *mejawataka* naast *mopajawa* of *mompajawa* „tegenhouden, in den weg treden", enz.

—*i*, even veelvuldig in gebruik als in 't Bar. Omtrent de aanhechting valt op te merken dat vormen *meuusoi*, *metunggai*, waar de *i* zonder scheidenden medeklinker is aangevoegd, in 't Ampana'sch een weinig talrijker zijn dan in het Bare'e.

—*a*, het Indon. *-an*, *-ang*, heeft, zooals reeds boven is gezegd, nog vaak den ouderen vorm *-angi*, bijv. *tandasangi*, Bar. *tondosa* „aanbeeld"; *rakeangi*, „zolder" is intusschen weer jonger dan Bar. *rakeani*.

Telwoorden.

De hoofdtelwoorden zijn: *isa*, *dua*, *togo*, *opo*, *lima*, *ono*, *pitu*, *waju*, *sio*, *sampuju* (1-10); *dumpuju*, *togompuju*, *opompuju*, enz. (20, 30, 40), *satu*, 100; *sintjowu* (*sowu*) 1000. Voor 10.000 zegt men *salasa*, evenals op Todjo, ter vermijding van *sariwu*, 't welk buiten gebruik is gesteld, daar de thans regeerende vorst van Todjo (wiens onderdanen de To Ampana zijn) *La-Riwu* heet; men heeft dus bij het Boegineesch geleend.

Bij deze telwoorden is verder op te merken dat die van 2-9 geen reduplicatie of voorslag hebben. In het Bare'e zegt men voor „twee" *radua*, voor „twintig" *ruampuju*; *rua* is dus de oude vorm en *radua* zal uit *rarua* zijn gedissimileerd. 't Ampana'sch heeft *dua* en *dampuju* of *duampuju*; men mag hieruit besluiten dat de hoofdtelwoorden van 2-9 in 't Ampana'sch wel nimmer reduplicatie of voorslag zullen gehad hebben, al staat deze taal hierin geheel geisoleerd tusschen de haar omringende zuster en half- zustertalen, die alle redupliceeren of een voorslag hebben.

De nevenvorm *pata* voor „vier" (in samenstellingen) ontbreekt in 't Ampana'sch; men zegt *opompuju*, Bar. *patampuju* voor „veertig".

Voornaamwoorden.

Persoonlijke: *aku*, zonder naamwijzer; Bar. *jaku*. Voor den 3^{en} pers. enk. en meervoud dient *sira*, een woord dat in 't Bare'e ten O. der Posso-rivier gebruikt wordt in de beteekenis van „Zijn-Edele, Zijne Hoogheid". De verkorte pers. v. n. woorden zijn dezelfde als in 't Bar. alleen worden *-ku* en *-ta* (verkorting van *kita*) met nasaleering aangehecht: *anungku*, *anunta* en hoort men naast *anunja* ook *anuntjira* of *anu nsira*.

Aanwijzende: *si'i* „deze, hier", oudere vorm van Bar. *se'i*: *setu*, *etu* „die, daar", *se ndjau*, *sindjau* „die, daar, ginder".

Vragende: *sema*, *i sema* „wie?", Bar. id. Voor „wat?" heeft het Amp. *kasâ*? (*ksa*), een woord waarvan men den stam terug vindt in het W. Bare'e *sa*, in de uitdrukking *ri sa*? syn. met *ri mbéi* „waarheen?" *Sa* is dus synoniem met *we'i*, Par *wei* (syn. met Bar. *se'i*, aanwijz. voorn. woord 1e pers) en dit *wei* kent ook weder het Amp. in *mawei*, *sawei*, Bar *makudja*, *sangkudja* „hoedanig, hoeveel", *sa* is dus ook syn. met *kudja* en beteekent „wat, waar, hoe?"; vgl. ook Amp. *umba* „waar", *wimba* „hoe?" en Bar. *rimbe'i* „waar?" *ewa mbe'i* „als wat, hoe?"

Woordwisseling.

Bij alle Toradja'sche stammen zijn een aantal woorden buiten 't dagelijksch gebruik gesteld, omdat zij geheel of

gedeeltelijk identisch zijn met, of ook maar gelijken op namen van voorname personen, dooden of levenden. Verder zijn bij bijzondere gelegenheden (jacht, zeevaart, visscherij, 't zoeken van boschproducten, oogsten, enz.) een aantal termen verboden; moeten zij noodzakelijk gebruikt worden, dan omschrijft men ze of verwisselt ze met synonieme of bijna synonieme woorden. Men leent daartoe nog al eens bij naburige talen, gebruikt een oud synoniem dat nog verstaan wordt, of zet desnoods de teknonymische benaming (*pompeindo*) van den persoon aan wiens naam het te vermijden woord herinnert, er voor in de plaats, wat vaak zonderlinge vormingen geeft. Zoo heeft bijv. eene moeder, die *i Wailo* heet, twee dochters *i Goki* en *i nDo'i*, die dus geen van beiden het woord *wailo* voor „raadsel" mogen gebruiken. *Goki*, die haar eigen naam ook niet graag noemt, omschrijft nu *wailo*, dat geen synoniem heeft, met *Indo i nDo'i*, daar zij gewoon is van hare moeder te spreken als van de „moeder van *nDo'i*" terwijl *nDo'i* om dezelfde reden voor *wailo* zegt *Indo i ngGoki*; de vorm *napowailoka* „er is een raadsel op gemaakt", wordt dus in den mond van *Goki* tot *napoindoindo'ika* en in dien van *nDo'i* tot *napoindoinggokika*. De nachtuil heet in 't Bare'e *poa* en voor „schimmelig, beschimmeld" gebruikt men wel *kewuju mpoa* „met uileveertjes begroeid"; maar de kinderen of neven en nichten van *i Poa* zeggen daarvoor *kewuju ntampetuna*, omdat *Poa* naar een zijner neven, *Ta mPetuna* „oom van Petuna" heet, behalve weer *Petuna* zelf, die voor zijn naam dien van een zijner broers of zusters stelt en bijv. zegt *kewuju ntamperama*, wat evengoed begrepen wordt.

De To Ampana noemen zulke wisseltermen *pangki*; eenige voorbeelden geef ik hieronder. Het gebruik is intusschen onder hen niet streng, daar zij reeds veel van hunne oorspronkelijkheid hebben verloren. Zoo zegt men voor *udja* „regen", *sira majusa* „de zachte"; voor *wawu* „zwijn", *to ra mparopo* „woudbewoner" (wild zwijn), voor *tambarari* „hertzwijn", *kabujanja* „Zijne Witheid, meneer de Witte";

voor *tadulako* „boschkat", *to marade guma* „iemand met een lang zwaard" (zijn staart); voor *mentjo* „Anoa depressicornis", *panga tinuku* „met een gevorkten kuif" (zijne horens) of *ko'o tingkado* „met harde hielen" (hoeven), voor *wanti* „aap", *to lempe peko* „platbil", *to mara'a* „tak-bewoner", *to malawi lio* „leelijkert"; zoo omschrijft men *kedje* „penis" met *pangkarausi* „wat boos maakt" d. w. z. „scheldwoord", omdat het een druk gebruikt scheldwoord is. Op zee zegt men *pani* „vleugel" voor *lajagi* „zeil" en omschrijft „in volle zee steken" met *metingkasou ndjo rao* „zich in de ruimte laten vallen".

Eenige *merkwaardige woorden* kunnen hier nog besproken worden. De keus is doorgaans gevallen op woorden die een ruimeren blik geven op een deel van den woordenschat van 't Bare'e, daar het Ampana'sch, indien men het eene afzonderlijke taal wil noemen, als de naaste verwante van het Bare'e moet gelden.

Si'a, si'anja zegt het Ampana'sch voor „niet, geenszins, Mal. *bukan*, Bar. *banja*". Op Togian hoorde ik daarnevens gebruiken *ta si'anja*, waarin *si'a* ongetwijfeld identisch is met *si'a*, pers. v. n. w. 3e pers. in 't Bare'e, een woord dat zoowel van personen als van zaken wordt gebruikt. De Togiansche uitdrukking beteekent dus „niet hij; die, dat niet" en is ongetwijfeld de volledige; het Amp. *si'a* heeft dus zijn ontkennend bestanddeel afgeworpen, evenals het Todjo'sche *more'e* „niet meer" voor *bamore'e*, het Bare'e *podjo*, voor *bare'e kupodjo* „ik wil niet", Mal. *salah suatu*, Jav. *salah sidji*, waar de ontkenning is weggelaten, vgl. Bar. *bare'e masala kadju* „het komt er niet op aan welk hout". Het zal dit gebruik van *si'a* zijn dat het Ampanasch er toe gebracht heeft *sira* als pers. v. n. w. 3e pers. in gebruik te nemen. Zie boven bij de Voornaamwoorden.

to we'a „vrouw", zeker wel de volledige vorm van het Bar. *we'a*. Het Par. heeft voor „vriend, vriendin" *wega*, kort tot *ega*, waarvan het Amp. een nog korteren vorm *ga*, uitsluitend in de beteekenis van „vriendin" gebruikt. Dit

moet ook de oude bet. van *wega* zijn, dat zooveel als ons familiaar „meid!" is. Den volledigsten vorm heeft de Bar. eigennaam *to beka*, waarvan weer kortere vormen zijn: *eka* en *be'a*, die alle de beteekenis hebben van „kleine meid". *Beka* als werkw. stam is „splijten", als subst. wordt het in de bet. „spleet" gebruikt. Het vermoeden ligt dus voor de hand dat het oudtijds ook „vagina" heeft beteekend. Een synoniem van *beka* is *bira*; *sabira* nu is „hinde, hertekoe". *bira ntu'a* „wijfjesbuffel die reeds gekalfd heeft". Het Bar *ongga* „vriendin", waarmee vrouwen elkaar aanspreken, kan eene uitbreiding van *ga* zijn, of eene samentrekking van *o ngga*! vocatief van *ga*.

wombo „deur-opening, ingang, mond" is een genasaleerde vorm van *wobo* en naar de beteekenis zoowel als naar den vorm te identificeeren met *bamba* „monding eener rivier". Op merkwaardige wijze wordt dit bevestigd door het woord voor „vlinder" dat in het Amp. *aliwombo*, in het Par. *kalibamba* luidt.

a'i, het Mal. *adik*, enz. Bar. *tua'i*, heeft in het Amp. de beteekenis „broeder, zuster" gekregen; *moa'i* „broeders zijn", *moa'i ngkoro* „lijfelijke broeders zijn"; voor „oudere broeder (zuster)" zegt het Amp. *a'i totu'anja*, voor „jongere" broeder (zuster)' *a'i tokodi*.

kuja heet in 't Amp. de Spaansche peper, bij de To Napoe heet deze plant *kula goa*. Nu is *kuja* oorspr. de naam van de gember, zooals blijkt uit het Bare'e en Napoe'sch, waar *kuja*, *kula* zonder meer „gember" beteekent en mede uit het Amp. waar de gember *kuja kodjo* heet, d. i. „echte *kuja*' De Spaansche peper is dus, blijkens haren naam oorspr. niet op Midden-Celebes inheemsch, evenmin als de papaja. die in 't Amp. *loka kadju* „boom-pisang" heet. *Goa* in 't Nap. *kula goa* is blijkbaar de naam van het Makassaarsche rijk *Gowa*, dat vroeger veel invloed in de Tomini-bocht had, vanwaar ook de mais is ingevoerd, die daarom nog bij de To Pebato *djole goa* heet, omdat zij veel gelijkt op de Coix lacryma, de eigenlijke *djole*, die dan ook *djole kodjo* heet;

vgl. Jav. *djali*, Boeg. *warĕle*, Mak. *birale*, Sang. *dĕle*, Talautsch *lale*.

karijangi naam van de drie sterren die den „Gordel van Orion" vormen, van geheel dezelfde vorming als *kariue*, een omschrijvende benaming voor den krokodil, woordelijk „waterdier", van *ri ue* „in 't water" en *ka-*, waarvan de beteekenis wel dezelfde zal zijn als die van ons „-schap" in „heerschap, vriendschap", gebruikt in den zin van heer, vriend, zooals men in 't Bar. ook kent *kapue*, deftiger dan *pue* „heer" en *kabosenja* „de groote, zijne Grootheid, zijne Hoogheid-" *karijangi* „is dus met „Hemelling" te vertalen.

jusa, Tog. ook *usa* „ander", *jusanja* „een ander", is wellicht een bijvorm van *isa* „één". Misschien is het identisch met *osa* „genezen", dus „anders geworden", vgl. ook de uitdrukking *osamo rajaku* „ik heb geen lust meer, mijn hart is anders".

lindu, in *ue lindu* „stilstaand water, plas", vooral zulk een die zich vormt aan den mond van rivieren welker uitgang verstopt is. De naam van het meer *Lindu* is hiermede verklaard. De river *Lă*, die in de Golf van Tolo uitmondt, vormt op zeker punt eene verbreeding die *Kalindua* heet.

nono „kernhout", is in 't Bar. de naam voor „huispaal", d. w. z. de palen waarop het geheele huis rust. Ook hier heeft het Amp. de oudere beteekenis bewaard.

to na'asi, een zeer merkwaardig woord, dat mij verklaard werd met *to tu'angi* „oude, oudste", ook „dorpshoofd, voorganger", 't welk herinnert aan den *tou nahas* der oude Minahassers. In de „Mededeelingen van wege het Ned. Zendelinggenootschap" Dl. VII, bl. 128 zegt de Heer N. Ph. WILKEN: „*Tou nahas* beteekent: kernachtig man of mensch. *Nahas* is: kern van het een of ander. *Tou nahas* gebruikt men ook in den zin van baas, vooral bij timmerlieden" (Noot 1). En op bl. 126 zegt hij dat ook de *leleen* genaamde priester in eenige distrikten *tou nahas* heet. Van dezen heet het verder, op bl. 127: „Hij bezit als teeken zijner

waardigheid een stuk wonderhout, *tahas* genaamd". Nu is *tahas* het Mal *těras*, Jav. *tos*, Tag. *tigas*, Bis *togas* Sang. *toghasĕ*, enz. In het Bare'e komt voor een woord *toga*, in de uitdrukking *gantji toga*, waarmee in de verhalen bedoeld wordt een wondertol, gewoonlijk in het bezit van een prinselijken avonturier, die zóó sterk is dat hij door geen anderen tol kan beschadigd worden, terwijl hij zelf alle andere tollen aan stukken slaat. Dit *toga* is etymologisch het Mal. *těras*, enz., want in oudere woorden is de v. d. Tuuksche klank nog *g*, terwijl hij in jongere woorden verdwenen is. Blijkbaar vereenigt *toga* de beteekenissen van „kernhout" en „sterk" in zich. Het Sang. *matoghasĕ* bet. uitsluitend „stevig, sterk", een bijvorm *tuhasĕ* bet. „echt, degelijk", in *papûng tuhasĕ* (N. dial. *turasĕ*) „echte adel", terwijl men voor „kernhout" heeft *těhasĕ*, Tag. *ligas*, Bar. *jora* (met *r*!), thans het gewone woord voor „kernhout". (1) De wortel van het woord is dus *ras* (met zijne variaties). Het komt mij voor dat Mak. *tonasa* en Boeg. *tonĕ* met Amp. *tona'asi* identisch zijn en dat de *r*- klank in deze woorden op zijn Javaansch behandeld is.

Dit moet dan ook het geval zijn in het Bar. *tonâ*, stam van *montonâ* „wichelen, vooral met kippeningewand". Vooral de gerekte uitspraak der *a*, die uit *a'a* moet zijn ontstaan, pleit voor deze meening.

soma, de zijvlakken van het dak, in het Bar. „erf, schoongemaakt stuk grond om het huis". Het erf heet in 't Amp. *djoe ata* „de zoom van 't dak" het is dus ook weder hier 't Ampana'sch dat de oudere beteekenis heeft. Het grondwoord van *soma* is waarschijnlijk *oma*, eene benaming voor een vak van het dak van één stuk atap in de breedte. De zijvlakken zijn altijd maar één *oma* (*saoma*, Amp. *soma*) breed.

Voor „zonsverduistering, maansverduistering" heeft het Amp. resp. *eo nômo i nTolo*, *wuja nômo i nTolo* 't geen

(1) In de Acten van het 6e Orientalisten-Congres, 4e Deel, 5e Sectie, bl' 104 geeft Aristide Marre het Bisaja'sche *lobas* voor „kernhout". Ik kan deze opgave niet controleeren, maar verwonder mij wel over de *b*.

beteekent „de zon, maan, is opgeslikt door *Tolo*". Van dezen *Tolo* heb ik iets medegedeeld in Dl. 40 van dit Tijdschrift, bl. 364 en 379. Naar aanleiding van het in eene noot aldaar opgemerkte omtrent den Minahassischen *Tou ntulus*, ontving ik van den Heer J. A. T. Schwarz, hulpprediker te Sonder, belangrijke mededeelingen omtrent de Pakĕwa'sche overlevering van deze figuur, waaruit mij is gebleken dat de Toradja'sche *Tolo* of *Ta nTolo* en de Minahassische *Tou ntulus* maar zeer weinig met elkaar gemeen hebben. Ik breng dus liever den stam *tolo* in verband met Mal. *tĕlan*, Bat. Bis. *tolon*, Daj. *telen*, waarvan het etymologisch een geheel regelmatig equivalent zou zijn. *Tolo* beteekent dan „Slikker", een naam die volkomen past voor het monster dat zon of maan opslikt. Thans gebruikt het Bare'e voor „slikken" *omo*, evenals het Boegineesch (*ĕmĕ*), waarnevens weer het Makassaarsch staat met *talang*.

lawi, *malawi* „slecht, leelijk" heeft het Bar. als *lawi* of *lawinja*, syn. Mal. *memang* „toch al, van ouds, bij voorbaat;" wellicht is de oorspr. beteekenis van *lawi* dus „oud," opgebruikt, versleten".

De Heer Riedel heeft in Dl. XXXIII der „Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap" 1868 op bl. 38 een Togiansch vertelsel gegeven, dat ik hier in verbeterden vorm terug geef, daar tekst en aanteekeningen vol fouten zijn. Het is alleen dezelfde tekst in verbeterden vorm, waarmee intusschen het verhaal nog niet tot de Togiansche letterkunde komt te behooren, daar het oorspronkelijk reeds vertaalwerk moet zijn geweest.

Singkani beketi samba'a, matida rajanja, mototoe ngkalionja: Tamo kuporoe maro-ro iri'i ri lipungku, jaumo aku mandake ri pâ ntana, mena'u, da kulo'a lipu usa, da kuliwumo baku nu beketi anu matao. Melindjamo bara dua mburi, togo mburi, tudumo ri wi ntasi, naratamo susu kanganga sangkodi. Nito'o i Beketi: kasâ etu? tawa kakitangku ewa sî ongunja ri ra mparopo. Nipepesuamo beketi wo'onja ri raja ntjusu, niliunaka

wiwinja, nikeketi nu susu wo'o mbeketi, nawaremo koronja.

Beketi, muis; *matida*, ziek, pijnlijk, *matida raja*, ontevreden; *mototoe* „sprak aldoor", stam *toe*, *motoe*, spreken, in het Bar. alleen nog maar in gebruik voor: een toespraak houden na een gastmaal. *Tamo kuporoe* „niet meer wil ik", hiervoor heeft, Riedel *boeokoe*, lees *bo'ongku*, dat dezelfde beteekenin heeft, zoo bijv. *bo'onja* „hij wil niet", *bo'o mami*, wij willen niet," enz. *Pà ntana* is in het Ampana'sch het gewone woord voor „berg"; vroeger moet het ook meer W. lijk bekend zijn geweest, want tot in het land der To Pebato komt *pa* als eigenaam van bergen voor; *baku* Amp. „eten, gekookte rijst," Bar. „proviand, reisvoorraad"; voor dit laatste heeft het Ampana'sch *baeli*, een woord dat ook door de To Pu'u mBoto voor „teerkost" wordt gebruikt, evenal *matao* „goed"; het feit dat twee Bare'e-sprekende stammen, die op zoo grooten afstand van elkaar wonen (de To Pu'u mBoto wonen ten Z. W. van het Posso Meer) zulke woorden gemeen hebben, bewijst dat de scheiding nog niet oud is- *paropo*, bosch, is van den stam *ropo*, Bar. *jopo*.

Vertaling: Eens sprak eene muis, die ontevreden was, bij zich zelve: Ik wil niet meer hier blijven in mijne woonplaats, laat ik gaan bergop, bergaf, dat ik andere landen zie, dat ik zoeke voedsel voor muizen dat goed is — Zij liep, ongeveer twee of drie dagen (nachten), kwam aan het zee- strand en vond een schelpdier dat een weinig gaapte. De Muis zeide: Wat is dat? ik heb nog niet gezien van een vorm als dit in het bosch — De muis deed haren kop ingaan binnen het schelpdier, tot voorbij den rand er van, de kop der muis werd gekneld door het schelpdier, zijn lichaam werd tot romp gemaakt.

Het bekende verhaaltje van den Aap en de Schildpad is mij op Togian aldus gedaan:

I Wonti pai i Kalapuangi mompumuja loka: anu i Kalapuangi matuwu matoa-tao, anu i Wonti ta, odjo nakeketi, naselati uwunja. Upu nikoni, tuwu muni, upu tuwu ma'i, nikoni wo'u; anu i Kalapuangi ndara nipatuwu, reria pai

mawua. Ri rajanja mawua, ipakabokonja lokanja; rajanja matasa, mempone ta majanja, mekipone ri Wonti lokanja, nito'okanja i Wonti: Sounakakaku lokangku. Mesono ma'i i Wonti: Popeasi, da kupompenami sangkodi lokamu- Mesono i Kalapuangi: Sounakakaku nempo odjo kulinja! Bo'onja mesounaka loka i Kalapuangi, nikoni i Wonti, upumo nikoninja, ta ndjo'u nikoni i Kalapuangi. Mangikamo saia i Kalapuangi, tina'anja saia ndjau raja mparopo, nato'o: Puka rimbesi ma'i, Wonti! Upumo kinoninja, mokarimbesi raja mparopo i Wonti, nakono saia, matemo.

Wonti „aap", genasaleerde vorm van Bar. *boti*; *kalapuangi*, landschildpad, Amp. *rare'a*, Bar. *kolopua*; *odjo*, slechts, maar, Bar. *podo*; *nikoni*, *nakoni*, *kinoni* in dit stukje dooreen gebruikt, in gelijke beteekenis „gegeten". Zoo ook *tina'anja* = *nita'anja*.

Vertaling: De Aap en de Schildpad plantten pisangs; die van de Schildpad groeiden mooi, die van den Aap niet, hij haalde het merg er uit en scheurde het af. Als hij ze had opgegeten, groeiden ze weer aan, als ze weer aangegroeid waren, at hij ze weer op; die van de Schildpad werden intusschen verzorgd, zoodat ze vrucht droegen. Terwijl zij vrucht droegen, liet hij zijne pisangs lekker worden; toen ze rijp waren, trachtte hij er in te klimmen, maar hij kon niet; hij liet den Aap in zijne pisangs klimmen en zeide tot den Aap: Laat voor mij mijne pisangs vallen. De Aap antwoordde: Wacht, laat ik een weinig van uwe pisangs proeven. De Schildpad antwoordde: Laat voor mij al zijn het slechts de schillen vallen. Hij wilde de pisangs van de Schildpad niet laten vallen, de Aap at ze op; hij at ze geheel op, er kwam niet van dat ze door de Schildpad werden gegeten. De Schildpad maakte puntige bamboe-pennen; toen hij ze in het gras had neergezet, zeide hij: Spring naar beneden, Aap! — Toen de Aap ze alle had opgegeten, sprong hij in het gras, werd getroffen door de pennen en stierf.

Raadsels.

Gete, polo ntja wilongku „vriend, raad eens mijn raadsel".

1. *Mokole bae ta borosi taunja, mokole mijunu borosi taunja. Sesenja: Eo pai Wuja.*

„De groote vorst heeft niet veel menschen (volgelingen, onderdanen), de kleine vorst heeft vele menschen.

Oplossing: De Zon en de Maan".

2. *Kalando nakojo lo wo'o. Sesenja: Engo.*

Een mand die onderste boven wordt gedragen. De Neus".

3. *Ule itungkunja pasuli. Sesenja: Djaja.*

„Een slang die het huis bijt. De Weg."

4. *Ia wuro ma'i, ia wengi jau- Sesenja: Edja, maka ane radjompo, ratumburaka.*

„Des morgens komt het hier, des avonds is het daarginds. De Trap; want als er gesloten wordt, wordt zij weggeduwd".

Ten slotte valt nog iets te zeggen van de verhouding van het Ampana'sch tot zijne naaste buren. Geografisch ligt het tusschen het Bare'e (speciaal het *aunde'e* der *To Lalaeo*) en het Loinangsch in. Het verkeer met de Loinangs is zeer gering, door de erfelijke vijandschap, tegevolge waarvan ook de landstreek tusschen Tandj. Api en Boenta onbewoond is. Van overname van woorden kan dus niet veel sprake zijn. Reeds die eeuwenheugende vijandschap wijst op stamverschil en een vluchtige blik op het Loindangsch maakt al aanstonds duidelijk dat tusschen 't Ampana'sch en Loindangsch een taalgrens loopt. Intusschen mag men verwachten dat het Amp. iets dichter bij het Loinangsch staat dan het Bare'e en zoo is het inderdaad. Het passief met infix *-in-*, nog geheel levend in 't Loin. is in het Tog. nog niet zoo geheel dood als in 't Bar. Verder heeft het Amp. een aantal termen met het Loin. en 't Bobongko'sch gemeen, die niet alle kunnen overgenomen zijn, om niet te spreken van woorden als *batu, mata, wiwi*, en derg. algemeen Indonesische woorden. Wel kan men van de zee- termen zeggen dat zij door de Togianners van de Bobongko's zijn overgenomen, daar deze volken geheel in vrede met elkaar leven en de Bobongko's, getuige hunne eerdere kolonisatie van de Togian-eilanden, niet zoo uitsluitend „bergboeren" zijn gebleven als de meeste

Bare'e- sprekende stammen, die de zeekust grootendeels onbewoond hebben gelaten. Woorden als *tundeki* „vloed", *luoki* „golf, inham", *bokoli* „golf, baar", *dolangoni* „zeestraat" en eenige andere woorden die reeds hier boven genoemd zijn, mogen worden beschouwd als overgenomen uit 't Bobongko'sch, waarin zij luiden: *tundek, luok, bokol, dolangon.* Ook *liutoni* (Tog.) moet het Bob. *liuton* „eiland" zijn, daar de echte Bare'e vorm van dit woord *liwuto* is, vgl. Bent. Ponos. *liwuton,* Sawangsch, Mong. *libuton,* Boeg. *libukĕng,* Mak. *liukang.*

Hier volgen nog eenige woorden die het Bobongko'sch en Loinansch met het Ampana'sch en Togiansch gemeen hebben, zonder dat er aanleiding is aan directe overname te denken.

toka Loin. en Bob. „aankomen", Jav. *tĕkå,* vgl. Bar *totoka* „gast, vreemdeling", wisselterm voor *linggona* of *tau.*

mapisok „blind" (Loin.), Bar. *pisa* „half blind, aan één oog blind".

kele „grootmoeder" (Loin.) Bar. *bangkele* „vrouw", stam *kele* „een oud woord voor „vagina", vgl. Baria *kela,* dat thans in 't Bar. de lies-streek aanduidt.

tindoli (Loin.) „paling", Bar. *tindjoli,* stam *djoli,* Par. *nadjoli* „vlug, snel", Bar. *madjoli* „snel van stroom".

metatoe „spreken", Bar. *motoe.*

monian (Loin.), *monugang* (Bob), „schoonouders, schoonkinderen"; het Bar. heeft voor beide begrippen *mania,* het Amp. heeft *to monua* voor „schoonouders", *mania* voor „schoonkinderen". Beide woorden zijn waarschijnlijk identisch, doch de ware afleiding is mij nog niet bekend.

bobali (Loin. en Bob.) „slaan", Bar. Amp. *bombali.*

tabasi, (*Loin*). „snijden", Bar. *taba(si)* „slaan"., (vgl. Duitsch *hauen*).

male (Loin. Bob.) „slapen", Bar. „slapen van ledematen"

tontji (Bob.), *tomontji* (Loin.) „vogel", Bar. *tontji.*

nobuki (Loin.) „vol", Bar. *buke.*

popeai (Loin.) „wachten op", Bar. *popeasi.*

ue (Loin. Bob.) „water", Bar. *ue*.

mobé (Loin.) „weigeren", Bar. *bebe* „weigerachtig".

mimpú (Loin. Bob.) „wind laten", Amp. *mimpú*.

mian (Loin. Bob.) „mensch, iemand", over in Bar. *pemia*, „masker, nagemaakt hoofd van gestorvenen", woordelijk, „wat tot mensch dient, plaatsvervanger". Zie Alb. C. Kruyt in „Mededeelingen v. w. het Ned. Zendelinggenootschap" Dl. 39, bl. 231.

anggalau (Loin.), *nggolau* (Bob.) „ei", Amp. *gura'u*. In het Loin. en Bob. is de oudere vorm bewaard. Wel heeft 't Loin. geen *r* en maakt deze geregeld tot *l*, maar het Bob. doet dit niet, dus is er geen reden om de *l* hier als niet-oorspronkelijk te beschouwen. De hamza in 't Amp. is waarschijnlijk niet oorspronkelijk, vgl. Amp. *ndja'u* en Bar. *ndjau*. *Au* moet dan uit *ag* of *ar*, misschien uit *aj* zijn ontstaan, tenzij het eerst uit *ou*, en dit verder uit *og*, *or*, is voortgekomen. De lettergreep *nggo* (*gu*), staat dan voor *kĕ* en dit voor *tĕ*. Het meest lijkt *nggolau* op 't Mahaga *kindoru* (uit *tĕndoru*), opgegeven bij Kern, Fidjitaal, bl. 200. Met sdit al is de identiteit van Mal. *tĕlor*, Bar. *toju*, enz. en Bob. *nggolau*, enz. nog onzeker.

tute (Loin. Bob.) „kat", Amp. *tute*.

susu (Loin.), *suso* (Bob.) „schelpdier", Amp. *susu*.

montudjak (Bob.) „pootgaten steken", Bar. *mantudja*, „rijst stampen".

kugito (Bob.) „Holothuria edulis", Amp. *kuta*. Dit woord mag zeker wel als algemeen M. P. beschouwd worden, maar toch kent het Bare'e 't niet; het hier bedoelde stekelhuidig dier heet daar *pulutani*. Het woord heeft in 't Bob. en Amp. beide den regelmatigen vorm.

peling „groote bamboe-soort", vgl. Jav. *pring*, Bar. *peringi*.

mogete (Bob.) „jong", Amp. *gete* „vriend".

Waar in dit lijstje Bar. staat opgegeven, is het Ampana'sch ingesloten, waar Amp. staat, is het Bare'e uitgesloten.

Het Loinansch en Bobongko'sch staan ongetwijfeld dichter bij het Gorontaleesch ten N. en het Boengkoe'sch en,

Mori'sch ten Z., dan bij het Bare'e ten W. maar ook het Mori'sch grenst weder ten W. aan het Bare'e en bij nadere beschouwing blijken ook deze beide talen niet zoover van elkaar af te staan, als zij op 't eerste gezicht schijnen te doen

MAPANE bij GORONTALO.
OCTOBER 1899.

PLAN DER ZUIDER-VOORSTAD

OMSTREEKS 1740.

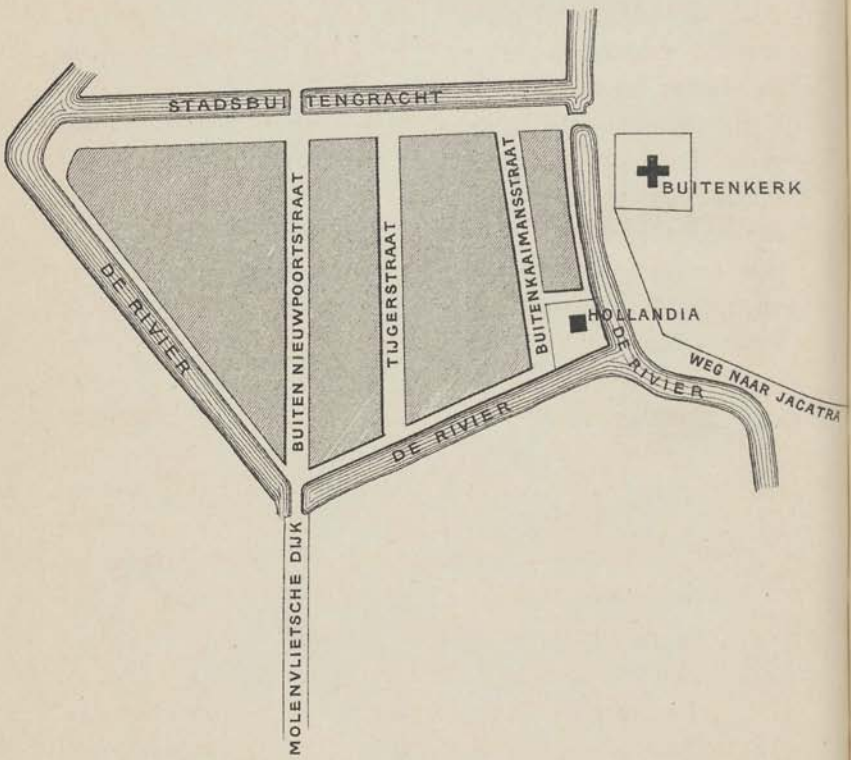

UIT OUD-BATAVIA: KOTA TAHI

DOOR

Dr. F. DE HAAN.

(*Met een kaartje*).

Niet zonder stillen schroom kozen wij den onwelvoegelijken titel die dit opstel ontsiert; wat ons tot die keuze dreef, was de wensch om den geachten lezer zoo spoedig mogelijk in medias res te plaatsen.

Hij gelieve derhalve zich de twee belegeringen van Batavia door die van Mataram voor den geest te roepen. Tot opfrissching van zijn geheugen drukken wij hier eene episode af, meegedeeld in het journaal van Seyger van Rechteren, een eerzaam krankbezoeker, die tijdens het tweede beleg, en wel 23 September 1629, (1) uit het Vaderland op de reede kwam.

> „Den 20 (*October*) (2) des nachts is den Vyant met een groot ghewelt op de Stadt aengevallen, maer werden van ons luyden treffelyck onthaelt, so met grof geschut als met Musquetten. Dese Batalie ontrent 3 uren geduert hebbende, dwongen (*wij*) den Vyant te retireren; dewelcke doen een Reduyt, genaemt Maeghdelins Reduyt, gelegen op de uyterste hoeck vande Stadt, met gantscher macht becingelden, ende met gewelt bestormden; de onse niet meer als 15 à 16 Persoonen sterck zynde hebben haer mannelyck als Batavieren geweert, ende den Vyant manhaftigh weder-

(1) Het journaal staat in het tweede deel van Begin ende Voortgangh, met afzonderlijke pagineering. Zie aldaar bladz. 26 e. v.

(2) Tusschen haakjes is geplaatst wat door mij ter verduidelijking wordt ingelascht.

stant gedaen, soo lange als sy kruyt ende loot hadden; ende 't selve verschooten zynde, hebben haer met steenen ende de pannen van de Reduyt oock so lange beholpen, tot datse geconsumeert waren; ten lesten eene vande Soldaten, 't welck een kluchtigh quant was, seyde tegen d'anderen: wacht, ick weet raet, ick salse wel anders hebben, ende liep metter haest en haelden beneden een pot met vuyligheyt uyt het Privaet, werpende deselve op haer bloote ribben, alsoo tot verscheyden (*reysen*) toe; den Vyandt siende dat die vande Stadt quamen om de Reduyt te secondeeren, hebben de vlucht ghenomen, roepende: O Seytang orang Hollanda de backalay sammatay, Dat is, met verlof, soo veel geseyt: O ghy Hollantsche Duyvels ghy vecht met stront."

Leest men dit verhaal met het argeloos vertrouwen dat immers een catechiseermeester die ooggetuige van het beleg was, verdient, dan oordeelt men dit onsmakelijke heldenfeit geheel in overeenstemming met sommige staaltjes der luimigheid van ons Oud-Hollandsch scheeps- en krijgsvolk, die hier en daar in reisverhalen en dergelijke worden aangetroffen, vooral met hunne werkelijk onbeschrijfbare spelletjes, waarmee wij de kiesche ooren van ons publiek niet zullen genaken.

— Zij waren zeker de menschen niet, om het schoone monnikenvers te behartigen:

Hoc est pro certo, quod si cum stercore certo,
Seu vinco aut vincor, semper ego maculor.

Met eenig leedwezen ziet men dan ook Mr N. P. van den Berg (1) het vinnige mes der kritiek in deze karakteristieke anecdote zetten, te meer, omdat diens argumenten de

(1) In het opstel: Vijf jaren op Aanda, Tijdschrift van het Bat. Gen. Deel XVII, p. 362.

afdoendste niet zijn. In korte woorden zijn zij deze: Seyger van Rechteren is „de eerste geweest" die bovengenoemde bizonderheden meedeelt; op andere plaatsen betrapt men hem po jokkentjes; en in het door een ooggetuige samengesteld journaal van het beleg (1) komt die drek-episode niet voor. We zouden daarop kunnen antwoorden, dat bezwaarlijk een vroeger getuigenis kan worden gevonden dan dat van iemand die zelf de gebeurtenissen bijwoonde; dat de leugentjes, die de heer Van den Berg bij onzen geschiedschrijver aantoont, zoo erg niet zijn: het eene betreft eene zeebeving op Banda, die een paar maanden vóór zijne komst aldaar plaats greep, en die hij zegt zelf te hebben bijgewoond; de twee andere zijn jokkentjes met zedekundige strekking, die men aan het schalksch vernuft van een moraliseerend catechiseermeester niet te euvel mag duiden. En dat het bewuste journaal van een ooggetuige niet van 't bedoelde evenement weet, is immers zeer wel uit de omstandigheid te verklaren, dat dit journaal is samengeflanst uit officieele missives van Gouverneur-Generaal en Raden aan Heeren Zeventienen, (2) waarin de holbolligheden van Jan Rap niet geheel op haar plaats waren.

We zouden dus Seyger van Rechteren gaarne een onwraakbaar getuige hebben gelaten, ware het niet, dat andere zaken in zijn nadeel pleitten. Weliswaar heeft Valentijn, die 's mans mededeeling omtrent Coen's dood in twijfel trekt (3), niet zoo groot gelijk

(1) Uitgegeven in de Bijdragen van het Delftsch Instituut, Deel III, bladz. 289 e. v.

(2) Het journaal van het eerste beleg is van woord tot woord samengelapt drie brieven die in Deel V van De Jonge's Opkomst voorkomen, namelijk dien van 3 Nov. 1628 (pag. 127 onder tot 129 onder; 131 boven tot 33 boven; 134 tot 137: Batavia), dien van 17 Nov. 1628 (tot onder op pag. 139), en dien van 10 Febr. 1629 (tot onder op pag. 143), dat van het tweede beleg is bladz. 146 (onder) tot 161 (midden) der missive van 15 Dec. 1629, met uitlating en omzetting van enkele stukken en eene eenigszins andere woordenkeus.

(3) Valentijn, Vierde Deel, 1e Stuk, Levens der Opperlandvoogden, pag. 285, te vergelijken met De Jonge V, 154.

als hij wel denkt. Maar wat moet men zeggen, wanneer eene vergelijking der oude bescheiden duidelijk aantoont, dat de brave Seyger, de twee verschillende belegeringen van Batavia tot ééne maakt, en dat de bestorming van Maagdelijn's redoute niet in het *tweede* beleg, dat hij bijwoonde, doch in het *eerste* valt, niet in 1629, maar in 1628, toen deze would-be historieschrijver nog in Nederland was!

Wij willen dus kortelijk nagaan, wat de lotgevallen van dit fortje bij die belegeringen geweest zijn.

In de eerste plaats wijzen wij er op, dat met Maagdelijn's redoute niet Brassenburg of Brasser's reduyt moet worden verward. Men ziet dezen laatsten op de reproductie der oudste kaart van Batavia bij Swaving (1) en bij Brumund (2); het was een plompe vierkante toren met een spits dak, die tot bescherming der schipbrug over de Tji-Liwoeng diende en ongeveer aan het Zuideinde der tegenwoordige Buiten- Nieuwpoortstraat gestaan heeft. (3(Haar naam droeg deze redoute naar Jan de Brasser van Rotterdam, die als vendrig op de vloot van Coen diende welke het belegerde Jacatra ontzette (4); het volgend jaar nam hij als vrijburger plaats onder de toen voor het eerst gekozen Schepenen (5), en men vindt zijne handteekening enige malen in de oudste crimineele rol van dat College. Waarom die redoute nu naar hem werd genoemd, blijkt uit de Resolutie van Gouverneur-Generaal en Raden van 12 Januari

(1) Dr. C. Swaving, Batavia's sanitaire geschiedenis onder het bestuur van de O. I. Maatschappij. Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde, Jaargang 1878

(2) J. G. F. Brumund, Een en ander van het oude Batavia. Tijdschrift van het Bat. Genootschap, Deel XXV, pag. 362.

(3) Vergelijk de oude kaart der belegering van 1628 in de Bijdragen tot de Taal- Land.- en Volkenk. van Ned. Indië, Nieuwe Volgreeks, 2e deel; de beschrijving dezer kaart staat aldaar pag. 305 e. v.

(4) Dit blijkt uit de Resolutie van 25 Mei 1619. Hoe daarmee het bericht bij Tiele (De Europeërs in den Maleischen Archipel, II, 217) te rijmen, die hem als Assistent onder van den Broeke te Jacatra vermeldt?

(5) De Jonge IV pag. 223. Ook Res. 9 Februari 1622 noemt hem „vrijman en burger deeser steede Batavia."

1621: Also den aanwas van de burgerije tusschen Schilders tuijn en het cleene rivierken aan geene sijde de redoute b'oosten de groote riviere buijten de stad gelegen dagelijks seer begint toe te nemen en te accresseeren, is goedgevonden den persoon van Jan Anthodenissen Brasser, *op de voorsz. redoute wonende,* tot overhooft daarover te stellen omme daarover in tijde van oproer en tumulte te commandeeren.

Een lang leven was echter noch aan Brasser noch aan Brassenburg beschoren: de eerste verdronk in 1624 aan de kust van Coromandel (1), en zijne redoute werd in 1628 bij de nadering der Javaansche troepen door de onzen afgebroken (2).

Toen namelijk de gevreesde legerscharen van den Mataramschen despoot zich bezuiden Batavia vertoonden, begreep de Regeering dat het eene onmogelijkheid was, met haar handjevol volk de gansche stad te verdedigen; zij gaf daarom alles prijs wat bewesten de rivier lag (daaronder met eenig leedvermaak ook het Engelsche huis), en liet bovendien het zuidelijke gedeelte van wat er aan den Oostkant overbleef, raseeren, zoodat de stad thans aan de Zuidzijde niet langer door de rivier, maar door de dwarsgracht beschermd werd, die later de buitengracht is gebleven. Er bleef nu na de vernieling van Brasser's redoute nog een even nietig fortje, Hollandia, in het verlaten Zuiderdeel der stad staan, en wel aan de rivier, in het verlengde van den Oosterwal. Tot beter begrip vergelijke men het nevensstaande schetskaartje.

Het was dus natuurlijk dat, zoodra de Javanen zich in de voorstad hadden genesteld, zij hun aanval tegen dezen reduit richtten, die op vrij aanzienlijken afstand van de verdedigingswerken der stad lag en van alle kanten kon worden ingesloten (3).

---

(1) Dagregister, 30 November 1624.

(2) Zie de beschrijving bij bovengenoemde kaart in de Bijdragen, sub no 28.

(3) Het duidelijkst ziet men Hollandia op de prachtige perspectief-kaart, in 1650 gedrukt bij Clement de Jonghe te Amsterdam »Waere affbeldinge wegens het Casteel ende stadt Batavia gelegen op groot Eylant Java". Het is daar voorgesteld als een laag, kubusvormig torentje met een spits dak.

De eerste stoot had plaats in den nacht van 26 op 27 Augustus 1628 (1); Hollandia werd zwaar beschoten met handgeweer, maar „d'onse vande reduijt weerden haer soo, dat nauwelicxs geen cruijdt en loodt meer hadden; beijde de stucxkens laghen onder de voedt, door 't breecken vande affuijtten gevallen, in voughen de reduijtte geen buijttenweer met schietten meer conde doen"; des morgens vroeg kwamen onze troepen het benarde fortje te hulp, dreven de Javanen uit de voorstad, losten de bezetting van Hollandia af, en voorzagen haar van een flinken voorraad krijgsbehoeften. Ruim veertien dagen later, den 11en September, werd eene nieuwe poging van den vijand verijdeld, om zich tusschen Hollandia en de stad vast te maken. Den zwaarsten aanval had de reduit echter te verduren in den nacht van 21 op 22 September. Het uitvoerige dagverhaal van het eerste beleg beschrijft deze gebeurtenis aldus:

> Den verleeden nachtt beginnende des avonts metten donckeren tot dattet dach was, maecktte den viandt gestadich allarm rontsom de stadt ende casteel, aen alle quartieren met sulcken ghetrommel en geerydt hem aenstellende, gelick oft hy een gheneraellen aenval van alle cantten doen wilde. Onder welck protext hy den ganschen nacht de reduyt Hollandt heftich aentastede, aenbrenghende, ondert faveur van eenighe die gestadich met roers op de verschreven reduydt flankeerden, syn gemaecktte ladders om te beclimmen, rammen om de mueren deur te rammen, vierwercken om d'onse daerwtt te branden, vlotten inde riviere teghens de reduytt aen, daer scheudt vry huyskens op stonden, alsoo de rivier stoppende tot aent werck datse op d' andersyde, als oock drie nieuwe wercken, alle voor groff cannon scheudt vry, diese teghens de reduyt opde Heere wegh tot aen de grachtt gemaecktt hadden. Wtt alle welcke wercken, die (*wy*) des morghens bevonden meer als thien rontsom

(1) Wij volgen hier het fragmentarisch Dagregister van 1 Juni tot 4 Nov. 1628, uitgegeven door Mrt J. E. Heeres.

de reduyt, sy grootte weer met schietten deden, hebbende deselve vol volcxs gheleydt, ende alsoo de reduytt rontsom omt'singeldt en besedt. d'Onse die 25 sterck daerop waren, schootten den geheelen nachtt continueelick met groff en cleyn geschudt, granaten en vierpotten werpende, in voughen den viant affkeerden, ende des smorghens al haer cruydt verschootten was, als wanneer den sargiant met groott peryckel sich van boven neder de reduyt liedt, vant gepasseerde aende Heer Generael rappoordt doende, versouckende de reduyt mochtte ontsedt werden, alsoot volck seer moedeloos was, van vars volck, ammoniettie van oorloghe weder versien werden ende dat hoe eer hoe liever, eer den viant sich vaster maecktte (1).

De onzen vielen vervolgens op nieuw uit de stad en verdreven de belegeraars.

In het laatst van November (2) had nog eene flauwe poging der Javanen plaats om zich in de Zuiderstad te nestelen, doch ook deze mislukte.

Het tweede beleg, dat van 1629, leverde voor Hollandia veel minder gevaar op (3): wel naderden de Matarammers den reduit weer met eene loopgraaf, beschoten dien daaruit met musketten en vuurroeren, ja ten slotte zelfs met geschut, maar van bestorming is nergens sprake; en eindelijk verdween de Javaansche legermacht, uitgeput en moedeloos, zonder iets noemenswaardigs verricht te hebben.

Keeren wij thans tot Seyger van Rechteren terug, dan bespeuren wij dat deze lichtvaardige zielenherder zyn onfatsoenlyk verhaal in den nacht van 20 op 21 October 1629 plaatst, terwyl de vijand reeds in de eerste week van October voor

(1) Vergelijk hiermee de kotrere beschrijving in den Afgaanden Patriaschen Brief van 3 Nov. 1628, bij De Jonge V, p. 131. Deze brief geeft hier niets wat niet in het Dagregister staat; hij noemt de bezetting echter, in plaats van 25 man, 24 sterk.

(2) Afgaande Patriasche Missive van 10 Febr. 1629, bij De Jonge V, pag. 142.

(3) Zie de Afgaande Patriasche Missive van 15 Dec. 1629 bij De Jonge V, pag. 146 e. v. en het Dagregister uitgegeven door Mr. J. E. Heeres.

goed was afgetrokken; dat hij daarenboven niets van het eerste beleg zegt, en dat de datums die hij opgeeft noch bij het eerste noch bij het tweede beleg passen; dat hij derhalve op zeer onbehoorlijke wijze zijn publiek op leugens helft vergast. Wij zijn dus, ofschoon ons ondanks geneigd, ook zijne opsmukking der historische bestorming van Hollandia naar de rommelkamer te verwijzen, waarheen reeds zooveel fraais verhuisd is, dat illustre geesten de naakte waarheid als tooi hebben willen omhangen. Mendax in uno, mendax in omnibus!

Het is leerzaam te zien, hoe ook hier het „crescit eundo" van een historisch feit bewaarheid is. Joan Nieuhof, die tusschen 1653 en 1670 herhaalde malen te Batavia heeft vertoefd, deelt (1) even als Seyger mee, dat de bezetting van het bestormde fortje maar uit 15 man bestond; de faecaliën-geschiedenis kent hij niet, maar tot vergoeding weet hij te verhalen dat de Javanen den reduit met een dik touw trachtten omver te rukken toen zij hem niet konden innemen; hij stelt die gebeurtenis in 1629 en verwart bovendien met het beleg van 1628 dat onder Pieter van den Broeke. Tappen, de Bernburger landsknecht die omstreeks 1680 te Batavia was, maakt het geschiedverhaal op zijne wijze interessanter door het bericht (2), dat die poging tot omhalen van Hollandia door middel van olifanten werd gedaan (3), en dat de bezetting behalve de bedoelde „anrüchige" projectielen ook spek gebruikte, „und weil die feindliche Macht den Mahometanischen Glauben hatte, und diesem nach sich mit dem Schweinefleische nicht verunreinigen lassen wollte, liessen sie ab von Stürmen".

(1) Joan Nieuhofs Gedenkwaerdige Zee en Lantreiset Amsterdam, 1682. 2e stuk, pag. 224.

(2) David Tappens Fünffzehen Jährige Curiöse und denckwürdige auch sehr gefährliche Ost-Indianische Reise-Beschreibung, Hannover 1704, pag. 201.

(3) Namens de Directie van het Bat. Gen. werd ik er bovendien op attent gemaakt, dat in een babad Banten, in handschrift aanwezig in 's Genootschaps verzameling, de poging tot omverhalen door middel van een touw eveneenstzou worden vermeld. Er staat daarin echter alleen: „Sommigen (*der aanvallende*

Valentijn ontleent aan Nieuhof zijn kabeltouw, aan Seyger van Rechteren zijne bezetting van 15 man en zijn pot met inhoud en klutst dit alles samen ad maiorem gloriam van een voorgeslacht, dat zoo iets waarlijk niet behoefde (1).

Wil een toekomstig episch zanger het beleg van Batavia tot het onderwerp zijner liederen maken, dan zal hij, ook afgezien van het decorum, wijs doen met zich aan de nuchtere bewoordingen van het Dagregister te houden. Echter valt niet te ontkennen dat Seyger's weerzinwekkende bizonderheden niet bloot het product van 's mans eigen fantasie kunnen zijn geweest; op een of andere wijze, hetzij dan tijdens 't beleg van Batavia, hetzij, zooals wij liever zouden aannemen, reeds vroeger, is op het gewaad der „Koningin van het Oosten" eene smet geworpen, die haar zelfs nu nog aankleeft. Ook de door Cohen Stuart uitgegeven en vertaalde Javaansche „Geschiedenis van Baron Sakendher" (2) (de gejavaniseerde historie van onze vestiging in en verovering van Jacatra) kent een Koethô Tahi, in tegenstelling tot het kasteel van Batavia, Koethô Inten; zij brengt dien naam echter niet in verband met een incident als het door Seyger vermelde, en dit is te opmerkelijker,

---

Matarammers) wilden maar overklimmen en zoo ladders in gereedheid brengen; anderen bedachten een middel om touw te vervaardigen dat dan (*tegen den muur*) opgeworpen moest worden om *er langs op te klauteren*; velen trachtten om strijd het middel te vinden (*om het doel te bereiken*), en wenschten dat het reeds gevonden was". De vertaling van de episode in dien babad welke het beleg van Batavia beschrijft, en waarin alleen de hier geciteerde regels van een touw spreken, dank ik aan de welwillendheid van Mr. J. F. Krämer.

1) Valentijn IVe Deel, te stuk, p. 93. Curieus is het, dat hij tien bladzijden eerder, p. 83, den brief van G. G. en Raden volgende die bij De Jonge V, p. 131 staat (of wel het in zijn tijd, anno 1695, te Batavia gedrukte „Verhael vande Belegering der Stadt Batavia" waarvan het bovenvermelde verhaal van een ooggetuige nagenoeg de overdruk is) het juiste en zeer afwijkende verhaal geeft zonder iets van het verschil te bespeuren. Het eertsgenoemd verhaal van Valentijn plaatst de bestorming van Hollandia in het tweede beleg, het laatstgenoemde natuurlijk in 't eerste. Voor de methode van Valentijn, om alles maar in zijn boek te stoppen naarmate hij het te weten kwam, is dit wel kenschetsend.

(2) Indisch Archief, 2e Jaargang, deel IV. p. 138.

omdat deze babad enkele bizonderheden bevat, die eene vrij nauwkeurige kennis verraden van de werkelijke historie van het eerste beleg door de Matarammers, dat hier wordt voorgesteld als een oorlog der onzen tegen de Jacatranen; immers de aldaar vermelde Nederlandsche aanvoerders (1) vindt men in het Dagregister terug: de admiraal Ardian is waarschijnlijk Adriaan Antheunissen, de admiraal Falek is Pieter Vlack; de admiraal Tomas misschien Antonio van Diemen en admiraal Ilman wellicht Willem Jansz.

Het komt mij daarom voor, dat de „Geschiedenis van Baron Sakendher" niet onbepaald in historische waarde behoeft achtergesteld te worden bij den Babad Tanah Djawi (2), welke zelfs den naam van Coen verknoeit tot Djakoewes. In dezen laatsten babad nu vinden we Seyger's verhaal terug: „Het kruit en de kogels der Hollanders raakten op, en toen geschiedde het dat zij drek voor lading gebruikten; vele Javanen moesten braken omdat zij getroffen werden door den drek" en verderop: „De Pangeran Mandoerarĕdja zette den strijd voort, maar met alle inspanning kon hij de vesting niet naderen, omdat hij niet bij machte was den drek te ruiken. Zijne kleederen waren bemorst met drek . . . Niemand die de drekbevuiling kon weerstaan; men trok terug uit het gevecht en ging in de rivier zitten".

Weer eenigszins anders zegt een verhaal door Raffles gevolgd (3), waar, evenals in de „Geschiedenis van Baron Sakendher" de oorlog der onzen tegen de Jacatranen wordt beschreven: „War then commenced, in which the Dutch were reduced to such an extremity as to be obliged to use stones in lieu of balls, which were

(1) ibid. p. 691 e v.

(2) Babad Tanah Djawi, ed. Meinsma 1874 p. 248 e. v. De Directie van het Bat. Gen. maakte mij op deze episode in dien babad opmerkzaam; men zou kunnen meenen, wanneer men Meinsma's noot ter plaatse ziet, dat diens opmerking mijn punt van uitgang is geweest, wat niet het geval is. De vertaling hierboven is van Dr. Ph. S. van Ronkel.

(3) Raffles, History of Java, 1817, II p. 154.

expended. Even this resource failed; and as a last expedient, bags of the filthiest ordure were fired upon the Javans whence the fort has ever since borne the name of Kota Tái".

Dit laatste is, helaas, maar al te waar. Een request van 1766, dat wij beneden zullen aanhalen, gebruikt dien naam voor het roemruchtige Hollandia en eene resolutie van Heemraden van 1781 (1) noemt de Buiten-Kaaimansgracht of Buiten-Kaaimansstraat, waaraan het fortje grensde, met hetzelfde vieze sobriquet; ja, nog ten huidigen dage wordt die straat in den volksmond Gang Tahi genoemd.

Bovendien echter prijkte de redoute met verschillende meer fatsoenlijke namen, die gedeeltelijk alleen door begripsverwarring daaraan zijn gehecht.

Wij zagen reeds, dat onze catechiseermeester haar „Maeghdelins Reduyt" noemde; dezelfde naam komt in het Dagregister van 1629 voor (2), en zal ontleend zijn aan dien van den sergeant Hans Maagdelijn die er het bevel voerde, een Duitscher uit de Palts, die kort na 't beleg luitenant werd (met overspringing dus van den rang van vaandrig) en dien wij in 1639 in dien rang terugvinden op Ambon. (3)

De officieele naam Hollandia moet al vrij spoedig in onbruik zijn geraakt, of liever (4), die naam is achtereenvolgens gehecht geworden eerst aan een der punten van het Kasteel, daarna aan onzen reduit, en spoedig hierop aan het nieuw gebouwde stadsbolwerk aan de rivier, dat

---

(1) De resolutie van Heemr. van 4 Aug. 1781 spreekt van „een steene beschoeijing voor een tuijn gelegen aan de groote rivier over de zogenaamde Kota-Taaij of buijten Kaijmans gragt.

(2) Dagr. 6 Sepl. 6129.

(3) In het oudste doopboek vinden wij 11 Juli 1627 als getuige: Hans Medelijn chargesant; 23 Jan 1630 als getuige: Eva, Huijsvrouw van Lutenant Madelijn; 20 November 1633 als getuige: Hans Madelijn van Stockert uijt de Pals; zie verder Valentijn, Deel II, Ambonsche Zaaken, p. 126.

(4) Want nog in de Afgaande Patriasche Missive van 9 Dec. 1637, bij De Jonge V. pag. 233. komt een Hollandt voor, dat moeielijk iets anders kan zijn dan onze redoute.

sedert steeds dien naam heeft behouden (1). Zoo is ook de naam Utrecht van een bolwerk in het Oosterdeel der stad overgesprongen naar een in het Westerdeel, terwijl aan Maagdelijn 's redoute de naam Buren is gegeven, die tijdens het beleg van 1629 gedragen werd door een kort te voren van klapperstammen vervaardigd „wambuis" aan de Westzij der stad (2), maar reeds in 1634 (3) door ons fortje Hollandia. Het is niet recht duidelijk, waarom Nieuhof het weer een anderen naam geeft, dien van „Maeslants Waerburgh" (4) en „Maaslandssluis (5); waarschijnlijk hangt deze naam samen met dien van zekeren sergeant Hendrik Maatsland van Rotterdam. (6).

Gedurende een kleine dertig jaar na het laatste beleg van Batavia is Buren de eenige eigenlijke versterking gebleven, die buiten de stadswallen lag. Toen echter langzamerhand de landbouw zich verder van de stad waagde en in 1656 verschillende andere fortjes verrezen om de aanplantingen en het vee tegen de stroopende Bantammers te beveiligen, werd het vrijwel overbodig, nog eene bezetting op deze oudste redoute te laten. Thans lag het bekende Jacatra Zuidoost en Batenburg dicht bij Buren

(1) Het eerst vind ik den naam van dit laatste Hollandia in de Afg. Part. Miss. van Dec. 1632, bij De Jonge V, 193.

(2) Zie de Afg. Patr. Miss. van 15 Dec. 1629, bij De Jonge V, 146 en vergelijk daarmee de hierboven vermelde kaart van het eerste beleg in de Bijdragen.

(3) Zie Dagreg. II Dec. 1634, en verder de Resolutiën van 22 Juni 1645, 24 Febr. 1651 en vooral van 17 Sept. 1660, alle drie te vinden in het tweede deel van het Nederl.-Ind. Plakaatboek, uitgegeven door mr J. A. Van de Chijs.

(4) Nieuhof, u. s, 2e stuk, pag. 224.

(5) Aldus op de kaart van Batavia en omgeving, 2e stuk, pag. 197.

(6) Deze werd bij Resol, van 6 Jan. 1714 bevorderd tot vendrig en van Batavia overgeplaatst naar Banda. Daar Nieuhof's boek reeds in 1682 is verschenen en ook in een koopbrief van 6 Mei 1673 de naam „ronduyt Maasland" reeds vermeld wordt, zou deze militair, die bij Res. 26 Juni 1722, na tot kapitein bevorderd te zijn naar Perzie werd gezonden, dan een treffend voorbeeld opleveren, hoe oud een krijgsman in dienst der Edele Compagnie wel kon worden. Men vindt inderdaad hier en daar soldaten vermeld van 60 à 70 jaar.

aan de Zuidwestzij, vlak tegenover de Nieuwpoort. Dit laatste fortje was een verbouwde Chineesche tempel (1) bij de schouw, waar kort daarna eene brug gebouwd werd (2); het maakte de redoute Buren overtollig, en zoo zien we in 1659 (3) de Regeering het besluit nemen om „deselve redout met de plaets daer aan gehorende tot de Leertouwerij te gebruijcken, mits dat het geschut daerop sal blijven staen".

Sic transit! Leerlooien is een eerlijk ambacht, maar het behoort niet tot de zindelijkste en geurigste.

Intusschen heeft deze degradatie van 't oude Hollandia slechts kort geduurd: reeds in 1665, nadat het middelerwijl bouwvallig was geworden, werd de leertouwerij naar elders verplaatst, (4) doch nu trad eene periode van algeheele

---

(1) Res. 13 Juli 1656; D'Ed. Heer Gouverneur-Generaal met eenige der Heer Raden.... hebben.... inspectie genomen van den Chinesen tempel ofte afgods-huijs, over eenige jaren even buijten de stad bewesten de groote riviere bij de schouw soodanich gebouwt, dat deselve door een opene strate van de voorstadt nevens den boomgaerdt van de heer Joan Cunaeus heen, recht op de nieuwe ofte groote stadts-poorte respondereude sij, oordelende die plaetse van consideratie en welgelegen te wesen, om daerop een sufficante vastichcijt tot beseherminge der landerien daerom her, bevrijdinge der riviere en defensie en van gemelte voorstadt te connen begrijpen. Welcke saeck door ge melte Sijn Ed. tegenwoordich in Rade voorgestelt werdende, soo is als seer nootsaeckelijck ende dienstich naer matur deliberatie goedt gevonden en geresolveert, den voorsz. Chinesen Tempel selfs te laten stercken ende approprieren tot een bequame redout ofte sterckte, boven met houte galerien tot defensie voor musquettiers, en beneden (alvooren de grondt van binnen 17 voeten aengehooght sijnde) met hechte beddingen om 8 stucken gemeen canon van 9 à 12 ℔ ijser, namelijck aan elcke sijde twee, daerop te plaetsen.

Res. 25 Juli 1656: de sterkte „bij de schouw" zal Batenburg heeten.

Res. 16 Juli 1657. Kruitmolens te bouwen aan het einde van de door Bingam gegraven gracht (het Molenvliet) „daer deselve met een sluijs met schutdeuren sal opgehouden worden onder de redout Batenburgh". Res 29 Jan 1658 Bingam. vraagt vergoeding o.a. „van het stuckje landts daer de redout Batenburgh op gebouwt is ende vorder bij de Comp. gebruijckt wordt tot het plaetsen van eenige watermoolens."

(2) Res. 8 april 1659.

(3) Res. 1 april 659.

(4) Bij Res. 16 Juni 1665. Hier heet het dat „de huijsinge *ontrent* de reduyt uren" tot de leerlooiery werd gebruikt.

verwaarloozing in, tot zich in 1680 Camphuijs over die vervallen grootheid ontfermde. Deze, destijds Raad Extraordinair, is een der enkele Batavianen geweest, die belange hebben gesteld in den historischen grond dien zij bewoonden; hij had daarenboven kort te voren een tuin in de Zuidervoorstad overgenomen, en kwam er daardoor des te eerder toe, de Regeering te verzoeken (1) om het „stuckje lants daar de vervallen Redout Maaslant op staat, 't welck hij gaarne soude gebruijcken en afschutten, dewijle het jegenwoordigh nergens anders toe en dient als bij daagh tot een vuijlnisnest daer ijder *doet en brengt* wat hij wil ende bij nagt tot een schuijlplaats van dieven, wegh-en landlopers, dewelcke haar weten te verbergen in en onder de prauwen die daar tegens de ordre werden op 't lant gehaalt". De langdurige vervuiling van dit plekje zou misschien eene reden geweest kunnen zijn, waarom de naam Kota Tahi zoo hardnekkig aan die plaats gehecht is gebleven en waarom de Regeering er zoo weinig prijs op stelde, dat zij het zonder vergoeding aan Camphuijs in leen afstond; de „vervalle steene redout genaamt Buuren off anders Maagdelijns redout, die in den Jaare 1631 en 32 (*sic*) als de Matarammers Batavia belegerden veel Javanen het leven gekost heeft door den mannelijcken wederstant van den Sergeant Maagdelijn, die datmaels daer binnen commandeerde" (2), bleef er op staan „tot een gedagtenis, omdat se niemand in weg is." Valentijn zag haar met aandoening (3), mijmerend over de aloude Batavieren, waarover hij zich zoo gaarne opwindt.

Toen Camphuijs Gouverneur-Generaal was geworden, viel het hem licht, van de Regeering ook het recht te verkrijgen om naar welgevallen het bewuste stukje leenland aan anderen over te dragen. Zonderling is het, dat in 't betrekkelijke besluit (4) ons vervallen fortje al weer anders betiteld wordt,

(3) Zijn request is geinsereerd in de Res. van 21 Mei 1680.

(2) Citaat uit Res. 12 Febr. 1682.

(3) Valentijn, IV Deel, 1e stuk pag. 93; vergelijk pag. 322.

(4) Res. 18 Mei 1685.

en wel als Batenburg; verklaarbaar is dit echter hieruit, dat dit laatste, welks bouw wij hierboven meedeelden, reeds in 1663 (1) getransformeerd was in een kruithuis, waarna de vroegere naam nog is blijven kleven aan de buurt waarin het stond.

Nadat vervolgens Camphuijs anno 1695 in zijn „thuijn ofte hoffstede in de suijder voorstad" was overleden, betrok zijne zuster Elisabeth dit buitentje, niet als eigenares, maar als vruchtgebruikster. Want tot groote ergernis van haar broer was deze dame, die hij te voren universeele erfgename had gemaakt, als 57-jarige weduwe hertrouwd met een veel jonger man, en daarop naar Indië getogen om een kansje te wagen op het groote vermogen van den Gouverneur-Generaal in ruste. Het mocht echter niet baten: Camphuijs onterfde haar, doch legde haar een jaargeld van 2200 gulden toe, en veroorloofde dat „de thuijn in de zuijder voorstadt bij haar E. sal werden bewoond ende dienvolgende onverkogt blijven, beneffens soo veel huijsmeubelen, slaven en slavinnen als geoordeelt sal werden tot haer gebruijk van noode te sijn, en 't welck ook te verstaen sij van de araxbranderije, het Chineese woonhuijs, ende andere drie woonhuijsjens daeraan behoorende, van dewelcke sij ook sal mogen de huur trekken, soo lange sij hier in India leevt". (2) Zij is op dit buitentje den 10en Sept. 1714 (3) overleden, en daarna is het in vreemde handen gekomen.

In 1766 was het 't eigendom van den Raad Extraordinair Mr. Pieter Cornelis Hasselaar; het droeg toen den naam Batenburg (4) dien wij zelfs nog op eene

(1) Res. 24 April 1663.

(2) Aldus woordelijk in het codicil van 10 Juli 1695.

(3) Valentijn IVe deel 1e Stuk, pag. 323.

(4) Dit blijkt uit het Dagregister van 10 en 11 Januari 1768. Op eersts genoemden datum verneemt men 't overlijden van G. M. Mossel, Hasselaar's echtgenooet, na het ter wereld brengen van een dood zoontje; op den laatsten de beschrijving van hare lijkstatie, die den weg volgde uit »hoogdesselfs buiteplaats Bateburg, de Kaijmanstraat door" enz.

kaart van 1820 terug vinden. Reeds vóór 1766 waren meermalen pogingen door belanghebbenden aangewend, om van de Regeering vergunning te krijgen, het bouwvallige fortje aan de Tji Liwoeng af te breken (1), doch dank zij de belangstelling die Camphuijs vroeger voor dit eerbiedwaardig gedenkstuk had getoond, was op onverklaarbare wijze in den eigendomsbrief van dit stuk grond de clausule opgenomen, dat de ruïne „onafgebrooken zal moeten blijven staan tot een gedagtenisse der dapperheid der nieuwe Batavieren" (2).

De patriciër Hasselaar echter, Heer van beide Eemnessen, Oud Schepen en Raad van Amsterdam (3), zoon van den Di-

(1) Bij het doorwerken der Resolutiën heb ik indertijd verzuimd, de datums van de besprekingen, dienaangaande in Rade van Indië gehouden, te noteeren; bedrieg ik mij niet, dan is de gewenschte vergunning tweemaal geweigerd.

(2) Hasselaar bericht deze omstandigheid in zijn beneden vermeld request. Inderdaad vond ik na heel veel zoeken eene acte van overschrijving van 14 Augustus 1737 pag. 1004, waarbij het stuk land, bebouwd met een groot steenen huis enz. in de Zuidervoorstad, in het 28e deel van blok L, begrensd ten W. door de Buitenkaaimans straat, ten O. en Z. door de Groote Rivier, door Maria Goosens wordt getransporteerd aan G. J. A. von Trabe, welke het den 10en Febr. 1762 op nieuw overdroeg, waarschijnlijk aan Hasselaar; alleen de transporten van 14 Aug. 1737 en 3 Juli 1737, pag. 893 schijnen bewaard gebleven te zijn. In die acte van overschrijving heet het nu: „blijvende soo als bij de onder je noemene coopbr. en resolutien van den 2 Mei 1680 en den 18 Meij 1685 gesegd werd, te weten dat de oude vervallen ronduijt Batenburg onafgebroken sal moeten blijven staen tot een gedagtenis der dapperheij t der nieuwe Batavieren blijvende alsoo de gront van gem. ronduijt die aan de Suijdsijde in de thuijn staet eijgen aan de Compagnie" De twee hier vermel de resolutien verbieden het afbreken der redoute echter *niet;* die van 1680 zegt alleen, dat Camphuijs het stukje land in „gebruijk en possessie" erlangt, maar dat de eigendom aan de Comp. blijft; die van 1685, dat hij zijn recht daarop aan anderen mag overdragen.

Ik vermoed dus, dat of Camphuijs zelf, of wel Cornelis Chastelein, die een der executeuren van zijn testament is geweest en evenveel hart tals Camphuijs, heeft gehad voor alles wat onze volkplanting betrof, de verbodsbepaling in de overdrachtsacte, die in het archief van Schepenen berustte, binnengesmokkeld heeft. Zelfs de tekst der aangehaalde acte wijst hierop: het verwarde zinsverband wordt daarin hersteld, wanneer men de woorden „te weten" tot en met „alsoo" er uit licht. De zaak zou opgehelderd kunnen worden, wanneer de transporten uit den tijd van Camphuijs compleet aanwezig waren, maar dat scheelt veel.

(3) De titels van Hasselaar vindt men in het bericht zijner aanstelling tot Waterfiscaal te Batavia, Ned.-Jaarboeken 1754 p. 1284.

recteur-Generaal die tegelijk met Durven was opontboden, uitgekomen in de zeer lucratieve betrekking van Waterfiscaal daarna met eene dochter van Mossel gehuwd, en onmiddellijk hierop als Resident van Cheribon het neusje van den zalm meester geworden, genoot aan de Hooge Tafel, waaraan hij thans medezat, invloed genoeg, om zijn verlangen vervuld te krijgen. Hij diende den 8en Juli 1766 een verzoek in (1) om de „geheel vervallen redout, die dan eens Maasland, dan weder Batenburg, dog gemeenlijk genaamd werd Kotta Taij", en die „nergens anders toe diende als tot een schuijlhoek van slangen en andere ongedierten", te mogen opruimen, en gaarne verleende de Regeering thans hare goedkeuring, omdat zij oordeelde „dat er geen reden zij waarom gemelde oude redout of de Cotta Taij, waaraan zedert onheugelijke tijden ten regten geen reparatie geschied is, verder nutteloos en tot belemmering zoude wezen" (2).

Hiermee wordt de laatste heugenis aan 't oude Hollandia uitgewischt.

Wij kunnen oprecht betreuren, dat ook dit monument van Nederlandschen moed is verdwenen; geen beter objectlesson kon er zeker zijn voor eene koloniseerende natie als de onze dan dit nietige fortje, waartegen Java's machtigste vorst het hoofd heeft gestooten.

Of zullen wij instemmen met dien zoeten vedelaar, schipper Jan de Marre, wanneer hij zingt:

De geest des Bataviers behoeft geen spoor, o neen!

BATAVIA, 24 Juli 1899.

---

(1) Te vinden in den bundel Bijlagen der Resolutiën van Juli 766.

(2) Welk fortje het is, dat een weinig later, R. 29 Dec. 1766, »Grieten-of Batenburg" genoemd wordt, en tot welks afbraak, te gelijk met die van eenige nadere kleine sterkten, wordt besloten, blijkt uit R. 25 tug. 768 „De droogte der groote rivier, lopende van de hoek der thuijn daar weleer de soseer vermaarde redout Maagdelijns sterkte gestaan heeft, thans toebehoorende den Heer Raad Extraordinair Hasselaar, tot aan de schans Margarietenburg op de brug bij de Waterplaats, welke den toegang uit de Zuider voorstad naden Molenvlietschen dijk verleend." Vergelijk hetgeen hier boven omtrent Batenburg gezegd werd.